Universiteit Leiden
The Netherlands

1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

Waling, G.H.

Citation
Waling, G. H. (2016, May 24). *1848 : clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/39702

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/39702

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

Leiden University Repository

The handle http://hdl.handle.net/1887/39702 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Waling, G.H.
Title: 1848 : Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn
Issue Date: 2016-05-24

1848 – CLUBKOORTS EN REVOLUTIE

1848
Clubkoorts en revolutie

Democratische experimenten in Parijs en Berlijn

PROEFSCHRIFT

Ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op 24 mei 2016 klokke 16.15 uur

door

Geerten Hendrik Waling

geboren te Rotterdam
op 19 oktober 1986

Promotor:	Prof. dr. H. te Velde
Copromotor:	Dr. M.J. Janse
Promotiecommissie:	Prof. dr. J.F.J. Duindam Dr. H.J. Storm Prof. dr. G. Deneckere, Universiteit Gent Dr. B. Rulof, Maastricht University Prof. dr. N.C.F. van Sas, Universiteit van Amsterdam

Dit proefschrift is tot stand gekomen in het kader van het onderzoeksproject 'The Promise of Organization. Political Associations, 1820-1890, Debate and Practice' aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Dit project is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Inhoud

Inleiding 7
Revolutie in Parijs: februari 1848 7 *Revolutie in Berlijn: maart 1848* 13
Over dit boek 22

1 Wat aan 1848 voorafging 43

DEEL I: *PARIJS 1848* 68

2 Clubkoorts in Parijs 69
De belofte van participatie 69 *Clubs als geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen* 73
Vormen van vergaderen: twee uitersten 80 *Plebiscieten en 'morele barricades' – de taakopvattingen van clubs* 94

3 Vertegenwoordiging – de strijd om de stem van het volk 99
De stem van het volk 99 *Clubs in de verkiezingen* 107

4 Omgaan met een nieuwe realiteit – clubs na de verkiezingen 133
De euforie voorbij 133 *Radicalisering: gefnuikte verwachtingen* 136

DEEL II: *BERLIJN 1848* 152

5 Volksvergadering en volkswil 153
Nieuws uit Parijs 153 *In den Zelten: het begin van een revolutie* 156 *Volksvergaderingen na de Maartrevolutie* 163

6 Vereniging en vertegenwoordiging 187
Politisering en vereniging: clubs in Berlijn 187 *De radicalen: de Politische/Demokratische Club* 191 *De liberalen: de Constitutionelle Club* 210
De conservatieven – 'de vijand op zijn eigen terrein bevechten' 230

Een democratisch laboratorium 245
De 'geweldige macht' van politieke verenigingen 246 *Dinocourt: clubs als volksvergaderingen* 248 *Succes of mislukking?* 250 *De les van de conservatieve verenigingen* 253
Politisering, partijvorming en pluriformiteit 255 *Vergadering of vereniging* 259

Epiloog: 1848 en de moderne democratie **261**
Voorwaarde 1: het maatschappelijk middenveld **261** *Voorwaarde 2: de erkenning van oppositie* **264** *Voorwaarde 3: het volk als machtsfactor* **266**

Noten **271**

Archieven **334**

Literatuur **335**

Woord van dank **349**

Curriculum vitae **351**

Summary **353**

Inleiding

Revolutie in Parijs: februari 1848

Hij was de laatste koning van Frankrijk. Toen Lodewijk Filips op 24 februari 1848 het opstandige Parijs ontvluchtte, hoopte hij dat zijn minderjarige kleinzoon ooit de verzwakte monarchie zou herstellen. Maar nog voor hij Engeland had bereikt, werd achter hem de jonge troonpretendent door het parlement weggehoond en werd het paleis aan de Tuilerieën geplunderd. Een revolutionaire volksmassa gooide de koninklijke troon uit een raam van het paleis om hem naar de Place de la Bastille te dragen. Daar werd het meubel onder luid gejoel in brand gestoken op de sokkel van het monument voor de Julirevolutie – de revolutie waarin Lodewijk Filips achttien jaar eerder dezelfde troon had verworven.[1]

De bestorming van het paleis had veel weg van een georganiseerde actie.[2] Het sterk geritualiseerde vandalisme van de paleisbestorming en troonverbranding kenmerkt de sfeer van de revolutie van 1848. Hier werd een rekening vereffend. Het volk van Parijs nam wraak op de quasiliberale monarchie die het in de Julirevolutie van 1830 het uitzicht op ingrijpende politieke hervormingen had ontnomen. Ditmaal verloor niet de koning zijn hoofd, zoals in 1793, maar moest zijn troon het ontgelden op het altaar van het Franse republicanisme: het plein waar in 1789 de Bastille was bestormd.

De kruitwolken die sinds twee dagen over de stad hingen trokken weg. Aarzelend verlieten de revolutionairen hun barricaden van straatstenen, puin, meubilair, karren en afval. Toch was de strijd niet voorbij. Drukpersen ratelden dag en nacht. Aanplakbiljetten en pamfletten riepen de Parijse bevolking op de wapens niet neer te leggen tot deze revolutie zou eindigen in het voordeel van 'het volk'.[3] Die dag, 24 februari, nam een groep republikeinse journalisten het initiatief. Zij vormden een Voorlopige Regering en riepen de Tweede Republiek uit.

Euforie vulde de Parijse straten en pleinen. De revolutie leek

Lodewijk Filips was de laatste koning van Frankrijk.

geslaagd: de koning was verjaagd, een republiek was gesticht. Onmiddellijk riep de nieuwe regering het algemeen kiesrecht uit, schafte nu ook in de overzeese gebieden de slavernij af en kondigde ingrijpende sociale hervormingen aan. Eén daarvan was een overheidsgarantie op werkgelegenheid. In een paar weken tijd gebeurde wat een maand eerder nog onmogelijk had geleken. Tekenend zijn de woorden van een observerende intellectueel, die ondanks zijn gematigd republikeinse opvattingen werd gegrepen door de geest van de revolutie: 'Sinds 24 februari maken wij het meest uitzonderlijke schouwspel mee dat een volk ooit heeft teweeggebracht sinds het ontstaan van de we-

Massale optocht naar het kantoor van de revolutionaire krant *Le National*, onder het zingen van het lied 'Mourir pour la Patrie'.

De troon van Lodewijk Filips wordt verbrand op het monument voor de Julirevolutie (1830) op het Place de la Bastille.

reld. De pers is vrij verklaard van elke hindernis; alle Fransen, zonder uitzondering, genieten het onbeperkte recht om hun gedachten te uiten. De woorden *Vrijheid*, *Gelijkheid*, *Broederschap* zijn in alle openbare monumenten gekerfd en worden door alle monden nagezegd; we horen onophoudelijk en overal roepen dat burgers gelijk zijn en dat zij broeders zijn, en dat het indivi-

Met de Februarirevolutie van 1848 explodeerde de drukpers in Parijs.

duele welbevinden een direct gevolg moet zijn van het gemeenschappelijke.'[4]

Met het opheffen van het 'dagbladzegel' kwam op 26 februari een voorlopig einde aan de censuur op de drukpers. In een mum van tijd waren de muren van de stad bedekt onder een zee van aanplakbiljetten en gingen politieke vlugschriften van hand tot hand. De meest obscure pamfletten, boeken en almanakken die de censuur van vóór de revolutie beslist niet zouden hebben doorstaan, vulden vrijelijk de openbare ruimte als producten van een koortsachtig publiek debat.[5] Parijse papierhandelaren waren binnen acht dagen door hun voorraden heen.[6] Honderden nieuwe kranten werden opgericht, veelal niet meer dan twee

Zeldzame foto van een barricade in de Rue Royale (fotograaf: Hippolyte Bayard).

pagina's dik, en voor een paar cent verkocht op straathoeken en in cafés. Ze droegen ronkende titels: *La Voix du Peuple*, *Le Peuple Souverain*, *La Vraie République*, *Le Père Duchêne* (naar de gevreesde revolutiekrant uit de jaren 1790-1794).[7] Ook kranten die vóór de revolutie ondergronds of onder strenge beperkingen waren uitgegeven bloeiden op, zoals het republikeinse *La Réforme* en de arbeiderskranten *L'Atelier* en *La Fraternité*.[8] Niet alleen de geletterden lazen de krant, zelfs analfabeten konden in cafés luisteren naar kranten die hardop werden voorgelezen.[9]

De oude symboliek van de Franse Revolutie werd afgestoft. De rode sjerpen en mutsen verschenen weer in het straatbeeld – zelfs het ruiterstandbeeld van Zonnekoning Lodewijk XIV op de Place des Victoires werd gekroond met een *bonnet rouge*.[10] Bij manifestaties verzamelden de duizenden deelnemers zich onder banieren van hun beroepsvereniging of politieke club, zwaaiend met één van beide vlaggen. Uit volle borst zongen zij de *Marseillaise* en andere revolutionaire liederen, waaronder ook veel nieuwe lofzangen op 1848.[11] Onder de door de Februarirevolutie geïnspireerde liedschrijvers bevond zich Eugène Pottier, die in 1871 zou vechten als *communard* en vooral bekend werd als schrijver van de *Internationale*. Al in april 1848 voelde de arbeider en

Het planten van een 'vrijheidsboom' in Parijs om de revolutie te vieren.

beginnende dichter zich geroepen een loflied te schrijven op dat arme volk op de barricade:

> Nee! Het [volk] heeft geen goud nodig op zijn wonden;
> Maar rechten en brood! [...]
> Zijn recht, is dat het eindelijk meeweegt
> op de weegschaal van zijn lot;
> Wat het [volk] wil, is dat op Franse bodem
> eindelijk elk mens burger is![12]

Het zingen van liederen ging veelal gepaard met andere rituelen, tot volledig georkestreerde manifestaties aan toe.[13] Daarbij werd teruggegrepen op een ander symbool van de Franse Revolutie: de vrijheidsboom. De regering investeerde tussen februari en mei een som van 2626 francs in het planten van *arbres de la liberté* in Parijs. Daarnaast was er de omvangrijkere 'wilde aanplant': spontane acties door burgers die met zoveel theater en folklore hun liefde voor de Republiek toonden en naar believen zoveel vrijheidsbomen bleven planten, dat het voor omwonenden ronduit irritant werd.[14]

De symboliek van de Revolutie en van de Republiek werd in publieke manifestaties zelfs verbeeld in de vorm van levende allegorieën, door verklede acteurs die op karren urenlang in de-

zelfde pose een republikeinse deugd uitbeeldden. In de stoet op 4 maart, die de gevallenen van de barricadestrijd van 22 tot 24 februari naar hun laatste rustplaats bracht op de Place de la Bastille – onder de gedenkzuil van de Julirevolutie van 1830 – werd in groot ceremonieel een godin van papier-maché op een kar meegetroond. Een levende allegorie werd voor een rouwstoet wat onsmakelijk geacht.[15] Een ander voorbeeld van de hang naar revolutionaire symboliek in 1848 was de 'beeldenmanie': de drang om overal revolutionaire standbeelden te plaatsen.[16] Ook de gewone burger moest over zulke beelden kunnen beschikken, dus werden duizenden munten, medailles en insignes geslagen met revolutionaire afbeeldingen en teksten. Die dienden als erkenning van een prestatie ten dienste van de Republiek, als bewijs van inzet voor een republikeinse club of comité of gewoon als souvenir dat werd gekocht door iedereen die wilde getuigen van een republikeinse inborst.[17]

De revolutionaire euforie van 1848 bracht een golf van politiek activisme op gang in de Franse hoofdstad. Zelf mee kunnen doen in de politiek, zelf meebeslissen – dat was de belofte van de Februarirevolutie. De combinatie van persvrijheid en de vrijheid van vereniging en vergadering creëerde een nieuwe publieke sfeer, een ruimte waarin zich plotseling een open en vrijwel onbeteugeld publiek debat ontwikkelde over uiteenlopende politieke en sociale kwesties.[18] Voor het participeren in debatten en het organiseren van politieke acties gingen de Parijzenaren naar *clubs*, politieke gelegenheidsverenigingen die bepalend waren voor het publieke debat in de maanden na de revolutie. Op de muren van de onrustige stad viel te lezen: 'Broeders! Naar de clubs dus; overal clubs, dat de clubs Frankrijk mogen verlichten. Alles voor het volk en door het volk.'[19] En Parijs *ging* naar de clubs, met tienduizenden tegelijk. Gedurende enkele maanden was de stad in de greep van een organisatiemanie, van een debatgekte. Zoals Garnier-Pagès, minister in de Voorlopige Regering van 1848, het zich later zou herinneren: 'Parijs had de clubkoorts.'[20]

Revolutie in Berlijn: maart 1848

Opeens stond hij daar, onbewaakt op het plein voor zijn eigen paleis midden in Berlijn, omringd door zijn woedende onderdanen. Aan zijn voeten zag Frederik Willem IV, de koning van

19 maart 1848: de doden van de barricadestrijd worden getoond aan de koning, die hun op het balkon zijn eer betoont.

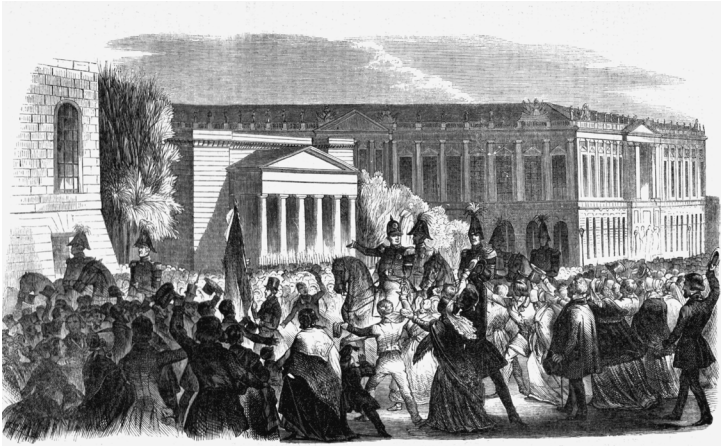

Koning Frederik Willem IV maakt daags na de revolutie een rit door de stad, om zijn verzoeningsgezindheid te tonen.

Pruisen, tientallen doodskisten staan. Het was 19 maart 1848. In de kisten lagen de Berlijners die in de voorgaande avond en nacht in een korte maar hevige barricadestrijd waren gesneuveld. De vorst had in de ochtend zijn leger teruggetrokken en was daarna door demonstranten gedwongen uit zijn paleis te komen en onder ogen te zien wat hij had 'aangericht'. 'Muts af!' schreeuwde iemand in de menigte. De Pruisische vorst gehoorzaamde en nam lijdzaam zijn veldmuts in de hand. Hij stamelde iets onsamenhangends, vond niet de juiste woorden en droop af.[21]

Drie dagen later, op 22 maart, werden de doden begraven. In een lange optocht werden 187 gesneuvelden naar hun collectieve laatste rustplaats gedragen in het nieuwe Volkspark Friedrichshain, net buiten de noordoostelijke stadsmuren. De stoet was ingedeeld naar beroepsgroep of schutterijafdeling van de slachtoffers. Elk deel van de stoet werd voorafgegaan door een muziekkorps en gevolgd door duizenden rouwende mannen, vrouwen en kinderen. Het aantal mensen dat op de been was, werd geschat op bijna honderdduizend. Met daarbij nog hetzelfde aantal aan toeschouwers langs de kant van de weg, was ongeveer de helft van alle Berlijners op straat aanwezig. Telkens wanneer een nieuwe sectie van de stoet het paleis passeerde, verscheen de koning op het balkon en betuigde hij zijn eer aan de slachtoffers door zijn hoofddeksel af te nemen. Het duurde uren voor de laatste kist op de begraafplaats was aangekomen.[22]

De Maartrevolutie was een behoorlijke afgang voor de Pruisische vorst uit het machtige huis Hohenzollern. Frederik Willem IV had bij zijn kroning in 1840 nog weinig reden tot ongerustheid gehad en dacht de tijdgeest te kunnen temmen door een liberale koers te varen, maar in 1848 dreigde er iets hopeloos mis te gaan. De toch al gespannen verhoudingen in Pruisen waren op scherp gezet door de berichten uit Parijs, waar de Franse koning op 24 februari het hazenpad had gekozen en waar de Tweede Republiek was afgekondigd. Ook diverse Pruisische revolutionairen hadden hun kans geroken en hadden in de weken erna een reeks volksvergaderingen georganiseerd. Daar werd een lijst opgesteld met politieke hervormingen die van de koning werden verlangd.

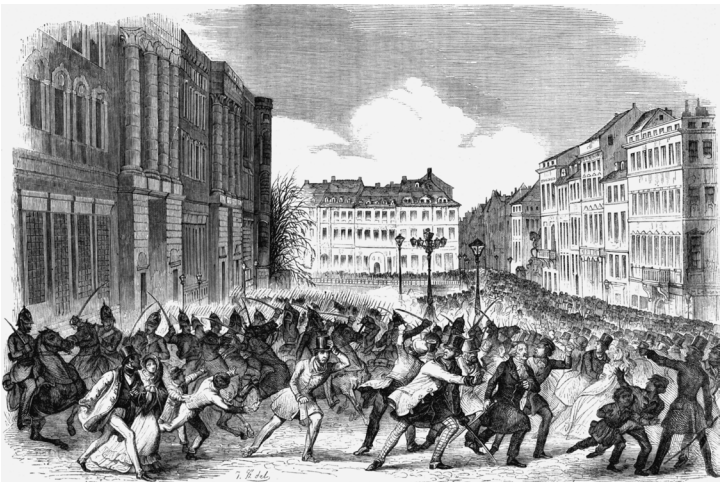

In de middag van 18 maart escaleert de situatie op het plein voor het koninklijk paleis in Berlijn. De Maartrevolutie breekt uit.

De koning aarzelde lang. Te lang, zo bleek op 18 maart toen hij uiteindelijk concessies deed aan de menigte die zich had verzameld voor zijn stadspaleis. Zijn beloofde hervormingen werden niet met vreugde ontvangen maar met argwaan. Gemor klonk, protest, tumult. Twee schoten werden gelost. De menigte stoof alle kanten op. Terwijl de koninklijke troepen het plein schoonveegden, werden enkele straten verderop de eerste barricaden opgeworpen. Een dichter blikte erop terug:

> Bliksemsnel zie ik op de hoeken,
> Met weinig spul barricaden bouwen.
> Slechts enkele wapens, om moed in te zoeken,
> Alleen het hart, de vuist, gaven het vertrouwen.
> Rijk of arm, geen scheidslijn die ons beperkte,
> Zowel de proletariër als de burgerheer –
> Niet in 't getal zochten wij de sterkte,
> Maar in eigen gemoed – beter gedenken wij weleer![23]

Toen op 19 maart de ochtend gloorde, vertoonde Berlijn de sporen van een veldslag. Naast de ongeveer 200 doden waren er minstens zoveel gewonden. De straat was veranderd in een ravage van barricadehout, puin, bloed. Toch was de sfeer uitbundig:

In de nacht van 18 op 19 maart 1848 strijdt het Pruisische leger tegen de barricaden in Berlijn.

de koning leek eieren voor zijn geld te hebben gekozen en trok het leger terug uit de stad. Was nu, drie weken na de Parijse revolutie, de beurt aan Berlijn?

De anders zo rustige stad aan de Spree transformeerde in een politiek straattheater. Vurige redenaars en schreeuwende krantenjongens maakten straten en pleinen tot politieke plaatsen. Geanimeerde gesprekken en chaotische debatten vulden de cafés, straathoeken boden plaats aan spontane samenscholingen (*Eckenklubs* of *Stehklubs*). *Fliegende Buchhändler* verkochten politieke pamfletten en vlugschriften, die afhankelijk van de doelgroep waren geschreven in Berlijnse, Schlesische of Jiddische dialecten of juist in gewichtig Duits. De muren van de stad waren bedekt met aanplakbiljetten die felle politieke standpunten verkondigden. In 'muurpolemieken' reageerden individuen en verenigingen op elkaar – soms deden zelfs de autoriteiten een duit in het zakje.[24]

Politieke symbolen tekenden het straatbeeld. Aan huizen hing de rode vlag van de revolutie naast de zwart-rood-gouden vlag die het ideaal van een verenigd Duitsland symboliseerde. Het was in de weken na de revolutie min of meer verplicht om deze Duitse *tricolore* te dragen als kokarde in het knoopsgat, of

op de hoed of muts. Een journalist die vanuit Hamburg naar Berlijn reisde om de revolutie te verslaan, kreeg in de trein al voor aankomst het dringende advies van een medereiziger om gauw een zwart-rood-gouden kokarde op te spelden, omdat Berlijnse revolutionairen hem daar anders wel eens hardhandig op konden aanspreken.[25] Volksopstootjes en ketelmuziek golden als correctiemechanisme voor hen die zich niet loyaal genoeg betoonden aan de revolutionaire zaak.[26] Massale volksvergaderingen in de openlucht maakten van de vrije zondag een spannende, politieke dag.

Net als in Parijs verdween in Berlijn de censuur en bloeide de krantenwereld op. Radicale titels als *Der Demokrat*, *Reform*, *Republik*, *Das Volk* en *Der Volksfreund* werden opgericht.[27] En ook de al sinds 1846 bestaande *Berliner Zeitungshalle* (BZH) veranderde haar toon van hervormingsgezind naar ronduit revolutionair. Haar advertenties speelden al meteen in op het nieuws uit Parijs: in allerijl gedrukte boekjes over *Paris und die jüngste Staatsumwälzung* aan de man gebracht.[28] Geadverteerd werd ook voor overhemden 'naar de nieuwste Parijse mode' en voor een 'grote magische *Pariser Soirée*' met een natuurkundeprofessor uit Parijs. Twee Berlijnse circussen brachten pantomimeacts in Franse stijl: 'Die Grisetten von Paris' en de 'Contredanse française'. Toepasselijk genoeg plaatste de krant op 19 maart, de dag na het uitbreken van de Berlijnse revolutie, een grote advertentie voor een drukwerkje met portretten van *Die Mitglieder der provisorischen Regierung in Frankreich*.[29] Parijs, wereldstad van kunst en cultuur, sprak sinds het uitbreken van de Februarirevolutie alleen maar meer tot de verbeelding en belichaamde nu ook in politiek opzicht een nieuwe tijd. En net als in Parijs gingen Berlijners clubs oprichten om avond aan avond politieke vergaderingen te houden.

Toch had de revolutie in Berlijn een ander karakter dan die in Parijs. Stond op een affiche een triomfantelijke uitroep te lezen als: 'Burgers van Berlijn! [...] de laatste troepen hebben de stad verlaten, om pas terug te keren met jullie toestemming',[30] dan volgde direct daarna: 'De veiligheid van de heilige persoon van de koning en van de hele stad rust louter in jullie hand. Bekroon het glorieus begonnen project door het handhaven van orde en door het herstellen van het vertrouwen.'[31] Hoewel het revolutionaire principe van de volkssoevereiniteit werd omarmd, bleek

Proclamation des Königs, geschrieben in der Nacht vom 18. bis 19. März 1848.

An meine lieben Berliner!

Durch mein Einberufungspatent vom heutigen Tage habt Ihr das Pfand der treuen Gesinnung Eures Königs zu Euch und zum gesammten deutschen Vaterlande empfangen. Noch war der Jubel, mit dem unzählige treue Herzen mich begrüßt hatten, nicht verhallt, so mischte ein Haufen Ruhestörer aufrührerische und freche Forderungen ein und vergrößerte sich in dem Maße, als die Wohlgesinnten sich entfernten. Da ihr ungestümes Vordringen bis in's Portal des Schlosses mit Recht arge Absichten befürchten ließ und Beleidigungen wider meine tapfern und treuen Soldaten ausgestoßen wurden, mußte der Platz durch Cavallerie im Schritt und mit eingesteckter Waffe gesäubert werden und zwei Gewehre der Infanterie entluden sich von selbst, Gottlob! ohne irgend Jemand zu treffen. Eine Rotte Bösewichter, meist aus Fremden bestehend, die sich seit einer Woche, obgleich aufgesucht, doch zu verbergen gewußt hatten, haben diesen Umstand im Sinne ihrer argen Pläne durch augenscheinliche Lüge verdreht und die erhitzten Gemüther von vielen meiner treuen und lieben Berliner mit Rachegedanken um vermeintlich vergossenes Blut erfüllt und sind so die gräulichen Urheber von Blutvergießen geworden. Meine Truppen, Eure Brüder und Landsleute, haben erst dann von der Waffe Gebrauch gemacht, als sie durch viele Schüsse aus der Königsstraße dazu gezwungen wurden. Das siegreiche Vordringen der Truppen war die nothwendige Folge davon.

An Euch, Einwohner meiner geliebten Vaterstadt, ist es jetzt, größerem Unheil vorzubeugen. Erkennt, Euer König und treuester Freund beschwört Euch darum — bei Allem, was Euch heilig ist, den unseligen Irrthum! kehrt zum Frieden zurück, räumt die Barrikaden, die noch stehen, hinweg, und entsendet an mich Männer, voll des ächten alten Berliner Geistes mit Worten, wie sie sich Eurem Könige gegenüber geziemen, und ich gebe Euch mein Königliches Wort, daß alle Straßen und Plätze sogleich von den Truppen geräumt werden sollen und die militairische Besetzung nur auf die nothwendigen Gebäude, des Schlosses, des Zeughauses und weniger anderer, und auch da nur auf kurze Zeit beschränkt werden wird. Hört die väterliche Stimme Eures Königs, Bewohner Meines treuen und schönen Berlins, und vergesset das Geschehene, wie Ich es vergessen will und werde in Meinem Herzen, um der großen Zukunft willen, die unter dem Friedenssegen Gottes, für Preußen und durch Preußen für Deutschland anbrechen wird.

Eure liebreiche Königin und wahrhaft treue Mutter und Freundin, die sehr leidend darnieder liegt, vereint ihre innigen thränenreichen Bitten mit den Meinigen.

Geschrieben in der Nacht vom 18. — 19. März 1848.

Friedrich Wilhelm.

De verzoeningsbrief van koning Frederik Willem IV, 'An meine lieben Berliner' (19 maart 1848).

intussen de 'heiligheid' van de koninklijke soeverein voor velen helemaal niet in het geding. Na de massale begrafenis van de gesneuvelde barricadestrijders op 22 maart, waarbij de koning vanaf zijn balkon berouw had getoond, klonk het op straat empathisch: 'Hij heeft ons echt gekwetst, maar toch zag hij er terneergeslagen uit.'[32]

Andersom droegen zelfs koningsgezinde dichters hun gedichten op aan de op de barricaden gevallen Berlijners en hun weduwen en wezen, en spraken zij euforisch over een 'bevrij-

ding' en een 'vrij volk'.[33] In die nieuwe toestand moest de koning zich opnieuw tot zijn volk leren verhouden: niet als autoritair vorst, maar als 'een vader te midden van zijn kinderen'.[34] In het Duitse cultuurgebied waren alle ogen gericht op Pruisen, om te zien of dat machtige land zich zou aansluiten bij de constitutionele beweging die onder meer in Zuid-Duitsland in gang was gezet.[35] En inderdaad kozen veel Berlijners voor de constitutionele middenweg. Slechts voor een enkeling betekende 18 maart een frontale aanval op de legitimiteit van de monarchie en was het de bedoeling een republiek te stichten zoals in Frankrijk een maand eerder was gebeurd.[36] Voor de grote groep 'constitutionelen' lag de soevereiniteit bij het volk, maar dan wel verenigd onder de koning. In de euforie van de Maartrevolutie leek hun positie dominant en leek de zwart-rood-gouden vlag een eensgezind verlangen te symboliseren naar één Duitsland, verenigd onder een constitutionele monarchie. Maar in het turbulente voorjaar dat volgde bleek deze liberale groepering juist tussen wal en schip te vallen, toen enerzijds de revolutionairen radicaliseerden en anderzijds de regering en haar achterban een tegenrevolutie organiseerden.

Voor de conservatieve koningsgezinden was zelfs een constitutionele optie een nachtmerrie. De van God gegeven soevereiniteit van de Pruisische koning mocht niet worden beperkt, de bestaande orde van vóór de revolutie moest worden gehandhaafd. In adellijke en geestelijke kringen – beide sterke bolwerken in Pruisen – heerste deze opvatting ook na maart 1848 onverminderd. De revolutie was een directe aanval op deze vaste, natuurlijke orde. 'Democraat' was een scheldwoord. Volgens het beroemde *Demokratenlied* uit dat jaar waren het mensen die op apen leken, door hun kleding en hun baarden, met een 'duivels' karakter:

Alles voor des werelds heil,
Volk van Gods genade!
Elke dief wordt een held
Op de barricaden!

Het bleef niet bij spot alleen. De laatste strofe klonk ronduit strijdlustig:

Een karikatuur uit satirekrant *Kladderadatsch* van de antidemocratische houding van de Pruisische conservatieven in 1848.

> Dus huizen in heel het land
> De onfrisse geesten,
> Tot het [ijzeren] kruis met vaste hand,
> Die lieden overmeestert; [...]
> Tegen democraten
> Helpen slechts soldaten.[37]

De Pruisische conservatieven waren na de Maartrevolutie gedurende enkele maanden uit het veld geslagen. Vooral de ambivalente houding van de koning zaaide verwarring en riep wrevel

op. Maar vanaf de zomer van 1848 herpakten de conservatieven zich en ontwikkelden zij een 'conservatief activisme' met eigen politieke kranten en verenigingen, waarmee zij een positie gingen opeisen in het nieuwe publieke debat.

Over dit boek

Democratie is nooit vanzelfsprekend. Dat was ook de ervaring van de duizenden politieke pioniers die in de Europese revolutiegolf van 1848 volksvergaderingen belegden en politieke clubs oprichtten. We volgen in dit boek het spoor van hun democratische experimenten, waarmee zij over het hele continent miljoenen politieke nieuwkomers mobiliseerden en engageerden. Waarom deden zij dat? Welke politieke ambities lagen daaraan ten grondslag – en hoe gaven zij daar in de praktijk vorm aan? Waarom waren deze organisatievormen ineens zo populair? En wat zeggen zij over 1848 en over de ontwikkeling van democratische ideeën en praktijken in het Europa van de negentiende eeuw?

Het beantwoorden van die vragen vereist zowel verdieping als overzicht. Daarom omvat dit boek twee casestudy's naar steden die een hoofdrol speelden in de 1848-revoluties: Parijs en Berlijn. Deze twee steden waren zeker niet de enige revolutionaire plaatsen – revoluties braken uit in onder meer Wenen, Frankfurt, Boedapest, Praag, Milaan en Venetië –, maar zij behoorden wel tot de meest prominente. Parijs was de eerste grote stad waar in februari 1848 de revolutie uitbrak, maar ook de stad waar ze de ingrijpendste gevolgen had. De monarchie viel, een republiek werd opgericht en politiek werd plotsklaps een zaak van iedereen, zoals blijkt uit de honderden Parijse clubs die werden opgericht. In Berlijn voltrok zich binnen een maand de eerste revolutie die de stad ooit meemaakte. Die had niet dezelfde uitkomst als in Parijs, maar wel keerde zij de politieke verhoudingen en verwachtingen in de autoritaire monarchie ondersteboven. Ook de Berlijners bezochten geestdriftig politieke clubs die uit het niets leken te ontstaan, maar tevens begaven zij zich naar massale volksvergaderingen in de openlucht. Kortom, de geschiedenissen van de stad aan de Seine en van die aan de Spree vertonen aldus voldoende overeenkomsten en verschillen voor een goede vergelijking, namelijk één die verdieping biedt maar ook inzichten aanreikt voor grotere conclusies.

De democratische experimenten in Parijs en Berlijn worden onderzocht in respectievelijk deel I en deel II van dit boek. Het gaat in beide delen niet zozeer om de vele economische verenigingen (zoals arbeidersverenigingen), die de belangen van een afgebakende doelgroep behartigden, maar om uitgesproken en breed toegankelijke politieke organisaties. Het gaat over de ervaringen en verwachtingen van de politieke nieuwkomers die experimenteerden met de democratie, de ontwikkelingen die zij doormaakten en ook de tegenstand waarop zij stuitten. Dit onderzoek is grotendeels gebaseerd op bronnen uit de eerste hand, zoals kranten, pamfletten en affiches, die over en door deze politieke organisaties zijn gepubliceerd, maar ook politierapporten, memoires, kronieken en clubarchieven. De bredere conclusies over 1848 leunen daarnaast op de vele literatuur die erover in de loop der jaren is verschenen.[38]

Om de politieke organisaties in het Parijs en Berlijn van 1848 goed te kunnen analyseren, moeten we eerst enkele begrippen en debatten verkennen die een belangrijke context bieden: het 'moment 1848'; de internationale én nationale dimensies van 1848; democratische experimenten: participatie en vertegenwoordiging; het karakter van de revolutie; maatschappelijk middenveld (*civil society*); en vereniging en vergadering. Daarna komt in het volgende hoofdstuk de voorgeschiedenis van politieke organisatievormen vóór 1848 aan bod, opdat duidelijk wordt in welk opzicht 1848 iets nieuws bracht – en welke tradities en ervaringen al langer bestonden. Tegen deze achtergrond zijn vervolgens de detailstudies naar Parijs (deel I) en Berlijn (deel II) beter te begrijpen. Ze laten zien hoe een kort maar cruciaal historisch moment als 1848 politieke ervaringen voort kon brengen die de horizon van miljoenen Europese burgers veranderden. Zonder deze ervaringen is het ontstaan van de moderne democratieën die Europa tegenwoordig kenmerken nauwelijks te begrijpen.

1848: 'moment van gekte'

'1848' is meer dan een jaartal. Het staat voor een moment, voor een curieus kort ogenblik in de geschiedenis, toen de spoorwegen Europa begonnen te ontsluiten en de monarchieën er de ruwe plooien van de Franse Revolutie en van Napoleon dachten te hebben gladgestreken. 1848 was, in de woorden van socioloog

Aristide Zolberg, een 'moment van gekte'– niet alleen vanwege de kortstondigheid van het revolutionaire engagement, maar ook vanwege het even markante als onomkeerbare karakter ervan in politiek, sociaal en staatsrechtelijk opzicht.[39] De revolutiegolf die over het Europese continent trok, zette de wereld op zijn kop. Het wegvallen van juridische belemmeringen, zoals censuurwetten en verenigingsverboden, versterkte het gevoel dat de toekomst openlag en maakbaar was. Even leek alles mogelijk.[40]

1848 ging de geschiedenisboeken in als het jaar van barricaden en brandhaarden, van parlementen en grondwetten, maar wat 1848 zo interessant maakt voor dit boek, is dat het jaar iets geheel nieuws bracht: massale, democratische burgerparticipatie. De 'lente van de volkeren' was aangebroken.[41] Onder de prille lentezon gingen burgers overal op het continent en van alle gezindten zich opnieuw – en velen voor het eerst – verhouden tot de politiek en tot een publiek debat *over* die politiek. De plotselinge massabeweging overviel vriend en vijand.[42] En hoewel de ervaringen en experimenten van die burgers lang niet altijd zo florissant en succesvol waren als de symbolische term 'lente' doet vermoeden, bracht 1848 blijvende veranderingen in de politieke betrokkenheid en mentaliteit op het continent.

In de geschiedschrijving is vaak de tijdelijke, 'mislukte' kant van 1848 benadrukt,[43] in plaats van het blijvende verschil dat het revolutiejaar heeft gemaakt en de belangrijke rol die het heeft gespeeld in de vorming van politieke culturen in Europa en van onze moderne (partij)democratieën.[44] De meest fundamentele democratische rechten werden opgeëist op barricaden in talloze steden. Uitbreiding van het kiesrecht, de vrijheid van drukpers en de vrijheid van vereniging en vergadering leidden ertoe dat het dagelijks leven van miljoenen Europeanen opeens in het teken kwam te staan van politieke activiteiten. Hun bewustzijn van politieke kwesties nam toe, maar ook gingen zij zichzelf meer zien als politieke burgers, als *citoyens*, en bleken zij bereid om daarnaar te handelen. Het oprichten van verenigingen, het organiseren van demonstraties, het toetreden tot de burgerwacht; allerlei vormen van politieke participatie en mobilisatie werden opeens mogelijk in de steden, en zelfs op het platteland. De eenvoudigste Europeaan had opeens de kans én de behoefte zelf mee te doen in de politiek.[45]

Een rijke hoeveelheid literatuur is gewijd aan het jaar 1848 als revolutionair moment in de Europese geschiedenis. Met name in de decennia na de Tweede Wereldoorlog stond die literatuur veelal in het teken van een marxistische duiding van 1848 – het jaar dat per slot van rekening al vanaf het begin bekendstond als 'de lente der volkeren' en waarin bovendien het *Communistisch Manifest* werd gepubliceerd.[46] Marxisten zagen 1848 als een overgangsmoment tussen feodalisme en kapitalisme – een cruciale stap op weg naar de macht van het proletariaat. Dergelijke studies verschenen uiteraard in de invloedssfeer van de Sovjet-Unie, zoals in de DDR,[47] maar ook onder historici in het Westen was het marxisme lange tijd in de mode.[48] Al was het maar door het gebruik van weinig geproblematiseerde begrippen als 'bourgeoisie' en andere referenties aan de klassenstrijd als verklarend kader. Gelijktijdig kwam er meer aandacht voor sociale en economische geschiedenis, wat ook in de studies naar 1848 tot uitdrukking kwam.[49]

De traditionele top-downvertellingen, waarin vooral de politieke en staatsrechtelijke ontwikkelingen in 1848 centraal stonden, werden aangevuld met studies die aantoonden hoe krachten van onderaf (bottom-up), vanuit brede lagen in de samenleving, politieke en sociale omwentelingen nastreefden. Sinds de jaren 1990 zien we daarbij een sterke specialisatie van het 1848-onderzoek waarbij historici zich zijn gaan beperken tot één geografische locatie of één specifiek onderwerp. Vooral in de Duitse en Franse historiografieën overheersen deze lokale en thematische microgeschiedenissen.[50] Daarmee lijkt het vertellen van een groter verhaal over 1848 de laatste jaren voorbehouden aan enkele Anglo-Amerikaanse generalisten.[51] Het is jammer dat continentale historici een afkeer lijken te hebben van deze benadering – temeer omdat juist ook met hun lokale studies een groter verhaal kan worden verteld.

In de uitgebreide literatuur over Frankrijk in 1848 heeft vooral Parijs volop aandacht gekregen van historici, omdat in deze historische revolutiestad ook in 1848 de revolutie zeer vroeg, het ingrijpendst en het invloedrijkst losbarstte. Aparte vermelding verdienen de boeken van Maurice Agulhon, die de revolutie van 1848 in de jaren 1970 en 1980 bezag vanuit nieuwe perspectieven, zoals sociabiliteit en symboliek.[52] Ook hier geldt dat de top-downgeschiedenis in de afgelopen halve eeuw is aangevuld

met een (vooral) sociaalhistorische interesse in de Februarirevolutie, en dan vooral in de vroege arbeidersbeweging.[53] Daarin past ook de enige monografie van de Parijse clubbeweging van 1848, geschreven door de Amerikaanse historicus Peter Amann. Zijn *Revolution and Mass Democracy* uit 1975 is veelgeprezen voor de toegankelijkheid en informatiedichtheid, hoewel Amann niet ontkomt aan de generalisaties (waarbij de grote, radicale clubs de kleinere in het verhaal verdringen) en aan het defaitisme (waarbij alle clubs afstevenden op een 'mislukking') die bij zo'n onderzoek op de loer liggen.[54]

Een recente ontwikkeling in de historiografie is de 'personalisering' van de geschiedenis, waarbij de beleving van historische individuen meer aandacht krijgt. In de literatuur over 1848 uit zich dat bijvoorbeeld in toenemende interesse in de individuele beleving van de (veelal onbekende) Parijzenaar.[55] Daarnaast is er hernieuwde aandacht voor de vele facetten en politiek-filosofische consequenties van het republicanisme als centrale revolutionaire stroming en dat komt in de 1848-literatuur mede tot uiting.[56]

Ook voor Berlijn in 1848 geldt dat de traditionele geschiedschrijving sinds de tweede helft van de twintigste eeuw is aangevuld door studies met een sociaalhistorische invalshoek.[57] Opvallend is wel dat de Maartrevolutie in Berlijn weinig monografieën heeft opgeleverd. De geschiedschrijving over Berlijn is lang gedomineerd door aandacht voor de ingrijpende, deels gitzwarte verwikkelingen die de stad heeft moeten doorstaan tussen 1870 en 1989. Daarin bracht Rüdiger Hachtmann in 1997 verandering met de doorwrochte monografie *Berlin 1848*.[58] De politieke vergaderingen en verenigingen in Berlijn komen er uitgebreid in aan de orde, maar vooral als onderdeel van de Maartrevolutie, dus niet in een vergelijkend perspectief of als uitingsvorm van grotere politiek-culturele ontwikkelingen. Hachtmann heeft veelvuldig gebruikgemaakt van twee eigentijdse geschiedenissen van de Berlijnse Maartrevolutie, die ook in dit boek worden aangehaald: een tot de verbeelding sprekende sfeerschets van Robert Springer en een meer uitgebreide revolutiekroniek van Adolf Wolff.[59]

Parijs, Berlijn en elders in Europa

Parijs en Berlijn waren twee 'hoofdpodia' van de 1848-revoluties,[60] maar ze zijn nooit goed met elkaar vergeleken. Weliswaar kwamen Duitse en Franse wetenschappers in 1992 op een colloquium bijeen om over deze twee steden in 1848 te praten, maar hun bijdragen, die zijn gepubliceerd in een bundel, zijn nogal wisselvallig van lengte en diepgang en leveren geen nieuwe, vergelijkende inzichten op.[61] De deelnemers hebben zich vooral verdiept in één van de twee steden of in zeer specifieke sociaaleconomische thema's in beide steden (zoals arbeiders, sociale onderklassen en werkverschaffing, kleine bedrijven, immigranten en andere minderheden, de pers en het verenigingsleven).[62] Een diepgravende vergelijking tussen Parijs en Berlijn in 1848 ontbreekt dus – laat staan dat er is geschreven over de politieke cultuur in beide steden. Dit boek brengt daarin verandering door de afzonderlijke geschiedenissen van Parijs en Berlijn in 1848 te vergelijken, met een nadruk op de markante democratische experimenten die zich daar voordeden. Het sluit daarmee aan bij de recente ijver onder historici om transnationale en comparatieve studies te ondernemen.[63]

Dat er veel overeenkomsten bestonden tussen de revoluties in Parijs en Berlijn, hing samen met de contacten die werden onderhouden tussen beide steden. Vooral de aanwezigheid van activistische Duitse, waaronder ook Berlijnse, arbeidsmigranten in Parijs voorzag in een netwerk waaruit Duitse clubs werden opgericht en dat ook officiële contacten aanknoopte met de Tweede Republiek.[64] Begin maart werd een delegatie van Duitse radicalen ontvangen door de Voorlopige Regering in Parijs, waarna zij naar het Julimonument bij de Bastille togen en daar samen, hoofddeksel in de hand, enthousiast Duitse en Franse patriottistische liederen aanhieven.[65]

Over en weer werden de ontwikkelingen 'aan de Seine en de Spree' goed gevolgd. Zo vermeldde clubkrant *La Commune de Paris* in de week voor de Maartrevolutie met voldoening dat ook in Berlijn organisatorische activiteiten werden ontplooid, terwijl in de Duitse pers nauwgezet verslag werd gedaan van de Februarirevolutie en haar gevolgen.[66] Vooral de invloed van Parijs op Berlijn was groot. We zagen al hoeveel francofiele advertenties verschenen in de krant *Berliner Zeitungshalle* voor Parijse mode en voor geschriften over de Februarirevolutie. Ook de Parijse

arbeiderscultus werkte aanstekelijk: het gewicht van het Franse woord *ouvrier* straalde af op het Duitse *Arbeiter*, 'men hoorde deze uitdrukking, die vroeger met het verachtelijke woord "Knote" eenzelfde betekenis had gehad, nu met bijzondere nadruk worden uitgesproken [in Berlijn, GW], ja men koketteerde er zelfs mee. Vaak hoorde men goedgeklede en ogenschijnlijk hoogopgeleide mannen in bierhuizen tegen elkaar zeggen: "Dat begrijp ik niet, ik ben maar een simpele arbeider."'[67]

De Hamburgse journalist Georg Schirges, die in de weken na de revolutie per trein naar Berlijn reisde om verslag te doen, zag de Maartrevolutie als een direct gevolg van de Februarirevolutie: 'Zonder de Franse Revolutie [van 1848, GW] zou Berlijn nog altijd rustig zijn geweest en zou het niet dat hebben leren kennen, wat "burgeroorlog" wordt genoemd. De Franse Revolutie verhitte de Duitse gemoederen met het edelste vuur van de begeestering voor de smadelijk ontkende, weggehoonde Rechten van de Mensen.'[68]

Niet alleen 'aan de Seine en de Spree' bracht het 'moment 1848' omwentelingen. In tientallen Europese steden en ook in landelijke gebieden zette de revolutiegolf bestaande politieke verhoudingen op hun kop. Dit boek vertelt dan ook, aan de hand van Parijs en Berlijn, een groter, Europees verhaal.

Voor de ene Europeaan vertegenwoordigden de revoluties een verblindend licht, voor de andere een gitzwarte duisternis – maar een 'moment van gekte' was het voor iedereen. Een blik op bestaande studies over 1848 leert dat Parijs en Berlijn geen uitzonderingen waren. De Februarirevolutie strekte tot inspiratie van revolutionairen elders in Europa, die zelf revoluties ontketenden en daar soms eigen, lokale argumenten voor gaven.[69] Dat ideeën en praktijken kunnen 'reizen' is van alle tijden, maar in 1848 werd de *transfer* opeens vergemakkelijkt door de treinverbindingen, stoomschepen en de omvangrijke drukpers van het moment.[70] Die leken te preluderen op een nieuwe tijd, op een nieuwe samenleving – gedachten die in het door agrarische, economische, sociale en politieke crises geteisterde Europa in vruchtbare aarde vielen.

Niet alleen in Parijs heerste een 'clubkoorts', overal in Europa werd met een groot enthousiasme vergaderd en verenigd. Ondergrondse genootschappen in Italië transformeerden in 1848 bijvoorbeeld naar open en legale politieke clubs.[71] De zuidwes-

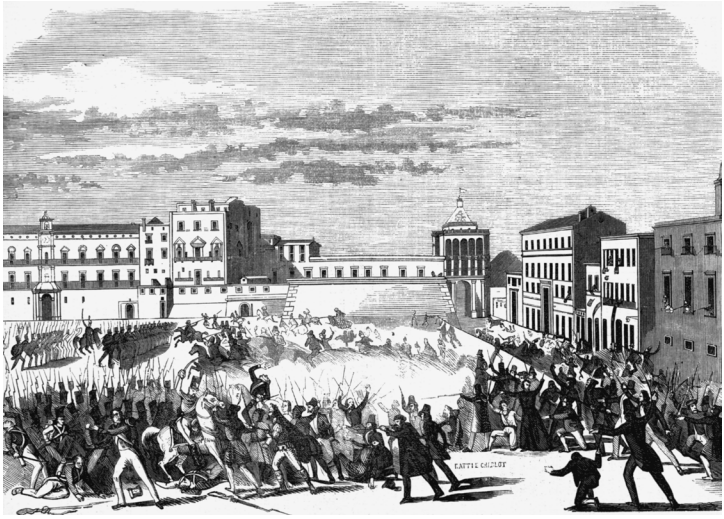

In Palermo breekt op 13 januari de eerste opstand van 1848 uit, die door de koninklijke troepen wordt neergeslagen.

telijke Duitse staten stonden bekend om de veelheid aan volksvergaderingen en radicale verenigingen.[72] En ook Wenen, de stad van waaruit Metternich op 13 maart werd verjaagd, kende een omvangrijke clubbeweging.[73] Revolutionaire organisaties onderhielden netwerken over het gehele continent. Immigranten uit alle buurlanden van Frankrijk richtten bijvoorbeeld eigen clubs op in Parijs. Ook toonden revolutionairen overal op het continent hun betrokkenheid bij het lot van de onderdrukte Poolse inwoners in Posen en Krakau. Daarnaast was er op een heel ander niveau een internationale beweging gaande: de Europese vorstenhuizen stonden in nauw contact met elkaar. Hun solidariteit was broos, maar de dreiging groot. Via gezanten en geheime postbodes overlegden zij over de beste strategieën om de revolutionaire wervelwind het hoofd te bieden.[74]

Ondanks hun continentale, en zelfs wereldwijde, doorwerking hadden de revoluties van 1848 in hoofdzaak betrekking op *nationale* verwikkelingen. Zij vonden met name in de nationale hoofdsteden plaats, waar de regeringen waren gevestigd. En ook voor zover zij zich in andere steden en op het platteland voltrokken, hadden de revoluties nationale consequenties. Hervormingen golden primair voor de nationale regeringen;

verkiezingscampagnes draaiden om het samenstellen van een nationale volksvertegenwoordiging; zelfs de geëiste sociale hervormingen hadden betrekking op nationale rechten, aangezien ze waren bedoeld voor bijvoorbeeld alle Fransen of alle Pruisen (vaak ook: alle Duitsers). De identificatie met de natie maakte dat de nationale parlementen centraal stonden in de zoektocht naar een betere vertegenwoordiging van het volk. Nationale grondwetten moesten worden gecreëerd of hervormd. Het publieke debat dat zich aanvankelijk lokaal afspeelde vond steeds meer een vorm in natiebrede kranten en politieke congressen van alle gezindten, maar ook door nationale symboliek zoals vlaggen en liederen. Het nationalisme, als vorm van sociale identificatie, werd in 1848 veelal gezien als logisch gevolg van de Verlichting en als een wereldbeeld dat verzoening, verbroedering en vooruitgang beloofde.[75]

Democratische experimenten: participatie en vertegenwoordiging

In een 'moment van gekte' ligt politieke participatie niet vooraf vast in een blauwdruk, maar wordt van onderaf met democratische vormen geëxperimenteerd. In 1848 kregen deze experimenten voornamelijk gestalte in volksvergaderingen en clubs – die werden 'de ruggengraat van het nieuwe politieke leven'.[76] Deze volksvergaderingen en clubs zijn in twee opzichten democratische experimenten te noemen. Ten eerste gaven zij uiting aan de belofte van de 1848-revoluties: de politieke participatie van alle (volwassen, mannelijke) burgers. De vrije samenkomst in politieke clubs en volksvergaderingen beloofde een *participatieve* democratie met collectieve inspraak in en deelname aan de politieke besluitvorming.[77] De democratische experimenten creëerden podia voor een open debat, voor petities en verzoekschriften aan autoriteiten, voor politieke scholing en voor emancipatie van de burger. We zouden ze 'werkplaatsen van de democratie' kunnen noemen, waar bestaande en nieuwe ideeën over participatieve vormen van democratie werden getoetst en in de praktijk gebracht.[78]

Ten tweede opereerden de clubs en volksvergaderingen van 1848 als experimenten met een nieuwe vorm van *representatieve* democratie, waarbij zij streefden naar optimale politieke vertegenwoordiging van burgers. Dit stond niet noodzakelijkerwijs haaks op hun participatieve functie; politieke vertegenwoordi-

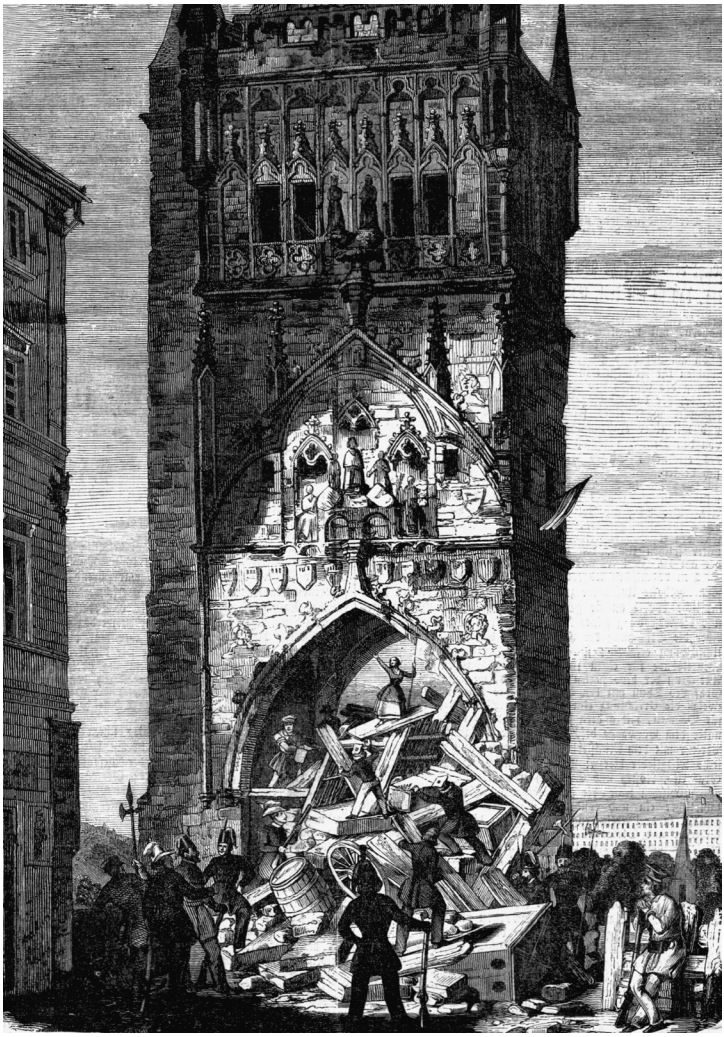

In Praag wordt in juni 1848 een barricadestrijd gevoerd.

ging was vaak een aanvullend streven. Aan het einde van de negentiende eeuw zouden participatie en representatie soms tegenover elkaar komen te staan, bijvoorbeeld met de verbreiding van het communisme en het anarchisme, maar in 1848 golden zij nog niet als twee onverenigbare modellen. Het streven naar vertegenwoordiging kwam in de clubs en volksvergaderingen van 1848 op verschillende manieren tot uiting. Allereerst verte-

genwoordigden ze een eigen achterban van leden en bezoekers, bijvoorbeeld als zij een verzoekschrift of petitie stuurden. Daarnaast claimden zij met hun optreden 'het volk' in zijn geheel te vertegenwoordigen – een claim die niet altijd en door iedereen werd erkend, maar die een centraal onderdeel was van de publicitaire, performatieve kracht van een club of volksvergadering.[79] In dit boek komt deze claim herhaaldelijk terug, onder andere in de constatering dat clubs zich *parlementair* gingen gedragen. Als (volks)parlementen controleerden zij de regering en formuleerden ze eisen en adviezen in de vorm van resoluties. Tot slot speelden de clubs een rol in de totstandkoming van een nieuwe formele volksvertegenwoordiging. In de parlementsverkiezingen van 1848 organiseerden ze diverse activiteiten. Zo mobiliseerden en instrueerden zij kiezers, maar ook controleerden en selecteerden zij verkiezingskandidaten en gingen zij voor hen campagnevoeren.

Het krachtenspel tussen participatie en vertegenwoordiging in de democratische experimenten leidde tot frictie en teleurstelling, vooral omdat de belofte van participatie en de noodzaak tot vertegenwoordiging zich in de praktijk slecht tot elkaar verhielden – evenals de uiteenlopende ambities en claims van de clubbewegingen en de parlementen die in Parijs en Berlijn in het voorjaar van 1848 werden verkozen.

Het begrip 'vertegenwoordiging' behoeft enige uitleg, zeker als het gaat om 1848, toen het sterk in transitie was. Volgens de conservatieve interpretatie moest de representatieve regeringsvorm on- of zelfs antidemocratisch zijn, waarbij het volk werd gerepresenteerd in de autonomie van de machthebber(s). Ook de betrekkelijk liberale Franse Julimonarchie (1830-1848) werd in dit opzicht gezien als een *gouvernement représentatif*: een regering van enkelen over velen. Die zei weliswaar de geregeerden te *representeren*, maar zij was niet representatief in de electoraal-democratische zin van het woord. In de Februarirevolutie van 1848 werden de voorbije achttien jaar dan ook als ondemocratisch afgedaan. Door het werk van verlichtingsdenkers en de Franse Revolutie was onder radicalen en sommige liberalen een democratische interpretatie van vertegenwoordiging in zwang geraakt: het volk verkiest zijn vertegenwoordigers. Deze interpretatie van vertegenwoordiging – zoals nagestreefd in veel clubs en volksvergaderingen van 1848, en ook in onze moderne

partijdemocratie – is leidend in dit boek. Daarmee is overigens niet gezegd dat het principe van electorale vertegenwoordiging per definitie democratisch uitpakt.[80]

Revolutie – 1789, 1830, 1848

Onvermijdelijk doemt de vraag op hoe we 1848 moeten zien ten opzichte van eerdere grote revoluties, vooral de Franse Revolutie van 1789. Waar het gaat over de populaire politieke cultuur *kan* men de Franse Revolutie inderdaad beschouwen als het moment waarop 'moderne politiek' ontstond. Niet alleen in het parlement (met de indeling van het politieke spectrum in 'links' en 'rechts'), maar juist ook daarbuiten met de uitbreiding en politisering van discussieclubs en de drukpers.[81] Maar er zijn tussen 1789 en 1848 enkele belangrijke verschillen in oorzaken, uitingsvormen en gevolgen. Als eerste valt op dat de Franse Revolutie niet spontaan oversloeg naar andere Europese landen, maar gewapenderhand werd geëxporteerd in de revolutionaire en napoleontische oorlogen. De Februarirevolutie daarentegen vond navolging op tientallen, zo niet honderden plaatsen in Europa. Nieuws over de Parijse omwenteling volstond om in allerlei steden en gebieden lokale en zeer particuliere conflicten te doen ontvlammen.[82]

Daarnaast pakten de barricadestrijd en de daaropvolgende regimes in 1848 beduidend minder bloedig uit dan in de jaren 1790 in Frankrijk (om over de slachtoffers van Napoleons Keizerrijk nog maar te zwijgen).[83] Voor het eerst eisten Europeanen onder de vlag van de 'democratie' politieke rechten op. Dat maakte 1848 vooral een democratische revolutie – in tegenstelling tot de meer gewelddadige sociale opstand die de Franse Revolutie was. Weliswaar droeg de Franse Revolutie, volgens de politiek-filosoof Pierre Rosanvallon, ook wel een democratische belofte in zich, maar die ging alleen uit van een 'onmiddellijke democratie': de politieke vertegenwoordiging van een algemene en unanieme volkswil, die kenbaar was en die leidend moest zijn in de politiek. In de relatie tussen staat en volk is dan geen ruimte voor interventie of bemiddeling door partijen of verenigingen.[84] Zoals we zullen zien, was er in de democratische beloften van 1848 daarentegen juist wel plaats voor politieke organisatie, publiek debat en ideologische pluriformiteit.

De Franse Revolutie gold beslist als inspiratiebron voor veel

revolutionairen van 1848, maar voor weinigen was zij een revolutie die moest worden herhaald of nagevolgd. Er was door de roerige halve eeuw tussen de twee revoluties geen sprake van een revolutionaire continuïteit.[85] De Franse Revolutie had wel een revolutionair 'protestrepertoire' nagelaten, zoals het bouwen van barricaden, waardoor burgers op latere revolutionaire momenten beter wisten wat zij deden en moesten doen.[86] Een sterkere actuele en inspirerende waarde in 1848 vertegenwoordigde de Julirevolutie van 1830, waarin na een korte barricadestrijd een liberale elite de autoritaire Restauratiemonarchie had vervangen. Radicale revolutionairen ervoeren de Julirevolutie als 'mislukt'. In de jaren daarna, onder de conservatief-liberale Julimonarchie van Lodewijk Filips en Guizot, kwamen hun ideeën louter ondergronds tot uiting in geheime genootschappen, samenzweringen en andere clandestiene vergaderingen. Vanwege de herinnering aan '1830' stonden de Franse radicalen ook in 1848 nog wantrouwig en sceptisch tegenover liberalen.

In termen van straatgeweld en regimewisseling was de Julirevolutie minder spectaculair dan de revoluties van 1789 en 1848, maar zij was wel invloedrijk in het aanwakkeren van politiek engagement onder brede lagen van de bevolking. Niet alleen in Frankrijk leefde '1830' – tot in Berlijn vond de Julirevolutie weerklank. Dit uitte zich in de groei van het aantal onafhankelijke politieke kranten en politieke verenigingen, waarvan de explosieve effecten zichtbaar zouden worden in de revolutie van 1848. In Pruisen, waar nog nooit een revolutie was geweest, begon politiek in 1848 pas door te dringen tot bredere lagen van de bevolking.[87]

Het maatschappelijk middenveld

Sociaalhistorische studies hebben sinds de jaren 1970 veel belangstelling ontwikkeld voor het onderzoeksterrein van de 'verenigingsgeschiedenis', en dan vooral voor het opkomende verenigingsleven in de Europese samenlevingen van de achttiende en vroege negentiende eeuw. In vrijwillige verenigingen (*voluntary associations*) manifesteerde zich rond 1800 een nieuw soort burger. Die opereerde in een maatschappelijk middenveld (*civil society*) waarin ontmoetingen, uitwisselingen en gezamenlijke activiteiten plaatsvonden. Dit middenveld bevond zich buiten het privédomein, het economische domein en het domein van

de staat.[88] Het werd gevormd door de groeiende verenigingscultuur en door de populariteit van kranten en tijdschriften, waarin de publieke opinie vanaf de Franse Revolutie een steeds vanzelfsprekender zeggingskracht zou krijgen.[89]

Deze sociabiliteit stimuleerde in Europa een nieuw politiek en sociaal engagement onder de bevolking. De 'politisering' van het maatschappelijk middenveld begon al aan de vooravond van de Franse Revolutie, maar drong steeds meer door tot alle lagen van de bevolking en ging vanaf de jaren 1840 gepaard met een toenemende identificatie met de natie en de natiestaat. Al deze ontwikkelingen, zowel de toenemende sociabiliteit als de politisering en het toenemende nationalisme van de Europese burgers, waren onmiskenbaar gevolgen van verlichtingsideeën uit de achttiende eeuw. Daarin werd het collectieve denken van het corporatisme vervangen door gedachten over een samenleving van individuen die vrij konden kiezen uit een pluraliteit aan zelfgekozen verbanden.[90] Thomas Nipperdey noemt dat een voorbeeld van *Neupluralisierung* – en als zodanig een belangrijke pijler van het opkomende liberalisme.[91] Een vergelijkbare analyse van Jürgen Habermas is een leidraad geworden voor generaties wetenschappers. In zijn *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962) beschrijft hij hoe de 'openbaarheid' rond 1800 een transitie doormaakte naar een liberale publieke sfeer waarin (gegoede) burgers door onderling debat een publieke opinie gingen vormen.[92]

De Tsjechisch-Britse filosoof en sociaal-antropoloog Ernest Gellner stelt in zijn *Conditions of Liberty* (1994) dat het maatschappelijk middenveld door economisch, sociaal en politiek pluralisme een vrije samenleving mogelijk maakte. Gellner koppelt deze ontwikkeling aan het ontstaan van een modern menstype, de *modular man*, die in staat was zich veel makkelijker en vrijblijvender te identificeren met meerdere en wisselende groepen, instituten en identiteiten. Deze 'modulaire mens' zou de verklaring zijn waarom er een sterke centralistische staat kon opkomen, die naast zich een onafhankelijk maatschappelijk middenveld zou tolereren. Daarbij hoorde een verenigingsleven dat de autonomie van het individu onaangetast liet – waarbij burgers zonder gevaar lid konden worden van om het even welke vereniging, en ook ongestraft hun lidmaatschap weer konden opzeggen. Vóór de Verlichting was zo'n maatschappij ondenkbaar geweest. Bij Gellner lijkt civil society gelijk te staan aan

vrijheid. Zo pleitte hij (in 1994) er bijvoorbeeld voor om in de voormalige Sovjetlanden geen democratisering af te dwingen, maar een sterke civil society te bevorderen.[93]

De bakermat van het moderne verenigingsleven en de publieke sfeer was Groot-Brittannië, daar zijn vrijwel alle wetenschappers het over eens.[94] Een stimulerende factor aldaar was volgens sommigen de relatief grote en machtige *middle class*. De gegoede burgerij ging het middel van vereniging aanwenden om haar macht uit te breiden en die te verdedigen tegen dreigende instabiliteit (bijvoorbeeld door schaarste, ziekte of oppositie van de lagere klassen). Oudere sociale verbanden – de familie, de taveerne, het gilde, enzovoort – werden via disciplinering en institutionalisering omgevormd tot moderne verenigingen, die vervolgens politiseerden.[95] Historici wijzen er wel op dat we de Britse clubs en verenigingen uit de late achttiende eeuw moeten zien als iets geheel nieuws – seculier, vrijwillig en niet gericht op geldelijk gewin, opkomend voor veelsoortige belangen, veelal met morele of sociale hervormingen als doel.[96]

Andere wetenschappers hebben de oorsprong van het maatschappelijk middenveld niet zozeer gezocht in verlichte denkbeelden, een sterke middenklasse of evoluerende sociale modellen, maar in het 'opborrelen van burgeractivisme' onder geëngageerde intellectuelen die bijeenkwamen in (op het continent geheime) genootschappen.[97] Eenzelfde gedachte is wellicht voor Marx de aanleiding geweest om het maatschappelijk middenveld af te wijzen als een machtscentrum van de bourgeoisie – al zou de Italiaanse marxist Gramsci later stellen dat de cultuur en instituties van de civil society ook overgenomen konden worden door de 'onderworpen klassen'.[98] Inderdaad zou blijken dat ook lagere klassen en vrouwen zich een plaats wisten te verschaffen in het publieke domein, met eigen verenigingen, vergaderingen en kranten. Dit heet ook wel de derde fase in de ontwikkeling van de Britse verenigingscultuur – na de fase van de gesloten clubs en (vrijmetselaars)loges en vervolgens de fase van mannelijke, elitaire politieke verenigingen. Deze derde fase brak pas echt door in de loop van de negentiende eeuw, toen vakbonden werden toegestaan en arbeidersverenigingen ingeburgerd raakten.[99]

In clubverband werd geld ingezameld en herverdeeld, werden activiteiten georganiseerd en werd vergaderd, volgens voor-

af vastgelegde regels en onder leiding van een bestuur dat vaak was gekozen op basis van sociale status en afkomst. Literaire genootschappen, vrijetijdsverenigingen, solidariteitsfondsen, protestbewegingen, enzovoort – diverse lokale organisatievormen boden een laagdrempelig en flexibel alternatief voor wetgeving. Het lidmaatschap (of anders wel de mogelijkheid om zelf een vereniging te organiseren) was open en betaalbaar voor velen; bovendien leerden de organisaties van de opgedane ervaring en voegden daar in hoog tempo hun doelen, tactieken en vormen naar. Dat zij hun structuur professionaliseerden – met openbare bijeenkomsten, jaarverslagen, huisregels, publicaties en dergelijke – was niet alleen om praktische redenen, het betekende ook een legitimiteitsclaim.[100] Zo waren de Britse *subscriber democracies* transparante, openlijk politieke organisaties die een plaats opeisten in het politieke publieke domein. Hetzelfde gold voor de vele 'afschaffers', die met hun organisaties gepassioneerde *single-issue* campagnes organiseerden tegen bepaalde belastingen en censuurwetten, maar ook tegen slavernij, prostitutie en alcoholgebruik.[101]

Sinds het einde van de achttiende eeuw gold Groot-Brittannië al als een *associational society* – en dat had grote politieke gevolgen.[102] Het verenigingsleven bood volop ruimte aan een groot deel van de bevolking om politieke opinies te uiten op een podium, door middel van visuele symboliek of met de drukpers.[103] Paradoxaal genoeg bleken verenigingen niet alleen een inclusief effect te hebben door de integratie van burgers in het maatschappelijk middenveld, maar juist ook bepaalde groepen (zoals vrouwen of arbeiders) te kunnen uitsluiten. Zo kregen Britse clubs geregeld het verwijt dat zij aristocratisch waren en zouden politieke 'partijen', naarmate zij professionaliseerden, meer en meer door het gewone volk worden beschouwd als *oligarchic cliques*. De toename van de vrijheid om te organiseren vernauwde hiermee in zekere zin juist het openbare politieke domein. Daarbij speelde ook mee dat aan het woord *party* oude connotaties kleefden, stammend uit de achttiende eeuw.[104]

Kortom, terwijl politieke organisatie op het Europese continent in een groot deel van de negentiende eeuw nog een illegaal en radicaal middel was om politieke hervormingen te bepleiten, was het aan gene zijde van het Kanaal al een activiteit geworden die juist exclusief kon uitpakken. Overigens poogde ook de Brit-

se regering in de eerste helft van de negentiende eeuw een repressief beleid te voeren tegen verenigingen. In 1819 verbood zij vrijwel alle bijeenkomsten met de Seditious Meetings Act, één van de Six Acts, waaronder ook een censurerende belasting op kranten en ander drukwerk.[105]

Vereniging en vergadering op het continent

De ontwikkeling van politieke vergader- en verenigingsvormen op het continent verliep trager en diffuser. Daarbij namen Frankrijk en de Duitse staten de Britse verenigingstradities niet zomaar over, maar kenden zij eigen, autonome tradities van maatschappelijke en politieke organisatie en participatie. De politieke clubs van 1848 waren in veel opzichten wel een nieuw verschijnsel, maar toch kwamen zij niet uit de lucht vallen. Het onderzoeksveld van de verenigingsgeschiedenis kan ons helpen om te begrijpen hoe politieke verenigingen gewoonlijk ontstaan en functioneren. Er zijn in dezen opvallende verschillen tussen de Britse, Franse en Duitse historiografie. In navolging van Alexis de Tocqueville, die dacht dat er in Frankrijk nauwelijks verenigingen konden bestaan, is de ontwikkeling van het Franse verenigingsleven lange tijd verwaarloosd. Het dominante 'jakobijnse model', waarin de centrale staat alles regelde en geen 'bemiddelende instanties' accepteerde, is inderdaad goed zichtbaar in de Franse geschiedenis sinds het *ancien régime* – tot vandaag de dag aan toe. Zeker in de negentiende eeuw liet dat model tussen staat en individu simpelweg weinig ruimte voor een maatschappelijk middenveld, waardoor zich, korte revolutionaire periodes daargelaten, geen invloedrijke politieke verenigingen ontwikkelden.[106]

Hoewel Frankrijk inderdaad weinig politieke verenigingen kende, heeft historicus Maurice Agulhon laten zien dat er zowel ondergronds in de Franse steden als op lokale basis op het platteland wel degelijk een groot aantal (informele) verenigingen bestond.[107] Er valt dus ook een 'andere geschiedenis van Frankrijk' te vertellen, zoals Pierre Rosanvallon stelt: een geschiedenis van het verzet tegen dit jakobijnse model, die wijst op een veel genuanceerder 'Frans model'. Het is overigens opmerkelijk dat Rosanvallon in zijn beschrijving van dat model vrijwel volledig voorbijgaat aan de clubs van 1848.[108]

Het Duitse verenigingsleven was voor 1848 al sterker ontwik-

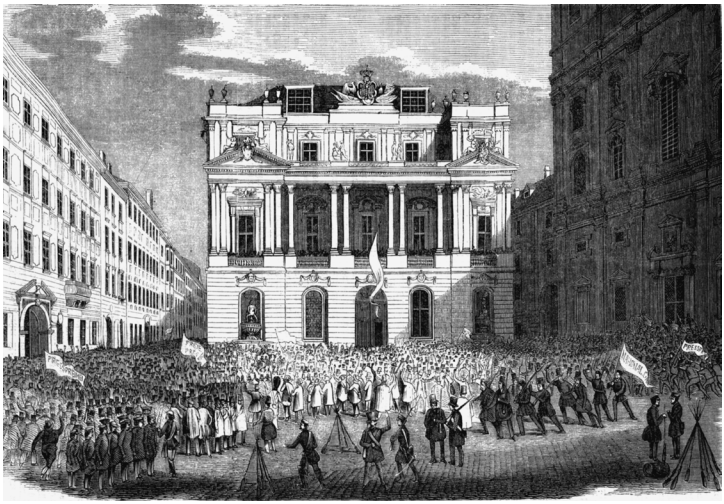

In Wenen breken op 13 maart studentenprotesten uit, die de Weense Maartrevolutie inluiden. De conservatieve kanselier Metternich wordt afgezet en vlucht naar Londen.

keld dan het Franse. Al minstens een eeuw bestonden in Berlijn (en in andere Duitse steden en staten) verenigingstradities op het gebied van religie, literatuur, cultuur (bijvoorbeeld zangverenigingen), wetenschap, patriottisme en sport (*Turnvereine*).[109] De Duitse *Bürgervereine* waren onderdeel van een burgerlijke cultuur die in de achttiende en negentiende eeuw was ontstaan onder invloed van verlichtingsideeën en die tussen de jaren twintig en 1848 'gouden tijden' beleefde.[110] In die cultuur speelde politiek in principe geen rol, maar toch worden de verenigingen wel gezien als de basis voor de politieke bewustwording van (vooral de gegoede) burgers. Naar dat proces is in Duitsland veel onderzoek gedaan, in navolging van een invloedrijk artikel van Thomas Nipperdey uit de jaren 1970 waarin hij het domein van de vereniging omschreef als een 'kleine republiek'.[111] Zo maakten de gezamenlijke activiteiten in de verenigingen de leden bewust van hun positie in de samenleving, van hun politieke belangen en van hun identiteit als sociale groep. Daarbij identificeerden de Duitse burgers zich in toenemende mate met buitenlandse vrijheidsbewegingen, zoals met de Julirevolutie.[112]

In 1910 stelde de socioloog Max Weber dat verenigingen, van politieke partijen tot vrijetijdsverenigingen, elk een eigen *Welt-*

anschauung hadden die door alle leden werd gedeeld. Hij koppelde daarmee de interne sociabiliteit van verenigingen aan hun politieke uitwerking naar buiten, die ook gevaarlijk kon zijn.[113] Wetenschappers van na de Tweede Wereldoorlog gingen verenigingen juist herwaarderen als 'leerscholen van de democratie'. Het gaat hier nadrukkelijk om *her*waarderen, want het liberale verenigingsideaal uit de eerste helft van de negentiende eeuw kwam ook al neer op de vereniging als leerschool voor democratische vaardigheden en politieke bewustwording.[114] Alexis de Tocqueville beschouwde 'de kunst van het verenigen' als noodzakelijk in een samenleving – en zeker in een democratie – om 'beschaafd te blijven of te worden'.[115]

In zijn recente studie naar Britse en Duitse vrijetijdsverenigingen relativeert Klaus Nathaus het politieke karakter van de vrijetijdsverenigingen in de eerste helft van de negentiende eeuw. Wel rekent hij de verenigingen tot het domein van 'georganiseerde sociabiliteit' (*organisierte Geselligkeit*), waar de leden van de verenigingen sociale en politieke burgers werden. Daarmee kunnen we de verenigingen bij uitstek zien als een voorbeeld van de symbiose tussen cultuur en politiek die zo kenmerkend is voor de negentiende eeuw.[116] De verenigingspraktijk in de Duitse staten raakte nog extra gepolitiseerd doordat de overheid zich daar via regels en verboden met de verenigingen bemoeide – dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Groot-Brittannië, waar de verenigingen voortkwamen uit de markt en haar economische mechanismen.[117]

Verenigingen creëerden dus wel degelijk een organisatorische basis voor het politieke activisme van 1848,[118] maar de sociaalhistorische interpretatie van de verenigingen als 'politiserende georganiseerde sociabiliteit' of als 'leerscholen van de democratie' heeft haar beperkingen.[119] Zij kan ons in het licht van 1848 alleen iets leren over het *verenigingselement* van de clubs – dus over de mate waarin bestaande organisatiepraktijken in 1848 werden aangewend. Als we aannemen dat 'politisering' een brede tendens was in het verenigingsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw, verklaart dat nog niet waarom er in een stad als Berlijn in de eerste week na de Maartrevolutie volkomen plotseling en voor het eerst in de geschiedenis politieke clubs werden opgericht – en wel met een enthousiasme dat nauwelijks onderdeed voor de 'clubkoorts' in Parijs op dat moment. Anders

dan in de Franse Revolutie was de verenigingsvrijheid in 1848 een revolutionaire eis geworden die over het gehele continent weerklonk. Daarbij waren het niet alleen de mensen die vóór de revolutie al in de *bestaande* verenigingen actief waren geweest, maar juist ook de doelgroepen die daar geen deel van hadden uitgemaakt – zoals vrouwen, arbeiders, conservatieven – die zich gingen organiseren in politieke clubs.[120]

In 1848 werd beslist teruggegrepen op een bestaand repertoire aan organisatiepraktijken.[121] Echter, het is maar de vraag of de oudere vrijetijdsverenigingen en -verbanden kunnen worden gezien als de natuurlijke voorgangers van de politieke clubs. Tocqueville maakte expliciet onderscheid tussen enerzijds politieke en economische verenigingen en anderzijds intellectuele en morele verenigingen. Hedendaagse historici van de civil society volgen hem daarin en richten zich ofwel op de laatste categorie, op de 'georganiseerde sociabiliteit', ofwel op de eerste, waarbij zij de politieke verenigingen en clubs duiden als voorlopers van politieke partijen.[122] Dit geldt overigens vooral voor Duitsland, want in Frankrijk zou de ontwikkeling van moderne politieke partijen trager en anders verlopen dan elders in Europa.[123] Helaas doen onderzoekers van politieke partijen op hun beurt vaak geen recht aan de invloed van de bestaande sociabiliteit en verenigingstradities op het politieke verenigingsleven.[124] Gelukkig zijn er ook wetenschappers die geprobeerd hebben een brug te slaan tussen de verenigings- en de partijgeschiedenis.[125]

Een andere ontwikkeling van politiek engagement die parallel liep met de verenigingsgeschiedenis, is de geschiedenis van ad-hocvormen van politiek protest en inspraak. Ook hierin sloegen Groot-Brittannië en Amerika grotendeels de maat, vanwege de lange traditie van politieke *meetings*, petities, drukpers en andere vormen van gezamenlijk optreden.[126] In de sociologie is vooral door (en in navolging van) Charles Tilly veel aandacht besteed aan het ontstaan en de ontwikkeling van de sociale bewegingen van de late achttiende en de negentiende eeuw. Die analyseerde hij onder meer aan de hand van de 'repertoires' aan protestvormen die deze bewegingen ter beschikking stonden – en die tijd, plaats en context konden overstijgen.[127] Zijn collega Sidney Tarrow heeft de repertoires van Tilly in verband gebracht met de *moments of madness* van Aristide Zolberg. Die laatste ziet Tarrow vooral als piekmomenten die bijdragen aan 'protestcy-

cli', terugkerende patronen van opkomend en afnemend protest, die vorm geven aan de veel langzamer veranderende repertoires van actiemiddelen.[128]

Juist in 1848 is deze dynamiek zichtbaar: bestaande protest- en verenigingstradities werden ingezet en aangepast onder druk van het 'moment van gekte' dat met de Europese revolutiegolf was aangebroken. Waar de Duitse literatuur vooral vereniging en partijvorming als uitgangspunt heeft, ligt in de Franse literatuur de nadruk op de geschiedenis van de revolutie. Beide historiografieën missen daarbij een belangrijk deel van de puzzel. Of we nu geïnteresseerd zijn in verenigingen, in partijen of in protestvormen, een onderzoek naar 1848 stelt ons in staat het fluïde karakter van, en de samenhang tussen, deze vormen van politieke participatie te onderzoeken. Ook toont het een bliksemsnelle politisering en ontwikkeling van het maatschappelijk middenveld en de publieke sfeer. Deze transitie, die volgens *civil society*-onderzoekers een proces van decennia was, voltrok zich in 1848 in enkele dagen. Voordat we dat proces onder de microscoop kunnen gaan leggen, en we kunnen weten wat 1848 voor nieuws bracht, is het noodzakelijk ons een idee te vormen van welke ervaringen met vereniging en vergadering aan het roemruchte revolutiejaar voorafgingen.

1 Wat aan 1848 voorafging

Aan 1848 ging een 'gouden tijdperk' van vereniging vooraf op het Europese continent, waarbij vereniging en vergadering in toenemende mate voor politieke doeleinden werden ingezet. De macht van het getal, van organisatie en van collectieve actie heeft al eeuwenlang mensen doen samenkomen in gilden, schutterijen, handelscompagnieën, werkplaatsen, coöperaties, kerkgenootschappen, enzovoort. Maar deze vormen waren niet in essentie 'politieke organisaties', in de zin dat ze waren gericht op het bespreken en beïnvloeden van openbaar bestuur. Hoewel hun belangen beslist politiek konden zijn, waren zij niet of nauwelijks betrokken bij fundamentele debatten over bestuur, beleid en politieke vertegenwoordiging. In de loop van de achttiende eeuw kregen politieke participatie en politieke vereniging pas een vaste plaats in een bredere volkscultuur.

Het woord 'club' bestond al langer in de Franse taal, zij het aanvankelijk als een vreemd anglicisme. In een herziene, Franstalige versie (1698) van *The Present State of England*, een beroemd werk van de Britse schrijver Edward Chamberlayne, wordt het Engelse woord *club* waarschijnlijk in Frankrijk geïntroduceerd: 'Om een sterkere vriendschap te onderhouden, vormen de Engelsen met elkaar een soort Genootschap dat zij Clubs noemen, een zeker aantal komt een dag per week bij elkaar in een Wijn- of Biercabaret, & daar drinken zij hun Pint of hun Fles, & keuvelen samen over hun zaken & over die van anderen, zonder die van de Staat te vergeten...'[1]

De Engelse clubtraditie – het samenkomen in een 'soort genootschap', op frequente basis in een publieke ruimte, om (zoals het citaat zegt) te drinken en private, publieke en politieke kwesties te bespreken – werd in de achttiende eeuw in Frankrijk geïmiteerd. Vanaf de introductie in de Franse taal verwees het woord 'club' naar een 'vereniging', maar dan vooral in de actieve zin: het proces van het verenigen of (her)groeperen van mensen. Dit was de betekenis van het Engelse *to club*, waarin ook

het Engelse zelfstandig naamwoord zijn oorsprong vond. Het werkwoord werd al sinds circa 1620 gebruikt voor de handeling om mensen samen te brengen. Dit kon een sociale betekenis hebben, maar ook een militaire: het opbouwen van een leger en commandostructuur op zo'n manier dat het alle individuele soldaten bond aan een gezamenlijk doel en voorkwam dat ze zich terugtrokken. De laatste uitleg is op zijn minst een toepasselijke bijbetekenis in het licht van de politieke clubs van 1848. Overigens kon *to club* ook het slaan met een stok (*club*) betekenen, of het verzamelen van geld voor een gezamenlijk fonds. De laatste notie kan te maken hebben gehad met de oorsprong van clubs als inzamelingsacties voor goede doelen.[2]

Jakobijnse clubs (1789-1795)

De Franse Revolutie integreerde de 'club' in het Franse revolutionaire idioom. Politiek werd een openbare – zelfs volkse – aangelegenheid, wat resulteerde in de geboorte van de 'politieke club'. Al in de eerste revolutiedagen verzamelden antiroyalistische afgevaardigden uit Bretagne zich in een dominicaner klooster in de Rue Saint-Honoré in Parijs. Zij werden vanwege hun voormalige adres in de Rue Saint-Jacques ook wel *Jacobins* genoemd – wat als geuzennaam werd overgenomen door de revolutionaire beweging, die officieel de Société des Amis de la Constitution heette.[3] Overigens zou pas in november 1790 de vrijheid van vereniging en vergadering worden vastgelegd, eerst per decreet en vervolgens in de eerste Franse Grondwet (september 1791): 'De Grondwet verzekert, als natuurlijk en burgerlijk recht, de vrijheid van burgers om vreedzaam en ongewapend bijeen te komen, daarbij gehoorzamend aan de wetten van de politie.'[4]

Al een jaar eerder waren duizenden jakobijnen in Parijs en zelfs in de kleinste provinciestadjes en de verste overzeese gebieden begonnen met het vormen van clubs. In zijn omvangrijke trilogie over deze jakobijnse clubs telt Michael L. Kennedy alleen voor de periode van 1789 tot 1791 een aantal van 439 clubs in Frankrijk die officieel gelieerd waren aan de club in de Rue Saint-Honoré, en meer dan 500 zonder liaison.[5] Na onenigheid over de toekomst van de monarchie verdwenen enkele clubs in 1791 uit beeld, maar toen de conflicten tussen *feuillants*, *girondins* en *montagnards* verergerden, 'bestonden er meer clubs in het voorjaar van 1794 dan op elk ander moment'.[6]

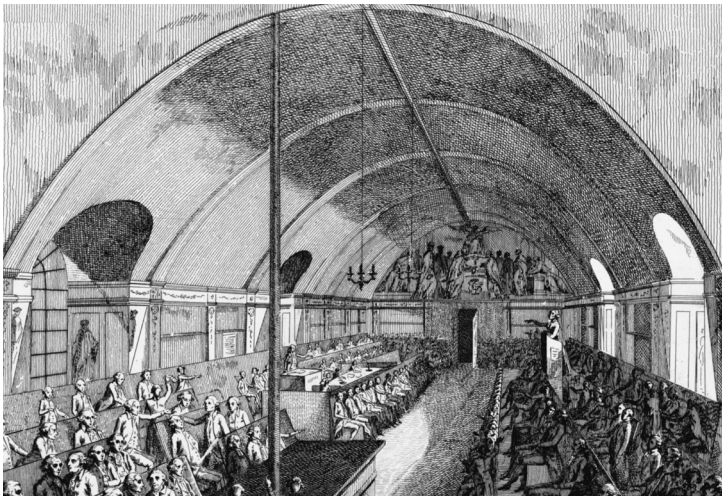

De Jakobijnse club, formeel 'Société des Amis de la Constitution' opgericht ten tijde van de Franse Revolutie (1789).

De in totaal meer dan 1500 jakobijnse clubs in Frankrijk vormden het radicale hart van de revolutie en rekenden af met alles wat riekte naar het ancien régime in politieke en religieuze zin. Die stuwende kracht ging blijkbaar zelfs de revolutionaire regering te ver, want op 19 oktober 1791 poogde zij per decreet alle daden te verbieden waarmee de clubs zich een politieke rol aanmaten, zoals het bestoken van de regering met delegaties en verzoekschriften. Dat decreet trad echter nooit in werking en een decreet op 13 juni 1793 verstevigde juist het recht op vereniging en vergadering, evenals artikel 7 in de Grondwet van 24 juni 1793: 'Het recht om gedachten en meningen te uiten, zij het via de pers, zij het op elke andere manier, het recht om vreedzaam bijeen te komen [en] de vrije uitoefening van erediensten kunnen niet worden verboden.'[7] Bovendien legde een decreet van 25 juli van hetzelfde jaar zware straffen op aan iedereen die verenigingen poogde te hinderen.[8] Zo werden revolutionaire clubs invloedrijke en zichtbare organen gedurende de Eerste Republiek. Parijs was het centrum van dit netwerk van organisaties, als de plek van waaruit de jakobijnse beweging was gestart en ook steeds werd gecoördineerd.[9] Het netwerk van de 1500 jakobijnse clubs tussen 1789 en 1795 was echter kwetsbaar door bijvoorbeeld haperende koerierverbindingen en incompetente clubleiders.[10]

Hoewel Kennedy waardering opbrengt voor de pogingen van niet-marxistische historici als François Furet om politieke, psychologische en andere verklaringen te vinden voor de Franse Revolutie, benadrukt hij het belang van klassenbewustzijn in de organisatie van de jakobijnse clubs. Kennedy onderscheidt twee niveaus in de clubbeweging, vaak vertegenwoordigd door twee verschillende clubs in één gemeente: de elitaire clubs – geleid door advocaten, dokters en dergelijke – en de volksclubs (*popular societies*), waarvan de leiders behoorden tot de lagere burgerij. Deze verdeling viel samen met het ideologische onderscheid tussen de gematigde girondijnen en de radicale jakobijnen, waarvan Kennedy stelt dat het, in overeenstemming met wat marxistische historici hebben geconcludeerd, niet alleen een gevolg was van politieke, maar ook van sociale verschillen.[11] Overigens waren er veel intellectuelen uit vooraanstaande families, zoals Robespierre zelf, die alle klassenverschillen negeerden en juist een prominente rol speelden in het radicale kamp. Zo gingen het schrijverscafé en de volkskroeg aan de vooravond van de Franse Revolutie steeds meer samenvallen.[12]

Tussen Franse Revolutie en Julirevolutie (1795-1830)

Het revolutionaire Frankrijk in zijn radicaalste vorm, onder de Terreur, kwam samen met Robespierre ten val in de zomer van 1794. Een decreet op 16 oktober verbood 'alle verbanden, verzamelingen, federaties, evenals alle correspondentie namens een collectief tussen genootschappen.'[13] In november nam de Nationale Conventie het 'Décret de fermeture du Club des Jacobins' aan. Op 22 augustus 1795 werd een nieuwe grondwet van kracht, waarin de vrijheid van vereniging niet meer was opgenomen. De artikelen 360-364 verboden verenigingen of corporaties die in strijd waren met de openbare orde, verboden enig contact tussen politieke genootschappen en beperkten het recht op petitie tot 'individuele petities': verzoekschriften die waren ondertekend door individuen, niet door een collectief. Het meest tekenend is artikel 363: 'De burgers mogen hun politieke rechten slechts uitoefenen in *assemblées primaires* of *assemblées communales* [lokale, bij wet opgerichte kiesverenigingen, GW].'[14] Deze formulering rekende af met de eerdere erkenning van vrije vereniging als onderdeel van de politieke rechten van een burger. Een dag na de afkondiging van de grondwet werden de overgebleven clubs per decreet opgeheven.[15]

Onder het nieuwe gezag van het Directoire (november 1795) was het Napoleon Bonaparte die als hoofd van de binnenlandse troepen op 27 februari 1796 de Club du Panthéon sloot, waar de revolutionaire journalist Gracchus Babeuf vaak oreerde. Na Napoleons staatsgreep als consul (1799) werden de resterende jakobijnen actief vervolgd en werd onder andere de neojakobijnse Club du Manège verboden.[16] Het nieuwe, repressieve beleid dwong organisatoren van publieke bijeenkomsten om eerst toestemming te vragen aan de autoriteiten. Politieke bijeenkomsten kwamen daarvoor niet gauw in aanmerking. Politieke vereniging had in de revolutionaire jaren zulke krachtige effecten gehad, dat het tegen 1800 op het gehele continent weer was verboden of aan streng politietoezicht was onderworpen. Organisatie was té succesvol gebleken.[17]

Als keizer handhaafde Napoleon dit repressieve beleid, geformuleerd in artikel 291 van zijn Strafwet (1810): 'Geen vereniging van meer dan twintig personen, waarvan het doel is elke dag of op vaste dagen bijeen te komen, om zich bezig te houden met religieuze, literaire, politieke of andere onderwerpen, mag zich vormen zonder instemming van de Regering, en slechts dan onder de voorwaarden die het gezag aan het genootschap wenst op te leggen.'[18]

Dit artikel werd de juridische standaard voor het verbod op politieke verenigingen onder de opeenvolgende regeringen na de val van Napoleon in 1814. Deze 'restauratiemonarchieën' voerden nog enkele aanscherpingen door, uit vrees voor zowel de republikeinse als de 'bonapartistische' oppositie. In 1820 werden voor de zekerheid zelfs restricties ingevoerd op studentenverenigingen.[19]

Om de strenge wetgeving tegen vereniging en vergadering te omzeilen, begonnen republikeinen banketten te organiseren: openbare maaltijden voor een groot aantal gasten. De bijeenkomsten hadden geen openlijk politieke agenda, maar toch waren zij onmiskenbaar bedoeld om politieke gesprekken en debatten te voeren. De historicus Vincent Robert noemt het vroege politieke banket een voorbeeld voor politieke vereniging, een *quasi-association*.[20] Een banket was een interessant alternatief voor politieke vereniging, niet in de laatste plaats omdat zo'n diner een betrekkelijk onschuldige aangelegenheid was. Ook al waren de inschrijflijsten die onder sympathisanten

circuleerden niet geheel publiek, ze waren zeker ook niet geheim. De banketten zelf waren (in de zomer zelfs letterlijk) open bijeenkomsten, die de politie makkelijk in de gaten kon houden. Daarnaast dicht Robert de banketten een 'extreme souplesse' toe: je kon je inschrijven en betalen (en dus het banket steunen), maar je hoefde niet per se je gezicht te laten zien. Wie dat wel deed kon alsnog zelf bepalen of hij braaf aanzat en meeat, of dat hij zo moedig was een toost uit te brengen en daarbij een politieke rede te houden. Juridische vervolging was hoogst ongebruikelijk.[21]

De politieke onrust tussen 1827 en 1830, ingegeven door het autoritaire bewind van koning Karel x, leidde in heel Frankrijk tot een sterke toename van het aantal politieke banketten. De prefecten boden weinig weerstand, omdat de maaltijden werden georganiseerd onder het mom van een feest van kiezers om hun afgevaardigden te eren.[22] In de zomer van de Julirevolutie (1830) groeide de beweging uit tot een nationale 'banketcampagne' – een min of meer georganiseerde en gecoördineerde reeks banketten ter ondersteuning van de liberale oppositie. Deze banketreeks leek in veel opzichten op die van 1847, die het einde van de volgende monarchie zou inluiden.[23] Het banket, als heimelijk alternatief voor politieke organisatie, was een van de weinige succesvolle pogingen om in Frankrijk in het openbaar over politiek te debatteren. De schaal en de invloed van de banketten bleven beperkt en een daadwerkelijk politiek publiek debat en collectieve actie bleven taboe.

Naast de politieke banketten, kwam er in de Restauratie een beweging op gang van geheime genootschappen (*sociétés secrètes*). Deze ondergrondse politieke verenigingen werden aanvankelijk de *carbonari* (steenkoolverbranders) genoemd – een naam die was geleend van de ondergrondse Italiaanse beweging (1817). De Franse variant (ook wel: *charbonnerie*), ontstond vanaf 1818 in Parijs. Deze carbonari waren deels een overblijfsel van revolutionairen uit vervlogen tijden, maar vormden tegelijkertijd een nieuw 'sociaal amalgaam' van verschillende generaties en politieke temperamenten, met een eigen, republikeins programma. Voor bijna de helft bestond de beweging uit mannen met een militaire achtergrond, ruim een derde kwam uit de burgerij. Een bekende *carbonaro* was de socialist François-Vincent Raspail, die in 1848 een invloedrijke revolutionair zou worden.[24]

Een andere politieke beweging ontstond in 1827, na jaren van oplopende politieke en sociale onvrede, onder de kenmerkende naam Aide-toi, le ciel t'aidera ('help jezelf, dan zal de hemel jou helpen'). De organisatie verenigde de krachten van twee ontevreden groepen: republikeinen en orléanisten (die pleitten voor een vervanging van de reactionaire Bourbonmonarchie door de meer liberale familietak van het huis Orléans). Zo kon het dat mannen als Guizot, Thiers en Barrot, maar ook Sainte-Beuve en Blanqui, in 1827 samenwerkten in een campagne voor de verkiezingen van de Chambre des Députés – een hoogst merkwaardige alliantie in het licht van de ontwikkelingen na 1830.[25]

Politieke vereniging onder de Julimonarchie (1830-1848)

Tot 1830 kunnen de meeste ondergrondse politieke organisaties in Frankrijk gezien worden als uitingsvormen van de strijd tussen het herstelde ancien régime en de gepolitiseerde burgerij (en tot op zekere hoogte ook de lagere klassen). Maar vanaf de troonsafstand van de autoritaire Karel x in de Julirevolutie werden de verhoudingen anders. In plaats van een republiek uit te roepen, 'kaapten' liberale monarchisten de revolutie en zetten Lodewijk Filips uit het huis Orléans op de troon. De radicale agenda, die zich richtte op oplossingen voor de sociale problemen en op democratische inspraak op republikeinse wijze, werd gepasseerd. Daarmee ontstond een explosieve situatie.

Eén van de weinigen die het gevaar van die situatie inzagen, was de denker en politicus Alexis de Tocqueville. Kort voor de revolutie van 1848 waarschuwde hij dat 'de politieke strijd [zal] worden gevoerd tussen de bezitters en de niet-bezitters', dus voor een economische strijd met de laaggeschoolde arbeiders en bezitlozen als boze massa. Zo zag Tocqueville 'plots aan alle kanten vreemde doctrines opduiken die allemaal verschillende namen dragen, maar allemaal de ontkenning van het eigendomsrecht als hoofdpunt hebben'.[26] Ook voorspelde hij revolutionaire gevolgen als het gezag deze steeds machtiger wordende ideologieën stijfkoppig zou blijven negeren. Niet voor niets vergeleek hij de koning met 'de man die weigerde te geloven dat zijn huis in brand stond, omdat hij de sleutel nog in zijn zak had'.[27]

In een gloedvolle toespraak op 29 januari 1848, drie weken voor het uitbreken van de Februarirevolutie, drukte Tocqueville

Spotprent van een anarchist die zijn ideeën aan de man brengt: 'gegarandeerd zonder regering'.

zijn collega's in de Chambre des Députés met hun neus op deze feiten. De achtergrond voor de zorgen van Tocqueville was zijn constatering dat de Franse samenleving tijdens de Julimonarchie ten diepste verdeeld was geraakt in 'twee lagen': 'in de bovenste, waar zich het gehele politieke leven van de natie moest afspelen, heersten louter lusteloosheid, onmacht, starheid en verveling. In de onderste begon het politieke leven juist merkbaar te worden aan koortsige en onregelmatige symptomen, die de opmerkzame waarnemer moeilijk konden ontgaan.'[28]

Tocqueville schetst hier de depolitisering in de bovenste en de politisering in de onderste lagen van de bevolking. Gezien dat revolutionaire potentieel was een nieuwe omwenteling te voorspellen.

Wat Tocqueville 'vreemde doctrines' noemde, waren theorieën die zich in Europa ontwikkelden en die wel worden geschaard onder het 'vroege socialisme' en het 'vroege communisme', hoewel de materialistisch- (of wetenschappelijk-)socialistische Karl Marx ze placht weg te zetten als 'utopisch socialisme'. In Frankrijk waren het vooral de denkers Henri de Saint-Simon, Charles Fourier, Étienne Cabet, Pierre-Joseph Proudhon, Pierre Leroux[29] en de sociale hervormer Robert Owen uit Wales die veel invloed hadden op het denken over politiek en samenleving. In hun ideeën verliep de gewenste emancipatie van de arbeider vooral via organisatie. Organisatie was het modewoord en werd zelfs tot dogma: organisatie van arbeid, van het dagelijks leven en ook om politieke invloed te verwerven voor bevolkingsgroepen die daar bijna steeds van verstoken waren geweest. Vernieuwingsdenkers geloofden allen sterk in de maakbaarheid van de toekomst.[30] De Parijse 'arbeidersklasse', een begrip dat vanaf 1830 de basis werd van een collectief zelfbewustzijn, ging zich organiseren in verschillende soorten genootschappen. Van communes en verenigingen tot solidariteitsfondsen (*sociétés de secours mutuel*), *corporations* en geheime genootschappen voor het coördineren van protesten, het collecteren voor stakingen en het afstemmen van productietarieven en salarissen.[31] De grenzen tussen sociale, economische en politieke organisatie waren vaag in de jaren 1830 en 1840, maar zouden onder andere door de revolutie van 1848 scherper worden.[32]

De Franse wetgeving die politieke verenigingen en vergaderingen verbood, werd nog verder uitgebreid in 1835, na een bloedig oproer van zijdewevers in Lyon (1834). De politie van Parijs hield alle politieke 'agitatie' scherp in de gaten en greep regelmatig hard in. Desondanks lukte het enkele verenigingen een gestructureerd netwerk op te zetten van ondergrondse, radicale sociétés secrètes. In de jaren 1830 vormden deze geheime genootschappen een omvangrijke en actieve oppositie tegen de Julimonarchie. Beroemde genootschappen waren de Société des Droits de l'Homme et du Citoyen, de Société des Familles en de Société des Saisons. Zij organiseerden diverse straatpro-

testen en beraamden zelfs enkele couppogingen. Sommige organisaties kenden een semimilitaire hiërarchie, met afdelingen die kleinschalig opereerden in wijken, arrondissementen en buitenwijken (*faubourgs*). Deze lokale 'secties' moesten, zodra zij groter werden dan vijftien personen, opsplitsen in twee nieuwe secties. Deze celdeling diende om de wet te ontduiken en de kans op (en het succes van) politie-ingrijpen te verminderen. Alle secties vielen onder het gezag en coördinatie van één centraal comité. De leiders van de verschillende niveaus hadden de functie van 'officier', 'commandant' of 'luitenant'.[33]

Als geheime genootschappen werden overigens ook wel de meer spontane bijeenkomsten aangemerkt van collega's en vrienden onder elkaar in lokale taveernes – of met onbekenden in het geval van de *sociétés anonymes*.[34] Na een mislukte coup in 1839 werden de leiders van de grootste geheime genootschappen gevangengenomen of verbannen en raakten de organisaties verzwakt. Wat ervan over was, zoals de Société des Nouvelles Saisons, stond onder continu toezicht van politie-informanten en -infiltranten.[35] Weliswaar krabbelden de genootschappen in de jaren 1840 enigszins op, maar de ware politieke potentie van deze beweging zou pas zichtbaar worden in de clubbeweging die volgde op de revolutie van 1848, waarin veel voormalige leiders van de geheime genootschappen een prominente rol gingen spelen.

Politieke cultuur in Vormärz-*Berlijn (1813-1848)*

In de Duitse staten bestonden aan het begin van de negentiende eeuw al diverse semipolitieke plaatsen, zoals een enorm aantal salons, 'kringen', koffiehuisclubs en leesgenootschappen. Voor Berlijn, hoofdstad van de autocratische monarchie Pruisen, was dat niet anders. Er was een dichte nieuwsinfrastructuur: elke konditorei had wel een paar kranten op tafel en de grotere koffiehuizen deden in feite dienst als leeskabinetten en gastlokalen. Men las er het nieuws uit binnen- en buitenland geestdriftig aan elkaar voor. Ook in de *Tabagies* – herbergen waar men pijp rookte en Berlijns witbier dronk – werden 'Staats- und gelehrte Sachen' besproken. Het roken op straten en pleinen was in Berlijn wegens brandgevaar verboden. Toen het rookverbod eind maart 1848, direct na de revolutie, werd opgeheven, had dat meteen gevolgen voor de sociale dynamiek in de publieke ruimte.[36]

Tabagies waren vooral populair onder de gegoede burgers en de middenklasse van Berlijn (alleen mannen), maar ook onder de meesterhandwerkers en soms zelfs hun knechten. Handwerkersgezellen en fabrieksarbeiders dromden op zondag samen in kroegen in en om de stad om te drinken en te dansen, maar ook om politieke thema's te bespreken, voor zover dat urgent was en de politie het toeliet. De technologische vooruitgang bracht een cultuuromslag met zich mee – 'zedelijk verval' volgens sommigen. De komst van de spoorwegen zorgde er bijvoorbeeld voor dat de Parijse cancan zijn intrede deed, en ook dat sigaren en het meer vluchtige Beierse bier populaire consumptiegoederen werden.[37]

Tegen 1848 was er in Berlijn dus een levendige publieke sfeer ontstaan.[38] Politieke verenigingen waren nog taboe, zeker sinds het Pruisische trauma van de Franse Revolutie en de daaropvolgende invasie door Napoleons troepen, maar ideeën, nieuws en opinies over politieke onderwerpen konden op diverse plaatsen worden uitgewisseld.[39] Net als in Frankrijk entameerden Duitse denkers in toenemende mate een debat over radicaaldemocratische en socialistische ideeën.[40] Elders in het Duitse cultuurgebied, vooral in de meer liberale Zuid-Duitse staten, had dit ook geleid tot diverse politieke manifestaties, waarvan de grootschalige volksvergadering van het Hambacher Fest (1832) de beroemdste is. Maar in die ontwikkeling was Berlijn tot 1848 nauwelijks meegegaan.

De term die in de Duitse historiografie gangbaar is voor de periode vanaf 1815 (ook wel 1830 vanwege de Franse Julirevolutie, of 1832 vanwege het Hambacher Fest) tot 1848 is *Vormärz*. Deze aanduiding,'vóór maart', suggereert dat de Maartrevolutie aan het einde stond van een langere ontwikkeling. Hoewel Vormärz een problematische (want teleologische) term is, vat hij in het geval van Berlijn wel een aantal tendensen samen die inderdaad culmineerden in 'het moment 1848': de legitimiteitscrisis van de verschillende anciens régimes in Midden-Europa, een reeks agrarische en economische crises, de verergering van de 'sociale kwestie' onder druk van een bevolkingsexplosie, de mislukte politieke hervormingen in Pruisen en de toenemende politisering van grote delen van de bevolking.[41] Weliswaar was Berlijn in 1848 nog slechts een schim van de metropool die het aan het eind van de eeuw als Rijkshoofdstad zou worden, maar

toch had het met vierhonderdduizend inwoners (bijna de helft van Parijs) in 1848 al een forse stadsbevolking. Aan het begin van de eeuw had het inwoneraantal nog onder de tweehonderdduizend gelegen.[42] De recente verdubbeling van de bevolking en de veranderende aard van de economie drukten een stempel op de sociale dynamiek in de stad. Dat leidde niet alleen tot de bekende grootstedelijke misère – armoede, honger, diefstal –, maar ook tot een sterke groei van het openbare leven. In Berlijn ontwikkelde zich een publiek debat waarin zelfs politiek protest een plek had, ondanks de aanhoudende censuur en repressie.

In de stad verschenen enkele politieke kranten, zoals de *Evangelische Kirchen-Zeitung* (1827) van de protestantse theoloog Ernst Wilhelm Hengstenberg, en het *Berliner politisches Wochenblatt* (1831-1841) van de romantisch-conservatieve jurist Karl Ernst Jarcke. Deze bladen waren vernieuwend in het feit dat zij openlijk politieke kwesties bespraken, maar hun standpunten bleven overwegend conservatief. Naast deze behoudende media namen de radicale uitingen in het publieke domein toe in de loop van de Vormärz. Na de Parijse Julirevolutie poogden radicale intellectuelen, onder wie de dichter Heinrich Heine, ook in Duitse steden opstanden te bewerkstelligen. De onrust werd versterkt door gebeurtenissen elders in Europa, zoals de Belgische en Griekse onafhankelijkheid, het Britse chartisme (vanaf 1838) en vooral – want het meest confronterend voor het Pruisische gezag – de mislukte opstand van de Poolse bevolking in de oostelijke gebiedsdelen van Pruisen.[43] Eén van de eerste zelfstandige, hervormingsgezinde kranten van Berlijn was de *Berliner Zeitungshalle* (1846), verbonden aan de gelijknamige krantenhal in het centrum van de stad. De krant en de krantenhal zouden in 1848 een belangrijke informerende en agiterende rol spelen.

Berlijn kende lokale oproeren, zoals de Kleermakersrevolutie (*Schneiderrevolution*) van september 1830 en de Vuurwerkrevolutie (*Feuerwerksrevolution*) van augustus 1835 – naar aanleiding van een verbod op het traditionele vuurwerk op de verjaardag van de koning (inclusief vreugdeschoten met geweren en pistolen). De Kleermakersrevolutie was een directe reactie op de Julirevolutie in Parijs, maar bleef beperkt tot een oproer van enkele dagen, voornamelijk uitgevoerd door kleermakersgezellen die protesteerden tegen de arrestatie van acht vakgenoten. Beide protes-

ten werden hardhandig door de autoriteiten neergeslagen in confrontaties waarbij tientallen gewonden en enkele doden vielen.[44] In de aanloop naar 1848 is vooral de Aardappelrevolutie invloedrijk geweest. Na misoogsten in 1846 – een aardappelziekte teisterde Europa – kon de prijs van aardappelen en graan wel een paar keer over de kop gaan, wat leidde tot grote schaarste en een run op voedsel in het voorjaar van 1847. Min of meer spontaan en door honger gedreven kwam de arme stadsbevolking tot een gewelddadige opstand en riep op tot 'revolutie' – een begrip dat zij overigens vooralsnog niet concreet definieerde.[45] Het bleef bij een opstand; van een succesvolle machtsgreep, een regimewisseling of het afdwingen van hervormingseisen was nog geen sprake .

Het ontluikende, nog besmuikte publieke debat in Berlijn kreeg vorm in satirische commentaren. Zo herinnerde Alexander Meyer, later een nationaal-liberale politicus, zich zijn kinderjaren in het Berlijn van de Vormärz als een tijd waarin 'de hang naar politieke satire oppermachtig was geworden en door alle spleten en poriën doordrong'.[46] Satire werd bedreven in diverse filosofische en literaire salons. Het stelde kritische geesten in staat onder het mom van kunst en humor ook scherpe maatschappelijke en politieke kritiek te verwoorden. 'Der Tunnel über der Spree' was een notoir literair-satirisch gezelschap, dat al in 1827 was opgericht door de satirische schrijver Moritz Gottlieb Saphir. Decennialang kwamen kunstenaars en schrijvers op zondagmiddagen samen in een herberg onder het motto 'Ungeheure Ironie und unendliche Wehmut'.[47]

Door aanhoudende censuur stond de Duitse satire – met name de karikatuur – aanvankelijk nog in de kinderschoenen in vergelijking met Frankrijk en Italië. Halverwege de negentiende eeuw kwam ze in een stroomversnelling. Overal in Duitsland werden in de jaren 1840 satirische kranten opgericht.[48] Daarin werd geëxperimenteerd met de toepasbaarheid van satirische grappen: vaak waren ze nog van een bedenkelijk niveau, hadden ze betrekking op het leven van alledag en op 'veilige' onderwerpen (moraal, esthetiek, sociale interactie), nog niet op de politiek. Overigens was de Berlijnse moppentraditie wel befaamd tot ver over de landsgrenzen.[49] De Verein der Freimüthigen (ook wel: 'Narrenverein') wist regimekritische geluiden zo frivool te verpakken dat ze werden getolereerd als narrengrappen.[50]

Karikatuur geschetst door Friedrich Engels zelf, van het genootschap der 'Freien', waar hij met Karl Marx deel van uitmaakte.

De politieke satire in Berlijn kreeg in 1847 een impuls met de oprichting van de krant *Berliner Charivari*. Een veelzeggende naam: 'charivari', een ander woord voor ketelmuziek, was een traditie van spottend volksvermaak die stamde uit de Middeleeuwen. Het gebruik was een uitlaatklep voor volkswoede en een wapen tegen (morele) wantoestanden – of simpelweg tegen het doorbreken van de sociale codes. Ook in de jaren 1840 nog riskeerden Berlijners die van sociale normen afweken het mikpunt te worden van verbaal en fysiek onterende aanvallen in de traditie van de *Katzenjammer*.[51] Het blad was meer dan alleen 'gedrukte ketelmuziek': net als bij de narrenvereniging dienden spot en volksvermaak voor de krant als camouflage om het gezag te kunnen bekritiseren.[52] Direct na de revolutie van 1848 zou de *Charivari* concurrentie krijgen van enkele nieuwe kranten en talloze satirische vlugschriften en affiches.

Een meer intellectuele vorm van politieke oppositie kwam tijdens de Vormärz uit de hoek van de 'jonghegelianen', een diffuse groep radicale denkers met als gemene deler een linkse interpretatie van de filosoof Hegel.[53] Onder invloed van enerzijds de werken van Hegel en anderzijds de Julirevolutie van 1830

in Parijs, waar enkelen ook zelf heen reisden, ontwikkelden zij een Duitse revolutionaire stroming. De maxime van Hegel dat 'al het bestaande redelijk' is, achtten de volgelingen ook op de politieke orde van toepassing. Anders dan Hegel zelf vonden zij dit onverenigbaar met het autoritaire gezag van de Pruisische vorst.[54] De Berlijnse tak van de jonghegelianen stond bekend als 'die Freien', maar daarbinnen waren weer verschillende facties te onderscheiden.[55] Ook de jonge Marx en Engels behoorden enige tijd tot de Freien. Zij waren tussen 1836 en 1841 betrokken geweest bij de in Berlijn gevestigde, jonghegeliaanse Doktorclub en bij het blad *Athenaeum*.[56]

Politieke vereniging in de Vormärz

Voor vrijwel geheel het Europese continent gold in de vroege negentiende eeuw dat de overheden vijandig stonden tegenover het fenomeen 'vereniging', maar dat de samenlevingen er juist steeds meer toe aangetrokken werden.[57] Zoals we al zagen, vertoonden de Europese bevolkingen door alle sociale lagen heen een sterke 'verenigingsmanie'.[58] In *Vormärz*-Berlijn waren verenigingen noodzakelijkerwijs apolitiek of gedoemd tot illegaliteit. Een Pruisisch edict dat stamde uit 1798 – het 'Edict wegen Verhütung und Bestrafung geheimer Verbindungen, welche der allgemeinen Sicherheit nachtheilig werden könnten'[59] –, verklaarde 'alle diejenigen Gesellschaften für verboten, welche über Änderungen in der Staatsverfassung und -verwaltung und über die Mittel und Wege zu solchen Änderungen berieten'.[60] Het *Bundesgesetz* van 5 juli 1832 had, in reactie op verschillende onlusten, een verbod ingesteld op elke organisatie die politieke belangen vertegenwoordigde.[61] Hetzelfde jaar vaardigde de koning bovendien een edict uit waarmee 'Volksversammlungen und politischen Vereine' werden verboden en in 1838 volgde een verbod op alle 'Studentenverbindungen'.[62] Zo moest gedurende de Vormärz elke politieke bijeenkomst rekening houden met ingrijpen door de politie of het leger. Een vereniging was per definitie verdacht, al werd zij getolereerd als er op de bijeenkomsten geen politiek werd besproken (maar bijvoorbeeld literatuur of wetenschap) of als er onschuldige, apolitieke activiteiten werden ondernomen.[63]

Vrijetijdsverenigingen, zoals zang- en turnverenigingen – die in Duitsland aan de vooravond van 1848 in totaal 190.000 leden

telden –, waren wel toegestaan.[64] Om maar niet te spreken van de honderden leesgenootschappen, vrijmetselaarsloges en patriottische gezelschappen die zich in heel Duitsland (en zeker ook in Berlijn) vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw hadden ontwikkeld en die werden getolereerd zolang zij zich richtten op *Bildung*, *Kultur* en de bescherming van de Pruisische staat.[65] Ook verenigingen met een economische stimulans of liefdadigheid als doel werden getolereerd in Berlijn, zoals de Centralverein für das Wohl der arbeitenden Klassen, die werd opgericht in Berlijn in oktober 1844 en die leden van de adel en van de burgerij omvatte.[66]

Een voorbeeld van hoe beperkend het verenigingsverbod werkte was de Berlijnse Freihandelsverein. De vereniging uit 1847 was een liberale organisatie van gegoede burgers die streefden naar vrijheid van handel en onderneming. Ondanks het feit dat er veel politieke aspecten kleefden aan de economische thema's, was de vereniging gedwongen zich verre te houden van politieke meningsvorming – en daardoor bleef zij marginaal.[67] Een ander voorbeeld was de Berliner Bürgerverein, opgericht in 1845 door geëngageerde (verre van radicale) burgers, waar zich veel Berlijners meldden om prangende stedelijke, kerkelijke en staatkundige kwesties te bespreken. Toen de politie in 1847 de laatste categorie op bijeenkomsten te veel de overhand zag nemen, werd de vereniging verboden.[68]

Hetzelfde lot ondergingen de vergaderingen van de protestants-rationalistische *Lichtfreunde*, die zouden worden verboden 'zo gauw zij in hun aantal of in het klassenonderscheid van hun deelnemers, of ook door de plaats van hun vereniging, het karakter aannemen van volksvergaderingen'.[69] Hierbij beriep de regering zich op de wet tegen volksvergaderingen, politieke massabijeenkomsten die werden gezien als gevaar voor de orde en de staatsveiligheid. In deze kwestie speelde ook mee dat de *Lichtfreunde* zich kritisch opstelden tegenover de Pruisische staatskerk, iets waar vorst noch kerk waardering voor kon opbrengen. In 1845 werden hun openbare bijeenkomsten in Tiergarten verboden. Koning Frederik Willem IV was zo verbolgen over de afvallige *Lichtfreunde*, dat hij bij een militair ingrijpen tegen hen zelf te paard meereed.[70]

De Handwerkerverein

De invloedrijkste, enigszins politiek opererende vereniging vóór de Maartrevolutie in Berlijn was die van de ambachtslieden: de Handwerkerverein. Zij wierf vanaf de oprichting in 1844 duizenden leden en werd getolereerd door de autoriteiten. De vereniging had een kameraadschappelijk karakter, dat onder meer bestond uit het gebroederlijk zingen van liederen. Een vergadering op 1 augustus 1845 in Tiergarten bracht twee- tot vijfhonderd toeschouwers bijeen. De bijeenkomst was betrekkelijk apolitiek: thema's die werden besproken waren de vrijheid van onderwijs en geweten en de menselijke Bildung. Maar het publiek zette wel uit volle borst een populair volksliedje in, het 'Muckerlied', dat een democratische teneur had. Bij een tweede bijeenkomst, op 12 augustus in restaurant Tivoli (achter de Kreuzberg), waren achthonderd tot duizend mensen aanwezig. De politie had preventief *alle* toespraken verboden, dus werd er alleen maar gezongen. Tot het repertoire behoorde weer het 'Muckerlied', naast liederen als 'Was ist des Deutschen Vaterland?', 'Das Volk steht auf, der Sturm bricht los' en het *Burschenschaftenlied* 'Wir hatten gebauet ein stattliches Haus'.[71] Hoewel de Handwerkerverein in de eerste jaren nog geen sterk politiek profiel had, waren deze bijeenkomsten wel de kiem van de politisering van de Berlijnse beroepsbevolking in de jaren 1840.

De Handwerkerverein verenigde Berlijners van diverse sociale achtergronden. Het was de elitevereniging van de beroepsbevolking, maar we vinden er ook de wortels van wat later de Duitse vakbonden en sociaaldemocratische partijen zouden worden. Enkele hoogopgeleide, prominente leden van de Handwerkerverein waren tegelijkertijd verbonden aan de Doktorclub, het intellectuele gezelschap van jonghegelianen (Freien).[72] Een prominent lid, naast de inmiddels uit Berlijn vertrokken Marx en Engels, was de schrijver Stephan Born, de jonge organisator – tevens lid van de Bund der Kommunisten – die in april 1848 het Central-Comité der Arbeiter zou oprichten. Met dat comité zette hij in augustus 1848 de Arbeiterverbrüderung op: de eerste pan-Duitse arbeidersvereniging.[73] Het illustreert de politieke implicaties die de Handwerkerverein had, al waren die niet expliciet onderdeel van de brede doelstelling, zoals verwoord in de statuten van de vereniging (opgesteld rond 1848): 'De Berlijnse Handwerkersvereniging (gevestigd op Johannistraße 4) heeft

het doel: de volkseigen ontwikkeling van het geestelijke, zedelijke, sociale, beroepsmatige en staatsburgerlijke leven van de arbeiders door woord en daad. Het nastreven van speciale kerkelijke of politieke doeleinden blijft de vereniging als zodanig vreemd.'[74]

Ondanks dit laatste voorbehoud, dat afgedwongen werd door de strenge wetgeving, stond de Handwerkerverein onder permanente politiecontrole.[75]

De vereniging werd populair en invloedrijk: na twee jaar – in 1846 – telde zij al meer dan dertienhonderd leden, die werden geaccepteerd ongeacht hun beroep, status of godsdienst (ook joden werden lid).[76] Al vanaf het begin droeg de vereniging bewust bij aan de *Meinungsbildung* van haar leden, door wekelijkse voordrachten te organiseren voor soms wel achthonderd toehoorders. Reflectie op de geschiedenis van de 'eigen klasse' leidde tot een sterker zelfbewustzijn en tot een sterker geloof in vooruitgang en maakbaarheid. In het voetspoor van de Handwerkerverein werden kleinere bijeenkomsten, verenigingen en *Gesellen-Herberge* georganiseerd. Stephan Born noemde de vereniging niet voor niets een 'Bildungsstätte heranwachsender Revolutionären, nicht bloß des Arbeiterstandes, sondern aller Berliner Gesellschaftskreise'.[77]

De vereniging kon bestaan bij gratie van een matige repressie door de politie: als de politie er al toe in staat was (met slechts enkele tientallen agenten op vierhonderdduizend Berlijners[78]), dan nog bereikte zij geen overeenstemming met de regering en het stadsbestuur over de te nemen maatregelen tegen de Handwerkerverein.[79] Heinrich Hedemann, oprichter van de Handwerkerverein, had daar als jurist en ervaren stadsbestuurder een belangrijke hand in door al te kritische politieke geluiden onder zijn leden te dempen en intussen bij hoogwaardigheidsbekleders in het gevlei te blijven. Hij had succes: op een door de vereniging georganiseerde kerstmarkt kwam zelfs de koning met zijn familie welwillend inkopen doen.[80]

De Handwerkerverein was wezenlijk anders gestructureerd dan de in 1848 georganiseerde clubs en volksvergaderingen. Er was een eigen 'wetgevende vergadering' met een bijbehorend 'verenigingsgerecht', waarmee de vereniging werd bestuurd als was ze een staat op zich. De kern van de vereniging werd gevormd door de succesvolle, geschoolde, fatsoenlijke handwer-

kers – zogezegd de 'aristocraten' onder de handwerkers –, waardoor de vereniging een enigszins elitair karakter had.[81] Bij het uitbreken van de revolutie ging de vereniging zich meer op daden richten dan op woorden. Zij richtte een eigen militie op om te helpen de orde te handhaven. Zo kon het dat ordetroepen van handwerkers op 14 juni 1848 de *Bürgerwehr* zouden assisteren in de slag om het *Zeughaus*, toen dat wapendepot door een woedende volksmassa werd bestormd.

In navolging van de Handwerkerverein zouden vanaf 1848 de arbeiders uit de grote Berlijnse machinefabrieken en de omvangrijke spoorwegindustrie zich gaan organiseren in beroepsverenigingen.

Een internationaal netwerk

De enige internationale organisatie die ondanks haar illegaliteit een groot netwerk wist op te bouwen, en die als zodanig Parijs en Berlijn met elkaar verbond, was de Bond van Communisten. De Bond werd aangestuurd vanuit Londen, Brussel en Parijs.[82] Eerst was in 1834 door Duitse emigranten in Parijs de Bund der Geächteten (Bond van Bannelingen) opgericht, die vanwege de aangescherpte verenigingswet van 1835 moest bestaan als geheim genootschap. In 1836 splitsten de meest radicalen zich af met de Bund der Gerechten (Bond van Rechtvaardigen), onder leiding van de kleermakersgezel Wilhelm Weitling. Deze nieuwe bond telde zo'n vierhonderd leden en was actief in diverse landen. Leden ervan, zoals Karl Schapper en Heinrich Bauer, vochten zij aan zij met de radicalen uit de Parijse geheime genootschappen, zoals Blanqui en Barbès, in de opstand van 1839. In 1840 richtten zij de Arbeiterbildungsverein op.[83] Hetzelfde jaar week de bond uit naar Londen, waarna hij, na een breuk met Weitling, werd omgedoopt tot de Bund der Kommunisten (Bond van Communisten).

In Londen had zich een internationaal gezelschap verzameld van onder anderen Duitse, Poolse, Franse en Italiaanse arbeidsmigranten en politieke vluchtelingen. In september 1845 richtten zij, ter gelegenheid van een viering van de geboortedag van de eerste Franse Republiek (1792), de Society of Fraternal Democrats op, een 'Internationale' avant la lettre. Daar kwam in november 1847 ook Marx spreken. Engels maakte, als journalist voor de Franse arbeiderskrant *L'Atelier* en vanaf oktober 1847

ook voor het republikeinse *La Réforme,* de koppeling met de Engelse chartistenbeweging, voor zover die nog bestond.[84] De Bond van Communisten stond onder leiding van Schapper, maar kwam spoedig onder invloed van Marx en Engels, die de leiding overnamen. De bond werd een 'Organisation hinter den Organisationen'. Daarmee werd hij een versmelting van een openbare vereniging en een *Geheimbund* – en van een radicaaldemocratische en een socialistische verenigingstraditie. De bond zou een aansturende kracht worden achter de lokale arbeidersverenigingen en *Arbeiterbildungsvereine*.[85] De invloed van de Bond van Communisten was niet zozeer gelegen in zijn acties, als wel in zijn grote netwerk van internationale communisten die in belangrijke steden werkten en woonden en die rondreisden door heel Europa.

In Berlijn had de Bond van Communisten een actieve sectie met leden als Stephan Born en de goudsmid Ludwig Bisky. Zij initieerden diverse *Volksversammlungen*, waarmee zij de 'Organisation aller Arbeiter' hoopten te bereiken en inzetten op 'den politischen Willensbildungsforen des "Volkes" in den Städten'. De activiteiten van deze bondsleden zouden na de Maartrevolutie leiden tot het Allgemeine Deutsche Arbeiter-Kongress, op 23 augustus 1848 gehouden in Berlijn. Daar werd besloten een federatie van Duitse arbeidersverenigingen op te richten, de Allgemeine (Deutsche) Arbeiterverbrüderung, wat een eerste en belangrijke stap zou blijken in de ontwikkeling van een Duitse sociaaldemocratische politieke partij.[86]

De noodzaak om clubs te vormen

Even terug naar Parijs. Na de Julirevolutie van 1830 schreef romancier Théophile Dinocourt een politiek essay 'over de noodzaak om clubs te vormen'. Boven de tekst prijkte het motto 'Frankrijk is één grote jury, geroepen door zijn recht om de daden van het gezag te beoordelen'.[87] In het essay prees de schrijver de herwonnen individuele vrijheden van de Julirevolutie, maar sprak hij tevens zijn zorg uit over de matige democratische gezindheid onder de nieuwe regering, de Julimonarchie van Lodewijk Filips. Die voerde beperkingen in op kranten en weigerde de vrijheid van vereniging en vergadering te garanderen: '[H]et hoort niet, zegt [de regering], dat er twee machten bestaan in een staat, als men wil dat alles goed gaat, dat de open-

bare orde niet wordt verstoord en dat de belangen van de handel en de industrie niet dagelijks zijn overgeleverd aan nieuwe calamiteiten.'[88]

In de Franse politieke cultuur van de negentiende eeuw was nauwelijks ruimte voor politieke verenigingen.[89] Tegen dit 'jakobijnse' model werd veel verzet aangetekend, ook door Dinocourt, die de vergelijking trok tussen Frankrijk en andere staten, zoals Athene, Sparta en het Romeinse Rijk in de Oudheid, en Engeland en de Verenigde Staten in zijn eigen tijd: '[I]s het daar, zeg ik, waar men vrijelijk discussieert op openbare gelegenheden, in privéhuizen en in taveernes, over morele, politieke en juridische vraagstukken die het land kunnen aangaan, daar ook waar men zich met dezelfde vrijheid uitspreekt over de daden van de regering [...]; is het, zeg ik, dat wij in ook maar één van deze landen de openbare rust ook maar één moment verstoord zien door deze ernstige debatten? Als dat in die landen niet gebeurt, waarom zou het dan wel gebeuren in het onze?'[90]

In Frankrijk daarentegen ijverde de jonge Julimonarchie vooral om deze onschuldige politieke vergaderingen in de beeldvorming in verband te brengen met de Terreur van 1793: '[Z]ij maakt die eerlijke burgers opzettelijk wijs dat een club een arena is waar de hartstochten van het volk zich ontketenen in razernij tegen het grote en kleine bezit, waar de meest opruiende moties, uitgekotst door de mond van de meest afschuwelijke ochlocratie, oproepen tot [herverdeling van bezit], de egalisering van de samenleving door de valbijl van de guillotine; en waar het verraad van de ergste ellendeling zijn meesters en weldoeners naar het schavot kan sturen.'[91]

Volksgenootschappen en volksvergaderingen hadden in het Frankrijk van de eerste helft van de negentiende eeuw een slecht imago van ondergrondse organisatie, mobilisatie en samenzwering.[92]

In zijn poging dit slechte imago van politieke verenigingen te weerleggen, maakte Dinocourt een onderscheid: 1789 was een explosie geweest van ressentiment na 'veertien eeuwen slavernij', terwijl 1830 niet meer was dan een vrij vredige opstand tegen een specifieke tiran. Met een geestelijkheid zonder grote bezittingen en een adel zonder grote privileges, was er in 1830 niet veel meer over voor het Franse volk om tegen ten strijde te trekken.[93] Dus in plaats van een wereldschokkende revolutie

te beramen, zoals veertig jaar eerder in de jakobijnse clubs was gebeurd, zouden de clubs van 1830 hun pijlen alleen richten op de regering. Dat moesten zij doen door stelling te nemen tegen 'de ontelbare misbruiken [die de regering] laat voortbestaan, de onrechtvaardigheden die zij tot regel maakt, de verkeerde maatregelen die zij neemt om zowel onze binnenlandse als onze buitenlandse zaken te behartigen'.[94]

In zijn essay benadrukte Dinocourt de voordelen van clubs als politieke organisaties. Zij konden a) vrije en eerlijke verkiezingen voor een representatief nationaal parlement afdwingen, b) de volledige persvrijheid eisen en verdedigen, c) vrijelijk het regeringsbeleid bekritiseren en d) sociale rechtvaardigheid waarderen en stimuleren. Al deze kwesties konden in de clubs worden besproken in een 'geest van orde en van liefde voor het maatschappelijk welzijn', voorgezeten door capabele en stimulerende gespreksleiders.[95] Wat Dinocourt in 1830 dus voor zich zag, was niet een netwerk van geheime genootschappen zoals dat zich in de jaren erna zou ontwikkelen, maar een systeem van *volksvergaderingen*: vrij toegankelijke publieke bijeenkomsten waar burgers openlijk konden debatteren over politiek, recht en ethiek, en daarbij de fouten van de regering konden benoemen en corrigeren. Daarbij dacht Dinocourt op nationale schaal. Door in elk departement van Frankrijk clubs op te richten, kon een compacte en toch verspreide massa worden geformeerd, die gestalte zou geven aan de 'stem van de clubs, krachtig als de donder, weergalmend in alle uithoeken van Frankrijk'.[96]

Komen luisteren en meepraten in politieke clubs, was dat geen prachtige en leerzame manier voor de Franse burger om zijn vrije tijd te besteden?[97] Clubs konden politieke 'scholen' zijn waarin 'excellente burgers' elke dag werden onderwezen over rechten en sociale plichten. Dinocourt hoopte dat zich hierdoor in hoog tempo 'een publieke moraal die Frankrijk altijd gemist heeft'[98] zou ontwikkelen: 'Het is het gebrek aan bereidheid tot vereniging dat onze onderworpenheid heeft doen voortduren, en het is ook omdat het gezag wist dat het altijd makkelijk zou zijn ons te onderdrukken, zolang wij geïsoleerd van elkaar zouden leven, dat het er altijd zo sterk aan heeft gehecht om ons te verhinderen ons te verenigen.'[99]

Clubs konden in de visie van Dinocourt gewone mensen in aanraking brengen met politiek en zo bouwen aan een democra-

tische continuïteit. Als interne structuur van de clubs schreef Dinocourt een bestuur voor, bestaande uit een voorzitter, een vicevoorzitter, een penningmeester, twee secretarissen en twee controleurs. Dit bestuur van 'clubofficieren' moest elke drie maanden worden vervangen om clubleden gelijke kansen te geven. Ook over het lidmaatschap van een club had hij nagedacht. Leden mochten geen moreel of politiek wangedrag op hun kerfstok hebben. Om een band te smeden, moesten zij elkaar eeuwige steun en hulp beloven waar ook ter wereld. Daarenboven moest lidmaatschapsgeld betaald worden bij elke zitting – dus minstens tweemaal per week.

Met de contributie-inkomsten zou de club de notulen van haar bijeenkomsten kunnen laten drukken om te verkopen en te verspreiden onder haar correspondenten elders in het land. De rest van het geld moest besteed worden aan de locatie – inclusief verwarming en verlichting – en aan kunstenaars en intellectuelen in financiële nood. Voorts moest een beginnende club twee documenten optekenen: 1) een uitgebreide clubconstitutie (de statuten) voor haar leden en 2) een korte, wervende tekst met de tijd en plaats van haar bijeenkomsten om te verspreiden onder het grote publiek.[100] Er moest dus een onderlinge verbondenheid zijn, een duidelijke communicatie naar de buitenwereld en vooral een ordentelijk ledenbestand, nette vergaderingen en een fatsoenlijke administratie.

Volgens Dinocourt zouden clubs burgers in staat stellen zich onverschilliger te verhouden tot politieke machtswisselingen en ambitieuze politici, 'verzekerd als we zullen zijn om te zien dat zij zich vroeg of laat stuk zullen lopen op onze onwankelbare wil, die hen altijd zal dwingen de gaten te repareren die zij in onze vrijheden hebben geslagen'.[101] Dus de clubs moesten de uitdrukking zijn van de 'onwankelbare wil' van het volk als een ultiem democratische controle op een onvoorspelbaar politiek systeem. Waarom zou het volk de ministers niet eens gaan dwingen zich te gedragen?[102]

Als dit soort clubs eerder had bestaan, betoogde Dinocourt, dan was de Franse politiek er niet zo slecht aan toe geweest. Dan waren de achtereenvolgende koningen Lodewijk XVIII en Karel X er beslist van weerhouden om de Fransen hun ondemocratische wetten op te leggen. Clubs zouden het land tijdig tegen zo'n aanval hebben gemobiliseerd.[103] Toch hechtte de auteur niet per se

aan de republikeinse staatsvorm. Sowieso deed hij de radicaalste, 'ultrademocratische' clubs af als een minuscule minderheid, en verzekerde hij koning Lodewijk Filips dat '[de koning] naast één club van ultrademocraten, honderd liberale clubs zal tellen, die een constitutionele monarchie verlangen, een monarchie die de Fransen de gehele vrijheid garandeert van een republikeinse regering, minus haar nadelen en gevaren'.[104] Dinocourt had dus clubs voor ogen die rechtvaardig en vredelievend waren, en garandeerde de koning het volste recht om subversieve en anarchistische samenzweringen te vervolgen. Belangrijk is het te signaleren dat hij daarmee ver afstand neemt van de jakobijnse clubs en van het ondergrondse imago van de geheime genootschappen die in Parijs tijdens de Restauratie waren ontstaan.

Waardoor Dinocourt op zijn clubmodel kwam, is moeilijk te achterhalen. Vermoedelijk werd hij gedreven door een overtuiging dat politieke organisatie juist in tijden van revolutie een krachtig middel was, dat ook mogelijk moest zijn zonder de traumatiserende neveneffecten van de jakobijnse clubs. Impliciet geeft hij aan dat ook buitenlandse voorbeelden, zoals de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, hem hebben geïnspireerd. Het clubmodel van Dinocourt mag in het Frankrijk van 1830 tevergeefs zijn geweest – de Julimonarchie bleek immers politieke vereniging en vergadering net zo actief te vervolgen als de vorige regimes –, bij de volgende revolutie gebeurde er iets opmerkelijks. De clubs die vanaf de eerste revolutiedagen van 1848 werden gevormd, pasten perfect in bovengeschetst model, zowel wat betreft de vorm (open bijeenkomsten, met statuten, besturen en contributie) als de functie (politieke debatten, controle op de regering, politieke voorlichting voor burgers).

Het feit dat Dinocourt zijn essay in 1848 liet herdrukken, hoeft dan ook niet te verbazen. Zijn pleidooi was immers opnieuw relevant. In een aparte epiloog bij de herdruk klinkt de auteur dan ook behoorlijk tevreden: 'Toch is er één ding dat me geruststelt voor wat betreft de verrichting van 1848, dat is dat mijn gedachte uit 1830 vruchten begint af te werpen; overal vormen zich vergaderingen, clubs of commissies bezield door een voortreffelijke instelling, alle lijken de noodzaak te begrijpen van het in de gaten houden van de regering die, goddank!, tot nog toe met ferme tred voortbeweegt op de goede weg.'[105]

Dinocourt prijst de cluborganisatoren van 1848 en lijkt te ge-

loven dat het ditmaal wel tijd is voor een harmonieuze symbiose tussen de regering van de Tweede Republiek en deze politieke volksvergaderingen. Des te groter moet zijn teleurstelling zijn geweest, toen die harmonie van korte duur bleek.

Niettemin verdient Dinocourt erkenning vanwege zijn rol, zij het als inspirator zij het slechts als commentator, bij de transitie van de politieke club van revolutionair agressiemiddel naar constructief democratisch platform.

DEEL I: Parijs 1848

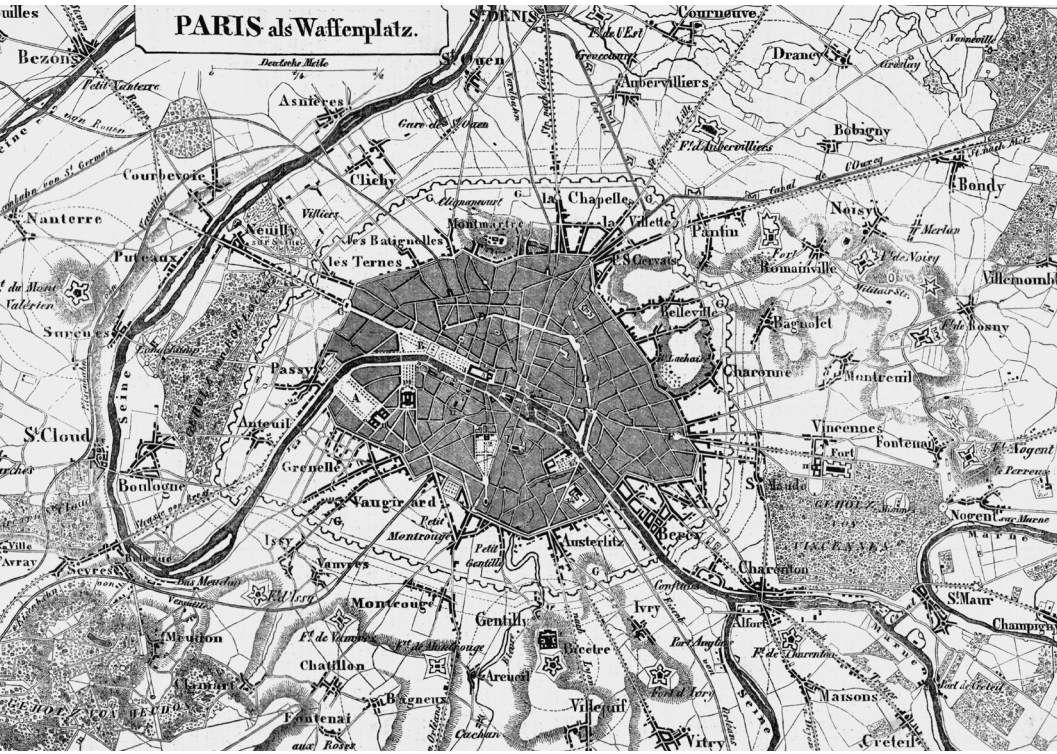

2 Clubkoorts in Parijs

De belofte van participatie

> [...] wij zullen tegen onze arme broeders zeggen, die in die clubs – die in alle uithoeken van het land met zo'n betoverend tempo zijn opgericht – hun toekomst proberen te overzien en het onbekende verkennen: gisteren waren jullie nog het verachtelijke plebs, vandaag zijn jullie de natie.[1]

In één dag van plebs naar natie – dat was de belofte van de revolutie van 1848. Het citaat, afkomstig uit de pen van een gematigd republikeinse journalist in april 1848, illustreert hoezeer de revolutionaire euforie bezit had genomen van de Franse hoofdstad sinds koning Lodewijk Filips op 24 februari was gevlucht. De transitie van onmondig gepeupel naar soeverein volk moest zich voltrekken in de clubs. Alleen al in Parijs, dat ongeveer één miljoen inwoners telde, werden in de lente van 1848 zo'n driehonderd clubs opgericht; bijna tweehonderd ervan in die eerste maand.[2] Avond aan avond verzamelden Parijzenaren zich er voor verhitte politieke vergaderingen die tot diep in de nacht konden duren. 'Parijs had de clubkoorts', lezen we in de terugblik van minister Garnier-Pagès.[3]

De clubkoorts kende haar spectaculaire hoogtepunt in de laatste dagen van februari en in maart 1848. Door de vrijheid van vereniging, vergadering en drukpers die in de Februarirevolutie was verworven, werd het voorheen onmondige volk in de hoofdstad opeens de drijvende kracht achter het publieke debat in de nieuwe republiek. Deze Tweede Franse Republiek was nog pril en ongedefinieerd, de politieke en sociale verhoudingen waren zo opgeschud dat alles mogelijk leek.[4] De clubs vormden de publieke opinie, steunden met schijnbaar succes de Voorlopige Regering, waren zichtbaar tijdens demonstraties en roerden zich in verkiezingscampagnes, nog niet gehinderd door onderlinge verdeeldheid of externe tegenstand.

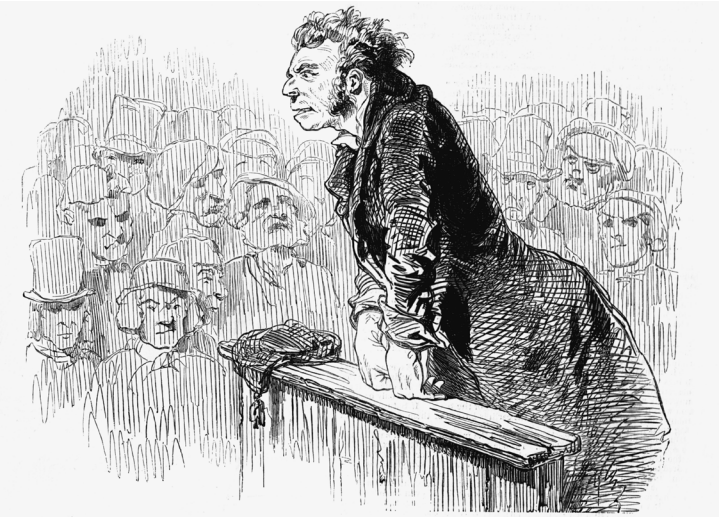

Een spreker in een Parijse club (club onbekend).

Hoewel wordt gesproken van de 'clubbeweging' van 1848, moet daarvan niet de suggestie uitgaan dat de clubs een homogeen geheel vormden. Het ging om een veelkleurig palet van grote en kleine clubs, met diverse achtergronden, verschillende doelen en wisselende successen. Veel clubs bleven marginaal door hun geringe omvang of sneuvelden al tijdens de oprichtingsbijeenkomst door ruzie. Sommige beperkten zich tot het voorbereiden en bespreken van de verkiezingen in april, om daarna weer te verdwijnen. Andere presenteerden zich als hoeders van de radicale revolutie, zelfs als dat leidde tot een couppoging (15 mei) of tot het andermaal betrekken van de barricaden in bloedige confrontaties met het leger (eind juni). Ondanks hun korte en soms vluchtige bestaan, waren de clubs van 1848 markante democratische experimenten, zoals in de komende hoofdstukken zal blijken.

Ondanks de vele variaties in de clubbeweging waren er enkele opvallende overeenkomsten. Zo startte elke club, ongeacht haar grootte, populariteit of potentie, met min of meer hetzelfde ritueel: het vormen van een bestuur, het vinden van een locatie, het formuleren van een beginselverklaring, het optuigen van een ledenadministratie en secretariaat, het organiseren van frequente vergaderingen. Veel organisaties richtten eigen club-

kranten op of zochten aansluiting bij één van de vele revolutionaire kranten.[5] En naast deze vergelijkbare praktijken waren er gemene delers in de manier waarop de clubs hun bestaan legitimeerden. Ze grepen terug op de aloude leus 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' uit de tijd van de Eerste Republiek, die onverminderd gold als motto voor de Tweede. Een ander gedeeld ideaal was de pretentie dat deze revolutionaire waarden universeel waren. Dat blijkt alleen al uit namen als Club de la Fraternité Universelle, Association Fraternelle et Universelle des Travailleurs, enzovoort. De Société des Droits de l'Homme stelde zich uitdrukkelijk in de universele traditie van de eerste Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger uit de Franse Revolutie – en overigens ook in de traditie van het gelijknamige netwerk van geheime genootschappen dat actief was geweest in de jaren 1830. Belangrijker nog dan de universele geldigheid was de claim dat zowel de revolutie als de clubs verrichtingen waren van, voor en door het hele Franse volk. Vandaar dat we namen tegenkomen als Club des Intérêts Populaires en Club de la Tribune Populaire.[6]

De ambitie achter deze idealen was het verwezenlijken van het prominentste doel van veel 'achtenveertigers'[7]: de soevereiniteit van het volk. Veelzeggend is de titel die prijkte boven een affiche waarin een zekere Société Populaire du 11ième Arrondissement alle republikeinen opriep de revolutie te bewaken:

SOUVERAINETÉ DU PEUPLE.

SOCIÉTÉS POPULAIRES.[8]

De slogan suggereert dat het doel (volkssoevereiniteit) bereikt kon worden met 'volksgenootschappen' als middel. Clubs dus. Een heersende gedachte in 1848 was dat alle problemen, van sociale kwesties tot politieke vraagstukken, konden worden opgelost door meer en betere 'organisatie'. *Organisation* en *association* (vereniging) waren modewoorden. De Tweede Republiek was, in de woorden van een opgetogen arbeider, een 'république organisatrice'.[9] 'Organisatie van de arbeid' moest via arbeidersverenigingen en corporaties plaatsvinden, 'organisatie van de politiek' gebeurde in de clubs. In het geloof in organisatie als politiek middel hadden de socialisten (de krachten achter de vroege ar-

beidersbeweging), jakobijnen (de radicalen die de Franse Revolutie wilden overdoen) en meer gematigde republikeinen (het dominante, reformistische geluid in de politieke banketten) elkaar al in de voorgaande decennia gevonden.[10]

Hoe vanzelfsprekend het middel van organisatie in 1848 aan het domein van de politiek werd gekoppeld, blijkt uit het manifest dat één van de eerste clubs op 25 februari publiceerde. Deze Société de la Fraternité eiste de 'vrijheid van discussie en van vereniging, en vooral directe volksvergaderingen in het belang van de politieke scholing van de burgers, en om de volledige en intelligente uitvoering mogelijk te maken van het recht en de soevereiniteit waartoe zij zijn geroepen die in de praktijk te brengen'.[11] Deze interpretatie van clubs paste volledig bij het pleidooi van Dinocourt voor de oprichting van politieke clubs uit 1830.[12] De roep om de vrijheid van (publieke) discussie en van vereniging klonk uiteraard in alle revolutionaire clubs, omdat zij aan die vrijheden hun vrije bestaan dankten.

Een andere gemeenplaats betrof de roep om 'politieke scholing' voor alle burgers die politieke ervaring en kennis ontbeerden. De clubs van 1848 zagen zichzelf bij uitstek als instituties waar mensen van alle achtergronden werden geïnstrueerd over de theorie van democratische politiek en werden getraind in de praktijk ervan: 'De clubs zijn de rijke bron waaraan diegenen zich komen laven die de benodigde inzichten missen om het grootse project te voltooien dat wordt voorbereid', zo schreef clubkrant *La Commune de Paris.*[13] En concurrent *La Voix des Clubs* loofde in dit opzicht de emanciperende werking: 'In deze clubs hebben zich al uitzonderlijke talenten onthuld. De proletariër behandelt er de sociale vraagstukken, vaak met eloquentie; altijd met een opmerkelijk gezond verstand.'[14] In die lijn werd tijdens een vergadering – van één van de eerste en grootste clubs van 1848 – een oproep gedaan aan arbeiders om koste wat kost de clubs te bezoeken: 'Eindelijk zullen de werknemers leren om mensen, burgers, te worden en velen van hen die zichzelf niet kennen zullen zich plotseling ontpoppen tot ongekende genieën. Deze krachtige opleiding, die zullen ze krijgen in de clubs.'[15]

Deze politieke 'scholing' en emancipatie vinden we al terug in de blauwdruk van Dinocourt voor clubs als democratische instituties.[16] Achttien jaar na de 'gestolen' Julirevolutie leek de tijd nu rijp om de politieke besluitvorming te democratiseren via

clubs. Zo kon gestalte worden gegeven aan de 'volkssoevereiniteit', het begrip dat al enkele generaties functioneerde als brandpunt van de revolutionaire droom, maar dat zo moeilijk te verwezenlijken leek. De nadruk die in de Parijse clubs werd gelegd op volkssoevereiniteit en op 'directe volksvergaderingen', zoals in het citaat hierboven, toont in de eerste plaats dat politieke organisatie werd ingezet om dergelijke revolutionaire claims naar voren te brengen. Maar vervolgens gaat er ook de suggestie van uit dat de clubs zelf de aangewezen instituties waren om gestalte te geven aan die volkssoevereiniteit. Politieke participatie zou niet meer alleen voorbehouden zijn aan een kleine groep vertegenwoordigers. Nee, dat systeem van *gouvernement représentatif* zou plaatsmaken voor een vorm van participatieve democratie waarin alle Franse burgers in staat werden gesteld om hun stem in politieke zin te laten horen. Dit was de 'beloofde Republiek' van 1848, in de woorden van politicoloog Samuel Hayat.[17] De belofte van politieke participatie kon worden ingelost door organisatie, zo claimden de Parijse clubs. Hoe moeten we die plaatsen in het politieke vacuüm dat de Februarirevolutie in Frankrijk had gecreëerd? En wat stond de tienduizenden Parijzenaren zelf voor ogen met al die clubs, waarin zij avond aan avond bijeenkwamen? Wat gold voor deze democratische pioniers als een geslaagde politieke vergadering? Wat vereiste dat van hun voorzitters en clubleiders?

Clubs als geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen

'[E]en groot aantal clubs is gevormd in de hoofdstad: het gehele politieke leven is daarheen verschoven; er heerst een onophoudelijk gewoel. Een brandend patriottisme bezielt al hun leden. [...] Wat een prachtig schouwspel!'[18] In volle euforie opende de eerste editie van *La Voix des Clubs*, een dagblad dat een week na de revolutie was opgericht door enkele clubleiders uit de kring rondom Auguste Blanqui. Het blad diende om als 'stem van de clubs' – en in de praktijk bovenal als stem van de club van Blanqui – het hele land op de hoogte te stellen van wat er werd besproken in de Parijse vergaderingen. Want 'de clubs', zo was de overtuiging, 'dat is de daad van het denken; de uitwerking van het oordeel van het volk; het is het woord van de massa's; het is de Republiek die zich laat horen door duizenden gezamenlijke stemmen'.[19] In deze opvatting waren de clubs niet zozeer een

vertegenwoordiging of afspiegeling van de Franse bevolking, nee, de 'stem van het volk' was direct te horen in de clubs. *Dat* was immers de belofte van 1848. De nieuwe invulling die de Februarirevolutie gaf aan burgerschap draaide om de politieke participatie van de burger – en die kreeg, meer dan waar ook, gestalte in de clubs.[20] In de experimentele fase van februari tot en met april 1848 was het vanzelfsprekend dat de clubs toegankelijk waren voor elke burger die zijn stem wilde laten horen. Dat wil zeggen: mits die burger betrouwbaar was en loyaal aan de nieuwe republiek.[21] Dit werd vastgelegd in oprichtingsmanifesten en beginselverklaringen, die door vrijwel elke club voor of tijdens de eerste vergadering werden opgesteld. Na een hoofdelijke stemming werd de definitieve tekst vastgesteld en wereldkundig gemaakt in kranten, op affiches en in communiqués aan andere clubs. Zo handelde ook de Société Fraternelle Centrale, die was opgericht door de charismatische communist Étienne Cabet: 'Vandaag zijn het louter de eenheid, de orde en de discipline die het volk kunnen verzekeren van de vrucht van zijn overwinning.' Ook deze 'Club Cabet' wilde dat bereiken door het recht 'van *vereniging*, van *vergadering* en van meningsverschil' veilig te stellen.[22] De revolutionaire clubs en kranten beloofden de uitingsvormen te worden van een vrij publiek debat, in woord en geschrift, dat niet meer gehinderd zou worden door verboden en censuur.

Een goede, democratische burger had de plicht naar een club te gaan. Dit stelde de Club des Hommes Libres, een gematigd republikeinse club die weinig prominent was, maar niettemin bij haar oprichting in maart een ambitieus manifest publiceerde. Volgens deze Club van Vrije Mannen was dat belangrijk 'zij het om zich onderling te informeren over de strekking van zijn rechten en zijn plichten, en over de te maken keuzes in de aanstaande verkiezingen; zij het om de aandacht van de nationale parlementen te vestigen op de grote sociale vraagstukken die op dit moment spelen; zij het (en dit is het meest essentiële punt) om een volksforum te vestigen waar wordt gediscussieerd over hervormingen van de politieke instituties die onlangs zo van hun werkelijke doel zijn afgeweken'.[23] Politieke participatie van grote groepen burgers was nodig om invulling te geven aan het nieuw aangebroken tijdperk. Er moest een 'volksforum' worden gecreëerd: de clubs.

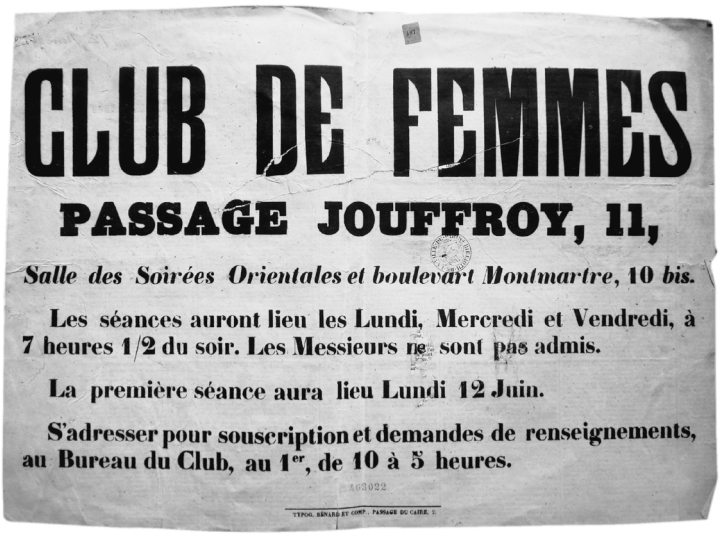

CLUB DE FEMMES

PASSAGE JOUFFROY, 11,

Salle des Soirées Orientales et boulevart Montmartre, 10 *bis*.

Les séances auront lieu les Lundi, Mercredi et Vendredi, à 7 heures 1/2 du soir. Les Messieurs ne sont pas admis.

La première séance aura lieu Lundi 12 Juin.

S'adresser pour souscription et demandes de renseignements, au Bureau du Club, au 1er, de 10 à 5 heures.

De Club des Femmes was de prominentste van de enkele politieke vrouwenclubs die in Parijs werden opgericht.

Maar wie was die burger, wie was het volk? In politieke zaken bleek het vrijwel uitsluitend te gaan om mannen, de doelgroep die door de Februarirevolutie het algemeen kiesrecht had verkregen. Vrouwen waren niet vanzelfsprekend welkom. Zij waren soms lid van arbeidersverenigingen, zeker waar het typische vrouwenberoepen betrof, maar waren nauwelijks betrokken bij politieke zaken. Vanuit die uitgesloten positie ontstond een kleine maar actieve emancipatiebeweging, die enkele politieke kranten (zoals *La Voix des Femmes*) en clubs (zoals de Club des Femmes en de Club de l'Emancipation des Femmes) oprichtte – waarin overigens ook enkele prominente mannen actief waren.[24] Voorts ontvingen sommige radicale en socialistische clubs wel vrouwen als toeschouwers. Maar voor zover zij al lid mochten worden, hadden zij vaak geen spreek- en stemrecht.[25] Zij dienden er vooral als 'variëteit' en als 'garnering' van de loges en galerijen.[26] Bij de meeste revolutionairen werkte een politiek actieve vrouw hoofdzakelijk op de lachspieren.[27]

Hoewel de positie van de vrouw in de civil society al voor 1848 zichtbaar was geworden, werd het 'burgerschap' juist in 1848 geduid volgens het traditionele, op de klassiek-Romeinse *civis* geënte republicanisme. Dat hield in dat politieke zaken werden

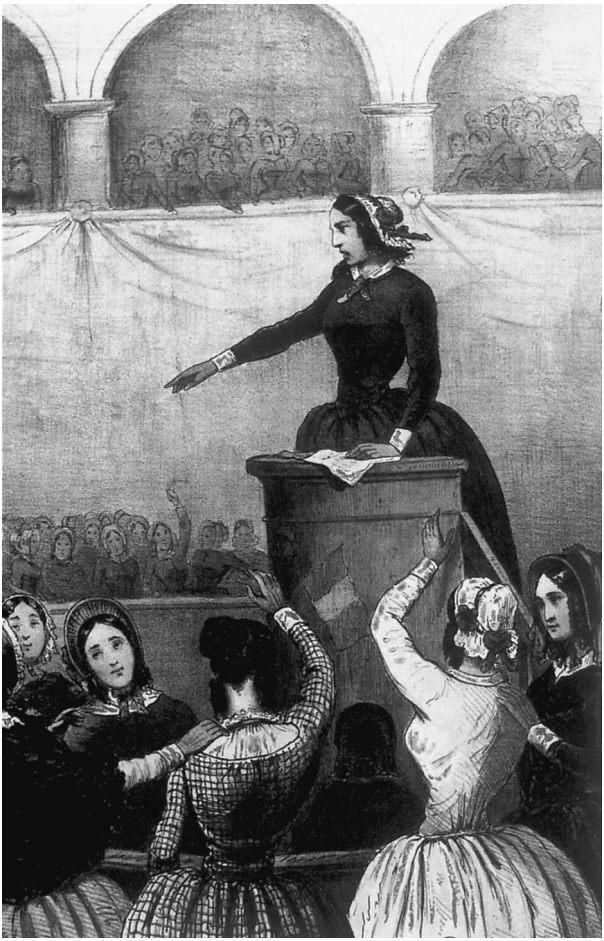

Schets van een vrouwenclub in Parijs.

beslist door financieel onafhankelijke en bewapende burgers, de 'vrije mannen' (zoals in de naam van de genoemde club).[28] Wel was het begrip 'burger' inmiddels uitgebreid naar alle volwassen mannen. In de Februarirevolutie werd zelfs het dagelijkse vocabulaire hieraan aangepast: men ging elkaar opeens weer, net als in de Franse Revolutie, aanspreken met het status- en klassenneutrale predicaat *citoyen*. Iedereen was tenslotte gelijk. Brieven aan *concitoyens* werden afgesloten met 'salut & fraternité'.[29] Het republikeinse burgerschap was een breed gedragen (en ook sociaal dwingende) *way of life*. Waar vrouwen op chaotische en span-

nende momenten, zoals in de barricadestrijd, volwaardig participeerden, werden zij uitgesloten zodra de politiek een vast en geïnstitutionaliseerd karakter kreeg.[30] De marginale positie van vrouwen in de clubbeweging duidt erop dat clubs in 1848 werden gezien als formele politieke instituties, in dezelfde categorie als het parlement.[31]

Het aandachtsgebied van de revolutionaire emancipatie lag dus niet bij de seksen, maar bij de economische verhoudingen: de arme man, de arbeider, moest onderdeel worden gemaakt van de politiek. Zo stelde de Club de la Fraternité van de intellectueel Watripon, tevens hoofdredacteur van de socialistische krant *La Lanterne du Quartier Latin*, zich 'open voor iedereen, voor het Volk; voor arbeiders zowel als voor studenten'.[32] De Fraternité begon vanuit het redactielokaal van de krant, tegenover het Collège de France. Om de hoek, in het gebouw van de Sorbonne, zetelden twee andere clubs uit universitaire kringen die diversiteit eveneens hoog in het vaandel droegen: de Club de l'Union en de Club du Deux-Mars. De eerste publiceerde een oprichtingsmanifest in tamelijk ingewikkeld, academisch Frans, waarmee zij afweek van het toegankelijke revolutionaire vocabulaire van de andere clubs. Niettemin bevonden zich onder de bestuursleden die het manifest ondertekenden twee arbeiders, naast drie rechtenstudenten (onder wie de voorzitter) en een wiskundeleraar. Van de Club du Deux-Mars weten we dat de vergaderingen (iedere maandag, woensdag en vrijdag om acht uur 's avonds) werden bezocht door arbeiders. Clubvoorzitter en student François Pardigon schreef in zijn memoires hoe hij tijdens de Juniopstand van 1848 met medestudenten en arbeiders gebroederlijk op de barricaden stond.[33] Op de barricaden was dit gebruikelijker dan in politieke vergaderingen. Studenten bepleitten dan wel de zaak van de arbeiders, maar de arbeiders zelf vertoonden zich vooral in clubs in hun eigen buurten, in de clubs van specifieke revolutionaire leiders en vooral in de arbeidersverenigingen op basis van hun beroep.[34]

De clubs waren niet alleen populair onder Fransen, ook andere nationaliteiten waren vertegenwoordigd. Politieke vluchtelingen en activistische gastarbeiders zouden er, net zoals dat gebeurde in de geheime genootschappen vóór die tijd, contacten leggen en er hun stem laten horen. Niet zelden spraken zij vergaderingen toe 'namens hun vaderland', waar eveneens een

revolutie woedde of gloorde. Vooral de Duitsers waren sterk vertegenwoordigd, vanwege de aanzienlijke populatie van Duitse handwerkers in de stad. De Bund der Kommunisten voorzag in een al langer bestaand internationaal netwerk met een Duitse grondslag.[35] In 1848 kwamen de Duitsers samen in de Société Démocratique Allemande en de Club des Ouvriers Allemands, die beide in maart waren opgericht in cafés op de rechteroever van de Seine. Van de laatste is bekend dat er veel kleermakers en laarzenmakers kwamen – een groot deel van de Duitse populatie in Parijs. De voorzitter, Ley, zou in mei ook de Club des Alsaciens oprichten, een samenwerkingspoging van Duitse en Franse radicalen die gelieerd was aan de Société des Droits de l'Homme. De bijeenkomsten van de Alsaciens stonden bekend om de vele rook die er hing en het Duitse bier dat er overvloedig werd gedronken. Naast Duitsers richtten immigranten en bezoekers uit elk buurland clubs op, zoals de Société Patriotique Belge, de Club des Émigrés italiens, de Société Suisse de Grüttli en de Club Démocratique Ibérique.[36] Overigens lijkt er in Parijs geen club van Nederlanders te zijn geweest.

De grote toegankelijkheid en brede platformfunctie – dat wat de Club van Vrije Mannen het 'volksforum' had genoemd – maakten van de clubs eerder 'geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen' dan besloten verenigingen zoals vrijetijdsverenigingen. Dergelijke gesloten verenigingen waren al in de decennia ervoor overal in Europa opgekomen, vooral onder de middenklasse. Zij sloten nadrukkelijk bepaalde leden uit via statuten of hoge lidmaatschapstarieven. In navolging van het Verenigd Koninkrijk kreeg het begrip 'vereniging' in 1848 op het continent opeens de betekenis van een politieke, breed toegankelijke organisatievorm.[37] Opvallend is dat men in 1848 de letterlijke term voor 'vereniging' (*association*) vrijwel uitsluitend gebruikte in de context van een sociale of belangenvereniging – gericht op een bepaalde beroepsgroep van arbeiders of ambachtslieden. Dat waren de plekken waar de 'organisatie van arbeid' gestalte moest krijgen. De clubs waren weliswaar verenigingen in de institutionele zin (bestuur, comités, lidmaatschap), maar verder moesten zij vooral volksvergaderingen zijn, gericht op de 'organisatie van de politiek'. Dit blijkt uit het afwisselende gebruik van de termen 'club', 'volksvergadering' (*assemblée populaire*) en 'volksgenootschap' (*société populaire*) voor hetzelfde fenomeen.

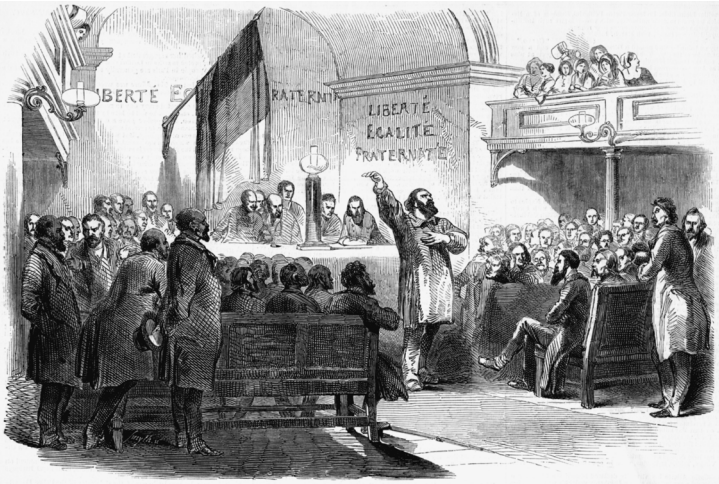

Een Parijs clubtafereel (club onbekend).

Clubkrant *La Voix des Clubs* droeg bijvoorbeeld als ondertitel 'Dagblad van de volksvergaderingen'.[38]

In het Engeland van de achttiende eeuw verwees *club* al naar 'informele organisaties', in tegenstelling tot *union* of *association* – organisaties die een specifieke doelgroep vertegenwoordigden en de overheid adviseerden.[39] Dat is ook van toepassing op de clubs van 1848 in Parijs. Die waren niet alleen toegankelijker dan de associations, ook hadden zij een minder vastomlijnde achterban en stelden zij zich niet ten doel de belangen van één subcategorie te behartigen, maar om de 'stem' van het hele Franse volk te zijn. Dit paste bij de opvatting van volkssoevereiniteit die in de revolutie besloten lag, waarin het volk één en ondeelbaar was. De clubs kwamen tot stand op het hoogtepunt van de revolutie en hun lot was verbonden aan de (ongewisse) uitkomst van diezelfde revolutie. Daarom lijkt het erop dat het opbouwen van een duurzame vereniging geen prioriteit had bij de oprichting. Voornemens om de organisaties voor lange tijd of zelfs voor eeuwig te vestigen, zijn nauwelijks terug te vinden in de verslagen en publicaties van de clubs. Ze ontstonden vooral vanuit een behoefte aan volksvergaderingen, zodat zij primair waren gericht op (volks)brede politieke participatie *op dat moment*.

Wat betreft toegankelijkheid doen de Parijse clubs denken aan de Britse politieke verenigingen die in de eerste helft van de

negentiende eeuw steeds meer een open karakter kregen. Maar deze kenden tegelijk een hechtere organisatie – inclusief jaarverslagen, gepubliceerde inschrijflijsten en een duidelijke doelgroep – dan de in allerijl opgerichte en nog grotendeels ongedefinieerde clubs van 1848.[40] Het Verenigd Koninkrijk kende dan ook al verregaande vrijheden van meningsuiting, vereniging en vergadering, zaken die in Parijs plotsklaps in de Februarirevolutie waren bewerkstelligd. Zodoende constateerde de redactie van *La Voix des Clubs* al na drie weken euforisch dat de Parijse clubs beter functioneerden dan de 'voornaamste clubs van Engeland', die toch al zoveel jaren bestonden en zo door wetten werden beschermd. 'Nu al hebben onze clubs de Voorlopige Regering doen terugkomen op slechte maatregelen, hebben zij haar door welkome adviezen gevrijwaard van kwalijke obstructies; hebben zij haar geleid, versterkt en vooral beschermd tegen behendige vijanden of stuntelige vrienden.'[41] Deze conclusies van de clubkrant illustreren hoe serieus de politieke ambities en taakopvattingen waren die ten grondslag lagen aan de jonge Parijse clubs. Er was veel werk te doen.

Vormen van vergaderen: twee uitersten

Cruciaal voor het karakter van de clubs waren de locaties, want die bepaalden de omvang en ook de sfeer. Menig café, wijnhandel of restaurant bood onderdak aan clubvergaderingen – een traditie die is terug te voeren op de Franse Revolutie.[42] Ook rond de Julirevolutie van 1830 lagen de wortels van de ondergrondse politiek in de cafés, vooral in de volkse eet-, drink- en dansgelegenheden in of net buiten de toenmalige stadsmuren (*barrières*). In de jaren erna had de Parijse politie steeds met grote interesse de politieke agitatie in deze 'barrièretaveernes' gevolgd.[43] Het lag dus voor de hand dat hier ook in 1848 een opstandige onrust heerste. Er werden diverse clubs opgericht, zoals de Club de la Barrière du Maine (een politieke vergadering van vooral lokale koks), de Club de la Belle Moissonneuse (in een wijnhandel bij de barrière van Ivry) en de radicale Club des Gobelins (bij de gelijknamige barrière).[44]

De historicus van het Parijse caféleven, W. Scott Haine, ontdekte dat '[d]uring the opening months of the revolution, February and March, Parisian workers transformed café politics into club politics. In fact, some cafés had their back rooms appropri-

ated as clubs.'[45] De gebruikelijke cafédiscussies tussen stamgasten kregen in 1848 een legaal en formeel karakter. Het werden vergaderingen, met een voorzitter, (soms) een agenda, statuten, notulen en resoluties. Maar dikwijls ontstegen deze clubs niet het niveau van een drankgelag. Zo vergaderde één van de vele clubs, met de revolutionaire naam Club de la Montagne, in een rokerig zaaltje van een wijnhandelaar in de Marais. Clubcriticus Lucas kwam woorden tekort om de *horreur* te beschrijven: 'In de zaal van de club in de Rue Frépillon werden de vijf zintuigen om beurten evenzeer gekwetst: men dronk er afschuwelijke wijn en namaak-*eau de vie*, men ademde er de meest misselijkmakende geuren in.'[46]

Toch zijn zulke liederlijke taferelen beslist niet representatief voor alle clubs. Professionaliteit en ordentelijkheid waren voor de clubs juist noodzakelijke deugden om serieus te worden genomen. *La Voix des Clubs* schreef in een lofzang op het gewicht en belang van de politieke verenigingen: 'Wij zouden het betreuren als het volk zijn vrije tijd verbruikt in het café of op onzedige plaatsen: als het de clubs bezoekt, is het gered!'[47] De meeste clubs vergaderden dan ook niet in dranklokalen, maar in andere gebouwen: 'Men deed niet moeilijk over de locatie, men nam wat men kon vinden: een winkel die te huur stond, een wagenwerkplaats, een verlaten kerk zoals de Assomption, de salon van het Palais-Royal.'[48] Daarnaast deden scholen, tehuizen en kazernes 's avonds dienst als clublocatie. In de maanden maart en april was de vraag naar geschikte vergaderruimten veel groter dan het aanbod. Het aantal clubs groeide snel en ze wilden allemaal zo vaak mogelijk (het liefst elke avond) vergaderen. Sommige organisatoren vroegen toestemming aan de arrondissementsbesturen of aan de politie voor het gebruik van overheidsgebouwen, anderen eigenden zich gewoon een zaal toe. De clubs die geld wisten in te zamelen – met het heffen van lidmaatschapsgeld en entree en de verkoop van kranten en ander drukwerk[49] –, konden theater- en balzalen afhuren voor hun vergaderingen. Vooral de grote clubs, zoals die van de ervaren revolutionairen Blanqui, Cabet en Armand Barbès, wisten deze bronnen aan te boren. Niettemin hadden juist zij de grootste moeite om een vaste vergaderplek te vinden vanwege hun dagelijkse vergaderingen en hun omvang, die soms overlast veroorzaakte.[50]

Ondanks het feit dat de Parijse lente aanbrak, vonden de club-

vergaderingen steevast binnen plaats, dus was een geschikte overdekte locatie altijd een eerste vereiste. De omvang en de vorm van de vergaderplek waren bepalend voor de sfeer en de stijl van de vergaderingen. Cafés en andere kleine ruimten stimuleerden een gelijkvloerse en daarmee egalitaire vergaderstijl. Grotere ruimten maakten het nodig de verstaanbaarheid en orde te garanderen door bijvoorbeeld een podium te construeren voor de voorzitter en de sprekers. Theaterzalen en collegezalen hadden vanzelfsprekend al een podium, dat automatisch de aandacht van het publiek trok. De vorm van de zaal, met de stoelenrijen, de loges en de balkons, zorgde voor een duidelijk onderscheid tussen publiek en sprekers en bemoeilijkte de interactie tussen bezoekers. De centrale positie van de spreker op het podium (dikwijls geflankeerd door het clubbestuur achter een tafel) creeerde een parlementaire setting die deed denken aan het Palais Bourbon, waar weldra een nieuw Frans parlement zou zetelen. We zien hierin de 'vergaderlijking' van de samenleving die zich voltrok in de negentiende eeuw, waarbij de rol van de voorzitter steeds belangrijker werd als bewaker van parlementaire regels en als 'verpersoonlijking' van een ideaal van (zelf)discipline en waardigheid. Dat gold rond 1800 voor parlementen, maar ging ook steeds meer gelden voor buitenparlementaire bijeenkomsten.[51]

Naast revolutionaire urgentie en politieke ambitie hadden de clubs een grote theatrale en sociale aantrekkingskracht. Het was een kernelement van de 'clubkoorts', herinnerde zich Garnier-Pagès: 'Dat spektakel van een vergadering waarin de menigte zich verdrong, nieuwsgierig en aandachtig, dat instrument van de parlementaire zaal, dat spreekgestoelte, die strijd van geest en van woorden, die originele of onzinnige voorstellen, dat vermogen om je gedachten uit te storten over een sidderend gehoor, die volledige vrijheid om toezicht te houden op de regering, om haar te bekritiseren, de voldoening om de publieke aandacht op je persoon te vestigen, er was een invloed te winnen, een naam te maken, alles [in de clubs, GW] was emotie, verleiding, overreding. Het nieuwe openbare leven vond er zijn essentiële en karakteristieke elementen.'[52]

Toegangskaartjes voor een clubvergadering kocht men niet alleen vanwege de politieke onderwerpen, maar ook omdat een goede spreker of stevige discussie een sensationeel spektakel opleverde.[53]

LA COMMUNE DE PARIS

MONITEUR DES CLUBS

ON S'ABONNE A PARIS : RUE BLANCHE, 25.

	Paris.	l'époque.
3 mois.	6 fr.	9 fr.
6 —	12	18
Un an.	24	36

S'adresser, pour toutes les communications, au citoyen Sonnier, 25, rue Blanche. (*Affranchir.*)

L'un des gérants, rédacteur en chef : Chabagne.

LIBERTÉ, ÉGALITÉ, FRATERNITÉ, SOLIDARITÉ.

N° 1. Jeudi, 9 mars 1848. 1re année.

Le peuple entend mal le langage diplomatique; nous nous en abstiendrons.

Fait à Paris, en conseil du gouvernement, le 7 mars 1848.

Tous les ministres sont chargés de l'exécution du présent décret.

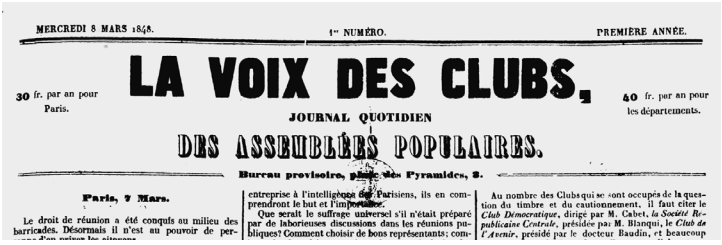

MERCREDI 8 MARS 1848. 1er NUMÉRO. PREMIÈRE ANNÉE.

LA VOIX DES CLUBS,

30 fr. par an pour Paris.

40 fr. par an pour les départements.

JOURNAL QUOTIDIEN

DES ASSEMBLÉES POPULAIRES.

Bureau provisoire, place des Pyramides, 2.

Paris, 7 Mars.

Le droit de réunion a été conquis au milieu des barricades. Désormais il n'est au pouvoir de per-

entreprise à l'intelligence des Parisiens, ils en comprendront le but et l'importance.

Que serait le suffrage universel s'il n'était préparé par de laborieuses discussions dans les réunions publiques? Comment choisir de bons représentants; com-

Au nombre des Clubs qui se sont occupés de la question du timbre et du cautionnement, il faut citer le *Club Démocratique*, dirigé par M. Cabet, *la Société Républicaine Centrale*, présidée par M. Blanqui, le *Club de l'Avenir*, présidé par le docteur Raudin, et beaucoup

De twee voornaamste clubkranten van Parijs. *La Voix des Clubs* was op de hand van Blanqui, *La Commune de Paris* op die van Barbès.

Het is niet eenvoudig te zeggen wie de clubleden precies waren. Dat komt door gebrekkige gegevens hierover, door het vluchtige, revolutionaire tijdsgewricht waarin de clubs opereerden en door de grote diversiteit onder de leden. Wel weten we ongeveer in welke beroepscategorieën de *voorzitters* vielen.[54] Duidelijk is dat onder hen de middenklasse en de intelligentsia sterk vertegenwoordigd waren, tegenover een relatief beperkte invloed van arbeiders. Hoewel de voorzitters niet representatief zijn voor alle leden, kunnen we voorzichtig concluderen dat veel arbeiders hun politieke participatie eerder zochten in arbeidersverenigingen dan in clubs. Onder de sociale aantrekkingskracht moeten overigens ook de lokale, familiale, collegiale en vriendschappelijke netwerken van de bezoekers en leden worden gerekend.[55] De bestaande netwerken van de eerdere geheime genootschappen, waaruit in 1848 veel clubs ontstonden, wijzen hierop. De termen 'club' en 'société' pasten bij het 'gouden tijdperk' voor verenigingen, dat al enkele decennia eerder was aangebroken in Europa. Zij hadden de connotatie gekregen van saamhorigheid, gezelligheid, gemeenschappelijkheid – hoewel *politieke* vereniging nog altijd taboe was.[56]

De clubs van 1848 vertonen grote onderlinge verschillen in de vormen die hun vergaderingen konden aannemen. We kun-

nen de sfeer en het verloop ervan enigszins reconstrueren aan de hand van de revolutionaire kranten, waaronder vooral clubkranten als *La Voix des Clubs* en *La Commune de Paris*. Daarin verschenen uitgebreide lijsten met nieuwe clubs en werden besluiten en verslagen van clubvergaderingen gepubliceerd. Hun redacties konden de veelheid aan clubnieuws niet aan, zodat zij leden en bezoekers opriepen zelf notulen en verslagen toe te sturen. Daardoor zijn ons weliswaar honderden berichten overgeleverd uit de clubs, maar die zijn nauwelijks te toetsen op betrouwbaarheid. Veelal zijn de auteurs van de artikelen onbekend en zijn de verslagen summiere samenvattingen van vergaderingen waarin belangrijke details, zoals namen van sprekers of onwelgevallige voorvallen (conflicten, geweld, fraude), zijn weggelaten. Niettemin geven de bronnen ons in grote lijnen een indruk van de vergaderpraktijk in de clubs. Daarbij vallen twee verschillende vergadervormen op.

Egalitair-democratische clubs

De eerste vorm van vergaderen is zichtbaar in de kleine clubs, met hooguit een paar honderd leden.[57] Deze clubs hadden niet de aantrekkingskracht van de grote revolutionaire leiders, maar waren veelal initiatieven van onbekende organisatoren. Leden beslisten er tot in detail mee over de structuur en inhoud van de vergaderingen en over het leiderschap van hun club. De individuele leden konden niet alleen stemmen over resoluties, maar roerden zich actief in discussies en konden gemakkelijk worden verkozen tot bestuurslid of een andere officiële functie. Deze vergadervorm, de 'egalitair-democratische' vorm, was vooral mogelijk vanwege het bescheiden aantal leden en bezoekers.

Een voorbeeld is de al genoemde Club van Vrije Mannen, waarin sterk werd gehecht aan democratische vergader- en stemprocedures en ook aan het democratisch vastleggen van die procedures. Er kwamen zelfs diverse discussies en stemrondes aan te pas voordat de club eindelijk officieel was opgericht. Allereerst kwamen op 8 maart ongeveer vijftig mensen bijeen in de Salle Montesquieu, een dansruimte die destijds vooral gold als balzaal van de revolutie. Daar stelden zij het manifest op waarin zij de clubs omschreven als een 'volksforum'. Voorts benadrukte het manifest dat de 'sociale eenheid' moest worden bereikt om de vrijheid van alle burgers te garanderen en dat die

vrijheid moest worden beschermd door instituties die haar niet zouden kunnen aanvallen. Aan het plechtige, omzichtige taalgebruik valt af te lezen dat de 'vrije mannen' bepaald niet van lage afkomst waren. De nadruk op vrijheid, meer dan op gelijkheid, en op het oprichten van democratische instituties geven het manifest van de Club van Vrije Mannen een liberaal, gematigd republikeins karakter.[58] De club was, ondanks de relatief onbekende organisatoren en hun marginale politieke invloed, volop actief en uiterst ambitieus.[59] Van de tweede bijeenkomst op 12 maart in (of vlak bij) Salle Montesquieu is, via *La Voix des Clubs*, een verslag overgeleverd. Over de sfeer wordt niet geschreven, maar over het verloop van de vergadering des te meer. Hier volgt een samenvatting.

Op de avond van 12 maart opent de voorzitter de vergadering met het voorlezen van het manifest van de club, ter herinnering en ter informatie voor de aanwezigen die er op 8 maart niet bij zijn geweest.[60] Iemand verzoekt hem de tekst onder de aanwezigen te verspreiden, zodat ze erover kunnen stemmen. De vicevoorzitter wijst diegene erop dat er op 8 maart al over het manifest gestemd is en dat 'serieuze en urgente kwesties' vragen om daadkracht, niet om oeverloze discussie. Na enige onenigheid wordt besloten het manifest ter plekke door alle aanwezigen te laten ondertekenen. Maar dat gebeurt niet voordat het hele manifest een tweede keer is voorgelezen en alinea voor alinea is geaccepteerd door de vergadering. Daarop zetten de aanwezigen hun handtekening – of er ook weigeraars zijn vermeldt het verslag niet – en bekrachtigen daarmee hun lidmaatschap. De bedoeling is dat nieuwe leden zich voortaan bij aanmelding committeren aan de club en haar beginselen door het manifest te ondertekenen.[61] Na het handtekeningenritueel leest de secretaris een clubreglement voor, dat eveneens in stemming wordt gebracht en wordt aangenomen. Nu, zo verklaart de voorzitter, is de Club van Vrije Mannen officieel opgericht.[62]

De gevolgde procedure illustreert de serieuze, egalitair-democratische benadering, die ook doorklonk in de benoeming van het clubbestuur. Sinds de eerste vergadering had dat bestuur nadrukkelijk slechts een 'voorlopig' mandaat gehad. Hoewel dezelfde heren op 12 maart officieel als bestuurders werden verkozen, was dat voor een termijn van maar twee weken. Dit illustreert dat de clubs niet alleen ontstonden maar ook opereerden

in het revolutionaire moment – een situatie waarin de wereld er na twee weken al heel anders uit kon zien. Die onzekerheid leidde tevens tot de behoefte bij de Vrije Mannen om contact te zoeken met andere clubs voor overleg en samenwerking. Al direct op 12 maart benoemden zij een vijfkoppige commissie die de andere clubs in Parijs moest informeren over de oprichting en het karakter van hun club. Als belangrijkste potentiële partner gold aanvankelijk de Club Blanqui, zozeer zelfs dat voorzitter Lefèvre de opdracht kreeg Blanqui persoonlijk van de oprichting van de Club van Vrije Mannen op de hoogte te stellen.[63]

Terug naar het verslag van 12 maart. Pas nadat alle procedurele verplichtingen zijn afgerond, wordt ook nog inhoudelijk vergaderd. De onderwerpen die aan de orde komen, staan in die weken bij veel clubs op de agenda. Vooral de aangekondigde verkiezingen zijn een actueel en urgent onderwerp, zowel de voor 9 april geplande algemene parlementsverkiezingen als de verkiezingen voor de officiersfuncties van de burgerwacht (Nationale Garde) die op 18 maart zouden worden gehouden. Onder de vrije mannen bestaat onduidelijkheid over wat er precies moet gebeuren en zij besluiten bij andere clubs te rade te gaan. Wel nemen zij zich al voor om voor de parlementsverkiezingen een programma op te stellen, met daarin de wetten die zij het belangrijkst achten in de nieuwe republiek. Ook spreken zij over de juiste vorm voor de verkiezingen. Een lid stelt voor dat de kiezers een vergoeding krijgen voor hun stembusgang. Een ander lid bepleit een vergoeding voor alle arbeiders in de Nationale Garde voor elke dag dat ze dienst hebben. En een derde vraagt of ambtenaren en militairen mogen meestemmen over de officiersfuncties in de garde. Op al deze vragen vermeldt het verslag geen antwoord, waarschijnlijk zijn ze als irrelevant verworpen of doorgeschoven naar een volgende vergadering – wat in de praktijk vaak op hetzelfde neerkwam.[64]

Het verslag in de krant gaat verder met de vergadering van de volgende dag, op 13 maart. Wederom spreken de Vrije Mannen over de verkiezingen voor de Nationale Garde. Op initiatief van de vicevoorzitter wordt besloten naar alle Parijse clubs voorstellen te sturen voor een gezamenlijke aanpak, waaronder het voorstel dat kandidaatsofficieren zich presenteren in de verschillende clubs, die daarna een gezamenlijke kieslijst zullen opstellen. Elke kandidaat op die lijst moet een verklaring teke-

nen dat hij zich aan de principes van de clubs houdt, met als consequentie dat de clubs hem eventueel kunnen doen aftreden als hij die principes in zijn functie niet naleeft. Vervolgens vermeldt het verslag dat twee afgevaardigden van de Club Blanqui te gast zijn. Zij komen steun verwerven voor manifesten die het uitstel van de verkiezingen en het wegsturen van het leger uit de stad bepleiten. De vergadering besluit, zij het met 'enkele aanpassingen' die niet worden toegelicht, om deze manifesten te steunen. Tot slot vaardigt de club haar voorzitter en vicevoorzitter af naar een demonstratie die de volgende dag zal worden gehouden. Daarna wordt de vergadering van 13 maart beëindigd.[65]

Deze vergaderingen van de Vrije Mannen zijn representatief voor het merendeel van de clubs: de kleinere, weinig prominente bijeenkomsten die een marginale stem hadden in het publieke debat, maar die wel functioneerden als 'werkplaatsen van de democratie'.[66] De betrokkenheid bij de Nationale Garde was een algemene tendens in de clubbeweging. Zij toont de roep om een republikeins (bewapend) burgerschap in de nieuwe Republiek.[67] Intern konden deze clubs soms zozeer gericht zijn op democratische besluitvorming en de gelijkheid onder hun leden, dat leiderschap en hiërarchie taboe waren of volledig werden beteugeld via geregelde verkiezingen en stemmingen. Het is opmerkelijk dat de egalitair-democratische clubs zich veelal aan de gematigde kant van het politieke spectrum bevonden en niet behoorden tot de fanatieke radicalen.

Autoritair-democratische clubs

Tegenover de egalitair-democratische vergadervorm zien we in de clubs ook een meer hiërarchische, autoritaire vorm van vergaderen, die vooral voorkwam in de grote clubs van populaire en ervaren clubleiders.[68] Zij trokken duizenden toeschouwers, die een kaartje kochten voor het clubspektakel en lang niet allemaal lid werden. Een voorbeeld van zo'n 'autoritair-democratische' club is de Société Fraternelle Centrale ('Club Cabet'). De oprichter en voorzitter, Étienne Cabet, had in de jaren ervoor naam gemaakt als leider van de communistische sekte der *Icariens*. In de eerste week na de revolutie bleek dat zijn populariteit strekte tot ver buiten de eigen kring. In dezelfde Salle Montesquieu waar een week later de Club van Vrije Mannen zou vergaderen, mocht Cabet naar verluidt niet alleen duizend eigen

volgelingen maar ook vierduizend anderen onder zijn gehoor rekenen. Meer bezoekers pasten niet in de propvolle zaal. Mannen en zelfs vrouwen stonden buiten in de rij om te mogen luisteren naar de lange toespraken van hun *père* Cabet.[69]

In grote clubs als de Club Cabet was het publiek zo omvangrijk dat de invloed van de bezoekers beperkt bleef. De verstaanbaarheid van één spreker was al problematisch te midden van duizenden verhitte hoofden, laat staan dat er gelegenheid was voor een open debat. Ook de vaste clubleden, die wel spreekrecht hadden, konden niet zomaar met elkaar debatteren. Het bleek een helse klus om een sprekerslijst bij te houden en iedereen die wilde spreken aan het woord te laten. Om duidelijkheid te scheppen over hoe er vergaderd moest worden, schreef een lid van de Club Cabet een alarmerende brief aan de redactie van *La Voix des Clubs*. Daags voor de Februarirevolutie, zo vertelde de briefschrijver, had hij een bezoek gebracht aan de oude Chambre des Députés, waarbij hij zich had geërgerd aan de heersende anarchistische wanorde en het gebrek aan respect voor de voorzitter. Hoe kon zo'n parlement op waardige wijze de natie vertegenwoordigen? Hij riep *La Voix des Clubs* op om een dergelijke blamage in de clubs te voorkomen door het publiceren van discussieregels waarmee vergaderingen 'kalm en netjes' zouden verlopen.[70]

Democratische participatie was ook in een clubvergadering met honderden of zelfs duizenden deelnemers niet uitgesloten. Acclamatie en afkeuring gaven het publiek wel degelijk een vorm van macht, zo bleek bij de minste of geringste verspreking of onwenselijke formulering van een spreker voor zo'n massapubliek. Die kon dan rekenen op gejoel, geloei, gefluit en andere verbale en zelfs fysieke vormen van opstandigheid, zodanig dat hem het spreken volstrekt onmogelijk werd gemaakt.[71] Het clubpubliek vertoonde wat dat betreft doorgaans een 'democratische overgevoeligheid', in de woorden van clubhistoricus Peter Amann.[72] Om hier als clubleider of spreker goed mee om te kunnen gaan, was een dosis ervaring vereist waarover niet alle revolutionairen beschikten. Verstaanbaar en met overtuiging kunnen spreken voor een massapubliek was de lakmoesproef voor elke succesvolle volksredenaar in de negentiende eeuw.[73] Daarom kenden de grote clubs een opvallend strakke organisatie van bovenaf. Dat hoefde overigens de democratische legitimiteit van de club

in kwestie niet aan te tasten. Integendeel. Zo zag de redactie van *La Voix des Clubs* in de Club Cabet zelfs een lichtend voorbeeld voor alle andere clubs, waar het ging om de strakke organisatie en 'morele leiding' van père Cabet.[74]

Net als Cabet met zijn Icariens, had Auguste Blanqui al voor de revolutie, in zijn dagen als ondergrondse radicaal, een grote en trouwe achterban gecreëerd met zijn autoritaire en charismatische leiderschap, dat ook in zijn club centraal zou staan. Ook Blanquis niet-aflatende strijd voor de belangen van het 'proletariaat', in een eigen vorm van radicalisme dat tegen het communisme aanschurkte maar van hem niet zo mocht heten, had hem al vanaf 1832 brede steun opgeleverd. Dat verklaart de afgeladen zalen waarop de Club Blanqui vanaf het begin kon rekenen en dat maakt deze club een uitgelezen 'autoritair-democratisch' voorbeeld.

De Club Blanqui ontstond midden in de Februarirevolutie. Toen Auguste Blanqui op 24 februari werd vrijgelaten uit de gevangenis in Tours en diezelfde avond aankwam in Parijs, trof hij een stad in verwarring. Eerder die dag had zich een Voorlopige Regering gevormd, tot zijn grote teleurstelling – vriend en vijand kenden zijn politieke ambities. Maar zijn kansen waren nog niet verkeken: de nieuwe regering had de stad bepaald niet onder controle. De volgende dag stond er al een groep gewapende radicalen op het plein voor het stadhuis (Hôtel de Ville), waar de regering haar intrek had genomen. Zij eisten dat de rode vlag van de revolutie als nationale vlag zou worden erkend, maar de nieuwe regering stelde zich op het standpunt dat de bekende driekleur de Franse vlag moest blijven. *Die* was het symbool van de republiek; de rode vlag was slechts het symbool van één politieke stroming. Toen minister Lamartine deze boodschap overbracht aan de verontwaardigde meute werd er prompt op hem geschoten. De kogel miste doel, maar duidelijk was dat de radicalen er niet voor terugdeinsden hun nieuwe regering gewapenderhand te corrigeren. Intussen was Blanqui niet ver daarvandaan in conclaaf met medestanders. Het nieuws over de strijd om de vlag bracht hem tot onmiddellijke actie. Hij droeg iemand uit zijn gevolg op een manifest te laten drukken, dat hij ter plekke dicteerde. De boodschap: 'Het triomferende volk zal de vlag niet strijken!' Daarna riep Blanqui al zijn medestanders op om dezelfde avond in groten getale bijeen te komen voor

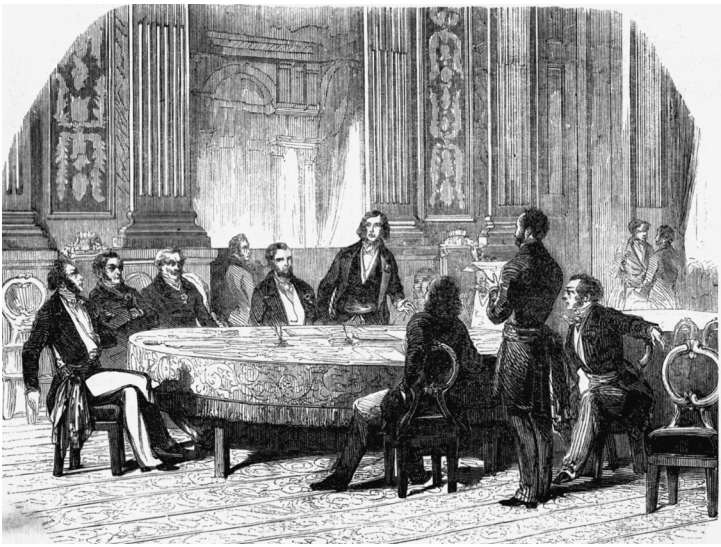

De Voorlopige Regering bestuurde de Tweede Republiek van 24 februari tot 9 mei 1848.

spoedberaad in de theaterzaal van het nabijgelegen Prado op het Île de la Cité.[75]

In dit spannende uur gedroeg Blanqui zich als een gewiekste politicus. Het manifest was helder en fel, maar hij aarzelde om echt de oorlog te verklaren aan het nieuwe gezag. Hij peilde eerst bij het hoofd van de Parijse politie of hij in het geval van een machtsgreep steun uit die hoek kon verwachten. Toen die zich op de vlakte hield, toog Blanqui naar het stadhuis voor een stevig gesprek met de Voorlopige Regering zelf. Daar moet zich een interessante scène hebben afgespeeld, waarin Blanqui zich fel en vastberaden uitliet over de gevolgen die de revolutie volgens hem moest hebben voor het landsbestuur. De nieuwe machthebbers waren niet vatbaar voor zijn kritiek en wezen hem de deur. Blanqui was er nu zeker van dat zijn politieke kansen niet lagen bij de Voorlopige Regering, maar in de oppositie. Maar waren de Parijzenaren te motiveren tot nóg een opstand, en wel tegen het regime dat ze zelf zojuist in het zadel hadden geholpen? Wat hij precies ging doen, wist Blanqui zelf vermoedelijk ook nog niet, maar het middel kende hij wel. Hij verliet het stadhuis met een dreigement: 'Ik ga een club oprichten.'[76]

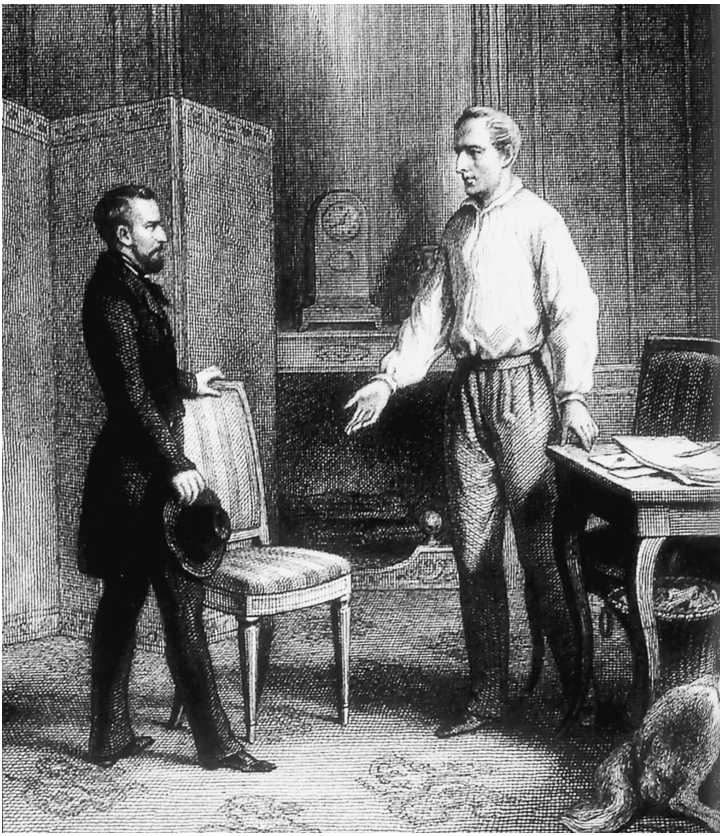

Clubleider en revolutionair Auguste Blanqui overlegt met minister Ledru-Rollin.

Die avond, 25 februari, trof hij in het Prado een groep verhitte mannen. Vuisten zwaaiden door de lucht op de cadans van wilde kreten en leuzen. De woede over de houding van de nieuwe regering werd onderstreept met rode vlaggen en andere symbolen die teruggrepen op de Franse Revolutie.[77] Het moet een extatische combinatie zijn geweest van symboliek en retoriek, die het (in ieder geval voor mannen) aantrekkelijk maakte om te participeren.[78] Na deze tumultueuze bijeenkomst zouden er nog veel volgen. De Club Blanqui (officieel: Société Républicaine Centrale) kwam zes avonden per week bijeen, en in de eerste weken zelfs ook nog op zondagmiddag. Zij gebruikte verschillende locaties totdat zij voor langere tijd onderdak vond in een conservatorium. Meestal zat Blanqui zelf de vergadering voor. Dan

zat hij met andere bestuursleden op het podium achter een tafel met een groen tafellaken. Naast hen op het podium verschenen na elkaar de sprekers. Pal voor hen, op de beste plaatsen, zaten de geregistreerde clubleden. Zij deelden de radicaalrevolutionaire overtuigingen van Blanqui, wat niet noodzakelijkerwijs gold voor de overige bezoekers, die vaak uit nieuwsgierigheid kwamen luisteren. Die konden tegen betaling achter in de zaal en op de balkons de vergaderingen bijwonen en hadden geen spreekrecht.[79]

Uit een bezoekerslijst blijkt dat Blanqui in ieder geval op de eerste clubbijeenkomsten een gemêleerd publiek trok, onder wie zelfs enkele bekende conservatieven, royalisten en gematigde republikeinen, die uit nieuwsgierigheid en wellicht uit voorliefde voor theater een kaartje hadden gekocht. Toch werden zij geen trouwe bezoekers, omdat ze werden afgeschrikt door het enorme tumult of door de radicale geesten die in de Club Blanqui de boventoon voerden.[80] Bovendien waren na enkele weken al talloze concurrerende clubs opgericht, die evengoed garant stonden voor verhitte politieke discussies. Ook veel aanhangers van Blanqui keerden zijn club de rug toe na persoonlijke ruzies of ideologische conflicten, en sommigen begonnen eigen clubs. Een vaste schare van radicalen, veelal afkomstig uit de lagere rangen van de voormalige geheime genootschappen, bleef Blanqui trouw en vulde de posities in het bestuur en de infrastructuur van de club.[81]

Soms kwam het tot een schreeuwduel tussen bezoekers en leden, zoals clubs wel vaker het toneel waren van schreeuwpartijen en opstootjes. De orde in de Club Blanqui werd bewaakt door een paramilitaire garde die zichzelf de Montagnards noemde, een verwijzing naar de radicalen uit de eerste Franse Revolutie.[82] Zo'n bewaking was geen overbodige luxe: de veelvoorkomende wanorde in de vergaderingen werd zelfs uiterst kritisch besproken in *La Voix des Clubs*, de krant die doorgaans loyaal was aan Blanqui. Een bezorgde verslaggever waarschuwde dat de club ten onder dreigde te gaan als de 'energieke en kundige voorzitter' er niet in slaagde het bestuur te reorganiseren en het personeel te zuiveren. Chaos en geweld waren schering en inslag, terwijl de bestuursleden nauwelijks hun gezicht lieten zien. Waar ging dat heen? 'De acties van de club vertonen geen enkele samenhang, leiden tot geen enkele stemming en de hele

vergadering verdoet haar tijd met het produceren van en luisteren naar vruchteloze declamaties.'[83]

De Club Blanqui kende nauwelijks regels of procedures en dikwijls ontbrak het zelfs aan een agenda. Alles werd overgelaten aan de uitgenodigde sprekers, die ieder een eigen verhaal kwamen houden over hun politieke ideeën en stokpaardjes.[84] Veel sprekers waren bekende redenaars die in verschillende clubs werden uitgenodigd en die soms ook eigen clubs hadden opgericht.[85] Zo was er de schoenmaker Savary, die voorzitter was van de Société de la Fraternité (Rue des Deux-Boules), een club die voortkwam uit de redactie van de revolutionaire krant *La fraternité* (sinds 1845). Savary zou later overstappen naar de Club Barbès en zich kandidaat stellen voor de verkiezingen.[86] Een andere bekende spreker in de Club Blanqui was de dichter Alphonse Esquiros, die een vrouwvriendelijke variant van het vroege socialisme aanhing en diverse kranten en clubs oprichtte.[87]

Ondanks de chaotische vergaderingen lukte het de Club Blanqui wel een leidende rol te spelen in de clubbeweging en belangrijke thema's aan te kaarten in het publieke debat en bij de Voorlopige Regering. De kwestie van de rode vlag was slechts het eerste thema, al snel volgden andere manifesten en petities. Zo pleitte de club voor het uitstellen van de verkiezingen in april, voor het weghouden van het leger uit de stad en voor het ondersteunen van revoluties buiten Frankrijk. Regelmatig werden delegaties van de Club Blanqui – aangevoerd door Blanqui zelf – ontvangen door de Voorlopige Regering om prangende kwesties te bespreken.[88] Om bredere steun te verwerven, stuurde de club eerst delegaties langs bij andere clubs om daar een manifest voor te lezen en ter stemming aan te bieden.[89] Het aandeel van Blanqui en zijn club in de verkiezingscampagnes in maart en april, en in de radicalisering van de clubbeweging in april en mei, komt in de volgende twee hoofdstukken nog uitgebreid aan de orde.

Dat de Club Blanqui ondanks de genoemde chaos veel invloed had, was grotendeels te danken aan de charismatische leider. Het lukte Blanqui de vergaderingen te leiden en de club te bewegen tot gezamenlijke acties, zoals petities, protesten en campagnes. Naar hem luisterden de toehoorders 'als discipelen naar hun meester'.[90] Zelf zou de leider zich zijn club herinneren

als 'doorgaans onderdanig aan mijn stem'.[91] Persoonlijkheid en leiderschap waren de verklaring voor de populariteit van de club onder revolutionairen en voor het relatieve succes van haar politieke acties.

Het onderscheid tussen egalitair-democratische en autoritair-democratische clubs is niet zwart-wit: er waren tussen- en mengvormen mogelijk. Het laat zich lastig beoordelen welk van de twee stijlen het best de verwachtingen inloste die de revolutionairen van de clubs hadden. De invloed van individuele bezoekers was in een egalitair-democratische club weliswaar groter, maar deze vergadervorm bestond alleen in de kleine clubs die per definitie al minder politiek en financieel gewicht in de schaal konden leggen dan clubs met tien keer zoveel leden. Daarbij werkte het egalitaire model, met zijn voorliefde voor grondige debatten en herhaaldelijke stemrondes over vorm én inhoud van de vergaderingen, logheid en ineffectiviteit in de hand. Zichtbaarder en invloedrijker was de club die kon bogen op een grotere achterban, op bredere geldstromen en op een leiderschap van een iconische voorman, die intern leiding kon geven en naar buiten toe daadkracht kon uitstralen. De autoritair-democratische vergadervorm had daarom een groter effect op het publieke debat en op de Voorlopige Regering, zoals we zagen in het voorbeeld van Blanqui, die manifestaties organiseerde en door de regering meermaals als gesprekspartner werd ontvangen. Het is vermoedelijk om die reden dat in de geschiedschrijving over 1848 de balans is uitgevallen ten gunste van de 'naamclubs' en dat de kleinere clubs nauwelijks nog worden vermeld.[92]

Plebiscieten en 'morele barricaden' – de taakopvattingen van clubs

In de poging van radicale revolutionairen om in de Februarirevolutie de volkssoevereiniteit te bewerkstelligen, leken de clubs het geijkte middel. Hun ideeën stonden in de traditie van de radicale verlichtingsdenkers uit de achttiende eeuw en van de jakobijnen uit de Franse Revolutie. Die revolutie was echter uitgemond in een electorale, representatieve democratie met de Nationale Conventie als parlement. De radicalen van 1848 zochten naar een nieuw soort democratie waarin de belofte van de Februarirevolutie gestalte kon krijgen, namelijk dat alle bur-

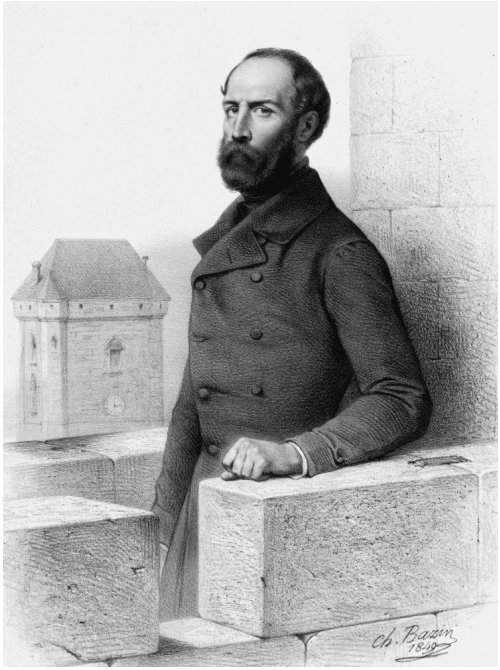

De clubleider en ervaren revolutionair Armand Barbès.

gers zouden participeren in de politiek. Dit was in lijn met ideeën van Jean-Jacques Rousseau en John Stuart Mill.[93] Clubs, als organisatievorm en directe expressie van de *volonté générale* van alle Fransen, zouden daarin samen één groot plebisciet kunnen vormen. Tegenover de radicale wens dat de clubs een participatieve taak zouden vervullen in de Tweede Republiek stond een meer gematigde interpretatie. Die hield in dat de clubs zouden functioneren als volksbrede overlegorganen, als onderdeel van een representatieve, parlementaire bestuursvorm. Voor aanhangers van die denktrant was het duidelijk dat er ook in de nieuwe staatsvorm een zekere mate van afvaardiging en vertegenwoordiging nodig was in een parlement en dat de rol van de clubs eerder ondersteunend en beschermend moest zijn.

Deze verschillende visies op de rol van politieke clubs in de Tweede Republiek laten zich goed schetsen aan de hand van twee van de invloedrijkste clubleiders: Auguste Blanqui en Armand Barbès. De twee barricadehelden deelden een lange, onderling verweven geschiedenis van haat en liefde in de ondergrondse beweging van de Julimonarchie. Het grootste deel van

hun leven brachten zij in gevangenschap door, onder andere vanwege een couppoging op 12 mei 1839.[94] Daarvoor hadden zij respectievelijk levenslang en de doodstraf gekregen, maar de Februarirevolutie van 1848 was beider redding. Ze werden vrijgelaten en hervatten onverwijld hun politieke activiteiten, zij het niet naast elkaar maar als concurrenten.

Blanqui opende al op 25 februari 1848 zijn Société Républicaine Centrale. Veelzeggend is de militante naam die hij de club aanvankelijk wilde geven: Société Centrale *Insurrectionnelle*. Met zijn club vormde Blanqui de spil in de radicaal-linkse oppositie tegen de Voorlopige Regering. Volgens Blanqui dienden er grotere stappen te worden gezet voor het welslagen van de revolutie: 'Wij hebben het volk en de clubs waar wij [de macht] revolutionair zullen organiseren, zoals voorheen de jakobijnen haar organiseerden.'[95] Als tegenhanger tegen dit neojakobijnse radicalisme van Blanqui, en tegen diens dictatoriale trekken, vormde Armand Barbès een eigen club: de Club de la Révolution. Deze 'Club Barbès' ontstond na een massale demonstratie op 17 maart tegen de Voorlopige Regering, die werd geleid door de voorzitters van de grootste clubs (vooral Blanqui en Cabet). Daarbij moet het Barbès zijn opgevallen, dat hun organisaties een al te radicale oppositie vormden die hen deed afdrijven van de Voorlopige Regering. Barbès besloot samen met een elitegroep van revolutionairen een eigen club op te richten.[96]

Vier dagen later, op 21 maart, vond de eerste openbare vergadering van de Club Barbès plaats in een balzaal in de Rue Saint-Martin. De ideologische positie van de club werd toegelicht in een toespraak door Marc Dufraisse, telg uit een revolutionaire familie en zelf ook actief in de ondergrondse voor 1848.[97] De clubs beschreef hij als 'de vreedzame voortzetting van de gewapende strijd' en als 'het intellectuele toevluchtsoord van de onverschrokken stad'. Daarnaast waarschuwde Dufraisse dat 'de meeste volksgenootschappen, die tot nu toe bruusk geïmproviseerd, wanordelijk gevormd zijn, de burgers die hen vormen eerder verdeeld dan verbonden hebben. Intern functioneren zij niet zo perfect als het volk verlangt; ze hebben geen betrekkingen met elkaar, geen verbanden. We moeten, vanaf het begin, korte metten maken met dit kwaad van de anarchie.'[98] Dat de Club Barbès hiermee in feite stelling nam tegen de Club Blanqui, werd duidelijk in Dufraisses pleidooi tegen enerzijds

'de geest van de Reactie' maar anderzijds 'tegen de onvoorzichtigheid en de overdrijving van bepaalde ongeduldigen, van bepaalde overmoedigen'.[99]

De clubs, als 'intellectueel toevluchtsoord', vormden voor Barbès en de zijnen het vervolg op de gewapende strijd die was geleverd in de Februarirevolutie. Maar dan wel vreedzaam: een voortzetting van de militaire strijd met politieke middelen. Een vergelijkbare interpretatie van de clubs is verwoord in het oprichtingsstatement van een zekere Club Républicain des Travailleurs Libres.[100] Na de 'tastbare barricaden' van februari was het volgens deze club uit de Marais nu tijd geworden voor 'morele barricaden': de politieke clubs. Deze morele barricaden moesten de revolutie beschermen tegen antirevolutionaire bedreigingen, maar zij moesten ook van toegevoegde waarde zijn in de nieuwe democratie. De republikeinse staatsvorm vroeg om een democratische infrastructuur en instituties, waarvoor moest worden gewerkt aan een politiek (republikeins) bewustzijn en aan brede participatie van burgers in de politiek en in de aanstaande verkiezingen. De Club van Vrije Werkers stelde zich het geheel aan clubs voor als een 'tweede Nationale Vergadering', die in de Tweede Republiek een permanente democratische controle zou uitoefenen. De clubs, als verzameling van 'diverse meningen' en 'vurige discussies', zouden zowel de basis van als een aanvulling op het parlement zijn.[101]

De plannen van de Vrije Werkers tonen andermaal het streven naar een participatieve vorm van democratie: de clubs moesten als 'stem van het volk' een parlementaire functie uitoefenen. Eerst zouden zij het oude gezag tijdelijk vervangen, daarna zouden zij de totstandkoming van een nieuwe representatieve democratie (de verkiezingen) controleren en vervolgens moesten zij controle gaan uitoefenen op de nieuwe volksvertegenwoordigers.

Rond 1848 was democratie, meer dan een halve eeuw eerder, een bekend concept dat door iedereen, van radicaal-links tot conservatief rechts, werd gebruikt.[102] Het was dan ook een leidend principe in de opbouw van de nieuwe republiek.[103] Niettemin betekende 'democratie' voor iedereen iets anders, wat tot uiting kwam in de verschillende vormen die clubvergaderingen konden aannemen en ook in de verschillende taakopvattingen van

de clubs. In de zoektocht van de clubs naar de juiste vergadervorm zien we een herkenbaar krachtenspel tussen participatie en organisatie, tussen inspraak en efficiëntie, tussen democratie en bureaucratie. Dat krachtenspel is nog altijd inherent aan de moderne partijdemocratieën.[104] De vergadervormen en taakopvattingen die hierboven zijn besproken waren ad-hocuitkomsten van dat krachtenspel in het revolutionaire moment – en daarmee voorbeelden van de verschillende wijzen waarop in 1848 werd geproefd van de lang verboden vrucht van de politieke vereniging. De 'clubkoorts' was het symptoom van de euforie van 1848: de belofte dat alle burgers konden participeren in de politiek leek werkelijkheid te worden in de clubs. Vooralsnog was de 'lente van de volkeren' warm en stralend.

3 Vertegenwoordiging – de strijd om de stem van het volk

De stem van het volk

> [Het volk] heeft een nationale en volksregering veroverd [...] Een Voorlopige regering die is voortgekomen uit acclamatie en aandrang door de stem van het volk en de [Kamer van Afgevaardigden] [...] Onder de Volksregering, afgekondigd door de Voorlopige regering, is elke burger bestuurder.[1]

De Februarirevolutie had politiek Parijs op zijn kop gezet. De koning was op 24 februari 1848 afgetreden en zijn bewind was vervangen door een Voorlopige Regering – een spontane gelegenheidscoalitie van enkele gezaghebbende republikeinen uit de kringen van de kranten *Le National* en *La Réforme*, aangevuld met een aantal radicalen uit de kringen van de arbeiderskrant *L'Atelier*. Nadat zij eerst hun namen hadden laten scanderen door een massa op straat, lieten zij zich officieel benoemen door de Kamer van Afgevaardigden van de oude monarchie. De Kamer was bezet door revolutionairen, die haar prompt na de bezegeling van de nieuwe regering ontbonden.[2] Om haar bestaan, en daarmee ook de vestiging van de Tweede Franse Republiek, af te kondigen publiceerde de nieuwe regering de bovenstaande, luisterrijke verklaring 'uit naam van het Franse volk', waarmee zij claimde de tijdelijke vertegenwoordiging te zijn van de gehele Franse bevolking.

De claim van de regering werd echter niet zonder slag of stoot door iedereen aanvaard. Op hetzelfde moment werden de eerste clubs opgericht vanuit de krachtige gedachte 'wij zijn het volk'. In die lijn zagen we in het vorige hoofdstuk al hoe de clubs de belofte van participatie verwezenlijkten die in de Februarirevolutie besloten lag. Maar tegelijkertijd legitimeerden de clubs zich met een andere claim: 'wij *vertegenwoordigen* het volk'. Of, in het revolutionaire jargon van 1848: 'wij zijn *de*

stem van het volk'.[3] Kranten zetten het in hun titels: *La Voix du Peuple*, *Le Représentant du Peuple*, *Le Tribun du Peuple*, *L'Écho du Peuple*. Een prominente clubleider en de hoofdredacteur van clubkrant *La Commune de Paris*, Joseph Sobrier, zou twee weken na de revolutie schrijven: 'De stem van het volk is de stem van God. [...] Broeders! Naar de clubs dus, overal clubs, dat de clubs Frankrijk mogen verlichten.'[4]

De parlementaire verleiding

De representatieve claims van zowel de regering als de clubs waren vooral taalhandelingen. Zij waren niet zozeer een weerslag van de werkelijkheid, maar creëerden een nieuwe werkelijkheid. Juist op een revolutionair moment kunnen dergelijke claims een groot effect sorteren, ongeacht hoe 'democratisch' zij zijn.[5] Als ware vertegenwoordigers van het volk werd de clubs een gewichtige taak toegedicht, onder andere door *La Voix des Clubs*: 'Het is daar [in de clubs] dat de daden van de regering dagelijks worden onderzocht, bediscussieerd naarmate ze zichtbaar worden: waar ze krachtig worden ondersteund als ze tegemoetkomen aan de publieke opinie; en streng in de gaten worden gehouden als deze opinie wordt miskend.'[6]

Niet alleen boden de clubs, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, de gelegenheid tot politieke participatie in de vorm van debat, petitie en scholing – zij moesten ook een functie uitoefenen die gewoonlijk het parlement toekwam. Clubs moesten toezicht houden op de uitvoerende macht (de Voorlopige Regering). 'De debatclub in het parlement wordt noodzakelijkerwijs aangevuld door debatclubs in de salons en de gelagkamers', zou Karl Marx enkele jaren later schrijven,[7] maar het bijzondere aan 1848 was dat de revolutionaire clubs het parlement niet zozeer aanvulden – gedurende enkele maanden *fungeerden* zij als een parlement. In het politieke vacuüm tussen de Februarirevolutie en de verkiezingen van eind april, de periode dat Frankrijk een gekozen volksvertegenwoordiging miste, werden de clubs de 'raadzaal van het volk' – niet zoals Balzac de term gebruikte in overdrachtelijke zin toen hij schreef over de typische animositeit in Franse cafés,[8] maar in een vrij letterlijke zin. De clubs van 1848 ambieerden als een volksparlement alle Fransen te vertegenwoordigen.[9]

Er waren uitgesproken tegenstanders van het idee van de

clubs als volksparlement. Zo herinnerde schrijver Hippolyte Castille zich de clubs vooral als een ziekte, als een beklemmende deken die de Fransen verstikte: 'De clubs maakten veel kabaal. De stem van deze tumultueuze vergaderingen bedekte een moment lang heel Frankrijk. Na het spreekgestoelte van de Kamer van Afgevaardigden te hebben vernietigd, is het volk zelf voor parlement gaan spelen. Metropolen, steden, dorpen en gehuchten ondergingen de ziekte van het clubisme. [...] De godin Dwaasheid regeerde op parlementaire wijze over het meest spirituele volk op aarde.'[10]

Alexis de Tocqueville – zelf lid van zowel de in februari 1848 ontbonden Kamer van Afgevaardigden als de in april verkozen Assemblée Nationale – vreesde dat 'het parlement van het volk' op een dag het nationale parlement zou overnemen.[11]

De Britse ambassadeur in Parijs, Lord Normanby, toonde evenmin veel vertrouwen in de clubs. In zijn dagboek beschreef hij hoe sommige clubs in de aanloop naar de verkiezingen voor de officiersfuncties van de Nationale Garde van kandidaten een belofte eisten: indien er ooit een conflict zou optreden tussen het parlement en het volk ('what they call the people') moesten zij als officiers de kant van het volk kiezen. De Britse diplomaat doorzag het problematische karakter van zo'n belofte in een representatieve democratie: 'Dit zou de kans ontnemen op enige gevestigde Regering, aangezien macht zou worden overgeheveld van het spreekgestoelte van het parlement naar dat van de clubs.'[12] Met het eisen van dergelijke beloftes knaagden de betreffende clubs feitelijk aan het staatsmonopolie op geweld en vormden zij een directe concurrentie (en daarmee bedreiging) voor de regering.[13]

De eliteclub

Het parlement stond centraal in de revoluties van 1848.[14] De ambitie van de clubs om te fungeren als een volksvertegenwoordiging was zichtbaar in de vorm van hun vergaderingen. Hun procedures en regels waren geïnspireerd op de parlementaire politiek.[15] Het sterkste voorbeeld hiervan was een club die tevens de meeste affiniteit had met de parlementaire democratie: de Société Démocratique Centrale. Dit genootschap was een vreemde eend in de bijt, omdat het niet zoals de andere clubs na 1848 was opgericht, maar al voor de verkiezingen van 1846 be-

stond als het Comité Central des Électeurs de la Seine. Het was een samenwerking van prominente leden uit de oppositie tegen de Julimonarchie: liberalen uit de gegoede burgerij, die kiesgerechtigd waren onder het oude censuskiesrecht van de Julimonarchie. Al in de verkiezingen van 1846 wisten zij een overwinning te behalen in het departement van Parijs (Seine). Daarna was het kiescomité blijven bestaan en was het een motor achter de banketbeweging van 1847. Toen de Februarirevolutie uitbrak, hadden de oprichters dus al ervaring opgedaan met politieke organisatie en campagnevoeren.[16] De Société Démocratique Centrale, zoals de club al spoedig heette, had een uitgesproken parlementaire aanpak in haar vergaderingen.

De Société publiceerde op 25 februari een principeverklaring, waarin zij zich presenteerde als waakhond van de republiek, als kritisch maar constructief volger van de Voorlopige Regering en als voorvechter van de democratie.[17] De verklaring werd gevolgd door een reglement van twintig artikelen waarin de werking van de Société werd vastgelegd. Lidmaatschap was niet vrij, maar werd bepaald per arrondissement: de minstens 84 leden zouden evenredig uit alle Parijse arrondissementen worden gekozen. Aan het voordragen en toelaten van leden werden wel enkele democratische voorwaarden gesteld. Belangrijk was dat de lidmaatschapskandidaten 'plechtig en op schrift' moesten verklaren toegewijd te zijn aan de republiek en de democratie.[18] Ook onderhield de club nauw contact met gelijkgestemden buiten Parijs. Minstens zeven van haar leden werden door de Voorlopige Regering als *commissaires* naar andere Franse departementen uitgezonden en opereerden daar tevens als afgevaardigden van de Parijse Société. Wie daar de vrijwillige afgevaardigden uit Parijs en de provincies bij optelt, komt op een netwerk van 66 afgevaardigden namens de Société Démocratique Centrale in minstens de helft van alle Franse departementen.[19]

Het reglement van de Société schreef in detail voor hoe het bestuur (een voorzitter, twee vicevoorzitters, een secretaris, twee vicesecretarissen en een penningmeester) moest worden verkozen en wat zijn mandaat was. De agenda van de wekelijkse vergaderingen kon alleen worden aangepast per meerderheidsbesluit van de clubleden. Stemmen deden zij door op te staan of te blijven zitten. In alles streefde de Société Démocratique

Centrale ernaar om als een quasiparlement te fungeren: zij had een vaste verdeling van afgevaardigden, een democratisch besluitvormingssysteem, commissies, resoluties en andere parlementaire praktijken.[20] Het verbaast dus ook niet dat de notulen van de club netjes werden bijgehouden in een keurig boekwerkje.[21]

Leden van de Société betaalden tien frank bij aanmelding en vervolgens drie frank per maand – een uitzonderlijk hoge contributie voor een club. Daarbovenop golden boetes voor wie zonder geldige reden afwezig was op een algemene vergadering of in bijeenkomsten van specifieke commissies. De leden moesten zich dus committeren en over enige reserves beschikken, wat bevestigt dat deze vereniging zich ook na 1848 exclusief richtte op gegoede burgers, die politiek ervaren waren en aanzienlijke maatschappelijke posities bekleedden. Het is veelzeggend dat de Voorlopige Regering het netwerk van de Société aanwendde om betrouwbare vervangers te vinden voor honderden ambtenaren van het vorige bewind.[22]

Hoewel weinig andere clubs zó formeel parlementair opereerden als de Société Démocratique Centrale, was elke politieke club in 1848 op zoek naar een zekere mate van parlementaire waardigheid. We zien daarbij dat het parlementaire debat, zoals dat in een groot deel van de negentiende eeuw het geval was, als de ideale debatvorm gold. Parlementaire vergadervormen drongen door in de maatschappij en hadden een sterke invloed op de ontwikkeling van het publieke debat.[23]

Het overnemen van parlementaire normen kon de zeggingskracht van de besluiten en acties van een club versterken, maar dat wil niet zeggen dat clubs volledig als parlementen opereerden. In veel opzichten waren zij eerder 'sociale bewegingen', zoals de socioloog Charles Tilly die definieerde: de clubs vormden een georganiseerde, openbare campagne, waarin zij een repertoire aan politieke actievormen toepasten en collectieve claims maakten. Daarbij putten zij bestaansrecht uit de waardigheid van hun vergaderingen, de eenheid van hun beweging en de omvang en de toewijding van hun achterban.[24] Dit werd goed zichtbaar op een roerige vrijdag in maart.

17 maart: de clubs als waakhonden van de democratie

De eerste ophef in de clubs was al ontstaan op 5 maart, toen de Voorlopige Regering in een decreet parlementsverkiezingen aankondigde voor 9 april.[25] De clubleiders en prominente revolutionairen Blanqui en Cabet oefenden druk uit op de regering om de verkiezingen uit te stellen naar 31 mei.[26] Daarnaast leefden er diverse andere klachten over de Voorlopige Regering die in de clubs aanhangig werden gemaakt. Zo liep de Club des Droits de l'Homme in een vergadering van half maart te hoop tegen burgemeesters en andere ambtenaren van het vorige bewind die zich opnieuw kandideerden voor politieke en bestuurlijke posities. Ook maakte de club bezwaar tegen eventuele afwijkende openingstijden van stembureaus. Verder pleitte zij voor vroegere sluitingstijden van winkels en werkplaatsen op de dag van de verkiezingen.[27] Veel clubs uitten dergelijke klachten, die aanvankelijk vooral een weg vonden in petities, pamfletten en krantenkolommen.[28]

Onvrede over de aangekondigde parlementsverkiezingen ging hand in hand met protesten over de officiersverkiezingen voor de Nationale Garde. De Voorlopige Regering had de ambitie deze burgerwacht drastisch te democratiseren en het algemeen passief en actief kiesrecht voor mannen ook toe te passen op haar officiersfuncties. De Garde sloot aan bij het traditionele republicanisme dat we al eerder zagen: een bestuur door burgers – 'vrije mannen' – die wapens dragen. De hervorming van de gardisten was een formele bevestiging van het nieuwe burgerschap, waarin de gelijkheid van alle (volwassen, mannelijke) burgers werd erkend.[29] Tegen het openstellen van de officiersfuncties klonk in de clubs vanzelfsprekend weinig bezwaar, maar net als met de parlementsverkiezingen vonden de radicalen de datum (18 maart) te vroeg en eisten zij uitstel om zich beter voor te kunnen bereiden.[30] Zo'n korte termijn, zo vreesden de revolutionairen, liet hun te weinig tijd om kandidaten te selecteren en hun achterban goed te instrueren, zodat de gevestigde partijen van voor de revolutie in het voordeel waren.

De Club Blanqui had in de eerste week van maart geprobeerd zelf druk uit te oefenen op de regering. Cabet gooide het over een andere boeg en zocht steun bij de andere Parijse clubs.[31] Dat moet Blanqui hebben overtuigd van het belang van samenwerking, want hij verzamelde op 14 maart, onder zijn leiding, di-

verse clubleiders in de 'Club van Dertig' om nadere stappen te bespreken. Hoewel de stemming bij dit overleg strijdlustig moet zijn geweest, werd besloten geen directe aanval op de regering uit te voeren en het plan van Cabet voor een massademonstratie op te schorten. Wel werd een petitie opgesteld evenals een open brief aan de Voorlopige Regering, die de volgende dag als affiche in het straatbeeld verscheen. Van de regering kwam geen antwoord, maar wel van een grote groep leden van de Nationale Garde uit gegoede stadswijken. Zij gingen op 16 maart de straat op om te protesteren tegen de democratisering van hun regimenten. Spontane tegenacties van revolutionairen leidden tot de eerste grootschalige politieke confrontatie in het openbaar sinds de Februarirevolutie.[32]

Na deze, in hun ogen 'reactionaire', demonstratie van de gardisten, besloten de clubs alsnog een massaal protest te organiseren. Het protest dat de volgende dag moest plaatsvinden en de vorm zou krijgen van een optocht van de Arc de Triomphe over de Champs-Elysées en langs het Louvre naar de regering in het stadhuis. Een belangrijke aanpassing, na de confrontatie van de dag ervoor, was het besluit om de demonstratie niet langer in het teken te stellen van politieke eisen aan de regering, maar haar om te vormen tot 'feest van de republiek'. Het inzetten op het populaire republikeinse vertoog en de inspanningen van diverse clubs en arbeidersverenigingen bracht, naast de circa 30.000 clubactivisten waarop al was gerekend, een massa van naar schatting tussen de 100.000 en 150.000 burgers op de been. 17 maart werd daarmee onmiddellijk de grootste optocht van 1848, maar Blanqui en de zijnen moesten intussen wel accepteren dat hun politieke agenda verdronk in het massale enthousiasme voor de republiek.[33] De regering op haar beurt had slim gehandeld door de demonstratie actief te depolitiseren. Politiechef Marc Caussidière had zijn officieren, onder wie veel revolutionairen uit zijn oude, ondergrondse netwerk, opgetrommeld om de avond van tevoren de stad door te gaan en burgers op te roepen zich de volgende dag te melden voor een massale steunbetuiging aan de regering. Zij verzamelden op het Place de la Concorde, dus precies tussen het beginpunt van de demonstratie en het stadhuis, waar de regering zetelde.[34] Het nam de angel uit het protest. Bovendien was minister Lamartine in de twee dagen ervoor al in gesprek gegaan met verschillende

clubleden, waardoor hij zich wist verzekerd van steun van 'tweederde of driekwart' van de clubs.[35]

Toen de optocht op 17 maart halt hield bij het stadhuis, ging de regering met de clubs in gesprek. Zij ging ermee akkoord een delegatie van hen te ontvangen, maar alleen op voorwaarde dat de clubleiders expliciet *niet* optraden namens hun clubs maar als 'woordvoerders van de vertegenwoordigden'. Zij waren woordvoerders van het Franse volk, dat werd gesymboliseerd door de tienduizenden demonstranten die voor de deur stonden. De delegatie boekte resultaat: de regering beloofde de verkiezingen twee weken uit te stellen – naar 5 april (voor de officiersverkiezingen voor de Nationale Garde) en naar 23 april (voor de parlementsverkiezingen).[36] Deze scène is een sleutelmoment in de strijd om vertegenwoordiging na de Februarirevolutie: de regering claimde het volk te vertegenwoordigen en als zodanig met het volk in gesprek te gaan. De clubs kregen daarbij niet de vertegenwoordigende status die zij ambieerden, maar wel werden hun leiders erkend als spreekbuis – als 'stem van het volk' in de meest letterlijke (en vrijblijvende) zin. De clubs leken intussen niettemin uiting te geven aan de *volonté publique* door het organiseren van de grootschalige demonstratie van 17 maart. Dat ze het vermogen hadden zo'n grote massa te mobiliseren, moet de claim dat zij het volk vertegenwoordigden kracht hebben bijgezet.[37]

Het contact tussen de Voorlopige Regering en de clubs had het karakter van een concurrentiestrijd, met als inzet de vertegenwoordiging van het volk.[38] De clubs hadden op 17 maart geen duimbreed toegegeven, maar de Voorlopige Regering had op haar beurt standgehouden door in de onderhandelingen de clubs niet te erkennen als volksvertegenwoordiging. Minister Alphonse de Lamartine zou begin april aan de Britse ambassadeur Normanby toegeven dat hij zich flinke zorgen maakte over de onvrede met het regeringsbeleid in sommige clubs en dat hij zich troostte met de constatering dat er onder die radicale achterban op dat moment weinig animo was voor militaire agressie. Als dat het geval kon blijven tot de verkiezingen van 23 april, verzuchtte de minister, dan was een herstel van de openbare orde eindelijk nabij.[39]

Op 17 maart deden de clubs zich gelden als sociale bewegingen.[40] Maar zij waren meer dan dat: ze hadden parlementaire

ambities, waardoor ze niet alleen een maatschappelijke tegenmacht of oppositie vormden, maar ook ondersteuning boden aan het regime van de nog niet bestendigde Tweede Republiek. In dat opzicht waren de clubs een product van het typisch Franse maatschappelijke middenveld, die na de Franse Revolutie nooit helemaal was verdwenen.[41] Zij waren tastbare en interactieve uitingsvormen van het publieke debat. Maar meer nog dan dat ze de Voorlopige Regering controleerden, werkten de clubs met haar samen en gingen zij zich inspannen voor de verkiezingen van een nieuw parlement.[42] Het is in die verkiezingen dat de representatieve claims van de clubs het best zichtbaar worden.

Clubs in de verkiezingen

Toen de redactie van de socialistische arbeiderskrant *Le Représentant du peuple* midden in de revolutie, op 24 februari 1848, haar radicale manifest 'Het soevereine volk' verspreidde over Parijs, waren de eerste clubs nog niet opgericht. Maar het was de redacteuren al duidelijk welke grote taak de Franse burgers in de clubs te wachten stond:

> HET SOEVEREINE VOLK
> verkondigt
>
> [...] het recht op politieke en industriële vereniging voor allen;
>
> dat aangezien de toekomstige regering niets anders kan zijn dan de uitdrukking van de wensen en belangen van allen, alle Fransen zich in hun verschillende buurten moeten verzamelen in overlegbijeenkomsten, met als doel om nieuwe en echte vertegenwoordigers van het land te kiezen.[43]

Clubs moesten een rol spelen in de verkiezingen – dat idee leefde al voordat de stofwolken van de Februarirevolutie optrokken.[44] Dit was zelfs de consensus onder de radicaalste clubs, ondanks het feit dat zij eigenlijk vreesden dat de algemene en directe verkiezingen hun ideaal van de 'sociale en democratische republiek' in gevaar zouden brengen.[45] Duidelijk was dat er politieke hervormingen nodig waren om de volkssoevereiniteit

te verwezenlijken in een representatief systeem – en dat was hét revolutionaire ideaalbeeld sinds 1789.

Een populaire gedachtegang in de clubs was bovendien dat politieke hervormingen niets anders waren 'dan het middel tot de sociale hervorming'.[46] Dit engagement vormt de teneur in een pamflet aan 'het volk en aan de anarchisten' uit de eerste dagen na de revolutie, waarin een 'arbeider van de barricaden' zijn visie geeft op clubs: 'Er zijn clubs opgericht om te discussiëren over de verkiezingen. Daar debatteren toegewijde en liberale burgers over verschillende systemen, over verschillende kwesties betreffende de verkiezingen van Vertegenwoordigers.' Uitzonderlijk is de hoge dunk die deze revolutionair had van de clubs, alsof het deftige salons waren waar wetenschappelijke debatten werden gevoerd. De auteur zag clubs niet als een vanzelfsprekend forum voor alle burgers, maar als intellectuele denktanks van de revolutie waar de arbeiders naartoe moesten om zich te informeren en een politieke mening te vormen voor de verkiezingen: 'Rent u naar deze vergaderingen, verlicht uzelf met het licht van deze liberale mannen, omarm hun gedachten, en als het moment gekomen is, gaat u, gesterkt in uw mening, een stem uitbrengen die niemand u zal durven betwisten.'[47]

De verkiezingen van april, zowel die voor de Nationale Garde als die voor het nieuwe parlement, boden de clubs de ultieme kans het Franse volk te vertegenwoordigen en het volksbelang te behartigen. Het organiseren van directe verkiezingen met algemeen actief én passief kiesrecht had echter nogal wat voeten in de aarde.[48] Er waren 36 keer zoveel kiesgerechtigden als vóór 1848[49] en het overgrote deel van deze, in totaal negen miljoen mannen was politiek onervaren en had geen idee hoe het moest gaan stemmen.[50] Allereerst spoorden de clubs hun achterban (en de hele bevolking) aan te gaan stemmen *en* zich verkiesbaar te stellen. Talloze affiches en krantenberichten riepen burgers op om van hun stemrecht gebruik te maken.[51] Al op 9 maart schreef *La Commune de Paris* in haar eerste nummer: 'Wij raden alle burgers aan om de hand te leggen op hun geboorteakte, een onmisbaar document om toegelaten te worden tot de verkiezingen.'[52] Dat de Voorlopige Regering had besloten om deze geboorteaktes bij uitzondering gratis te verstrekken, was volgens de auteur een terechte beslissing gezien de 'zeer nabije' verkiezingsdatum.[53]

Maar *op wie* moesten die negen miljoen Fransen gaan stemmen? Om de juiste kandidaten te kunnen aanbevelen, gingen de clubs zich actief ontfermen over de selectie en toetsing van de kandidaten, voornamelijk in het departement van de Seine (Parijs). Daarnaast zagen ze als waakhonden toe op het ordentelijk verlopen van de verkiezingen, om te beginnen door een protestbeweging te vormen tegen de datum en vorm van de verkiezingen – met als hoogtepunt de massademonstratie op 17 maart. Maar ook daarna protesteerden de clubs bij de Voorlopige Regering tegen de vorm van de verkiezingen. En zelfs na de sluiting van de stembussen bleven zij fraude en andere misstanden aan de kaak stellen. De clubs handelden vooral onafhankelijk, maar hier en daar ook in coördinatie en zelfs samenwerking met elkaar. Het bekendste en meest vergaande voorbeeld van een clubfederatie is de Club des Clubs, opgericht om de clubs te verenigen in hun inspanningen rondom de verkiezingen.

De activiteiten rond de verkiezingen – de kandidatenselectie, de Club des Clubs, de fraudecontrole – zijn indicaties voor de plaatsbepaling van de clubs in de 'formele politiek' van 1848. Daarom verdienen ze nadere bestudering.

Het selecteren van kandidaten

'Eenieder zag [in de clubs] de kans op een zetel in de *Assemblée constituante*, op een positie in de Nationale Garde, op alle politieke eer die afhing van uitverkiezing door je medeburgers', zo zou minister Garnier-Pagès zich herinneren.[54] Het vinden van de juiste kandidaten was geen sinecure, zeker gezien de grote hoeveelheid ambitieuze burgers die besloten zich voor het eerst voor een politieke functie te kandideren. Dat er per departement kieslijsten moesten komen was duidelijk, maar hoe die moesten worden opgesteld was een raadsel.[55] De clubs namen het initiatief om hun voorkeurskandidaten voor het departement van de Seine te selecteren. Sommige clubs waren specifiek met dit doel opgericht, zoals de Société Républicaine Démocratique du Premier Arrondissement, die in maart een oprichtingsverklaring deed circuleren: 'Laten wij de kandidaten ondervragen, laten wij de benoemingen bespreken, laten wij niet aarzelen om verdachte kandidaturen af te wijzen; opdat onze stemmen, grondig doordacht, uitkomen bij louter sympathieke en vastberaden mannen, begeesterd met een waar republikeins gevoel.'[56]

'Verdacht' waren alle leugenachtige, vooral ondemocratische kandidaten. De bestaande clubs beseften dat zij in de verkiezingen hun *finest hour* konden beleven. Zo besloot een sectie van de Société des Droits de l'Homme half maart om de verkiezingen voor te bereiden met speciale commissies, en delegaties te sturen naar andere clubs in de wijk 'om zo de meest toegewijde leiders van de Republiek te verkrijgen'.[57] De behoefte aan onderlinge afstemming over de verkiezingen werd steeds sterker.

De clubs bij elkaar nodigden honderden zo niet duizenden kandidaten uit om zich in hun vergaderingen te presenteren ten overstaan van leden en bezoekers. Soms waren de kandidaten zelf leiders of leden van de club, maar vaker waren zij onbekenden en werden zij uitgenodigd naar aanleiding van een verkiezingsbrochure die ze hadden verspreid.[58] Van elke kandidaat werd een bezielende toespraak verlangd over zijn politieke ambities en idealen en zijn persoonlijke geschiktheid voor de beoogde functie. Maar daarmee was de club vaak nog niet van de kandidatuur overtuigd. Temeer omdat kandidaten van alle gezindten gewoon waren uit hetzelfde retorische vaatje te tappen en hetzelfde vocabulaire te gebruiken.[59] Alle kandidaten getuigden vol vuur van hun betrouwbaarheid, hun liefde voor het volk en het vaderland, hun betrokkenheid bij de Republiek en hun ervaring als arbeider (of hun affiniteit daarmee). Voor een betere selectie had het publiek in de clubs na de presentatie de gelegenheid om de kandidaat kritisch te ondervragen. Van sommige van deze ondervragingen werd verslag gedaan in revolutionaire kranten, andere kennen we omdat de kandidaten hun 'geloofsverklaring' als brochure lieten afdrukken. Zo weten we dat de verdediging van kandidaat Arthur de Laguéronnière in de Club Républicain des Travailleurs op 17 april 1848 twintig minuten duurde en (naar eigen zeggen) maar liefst 1500 enthousiaste toehoorders had. En dat hij vijf kritische vragen kreeg over zijn republikeinse ideeën en zijn oplossingen voor prangende sociale kwesties. Ook deze ondervraging drukte de kandidaat af in zijn brochure.[60]

Als na een stemming de meerderheid van de club de gepresenteerde kandidaat goedkeurde, werd zijn naam opgenomen op de kieslijst – de lijst met aanbevolen namen die diende als stemadvies voor de achterban van de club. Sommige clubs vroegen kandidaten zich te verbinden aan de idealen van de club of

aan republikeinse idealen in het algemeen, zoals de Club van Vrije Mannen. Zij eiste van haar voorkeurskandidaten dat zij een republikeins programma onderschreven. Zolang de Tweede Republiek nog geen eigen grondwet had, moest deze getuigenis dienen als een 'pre-constitutie'.[61] Ook in de Club Popincourt in het elfde arrondissement werd voorgesteld alleen kandidaten te steunen die plechtig een republikeinse verklaring hadden ondertekend. Het afdwingen van zo'n republikeinse garantie gaf de clubs een concreet pressiemiddel om niet alleen de samenstelling, maar ook de werking van het toekomstige parlement te beïnvloeden.[62]

In hun ijver om republikeinse waarden te beschermen, keken de clubs ook achterdochtig naar elkaar. In *La Commune de Paris* werd bijvoorbeeld openlijk getwijfeld over de republikeinse intenties van de elitaire Club Républicain pour la Liberté des Élections. Omdat vermoed werd dat in de club monarchistische sentimenten heersten, ging de krant over tot het publiceren van namen van leiders en leden van de betreffende organisatie en riep zij haar lezers op die goed in de gaten te houden.[63] Deze verbetenheid illustreert de 'democratische overgevoeligheid' die de clubbeweging kenmerkte, maar ook de onderlinge verdeeldheid die herhaaldelijk leidde tot conflict en competitie tussen clubs en die een steeds groter obstakel werd naarmate de verkiezingen naderden.[64]

Met vereende krachten

Om orde in de chaos te scheppen, en vooral om betrouwbare en wenselijke kandidaten verkozen te krijgen, stelde de Club des Droits de l'Homme al op 8 maart voor gezamenlijke kieslijsten te laten opstellen door de clubs, met het doel dat 'alle republikeinse clubs stemmen als één man'.[65] De Société Républicaine du Faubourg Saint-Denis ging nog verder dan kieslijsten en wilde dat één enkel kiescomité gevormd zou worden als gezamenlijke uiting van alle Parijse clubs.[66]

Het idee om clubs te verenigen, werd in verschillende vormen en verbanden geopperd en uitgeprobeerd. Daarbij werd vrijwel steeds gekozen voor een federatief model waarin de autonomie van de afzonderlijke clubs behouden bleef.[67] Enkele voorbeelden. De Club des Droits de l'Homme was eigenlijk het centrale bestuur van tientallen Sociétés des Droits de l'Hom-

me. Net als de gelijknamige geheime genootschappen van voor 1848, opereerden zij als losstaande maar niet geheel onafhankelijke secties onder één naam.[68] Hetzelfde gold voor de Club des Jacobins, waaronder zeven secties vielen.[69] Maar ook de Société Démocratique Centrale, de elitaire club die we al tegenkwamen vanwege haar parlementaire vergadergewoonten, had een zeker federatief model. Niet alleen selecteerde zij haar leden evenredig uit alle veertien arrondissementen van Parijs, daarnaast was zij 'geaffilieerd' met een twintigtal clubs – een wederzijdse erkenning die uitging van samenwerking met behoud van autonomie.[70]

De behoefte om clubs niet alleen intern, maar ook in een overstijgend verband te organiseren, hing samen met de hoge verwachtingen van (politieke) organisatie die zo kenmerkend waren voor 1848. Een sterk staaltje hiervan was een voorstel, in april, om een Club Central des Départements op te richten, waarin duizend vertegenwoordigers van alle clubs uit heel Frankrijk moesten samenwerken.[71] Dit ambitieuze initiatief is nooit van de grond gekomen. Een meer realistische poging tot samenwerking was de 'Club van Dertig', waarin Blanqui op 14 maart een coalitie smeedde van (in werkelijkheid slechts vijftien) clubs om het protest tegen de verkiezingsdata en de aanwezigheid van militairen in de stad kracht bij te zetten. Na de massale demonstratie van 17 maart viel deze coalitie uiteen en Blanqui waagde een nieuwe poging met het Comité Central pour les Élections, waarmee hij zijn tegenstanders, die gelijksoortige plannen hadden, de wind uit de zeilen wilde nemen.[72] Het mocht niet baten.

We zagen in het vorige hoofdstuk hoe Blanqui in rivaliteit was geraakt met zijn vroegere strijdmakker Barbès. Na de demonstratie op 17 maart, waarin Blanqui nog prominent de leiding had, besloten Barbès en enkele medestanders om een eigen club op te richten: de Club de la Révolution (Club Barbès). Al in de eerste zitting, op 21 maart, werd duidelijk dat hun ambities verder strekten dan alleen deze club. De openingsspreker, Marc Dufraisse, klaagde dat de clubs een maand na de revolutie nog altijd geïmproviseerde, gefragmenteerde en anarchistische genootschappen waren zonder enige samenhang. En dit terwijl de verkiezingen met rasse schreden naderden. Dufraisse stelde voor om een grote clubfederatie op te richten, 'een centrale Club voor alle Clubs'.[73] Hiermee was het startsein gegeven voor

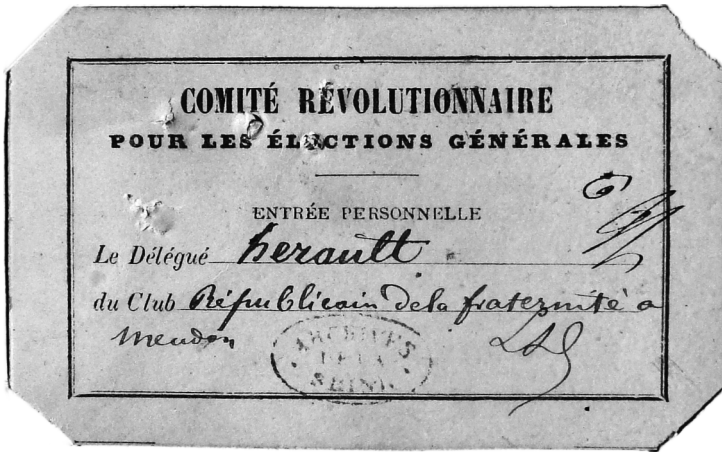
COMITÉ RÉVOLUTIONNAIRE
POUR LES ÉLECTIONS GÉNÉRALES
ENTRÉE PERSONNELLE
Le Délégué Herault
du Club Républicain de la fraternité à Meudon

Entreekaart voor het Comité Révolutionnaire pour les Elections Générales (sic), in de volksmond: Club des Clubs.

het Comité Révolutionnaire pour les Élections à l'Assemblée Nationale Constituante, beter bekend als de 'Club des Clubs'. Deze federatie zou het bekendste en invloedrijkste clubplatform van 1848 worden.

Een club voor alle clubs

De geschiedenis van de Club des Clubs is spectaculair. Door een actieve wervingscampagne[74] en via oproepen in clubs en in *La Commune de Paris* wist zij in haar oprichtingsvergadering op 26 maart al zestig tot zeventig clubs te verzamelen, die werden vertegenwoordigd door in totaal tweehonderd afgevaardigden. In de weken erna steeg het aantal clubs dat zich aansloot tot bijna tweehonderd, inclusief enkele arbeidersverenigingen en comités van de Nationale Garde. Blanqui kwam met zijn Comité Central pour les Élections, ondanks het feit dat hij de eerste vergadering bewust plande op de ochtend van 26 maart om zijn rivaal dwars te zitten, niet verder dan drieëntwintig clubs. Het grote verschil in succes betekende dat Barbès met de Club des Clubs de morele leiding over de clubbeweging overnam, maar in de praktijk oefende hij die niet zo autoritair uit als Blanqui had gedaan. Barbès werd wel bestuurslid van de Club des Clubs, maar het voorzitterschap ging afwisselend naar andere kopstukken uit de Parijse clubs. De voornaamste strateeg was medeop-

richter Joseph Sobrier, die als ondergrondse organisator voor 1848 ervaring had opgedaan. Hij werd secretaris van de Club des Clubs en hoofdredacteur van *La Commune de Paris*. In zijn huis aan de Rue de Rivoli werd de administratie van zowel de clubfederatie als de krant bijgehouden en werden diverse acties gepland.[75]

De bijnaam 'Club des Clubs' is enigszins misleidend, omdat lidmaatschap van dit comité niet voor iedereen openstond, zoals in een gewone club. Deelname aan de vergaderingen was alleen mogelijk voor wie zich meldde met een officieel mandaat van een club die zich had aangesloten. Alleen clubs met minimaal honderd leden mochten lid worden van de federatie. Deze mochten ieder maximaal drie vertegenwoordigers afvaardigen.[76] Daarnaast werd aan de diverse arbeidersverenigingen in Parijs gevraagd in totaal vijftig afgevaardigden te sturen, eveneens voorzien van een officiële machtiging.[77] De initiatiefnemers van de Club des Clubs zagen zichzelf (de clubs van Parijs) dus niet als de (enige) vertegenwoordiging van de Parijse arbeiders, maar erkenden de arbeidersverenigingen – die samenwerkten in de Arbeidscommissie in het Palais du Luxembourg – als een meer gespecialiseerde vertegenwoordiging. Ook in de Club des Clubs manifesteerde zich de 'democratische overgevoeligheid' van 1848, zo werd al duidelijk op de eerste vergadering. De notulen van 26 maart vermelden: 'Een commissie, samengesteld uit de afgevaardigden in het comité, zal de taak krijgen de politieke geest van elke club te onderzoeken. Elke club die niet als democratisch wordt beoordeeld, zal worden verwijderd.'[78]

De Club des Clubs hield haar vergaderingen in een zaal van het Palais National, dat voor 1848 (en tegenwoordig weer) het Palais Royal heette. De keuze voor de locatie was uiterst symbolisch. Ooit was het gebouwd als paleis voor kardinaal Richelieu en later behoorde het toe aan het huis Orléans, onder wie de roemruchte Philippe 'Égalité' – de hertog die als parlementslid tijdens de Franse Revolutie stemde voor de terdoodveroordeling van Lodewijk XVI en in hetzelfde jaar (1793) onder dezelfde guillotine terechtkwam. Daarna was het paleis tot 1830 de residentie geweest van diens zoon Lodewijk Filips, de in februari 1848 gevluchte koning. 'Een zeldzaam contrast!', schreef achteraf Amable Longepied, één van de oprichters van de Club des Clubs en voorzitter van de eerste vergaderingen: 'De demo-

cratie zetelde op de plaats van de aristocratie, en het volk, dat weer in bezit was gekomen van zijn soevereiniteit, ging vergaderen over zijn belangen *daar* waar enkele jaren ervoor het koningschap zich had beziggehouden met manieren om het [volk] te onderdrukken.'[79] De symbolische vergaderlocatie moest de Februarirevolutie bevestigen als republikeinse overwinning op de monarchie en de Club des Clubs als 'zetel' van de democratie, als voornaamste vertegenwoordiging van het volk dus.[80]

Eén kieslijst

De prioriteit van alle clubfederaties lag vanaf het begin bij de verkiezingen.[81] In het oprichtingsaffiche schreven de initiatiefnemers dat de Club des Clubs zich hiervoor zou inzetten, opdat 'de Nationale Vergadering het gevoel en de wil vertegenwoordigt van het volk; al onze inspanningen moeten dus gericht zijn op het tot volksvertegenwoordigers benoemen van republikeinen die vastberaden zijn de zaak van de gelijkheid te doen zegevieren'.[82] Dat eerdere samenwerkingsverbanden tussen clubs waren 'mislukt' was een probleem,[83] want de clubs waren het middel waarmee het volk 'moest leren wat het kon eisen van hen die het vertegenwoordigden'.[84] En juist de aanstaande verkiezingen van 23 april (de stembussen waren overigens ook 24 april nog open) maakten het urgent om 'te spreken met allen, namens allen, over de rechten die allen binnen een maand moesten gaan uitoefenen'.[85] Op de eerste bijeenkomst van de Club des Clubs, op 26 maart, werden de lidclubs al verzocht om bij de volgende vergadering, twee dagen later, hun lijsten met de kandidaten van hun voorkeur mee te nemen, zodat de clubfederatie een gezamenlijke kieslijst kon opstellen.[86]

Hoe slagvaardig de Club des Clubs ook begon, het opstellen van een kieslijst van 34 namen voor de 34 zetels die te verdelen waren in het departement van de Seine liep grote vertraging op. Het eerste probleem was dat de lidclubs hun lijsten niet inleverden. Vele hadden besloten zich eerst bezig te houden met de selectie van officierskandidaten voor de verkiezingen van de Nationale Garde op 5 april. Toen de Club des Clubs eindelijk de deadline stelde op 10 april, had haar kieslijst al twee dure weken vertraging opgelopen. Toch had die lijst, met nog twee weken te gaan tot de verkiezingen, ruim verspreid kunnen worden, ware het niet dat er een nieuwe vertragende factor opdoemde.

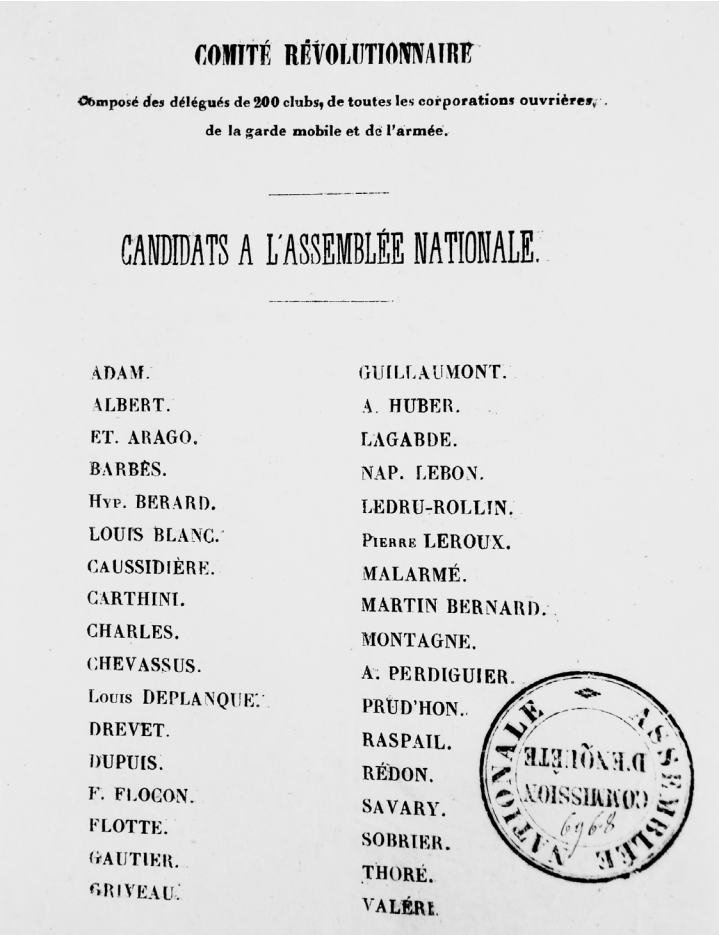

COMITÉ RÉVOLUTIONNAIRE

Composé des délégués de 200 clubs, de toutes les corporations ouvrières, de la garde mobile et de l'armée.

CANDIDATS A L'ASSEMBLÉE NATIONALE.

ADAM.
ALBERT.
ET. ARAGO.
BARBÈS.
HYP. BERARD.
LOUIS BLANC.
CAUSSIDIÈRE.
CARTHINI.
CHARLES.
CHEVASSUS.
LOUIS DEPLANQUE.
DREVET.
DUPUIS.
F. FLOCON.
FLOTTE.
GAUTIER.
GRIVEAU.
GUILLAUMONT.
A. HUBER.
LAGABDE.
NAP. LEBON.
LEDRU-ROLLIN.
PIERRE LEROUX.
MALARMÉ.
MARTIN BERNARD.
MONTAGNE.
A. PERDIGUIER.
PRUD'HON.
RASPAIL.
RÉDON.
SAVARY.
SOBRIER.
THORÉ.
VALÉRE.

De kieslijst van de Club des Clubs voor de parlementsverkiezingen van 23 april.

De Club des Clubs had zich intussen afhankelijk gemaakt van de arbeidersorganisaties. Hoewel sommige leden meenden dat sociale afkomst geen rol mocht spelen in de samenstelling van de kieslijsten, vond de meerderheid dat de Club des Clubs ook kandidaten uit de arbeidersbeweging moest steunen, opdat die doelgroep voldoende vertegenwoordigd zou zijn in het parlement. Maar het Comité Central des Ouvriers de la Seine, het gezamenlijke kiescomité van de arbeidersverenigingen, voltooide zijn kieslijst pas op 17 april. Naast de extra vertraging die dit opleverde, bedongen de arbeiders ook concessies van de Club

des Clubs, zoals het schrappen van namen van kandidaten die zich ooit kritisch over de arbeidersbeweging hadden uitgelaten.

De Club des Clubs had haar definitieve lijst uiteindelijk pas daags voor de verkiezingen voltooid. Het hoofdkwartier op 16 Rue de Rivoli liet tussen 19 en 24 april in totaal 990.000 exemplaren van de (voorlopige) kieslijst afdrukken.[87] De bedoeling was dat zo veel mogelijk kiezers zich met die de lijst van de Club des Clubs als stembiljet, al dan niet aangepast naar eigen voorkeur door namen door te krassen, naar de stembus zouden begeven. Het was een veelgebruikte strategie: aangezien er op 34 kandidaten *tegelijk* gestemd kon worden, was een voorgedrukte kieslijst handiger en betrouwbaarder dan een handgeschreven stembiljet. Maar terwijl de oplage drie keer zo groot was als het aantal kiezers in het departement van Parijs, en misschien wel dertig keer zo groot als de directe achterban van de Club des Clubs, was juist de distributie van een dergelijke oplage op zo'n korte termijn onmogelijk. Daarnaast waren in de haast veel namen op de lijst verhaspeld, wat de betreffende kandidaten veel stemmen moet hebben gekost.[88] Met de bestelling van de kieslijsten toonde de Club des Clubs tegelijk haar organisatorische kracht en zwakte. Een klein dozijn drukkersfirma's kreeg opdrachten voor deelleveringen, maar zij konden de vraag niet aan. Een zending van 110.000 stembiljetten arriveerde pas op 25 april, een dag na de sluiting van de stembussen. Het lijkt er overigens niet op dat de Club des Clubs de totale schuld van duizenden francs bij de drukkerijen ooit heeft afgelost.[89]

Een bureaucratische nachtmerrie

De clubfederatie was een revolutionaire droom en een bureaucratische nachtmerrie in één. Vergaderingen met een paar honderd individuen in een gewone club verliepen dikwijls al chaotisch, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, maar vergaderen met een paar honderd individuen die elk een eigen club met andere eisen en opvattingen vertegenwoordigden was op zijn zachtst gezegd een uitdaging. De Club des Clubs had geen permanente comités om effectief bepaalde thema's te volgen en taken te organiseren. Ook de bestuursleden wisten geen effectief leiderschap uit te oefenen, onder meer omdat ze van de ene op de andere dag vervangen konden worden. Aan de vergaderingen werd hooguit spontaan aftastend en improviserend richting ge-

geven. De voorzitter kon nog enige orde houden, maar die had, zoals Amann eufemistisch schrijft, 'no notion of parliamentary procedure but did have an emotional commitment to the right of unlimited debate'.[90] Overigens hanteerde de Club des Clubs wel degelijk 'parlementaire procedures': de agenda van de dag werd eerst uitgebreid besproken en ter goedkeuring aan de vergadering voorgelegd en ook de datum en het tijdstip van de volgende bijeenkomst werden pas na stemming vastgesteld. Maar dergelijke formaliteiten droegen niet bij aan de daadkracht en maakten de vergaderingen er zeker niet korter op.[91]

Na de eerste vergadering op de avond van 26 maart vergaderde de Club des Clubs voortaan in de middag. Dit stelde afgevaardigden in staat hun eigen clubs, die overwegend 's avonds vergaderden, direct in te lichten over de beraadslagingen en besluiten van de clubfederatie.[92] De revolutionair Pierre-Joseph Proudhon ging er op 8 april naartoe en noteerde: 'Het is belachelijk, het is bedroevend, het is verschrikkelijk. [...] Iedereen praat, en goed ook, en overvloedig, en met stijl. Het is net als met de heer Blanc: men oreert als Demosthenes, maar redeneert als domkoppen.'[93] In de teleurstelling van Proudhon wordt zijn ideologische buitenpositie zichtbaar: als links-anarchist was hij fel tegenstander van een machtige overheid en verweet hij de redenaars in de Club des Clubs domheid, omdat zij, net als minister Louis Blanc, via de staat oplossingen zochten voor sociale problemen. Daarnaast vertelde Proudhon over de oppervlakkigheid en gemakzucht die hij zag in de Club des Clubs, waar in enkele minuten tijd de grootste politieke kwesties werden beslecht. En ook de democratische waarden van de revolutie bespeurde hij nergens meer: 'Men heeft vurig, met een drievuldig salvo, geapplaudisseerd voor een voorstel, gedaan door Barbès, om de Dictatuur te creëren.'[94]

Ondanks alle kritiek op haar vergaderpraktijken had de Club des Clubs een sterke symbolische uitstraling: haar honderden afgevaardigden vertegenwoordigden niet alleen twee derde van alle Parijse clubs, ze claimden daarmee ook dat zij namens het hele Franse volk spraken.[95] Die symboliek verloor aan kracht door een technocratische houding avant la lettre, zo blijkt uit de tirade van Proudhon: 'Zij organiseren de Staat helemaal alleen, zonder de natie te raadplegen!... Ze geloven dat de Natie wel zal gehoorzamen!... Nooit is er zo een gekte, zo een zinsbegooche-

ling gezien!'[96] Hoewel we de buitenpositie van de anarchistische Proudhon niet mogen vergeten, is het een geëigende vraag of de Club des Clubs, in haar ambitie om heel het Franse volk te vertegenwoordigen, uiteindelijk nog wel íemand vertegenwoordigde. Onder de honderden afgevaardigden waren bovendien heel verschillende politieke smaken vertegenwoordigd.

Tijdens de oprichtingsvergadering nam Longepied de leiding. Hij pleitte in een lang betoog voor republikeinse eenheid, waarna hij bij acclamatie tot tijdelijk voorzitter werd benoemd.[97] Longepied was niet de prominentste organisator, maar wel één die achter de schermen zowel administratief als ideologisch een belangrijke rol had in de clubfederatie. In 1850 zou hij een terugblik publiceren op de Club des Clubs, waarin hij inging op de noodzaak van clubs. Daarbij greep hij terug op een revolutionair van twee generaties eerder, de schrijver en jakobijn Marie-Joseph Chénier. Die had, om het belang van de jakobijnse clubs te onderstrepen, in 1792 al naar Engeland verwezen: 'Het is vanuit deze genootschappen [clubs, GW] dat mensen als Fox, Sheridan, Price, Priestley, Wilberforce de afschaffing van de slavenhandel hebben voorbereid. Het is daarvandaan dat zij ons hebben aangemoedigd tot de vrijheid; het is daar dat de eloquentie van de sprekers, de overpeinzingen van filosofen elke dag bijdragen aan de vernietiging van politieke en religieuze vooroordelen, aan de vervolmaking van sociale wetten en van het geluk van de menselijke soort. [...] we moeten deze clubs *koesteren* en *verdedigen*, als het sterkste bolwerk van de vrijheid en de gelijkheid.'[98]

Dit vurige pleidooi, dat Longepied instemmend citeerde, kwam uit een open brief van Chénier op 4 maart 1792, waarin deze reageerde op een criticus van de jakobijnse clubs. De tragiek van de geschiedenis wil dat de gewraakte criticus zijn eigen broer was, de dichter André Chénier, die zijn kritiek in 1794 zou bekopen met een tocht naar de guillotine.[99]

Hoewel de Franse Revolutie voor de clubs van 1848 nog slechts vaag tot inspiratie strekte of tot de verbeelding sprak, greep de Club des Clubs er wel op terug in de selectieprocedure van verkiezingskandidaten.[100] In de eerste week werd in haar vergaderingen een moeizame discussie gevoerd over welke gedeelde principes de clubfederatie van haar kandidaat-parlementariërs mocht verwachten. Daarmee was dit tevens de lakmoesproef voor de clubbeweging, die voor het eerst verplicht was een

politieke consensus te vinden. De verschillende clubs met hun verschillende politieke kleuren konden het moeilijk eens worden over principes en prioriteiten, zodat werd besloten de oude Verklaring van de Rechten van de Mens (1793) van Robespierre als uitgangspunt te nemen. Maar de verschillen van waardering van dat omstreden document leidden tot een langdurige bespreking van de Verklaring, alinea voor alinea. De vergadering kwam uit op een nogal vrijblijvende formulering: de voorkeurskandidaten van de Club des Clubs moesten beloven dat zij de Verklaring van de Rechten van de Mens zouden 'steunen, toepassen en ontwikkelen', 'in al haar democratische consequenties'.[101] Enkele leden werd verzocht op te stappen omdat zij fundamenteel bezwaar hadden gemaakt tegen bepaalde artikelen. Daarna stemde de vergadering *unaniem* voor het laten afdrukken van 3.000.000 kopieën van de Verklaring.[102] Waarschijnlijk is die reusachtige bestelling om logistieke en financiële redenen niet doorgezet, maar de intentie toont wederom de grote ambities van de Club des Clubs.[103]

Vertegenwoordigingsmanie

Niet alleen de massale vergaderingen waren een uitdaging voor de Club des Clubs. Om alle lidclubs met elkaar te laten corresponderen en de onderlinge acties te coördineren, was een indrukwekkende organisatiegraad vereist, waarvoor het hoofdkwartier op de Rue de Rivoli – ondanks zijn verbluffende professionaliteit en capaciteit[104] – slagkracht tekortkwam. Dit had veel te maken met een andere gewichtige taak die de Club des Clubs op zich had genomen: het 'republicaniseren' van heel Frankrijk.[105] Zij wierf vrijwilligers onder de Parijse clubs om als *agents électoraux* naar alle departementen en legerdivisies van Frankrijk te worden gestuurd. Daar moesten zij een republikeins programma uitdragen en de burgers voorbereiden op de verkiezingen.[106] Het was een hels karwei om in slechts vier weken tijd vijfhonderd gezanten (op negen miljoen kiesgerechtigden) te werven, te trainen, op pad te sturen en hun acties te begeleiden.[107] En dan moesten ook nog al hun reis- en verblijfskosten worden bijgehouden en vergoed. Hun missies en bevindingen werden via frequente correspondentie gecoördineerd vanuit het hoofdkwartier.[108]

Met de zending van afgevaardigden ging de Club des Clubs de concurrentie aan met de Société Démocratique Centrale, de eli-

Alexandre Ledru-Rollin, minister van Binnenlandse Zaken in de Voorlopige Regering.

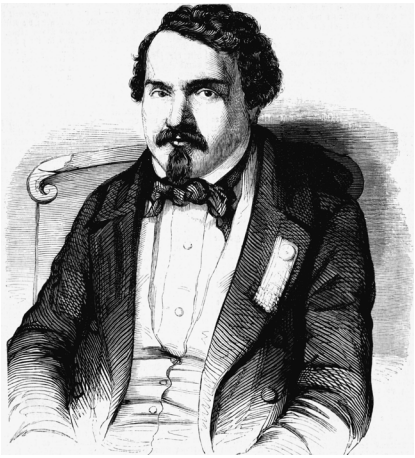

Marc Caussidière, politiechef van Parijs onder de Voorlopige Regering.

taire club die al sinds 1846 bestond en zelf een landelijk netwerk van gedelegeerden onderhield.[109] Maar de Club des Clubs ging nog verder met de aankondiging dat zij kieslijsten ging opstellen voor álle Franse departementen, waarvoor zij de namen aangeleverd kreeg van haar vijfhonderd gezanten en andere connecties in die departementen. Het project mislukte: een week voor de verkiezingen kon de Club des Clubs voor slechts enkele departementen kieslijsten publiceren.[110]

Intussen had Blanqui, die toch nog zo'n twintig clubs had weten te verenigen in zijn Comité Central pour les Élections, zijn morele leiderschap over de clubbeweging zien verschrompelen met de komst van de Club Barbès en de Club des Clubs. Samen met medestanders oefende hij forse kritiek uit op de Club des Clubs. Een kritiekpunt was dat de vertegenwoordigers van al die lidclubs geen homogeen geheel vormden.[111] En de verdenking klonk dat Barbès en de zijnen nauwe banden hadden met de Voorlopige Regering. Feitelijk klopte dat. Zo was Sobrier, de secretaris van de Club des Clubs, in de eerste week na de revolutie assistent geweest van politiechef Caussidière. Daarna leidde hij de Commission Instituée pour la Défense des Principes Républicains, een overlegcommissie bij hem thuis, waarbij clubs aangesloten moesten zijn om geld of locaties los te krijgen van de regering.[112] Na de verkiezingen zou zelfs blijken

dat minister Ledru-Rollin 123.000 francs aan geheime fondsen had vrijgemaakt om de onkosten van de Club des Clubs voor de republicaniseringsmissie van vierhonderd agents électoraux te vergoeden.[113] Niettemin moet de gedachte dat de clubfederatie daarmee daadwerkelijk een geheim project was van de politie om de macht van de Parijse clubs om te buigen naar een gunstig verkiezingsresultaat voor het kamp van de Voorlopige Regering – zoals zoveel geruchten en roddels in 1848 – naar het rijk der fabelen worden verwezen.[114]

De critici uit de meest radicale hoek – voornamelijk Blanqui, Cabet en Proudhon – konden moeilijk op tegen de impact van het grote aantal clubs dat de Club des Clubs wist te verenigen. Blanqui werd nog verder weggeduwd uit het centrum van de clubpolitiek door een publicatie op 31 maart, waarin een journalist bezwarende bewijzen aandroeg voor de beschuldiging dat Blanqui ten tijde van de mislukte couppoging van 1839 een politie-informant was geweest. Toen deze zich na twee weken probeerde te revancheren, wist hij hooguit nog zijn eigen vrienden te overtuigen. Veel lidclubs uit zijn Comité Central pour les Élections stapten over naar de Club des Clubs, die half april ongeveer twee derde van de Parijse clubs tot haar ledenbestand mocht rekenen.[115]

Ondanks alle kritiek die Sobrier, Longepied, Barbès en hun medestanders te verduren kregen, maakte hun Club des Clubs het wel mogelijk dat de grillige clubbeweging enigszins gecoördineerd kon optreden in de voorbereiding van de verkiezingen waarin veel op het spel stond en waarin eenheid en duidelijkheid ver te zoeken waren. Zoals de journalist Alfred Delvau het met onverholen verbijstering omschreef: de 'vertegenwoordigingsmanie' hield iedereen in haar greep in de weken voor de verkiezingen. Na het decreet van 5 maart waarin de Voorlopige Regering elke Fransman ouder dan 25 jaar het recht gaf om verkozen te worden, leek volgens Delvau elke burger zich opeens geschikt te achten om het volk te vertegenwoordigen en zich te moeten kandideren met 'pompeuze en leugenachtige aanplakbiljetten'.[116]

16 april: de veranderende rol van de clubs

De strijd tussen de Voorlopige Regering en de clubs, die op 17 maart nog in een remise was geëindigd, werd voortgezet op zondag 16 april.[117] In het indrukwekkende tafereel dat zich die dag

ontvouwde, hadden de clubs aanvankelijk geen aandeel. Omdat de officiersverkiezingen voor de Parijse afdelingen van de Nationale Garde op 5 april in het nadeel van de arbeiders waren uitgevallen, stond het hoofd van de garde toe dat er onder die doelgroep veertien extra kapiteinstitels zouden worden verdeeld. Daarop riep onderminister Louis Blanc, die tevens leider was van de Arbeidscommissie in het Palais de Luxembourg, arbeidersverenigingen op om op 16 april samen te komen op het Champs-de-Mars om deze veertien kapiteins te verkiezen. De verenigingen namen de gelegenheid te baat om een politieke demonstratie te organiseren met spandoeken en een petitie. Nadat duizenden arbeiders voor de kapiteinsposities hadden gestemd, werd de massa van het Champs-de-Mars over de Seine gedirigeerd in de richting van het Parijse stadhuis om de petitie aan te bieden aan de Voorlopige Regering, samen met de opbrengsten van een collecte die even ervoor was gehouden onder de arbeiders. De petitie eiste fundamentele politieke en sociale hervormingen. Uit de scherpe toon – 'het volk eist' – bleek dat het geduld van de arbeidersorganisaties begon op te raken, maar de kern van hun boodschap was bepaald niet nieuw en 16 april begon als een onschuldige, ongewapende demonstratie. Toch kreeg de dag een verbazingwekkend grimmig einde – en dáárin speelden de clubs wel een belangrijke rol.

In de eerste helft van april was Auguste Blanqui niet aanwezig in zijn eigen club en richtte hij zich op persoonlijk eerherstel na de eerdere beschuldigingen aan zijn adres. Zijn afwezigheid enerzijds en de aanval op zijn persoon anderzijds brachten het gerucht voort dat Blanqui in het geheim een opstand voorbereidde. Hoewel hier nooit bewijzen voor zijn gevonden en Blanqui nog op 15 april in een lang gesprek met minister Lamartine volhield dat er niets aan de hand was, was dit gerucht al een eigen leven gaan leiden. En het raakte verknoopt met andere geruchten. Zo meldde Lamartine in de nacht van 15 op 16 april dat hij lucht had gekregen van een 'communistische' coup uit andere hoek. Hij had dit vermoedelijk gehoord van Sobrier, die achteraf een informant voor hem bleek te zijn geweest. Tegen 16 april geloofden de leiders van de Club Barbès, de Club des Clubs en de wijdvertakte Société des Droits de l'Homme allemaal dat een coup aanstaande was. Hun eerste reactie was een vlucht naar voren.

Al enkele weken hadden deze clubleiders contact met minister Ledru-Rollin, die in de Voorlopige Regering de meest linkse minister was (naast de socialistische onderministers Blanc en Albert). Tijdens deze gesprekken was het plan geopperd om de Voorlopige Regering te vervangen door een betere, meer democratische regering onder zijn leiding. In de nacht van 15 op 16 april waren ook de clubleiders gaan geloven in de mogelijkheid dat de arbeidersdemonstratie zou escaleren in een staatsgreep en een dictatuur van Blanqui. Met dat doemscenario in gedachten benaderden zij Ledru-Rollin om te vragen of hij bereid zou zijn een Comité van Openbare Veiligheid te leiden, een te creëren noodregering die Blanqui van zijn machtsgreep moest weerhouden. Toen Ledru-Rollin dit aanbod afsloeg en zich achter zijn Voorlopige Regering en de Nationale Garde schaarde, konden de betreffende clubs ook weinig anders doen.

De volgende dag, toen de arbeiders in optocht door de stad trokken, werd prompt de Nationale Garde gemobiliseerd. Die omsingelde het stadhuis en begon de demonstranten te hinderen en te beschimpen. Naast de kreet 'Weg met de communisten!' klonk nu ook een verbeten 'Weg met de clubs!'. De leiders van de clubs die in de nacht nog hun laatste hoop op Ledru-Rollin hadden gevestigd, zagen nu toe hoe de gardisten verbaal en fysiek geweld gebruikten tegen de demonstranten. Hadden zij de verkeerde kant gekozen? Barbès verscheen zelfs aan het hoofd van het twaalfde legioen van de Nationale Garde, een functie waarin hij anderhalve week ervoor was gekozen. En Sobrier stelde zijn capaciteiten en zijn hoofdkwartier ter beschikking aan de ordehandhaving. Bovendien bracht de Société des Droits de l'Homme haar eigen militie in paraatheid om de Nationale Garde bij te staan in het afweren van een gevreesde staatsgreep. Naast deze radicale clubs waren de gematigde clubs van Parijs van nature al aanhangers van de orde en van de Nationale Garde. Op 16 april koos de clubbeweging dus goeddeels de kant van de regering en namen de arbeidersverenigingen de oppositierol over van de clubs. Werden zij aanvankelijk gezien als belangenorganisaties met een afgebakende doelgroep en een specifiek doel, nu gedroegen zij zich als instituties die het volk vertegenwoordigden en de regering controleerden.[118] Dat de clubs namens het hele volk spraken, werd intussen steeds meer in twijfel getrokken.[119]

16 april was een kantelpunt in de nasleep van de Februarirevolutie. Toen een delegatie van de arbeidersverenigingen, vastberaden om de petitie aan te bieden aan de regering, zich een pad had gebaand door weerbarstige gardistenlinies en het stadhuis betrad, wachtte daar een ijskoude ontvangst. Geen minister of onderminister wilde haar ontvangen, ze werd afgescheept met een onderburgemeester van Parijs die de petitie voor kennisgeving aannam. De afgang toonde dat de verhoudingen ingrijpend waren veranderd: arbeiders die op 17 maart nog werden beschouwd als 'het volk' golden op 16 april opeens als volksvijandig en staatsgevaarlijk. Het 'volk' werd nog steeds beschouwd als de basis voor politieke legitimiteit, maar de betekenis ervan was veranderd: nu waren dat alleen nog de gegoede burgers van de republiek, de mannen van de Nationale Garde die de demonstratie hadden verstoord en de regering hadden beschermd tegen alle gevreesde opstanden. De Voorlopige Regering overleefde 16 april glansrijk en zou op 20 april met een *Fête de la Fraternité* de Nationale Garde en het leger publiekelijk in het zonnetje zetten als de instituties die model stonden voor goed burgerschap.[120]

Ook voor de clubs was 16 april een kentering: had hun claim dat zij het volk vertegenwoordigden er op 17 maart nog toe geleid dat hun leiders door de regering werden beschouwd als 'woordvoerders van het volk', na 16 april was hun geloofwaardigheid van alle kanten aangetast. De conservatieven en de gematigde republikeinen wantrouwden de clubs vanwege hun gebrek aan eenheid, de radicalen en socialisten voelden zich door de clubs 'verraden'. Voor de Parijse arbeidersbevolking verloren de clubs hun geloofwaardigheid als vertegenwoordigende instituties. De belangrijke clubleiders waren openlijk tegen elkaar uitgespeeld, en met nog een week tot de verkiezingen waren de clubs hun sterke uitgangspositie kwijtgeraakt.[121]

Enige nuance is wel op haar plaats. Het echec van 16 april raakte niet alle clubs. Allereerst waren er diverse gematigde clubs, die hun kieslijsten vulden met namen uit de Voorlopige Regering en andere liberaal-republikeinse kandidaten.[122] Zij konden juist met tevredenheid constateren dat de positie van hun radicale tegenhangers was verzwakt. Bovendien gingen veel clubs onverstoorbaar door met hun activiteiten voor de parlementsverkiezingen van 23 april: kandidaten werden ondervraagd, kieslijsten werden opgesteld en leden werden geïn-

strueerd voor de stembusgang. Niettemin: '16 april' was geen goede reclame voor de clubs en de hysterie die de opstand een week voor de verkiezingen creëerde, had voor hen niet slechter kunnen uitpakken.[123] Voor de Voorlopige Regering werd alles er, in de woorden van Lamartine, ineens een stuk 'gemakkelijker' op.[124] Zij verstevigde die dag ook de basis voor de representatieve democratie. De radicalen die zich al sinds het decreet van 5 maart tegen de verkiezingen hadden verzet, waren reeds op 16 april 'onderuitgegaan en politiek verslagen'.[125]

De verkiezingen: dag van de waarheid

Ondanks aanhoudende vrees voor relletjes en opstanden verliepen de verkiezingen op 23 april in betrekkelijke kalmte en orde.[126] Er vonden wel op verschillende plaatsen vandalisme, geweldplegingen en opstootjes plaats, waarbij ook doden en gewonden vielen, maar dat gebeurde overwegend op het platteland en in enkele provinciesteden.[127] Een verslaggever maakte melding van een incident in Parijs, waarbij ook clubs betrokken zouden zijn geweest: 'De aanslag[en] die de *clubistes* gisteren poogden te plegen op de stemlokalen van het tweede arrondissement bewijzen dat het terrein van de wettigheid wegzakt onder de voetstappen van deze Heren. Zij hebben hun hoop louter nog gevestigd op staatsgrepen.'[128] Of er werkelijk clubleden betrokken waren bij acties tegen de verkiezingen, en of die zich daarbij ook zichtbaar *als clubleden* opstelden, is niet te achterhalen. Wel kwamen dergelijke opstootjes voort uit een onderstroom die ook in de radicale clubs bestond: een groot wantrouwen tegenover de stembus en de regeringsvormen die daaruit voort zouden vloeien. Sinds de nederlaag op 16 april was de scepsis onder de radicalen alleen maar toegenomen.

De gematigd republikeinse Voorlopige Regering stelde alles in het werk om de verkiezingen niet te laten verstoren door enerzijds de machtsblokken uit de oude monarchie en anderzijds het straatgeweld van radicalen.[129] Maar intussen moest ook het gigantische electorale project in goede banen worden geleid. De stemlokalen gingen om zes uur 's ochtends open, om open te blijven tot negen uur 's avonds. De dag erop, op 24 april, zouden ze nogmaals zo lang open zijn. Het moest alle ongeveer 410.000 geregistreerde kiesgerechtigden van de Seine in staat stellen hun stem uit te brengen.[130] De stemming was geheim: de

Verkiezingen in Parijs.

kiezers deponeerden hun stembiljet anoniem in de stembus. Na sluiting van de stemlokalen mochten de burgers toezien op (en onder strikte supervisie helpen met) het sorteren en tellen van de biljetten. Die werden in stapeltjes van honderd verdeeld over tafels waaraan elk vier verkiezingsfunctionarissen zaten. Twee van hen lazen samen de namen van de kandidaten op, twee anderen noteerden de namen en zetten een stip achter de betreffende naam op een lijst met kandidaten om het tellen te bespoedigen. En zo ging dat in alle 347 stembureaus van het departement van de Seine, dat was ingedeeld in twaalf arrondissementen binnen de Parijse stadsmuren en acht kantons erbuiten.[131] Het tellen van de stemmen nam enkele dagen in beslag.[132]

Over een publieke bekendmaking van de uitslag was aanvankelijk niet nagedacht, maar met het oog op het grote engagement van de Parijzenaren werd toch maar besloten tot een

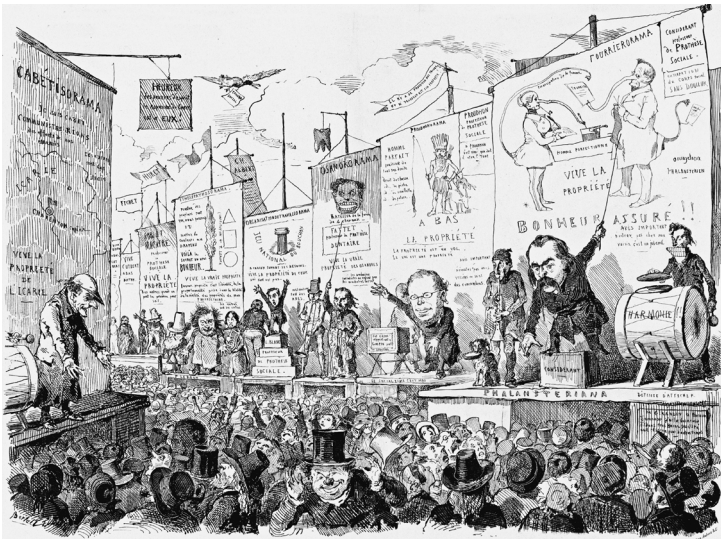

'De ideeënbeurs.' Karikatuur van de vele verschillende socialisten die hun ideeën aan de man proberen te brengen.

openbare bijeenkomst. Op 28 april kwamen in een zaal van het Parijse stadhuis de burgemeesters van de arrondissementen en uit de banlieues, afgevaardigden van de stembureaus en enkele vrederechters bijeen. Plechtig riepen zij de namen om van de 34 verkozen afgevaardigden van de Seine en het aantal stemmen dat zij hadden gekregen.[133] Welke kandidaten door de andere departementen waren verkozen, moesten de Parijzenaren in de dagen erna uit de kranten vernemen, maar de Parijse uitslag gaf al een duidelijke teneur. De meeste stemmen van de hoofdstad gingen naar Alphonse de Lamartine en vervolgens naar alle andere namen uit de Voorlopige Regering, inclusief burgemeester Marrast, politiechef Caussidière en de arbeidersfavorieten Louis Blanc en Albert ('de arbeider'). Van de grote namen uit de clubbeweging (Blanqui, Barbès, Cabet, Proudhon, enzovoort) prijkte er niet één op de lijst.[134] Het gegoochel met kieslijsten en kandidaturen, de weinig eensgezinde clubcampagnes en andere onderlinge conflicten hadden te veel verdeeldheid en verwarring uitgestraald om het imago van de clubs te redden.[135]

Verkiezingsfraude

Ondanks de teleurstellende verkiezingsuitslag was de electorale rol van de clubs nog niet uitgespeeld. In de dagen die volgden op de stembusgang brachten de clubs herhaaldelijk verkiezingsfraude aan het licht. De verkiezingen waren door de Voorlopige Regering op 5 maart zo snel uitgevaardigd, dat er nauwelijks discussie was geweest in de pers en in de clubs. De regering had gekozen voor een systeem van directe verkiezingen, waarbij elk departement een naar bevolkingsaantal omgeslagen aantal kandidaten zou afvaardigen. Kiezers stemden niet op één kandidaat, maar moesten een stembiljet inleveren met daarop zoveel namen als er zetels voor hun departement te verdelen waren – 34 zetels in het geval van de Seine. Aangezien alle mannen ouder dan 21 jaar mochten stemmen en zich (vanaf 25 jaar) kandidaat mochten stellen, was dit een omvangrijke en vooral fraudegevoelige operatie. Een veelvoorkomende vorm van fraude was dat een kandidaat een kopie maakte van de kieslijsten van prominente clubs en kiescomités die in drukvorm werden verspreid, waarbij hij dan één kandidaat heimelijk verving door zijn eigen naam. Die vervalste lijst liet hij vervolgens circuleren om te zorgen dat onopmerkzame kiezers onbewust voor hem zouden stemmen.[136]

Een bijzondere zaak die de clubs aan de kaak stelden, was de frauduleuze verkiezing van Jean-Philippe Schmit. Hij had zich kandidaat gesteld voor het parlement en was met 124.383 stemmen verkozen als één van de 34 afgevaardigden van de Seine.[137] Hij behaalde de 25e plaats en had slechts vijfduizend stemmen minder dan minister Ledru-Rollin op plaats 24. Dit enorme succes had de vrij onbekende Schmit te danken aan zijn campagne in de clubs en in de pers. Daar had hij zichzelf gepresenteerd als een oprechte en hardwerkende arbeider, die voor zijn verkiezing een beroep deed op de solidariteit onder arbeiders. Immers, in het discours van de Februarirevolutie waren arbeiders allemaal eerlijke, bescheiden en capabele politici.[138] Schmit speelde hierop in, zoals veel andere kandidaten. Hij presenteerde zich in de pers en ook in de clubs waar hij kwam spreken als 'Schmit, *ouvrier*'. En hij liet een speciale campagnebrochure drukken die een veelzeggende titel droeg: *Aan de arbeiders. Brood, werk en de waarheid*.[139]

Schmit had zijn succes echter niet alleen te danken aan zijn

gevoel voor publiciteit. Het lot hielp een handje toen er een persoonsverwisseling optrad. Er liep in Parijs namelijk een schoenmaker rond die 'Smith' heette en eveneens een zetel in het parlement ambieerde. In de kranten werden beide heren al gemakkelijk door elkaar gehaald en de on-Franse naam werd afwisselend geschreven als 'Smith', 'Schmit', 'Schmith' en zelfs 'Schmitz'. Uiteindelijk wist niemand meer wie wie was. Zelfs enkele comités die verantwoordelijk waren voor het tellen van de stemmen in diverse kantons waren in de war geraakt en hadden de stemmen voor beide kandidaten op het conto geschreven van Jean-Philippe Schmit.[140]

Toen de persoonsverwarring aan het licht kwam, ontdekten de Parijzenaren iets schokkends: Jean-Philippe Schmit was helemaal geen arbeider. Integendeel, hij was zelfs een hoge ambtenaar geweest onder de Julimonarchie.[141] Hij was een van de windvanen van 1848, ambtenaren die poogden om onder het nieuwe bewind hun posities te behouden. De angst om voor collaborateur te worden uitgemaakt, kan voor Schmit een drijfveer zijn geweest om zich in zijn campagne wat extra socialistisch en republikeins voor te doen. Hij speelde een slim spel en investeerde veel geld en tijd in zijn verkiezingscampagne. Voordat zijn ware achtergrond naar buiten kwam, was het begin mei en leek niets Schmit in de weg te staan om zijn zetel in het parlement in te nemen. Alleen had hij buiten de clubs gerekend. Zijn 'verraad' leidde tot enorme woede in veel clubs, die extra verbolgen waren vanwege de 'verspilling' van de arbeidersstem die toch al zo weinig succes had geboekt in de verkiezingen.[142]

De naam Schmit ging begin mei in veel clubvergaderingen over de tong. Tientallen clubs stuurden protestbrieven en werkten mee aan in totaal 26 petities (meer dan 4000 handtekeningen) om de onrechtmatige verkiezing bij het parlement aanhangig te maken.[143] Dat *juist* de clubs zich in de luren hadden laten leggen door de nepkandidatuur van Schmit, wekte grote onrust. Zo schreef de elitaire Société Démocratique Centrale in een brief aan het parlement: 'Door valse en leugenachtige beweringen, heeft [Schmit] stemmen gekregen die bedoeld waren voor een waardige en eerlijke arbeider en niet voor een oud-ambtenaar van uit het Restauratietijdperk, *maître de requêtes* [een hoge ambtelijke functie, GW], divisiehoofd bij het ministerie van Justitie, kostganger van de staat, enzovoort.'[144] Dezelfde club

stuurde het parlement enkele verontwaardigde brieven door van haar leden, eloquente burgers van gegoede komaf.[145]

Ook het bestuur van de Club Blanqui stuurde een brief, evenals minder prominente clubs, zoals de Club de l'Homme Armé, de Club Républicain du Clichy en de Club des Indépendants.[146] Van de laatste schreven enkele leden: 'Allen geloofden dat zij op een man stemden die, gedurende lange jaren, onder de arbeiders heeft geleefd, die hun werk heeft gedeeld, hun behoeften heeft ondervonden, en die het parlement inzichten kon verschaffen over de zaak die hen aangaat, gebaseerd op persoonlijke ervaring.'[147]

Andere brieven waren eenvoudige blaadjes vol met handtekeningen, soms kracht bijgezet door vermelding van de rangen en divisies van de Nationale Garde.[148] Enkele handtekeningen waren voorzien van een persoonlijke boodschap, zoals: 'Ik heb in alle vertrouwen op een echte Republikein gestemd. Ik merk dat ik bedrogen ben en daarom protesteer ik met alle verontwaardiging in mijn ziel; ik teken tegen zijn benoeming.'[149] Ter ondersteuning van hun bezwaar tegen Schmits verkiezing voegden de briefschrijvers allerlei 'bewijs' bij, zoals een vroege kandidatenlijst voor de verkiezingen met de naam 'Schmit, *ouvrier*' erop en de leugenachtige verkiezingsbrochure waarin de kandidaat zijn ervaringen als arbeider uiteen had gezet.[150]

Het voorbeeld van Schmit laat zien dat de overgebleven clubs ook in de weken na de verkiezingen nog een positie ambieerden in het democratische proces. Meer dan alleen politieke platformen te zijn, wilden zij hoeders van de democratie zijn door de eerlijkheid en transparantie van de verkiezingen te bewaken in de onvolgroeide Tweede Republiek. Zij gaven invulling aan die *andere* kant van volkssoevereiniteit, zoals Pierre Rosanvallon beschrijft: naast het formele verkiezingsproces heeft een democratie altijd een aanvullende *surveillance* nodig vanuit de samenleving, in de vorm van waakzaamheid, aanklacht en evaluatie.[151]

Naar aanleiding van de brieven en petities over de zaak-Schmit, stelde de Assemblée Nationale Constituante een onderzoekscommissie in die ook de betrokkenen ondervroeg. In een plenair debat op 6 mei besloot het parlement vervolgens om Schmit zijn zetel te ontnemen. Een meerderheid zag er echter van af hem te beschuldigen van fraude, ondanks felle oproepen in die richting vanuit de clubs. Men hield het op een ongelukki-

ge persoonsverwisseling.[152] De zetel bleef vacant tot een andere kandidaat werd verkozen en Schmit van het politieke toneel verdween.

Het was niet de enige fraudezaak waarin de clubs zich mengden. Zo schreef de socialistische Club du Salut du Peuple een lange brief met een protest tegen het gehele verkiezingsproces in het departement van de Seine, waarbij zij alle misstanden opsomde, zoals fraude, gebrek aan controle en een foutieve uitvoering van de kieswet. Niet alleen verzocht zij om een parlementaire enquête, maar zij verlangde dat de 34 kandidaten van het departement op non-actief werden gezet tot er meer duidelijkheid was.[153] En *La Commune de Paris* introduceerde op 1 mei een nieuwe dagelijkse rubriek: 'fraudes électorales', waarin alle vermeende anomalieën uit de verkiezingen werden opgesomd.[154] De woede over een zaak als die van Schmit was groot, zeker ook omdat de radicale clubs grote verliezen hadden geleden in de verkiezingen.[155] Hoewel lang niet alle clubs nog actief waren na het echec van 16 april en na de verkiezingen van een week later, tonen de protesten tegen de verkiezing van Schmit dat hun rol in de democratie voor veel clubs nog niet was uitgespeeld.

De verkiezingen van 1848 waren uitzonderlijk. De Februarirevolutie, de Tweede Republiek, het plotselinge algemeen kiesrecht, de verwarrende kiesprocedure, de strijd om de vertegenwoordiging van het volk – alle factoren creëerden een geheel nieuw klimaat waarin de clubs taken ambieerden waarmee zij nauwelijks ervaring hadden. Weliswaar vond ook onder het censuskiesrecht het opstellen van kieslijsten al plaats in kiescomités, maar het selecteren van kandidaten, het controleren van de verkiezingsprocedure, het vormen van een alliantie van bijna tweehonderd (circa twee derde van alle) Parijse clubs in de Club des Clubs, het voeren van campagnes voor kandidaten, het propageren van de Republiek *an sich* – met dat alles deden de organisatoren van de clubs in 1848 voor het eerst ervaring op. Het maakt de veelheid van hun activiteiten en de omvang van hun ambities ronduit indrukwekkend, ook al bleef electoraal succes uit.

4 Omgaan met een nieuwe realiteit – clubs na de verkiezingen

De euforie voorbij

De stembus gold al sinds de Franse Revolutie als het 'altaar' van de democratische kerk.[1] Met de verkiezingen van april 1848 achter de rug brak een nieuwe fase aan in het Parijse revolutiejaar. Nadat alle politieke kampen en actoren maandenlang luidkeels hadden verkondigd dat zij de 'stem van het volk' waren (of op zijn minst vertolkten), gaven de stembiljetten met veel grotere precisie de voorkeuren weer van miljoenen Fransen. Dat wil niet zeggen dat iedereen de uitslag accepteerde. De radicalen leken gelijk te krijgen met hun scepsis tegenover het algemeen kiesrecht. De anarchist Proudhon schreef in zijn krant een bittere analyse: 'De zekerste wijze om het Volk te laten liegen, is door het algemeen kiesrecht in te voeren.'[2] En de radicale clubleider Théophile Thoré zag met de verkiezingsuitslag zijn ideaal van de 'democratische en sociale Republiek' in duigen vallen: 'Het algemeen kiesrecht is zonder twijfel een goede zaak. Wij zijn de eersten geweest om het te eisen. Maar we hadden, om het [algemeen kiesrecht] de serieuze en oprechte uiting van burgers te laten zijn, het geheel vrij en volledig integer moeten maken, en we hadden het de goede koers moeten wijzen die het moest aanhouden. Wat hebben we in plaats daarvan gedaan? We hebben het al gezegd, minder dan niets.'[3] Er had volgens Thoré dus een veel langer proces van 'politieke scholing' aan de verkiezingen vooraf moeten gaan – iets waarin de clubs, we zagen het al eerder, hadden moeten voorzien.

Terwijl veel revolutionairen in februari het algemeen kiesrecht nog toejuichten als een verworvenheid, bracht de uitkomst van de aprilverkiezingen grote twijfels. De representatieve democratie stond volop ter discussie in 1848.[4] Evenals de rol die nu nog was weggelegd voor de clubs: 'Het was het mooie tijdperk van de clubs – *cloubs* – sommige slimmerds zeiden: *clioubs*. – Men was het oneens over de juiste uitspraak van het woord, en men trok daaruit conclusies over de politieke meningen: club was

sociaaldemocratisch; cloub was reactionair; cleub werd niet begrepen.'[5] Aldus herinnerde Maxime du Camp, schrijver en boezemvriend van Gustave Flaubert, zich de politieke cultuur van 1848.

Dat het woordje 'club' een specifieke 'sociaaldemocratische' en 'reactionaire' uitspraak kende, wijst enerzijds op onwennigheid met betrekking tot het fenomeen en anderzijds op een controverse over de wenselijkheid van politieke clubs en hun positie in de nieuwe republiek. In de Februarirevolutie ontstonden de clubs aanvankelijk vanuit de gedachte dat het volk één en ondeelbaar was en zichzelf met zijn nieuwe revolutie andermaal had bevrijd van de tirannie. De clubs 'waren het volk' of de 'stem van het volk', zoals we zagen. Maar naarmate het voorjaar van 1848 verstreek, veranderde de betekenis van 'het volk'. Verwees dat begrip in de Februarirevolutie nog naar alle Fransen in hun gezamenlijkheid, in de maanden maart, april en mei ging – in de veelzeggende frase van Lord Normanby – 'wat zij het volk noemden' steeds meer verwijzen naar specifieke subcategorieën. De Voorlopige Regering schaarde op 16 april immers onder het volk alleen die burgers die de staat en de orde bewaakten in de Nationale Garde, niet de arbeiders die demonstreerden. Intussen groeide onder de clubs de indruk dat 'de Reactie de kop weer opstak' en dat de uitgangspunten van de revolutie meer en meer werden bedreigd.[6]

Tegen deze achtergrond slaagden de grote clubs er niet in hun geloofwaardigheid als vertegenwoordigers van het volk op te houden, terwijl zij tegelijkertijd grote moeite hadden om tijdens de verkiezingscampagne een vuist te maken. De populariteit van clubvergaderingen kelderde en twijfels over het doel van de clubs namen toe, wat diepe persoonlijke conflicten in de hand werkte. Veel clubs, mogelijk zelfs de helft, hielden op te bestaan in de laatste week van april. De Club des Clubs, die speelbal was geworden in het conflict tussen gematigde en radicale kampen, hief zichzelf op 28 april op.[7]

Deze worsteling met het (vertegenwoordigen van het) volk hing samen met veranderingen in het politieke klimaat in de maanden na de Februarirevolutie: de revolutionaire euforie – de drijvende kracht achter de gedachte dat het Franse volk 'één en ondeelbaar' achter dezelfde zaak stond – nam af, maar de betrokkenheid van burgers bij de politiek groeide juist. De ver-

kiezingen waren een katalysator.[8] Er moesten keuzes gemaakt worden, er stond iets op het spel. De politisering van burgers werkte partijvorming in de hand. Politieke belangen van diverse groeperingen, evenals de individuele belangen van politici en clubleiders, raakten in deze maanden onvermijdelijk met elkaar in conflict.[9]

Eén gevolg van het afkalven van de eenheidsgedachte en de toenemende partijvorming was dat veel clubs zich met een eigen politieke programma richtten op hun eigen belangengroepen – specifieke beroepsgroepen, feministische vrouwen of revolutionairen uit den vreemde die in Parijs woonden.[10] De luidste stem in de clubs, die ook appelleerde aan bezwaren van andere groepen, was die van de radicalen, die een vergaande utopie nastreefden: de 'democratische en sociale republiek'. Hun strijd maakte dat de 'stem van het volk' steeds meer werd uitgelegd als de stem van de oppositie – zeker toen de radicale verkiezingskandidaten weinig parlementszetels wisten te behalen.[11]

Een ander verschijnsel was dat clubs die aanvankelijk functioneerden als open volksvergaderingen zonder specifieke politieke affiliatie zich meer en meer identificeerden met specifieke ideologische stromingen, zoals radicaalrevolutionair, socialistisch, communistisch of juist liberaal-republicanistisch. Er bestonden ook enkele conservatieve clubs, maar die richtten zich vrijwel uitsluitend op de verkiezingen en gebruikten soms republikeinse namen om hun monarchistische overtuigingen te verhullen.[12] Conservatieve politieke clubs bloeiden juist wel elders in Frankrijk op, maar in de revolutionaire hoofdstad bleven hun organisaties uiterst marginaal.[13]

Ook al waren de meeste leiders van de Parijse clubs huiverig om hun vergaderingen te besteden aan ideologische haarkloverijen, toch vond er een (wellicht onbewuste) selectie plaats waardoor debatten tussen uiteenlopende opinies plaatsmaakten voor vergaderingen tussen mensen met dezelfde opvattingen.[14] Het risico bestond dat een club, in een poging zich ideologisch te positioneren, in een verwarrend discours over abstracte begrippen verzandde waarmee de aansluiting bij het grote publiek verloren ging.[15]

Revolutionaire droombeelden van een één en ondeelbaar Frans volk, verenigd in de clubs, maakten plaats voor een nieuwe, pluriforme politieke realiteit, waarin een club nog slechts

een deel van het volk vertegenwoordigde. Hiermee laat het politieke microklimaat van 1848 ons al een kiem zien van de transformatie van de politieke cultuur die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw zou voltrekken, waarin het abstracte, liberale beroep op het algemeen belang plaatsmaakte 'voor een politiek waarin ruimte was voor passie en identiteit'.[16]

Radicalisering: gefnuikte verwachtingen

Terwijl op 23 april de stembureaus nog open waren, publiceerde *Le Représentant du Peuple*, de krant van Proudhon, alvast een analyse van wat de clubs te doen stond nu de campagnes en de hectische verkiezingstijd achter de rug waren.[17] Het is één van de weinige contemporaine reflecties op een duurzame en effectieve toekomst voor de clubs, en daarom is zij het bespreken waard. De clubs waren volgens de krant aan het einde van hun 'eerste fase' gekomen – de fase van voorbereiding, van installatie, die gepaard was gegaan met een 'noodzakelijke' onregelmatigheid en inconsistentie van hun acties. In die fase hadden individuele kwesties en reglementaire zaken soms te veel tijd in beslag genomen. Na de verkiezingen werd het tijd dat de clubs zich zouden richten op een *mission suprême*: door ruimte te bieden aan 'vrije en diepe discussies' moesten zij bijdragen aan de *éducation politique* van Frankrijk.

Niet alleen, zo stelde de krant, moesten de clubs de burger voorlichten over politieke zaken, ook moesten zij zich gaan opstellen als 'zakenpartners' van de nieuwe Assemblée Nationale, om het parlement te helpen bij het uitvoeren van zijn grote taken. Dit was een bescheiden positie in de representatieve democratie, die strookte met de gematigd republikeinse visie op clubs zoals we die in de eerste maand na de Februarirevolutie zagen. Een andere rol was er niet: 'De clubs die deze missie niet begrijpen, of die niet op een bepaalde manier in staat zijn haar uit te voeren, moeten verwachten dat zij binnenkort zullen verdwijnen door gebrek aan leven en interesse.'[18] Overigens betoogt de auteur dat de clubs niet alleen de parlementaire agenda moesten afwachten, maar ook zelf initiatief moesten nemen om politieke kwesties bij het parlement te agenderen. Daarbij moesten ze zo veel mogelijk onderling overleggen en alle ruzietjes en conflicten opzijzetten ten gunste van de publieke zaak. Eén club kon slechts een fractie van de publieke opinie vertegenwoordigen,

maar in hun totaliteit, in hun unanimiteit vooral, zouden clubs de *expression gouvernementale* van de publieke opinie zijn. 'De clubs vertegenwoordigen de publieke opinie van de dag en streven ernaar om die van morgen te vormen.'[19] Het hing dus van de clubs af of die publieke opinie een beetje behoorlijk was 'voorgelicht'.

Waren de clubs na de verkiezingen gedoemd om te verdwijnen? Beslist niet, zo dacht de krant. 'De clubs zullen [...] het logisch vervolg zijn op deze beraadslagingen [van het parlement, GW]; elke avond zullen zij de discussie van de dag controleren en de discussie van de dag erop voorbereiden, tot het grootste profijt van de waarheid en van de publieke zaak.'[20] Met deze verwachtingen leek een succesvolle doorstart van de clubbeweging mogelijk, volgens een interpretatie die doet denken aan de visie van Dinocourt[21] en aan de verwachtingen van de allereerste clubs, die we in hoofdstuk 2 geleden zagen. Alleen pakte de werkelijkheid anders uit.

Clubs tegenover de regering

De verwarring van 16 april en de teleurstelling van de verkiezingen hadden hun invloed. Toen in de eerste week van mei het nieuwe parlement aantrad en daarbij een behoudende regering in het zadel hielp, radicaliseerden de Parijse clubs. De euforie over hun ogenschijnlijk succesvolle activiteiten kon niet langer verhullen dat zich intussen in de Tweede Republiek een nieuwe realiteit had ontvouwd, die de clubs in een andere rol duwde: die van oppositiemacht buiten *en* tegen het parlement.[22]

Aanvankelijk, in de eerste weken na de Februarirevolutie, hadden veel clubs de Voorlopige Regering gesteund en hadden zij van die regering ook steun teruggekregen. Die bestond allereerst uit het toegekende recht op vrije vereniging en vergadering. Maar de regering geloofde ook echt in clubs. De minister van Binnenlandse Zaken, de radicale republikein Ledru-Rollin, schreef: 'Mogen er overal vergaderingen worden georganiseerd; moge eenieder, zelfs de meest bescheiden persoon, gemaand worden om zijn gedachten te vormen. God, die als enige zo lang de ellende van het volk heeft gekend, kent ook als enige de schatten van het gezond verstand en de zedelijkheid die schuilen in de massa's; doorbreek de dikke laag die hen nog verborgen houdt.'[23] Dezelfde minister zou in april geheime fondsen ter be-

schikking stellen aan de Club des Clubs om haar republicaniseringscampagne te financieren.

Over het belang van de vrijheid van vereniging en vergadering waren zelfs de gematigde republikein Alphonse de Lamartine en de radicale clubleider Blanqui het eens, hoewel de minister benadrukte dat de openbare orde niet in gevaar mocht worden gebracht.[24] Een overweging voor minister Lamartine kan zijn geweest, dat de clubs juist een gunstige, disciplinerende uitwerking konden hebben op de publieke opinie. Immers, samenscholingen op de openbare weg golden als de gevaarlijkste vorm van politiek samenzijn.[25] Een ingekaderd recht op vergadering, voor bijeenkomsten op een bepaalde afgesproken plaats in gestructureerde clubvergaderingen, kon de agitatie verplaatsen van 'de openbare weg naar de openbare ruimte'. Dit bevorderde het republikeinse ideaal: participatie van het volk, zonder gevaar voor de openbare orde.[26]

Vanuit deze overweging was aanvankelijk ook de houding van de Parijse politiechef, Marc Caussidière, bereidwillig geweest: hij hielp de clubs met het vinden en verdelen van clublocaties en verdedigde de clubs actief als 'de uiting van de soevereine wil van het volk'.[27] Maar hoewel de politiechef een veteraan was uit de geheime genootschappen van voor 1848, had ook hij zijn voorbehoud. In communiqués aan zijn ondergeschikten en in openbare waarschuwingen liet hij weten dat de clubvergaderingen niet ten koste mochten gaan van de nachtrust en de productiviteit van de arbeiders. Elke vorm van ordeverstoring was uit den boze. Meer en meer ging Caussidière de clubs zien als een potentieel gevaar, waartegenover de politie grote argwaan en waakzaamheid moest betrachten.[28]

De groeiende kloof tussen de wereld van de clubs en die van de Voorlopige Regering kreeg een gezicht in massaprotesten, zoals op 17 maart, waarin de clubs een ontzagwekkende massa op de been wisten te brengen en hun leiders werden ontvangen als woordvoerders van het Franse volk. De aanvankelijke euforie over de revolutie en over het succes van de clubs werd in april echter geconfronteerd met een nieuwe politieke realiteit. Extern verloor de clubbeweging terrein in de strijd om representatie – zowel op 16 april als in de verkiezingen van een week later –, die in het vorige hoofdstuk is beschreven. En terwijl zij in de formele politiek op een zijspoor raakte, viel zij intern ten prooi aan

verdeeldheid. Zo stevenden de clubs begin mei af op een schisma. Veel gematigde clubs schikten zich naar de ontwikkeling van de Tweede Republiek.[29] Eerst hadden zij hun vergaderingen en middelen in dienst gesteld van het formele democratische proces, onder andere door hun inspanningen te richten op de verkiezingen. Na de installatie van het nieuwe parlement en de formatie van een nieuwe regering, was hun urgentie weg en hun rol deels uitgespeeld. Anders was dat voor de meer radicale clubs, die vanuit hun buitenpositie een militante oppositie gingen vormen tegen de nieuwe regering en het nieuwe parlement.

Aan de radicalisering van de Parijse clubs lagen gefnuikte verwachtingen ten grondslag – van de revolutie, van de Tweede Republiek en ook van de clubs. Om dat goed te begrijpen, moeten we terug naar eind februari 1848. Toen in allerijl een Voorlopige Regering was samengesteld met gematigde republikeinen, was er voor radicalen weinig plaats. Met het trauma van de door de liberale monarchisten 'gekaapte' revolutie van 1830 in het achterhoofd, ijverden de radicalen voor invloed. Blanqui deed een gooi naar de macht, maar hij kwam te laat. De enige radicale minister, Ledru-Rollin, had weinig medestanders in de gematigde regering. Wel kregen de socialist Louis Blanc en de populaire arbeider Albert na aandringen twee regeringsposities toebedeeld, zij het in de ondergeschikte functie van *secrétaires* (onderministers). Een andere concessie, vooral aan de arbeidersbeweging, was het optuigen van Nationale Werkplaatsen. Dit grootschalige project moest de reusachtige werkloosheid de kop indrukken. De Voorlopige Regering trok er – ondanks de diepe economische crisis waarin Frankrijk verkeerde – veel geld voor uit. Ook werd een Arbeidscommissie opgericht in het Palais du Luxembourg, waar 730 vertegenwoordigers van tientallen arbeidersverenigingen en clubs onder leiding van Louis Blanc en Albert oplossingen gingen bespreken voor de prangende sociale kwesties.[30]

Met al deze concessies won de Voorlopige Regering de sympathie van de radicalen en socialisten, zodat de houding van de Parijse clubbeweging over de hele linie overwegend constructief was in de twee maanden tussen de Februarirevolutie en de verkiezingen.[31] Zowel de regering als de clubs zagen bovendien in dat er in Parijs weliswaar draagvlak bestond voor de Tweede Republiek, maar dat het platteland het republicanisme bepaald nog niet had omarmd. Gematigde en radicale republikeinen

konden dus maar beter de handen ineenslaan, zo was de consensus.[32] De communist Cabet sprak tot zijn club: 'Het is in ons belang om met onze kracht steun te verlenen aan de Regering, die verklaart geen andere intentie en ander doel te hebben dan ons te verdedigen; wij moeten, als zij afdwaalt, als zij een weg inslaat die gevaren op kan leveren zowel voor haar als voor ons [...], haar waarschuwen, haar terugleiden naar de weg van de waarheid.'[33]

Het meest tekenende voorbeeld van de steun van clubs aan de regering is het aanbod van een radicale club om enkele ministers te voorzien van een lijfwacht toen het gerucht ging dat een anarchist hen wilde vermoorden.[34]

Begin mei was de constructieve houding aan beide zijden ver te zoeken – bij clubs én bij de (nieuw geïnstalleerde) regering. De teleurstellende uitslag van de verkiezingen had niet alleen de illusies van veel clubs vernietigd, maar ook verhoudingen in de hele samenleving op scherp gezet. In de textielstad Rouen was na de verkiezingen een opstand uitgebroken onder radicalen, die hardhandig werd onderdrukt door de Nationale Garde en het leger. De radicale clubs in Parijs namen deze zaak hoog op. Intussen bleken de eerdere concessies van de Voorlopige Regering vooral tijdelijke zoethoudertjes: de Arbeidscommissie, die toch al nauwelijks macht had, werd afgeschaft – en in juni zouden de Nationale Werkplaatsen hetzelfde lot ondergaan. De dramatische verkiezingsuitslag toonde dat de radicalen elke invloed ontbeerden op de politieke, bestuurlijke en militaire instituties, terwijl zij nog altijd claimden het Franse volk te vertegenwoordigen.[35] De Britse ambassadeur in Parijs, Lord Normanby, noteerde op 7 mei in zijn dagboek: 'Deze ontwikkeling zal de clubs waarschijnlijk furieus maken, en we mogen spoedig stennis verwachten.'[36] Dat zijn inschatting ook ditmaal uiterst accuraat was, bleek acht dagen later.

15 mei: een staatsgreep door clubs

In de overgebleven clubs werd begin mei herhaaldelijk gediscussieerd over het lot van de Polen in Posen, die gewelddadig werden onderdrukt door het Pruisische leger, en van de Polen in Krakau, die op 26 april een Oostenrijks bombardement te verduren hadden gekregen. De Poolse zaak kon op brede sympathie rekenen in de Tweede Republiek, zodat veel clubs het on-

derwerp aangrepen om hun tanende populariteit te verhogen. Sinds een comité van Poolse migranten rond 2 mei in diverse clubs had gepleit voor een massale demonstratie en een petitie, stond het onderwerp hoog op de agenda. Zowel radicale als gematigde clubs steunden plannen om de Poolse bevolking te hulp te komen. Een voorstel om op 4 mei een demonstratie te houden, ter gelegenheid van de eerste vergadering van het nieuwe parlement, werd om praktische redenen niet uitgevoerd. Maar het plan bleef leven.[37]

Opvallend is dat de clubs in hun agitatie over de Poolse zaak impliciet de legitimiteit van het nieuwe parlement wel erkenden. Waar zij voor de verkiezingen hun petities zouden hebben gericht aan de Voorlopige Regering, stuurden zij die nu naar de Assemblée Nationale, met de oproep om de Poolse kwestie op de agenda te zetten.[38] We zouden hierin de ambitie kunnen zien van het agenderen van politieke kwesties, waar *Le Représentant du Peuple* voor pleitte.[39] Verder stelden de clubs zich in de eerste twee weken na de verkiezingen afwachtend op. De gewoonlijk nogal radicale *La Commune de Paris* riep aanvankelijk zelfs op tot kalmte en leek, ondanks de frustratie over de verkiezingsuitslag, het nieuwe parlement een kans te willen geven.[40]

Op 10 mei brachten twee debatten in het parlement daar verandering in. In de ochtend kwam de Poolse zaak ter sprake. Het parlement besloot die kwestie vooruit te schuiven naar de vergadering van 15 mei – een procedureel besluit dat echter alom werd geïnterpreteerd als een signaal van onverschilligheid van de volksvertegenwoordigers. 's Middags werd een voorstel van Louis Blanc, ex-minister en ex-voorzitter van de Arbeidscommissie in het Palais de Luxembourg, besproken om een ministerie van Vooruitgang op te richten. Blanc, die grote populariteit genoot onder de arbeidersverenigingen en de socialistische clubs en die *wel* was verkozen in het parlement, werd weggehoond. Daarmee werd duidelijk dat de nieuwe volksvertegenwoordigers zich weinig interesseerden voor de sociale thema's. De clubs reageerden furieus.[41]

Eén van de meest rigoureuze reacties kwam van Sobrier, die ondanks de opheffing van de Club des Clubs op 28 april de netwerkactiviteiten in zijn revolutionaire hoofdkwartier op 16 Rue de Rivoli gewoon had voortgezet. Als hoofdredacteur van *La Commune de Paris* keerde hij zich op 13 mei in een lang hoofd-

redactioneel commentaar tegen het in zijn ogen hypocriete en reactionaire parlement – 'een bende ongedisciplineerde scholieren' bovendien.[42] In zijn betoog sprak hij van een scheiding tussen de vrienden en de vijanden van het volk en riep hij de volksvrienden op tot eendracht: 'Als gescheiden deeltjes kunnen waterdruppels niets; maar verenigd vormen ze een oceaan, waartegen niets is opgewassen.'[43] De eerdere tegenslagen van de clubbeweging hadden Sobriers geloof in de kracht van organisatie blijkbaar alleen maar aangewakkerd. De volgende dag opende hij zijn krant met het venijnige motto: 'Het kwalijkst van alle tirannen is de soort die de democratie als opstapje gebruikt. Over het algemeen zijn zij armetierige mannen die het belang van hun groteske eigenzinnigheden stellen boven de heiligste rechten.'[44]

Niets bleef overeind van de eerdere kalme en afwachtende houding van *La Commune de Paris*. Naast zijn protest in de krant werkte Sobrier achter de schermen aan ideeën om de regering omver te werpen en te vervangen door een noodregering. Een onderdeel daarvan was het plan om op 13 mei een grote demonstratie te houden over de Poolse kwestie.[45] Op een voorbereidende bijeenkomst, op 12 mei bij een restaurant in Passy (net buiten de westelijke stadsmuren), meldde zich nog een hoofdrolspeler in dit slotbedrijf van de Parijse clubgeschiedenis: Aloysius Huber. Hij had zijn sporen al verdiend als clubleider en als voorzitter van de Club des Clubs. Sinds 28 april was hij vastberaden om een nieuwe federatie te bouwen op de oude fundamenten van de Club des Clubs: het Comité Centralisateur, dat echter bij lange na niet meer zoveel steun wist te vergaren. Niettemin werd de autoriteit van Huber op het gebied van clubvergaderingen alom erkend, zoals bleek toen hij op 12 mei bij het restaurant arriveerde en prompt – tegen wil en dank – werd benoemd als voorzitter van de vergadering.[46]

Het onderwerp was de demonstratie die de volgende dag zou plaatsvinden. Een deel van de aanwezigen overwoog openlijk om die demonstratie om te vormen tot een gewapende stormloop op het parlement – iets waar Huber fel tegen was. Hij wilde een vreedzame demonstratie, die zou beginnen op de Place de la Bastille en netjes eindigde op de Place de la Révolution (tegenwoordig Concorde) – dus tegenover het parlement, aan de overzijde van de Seine. Na een tumultueuze schreeuwpartij over

De Assemblée Nationale wordt op 15 mei bestormd door een massa demonstranten, onder aanvoering van prominente clubleiders.

Alexis de Tocqueville beleefde als lid van het parlement de bestorming op 15 mei van nabij.

dit voorstel tussen voor- en tegenstanders, trok Huber zich gedecideerd terug. Een vergadering van 'volslagen gekken' wenste hij niet voor te zitten. Toch was zijn inbreng doorslaggevend en werd in elk geval besloten tot uitstel van de demonstratie naar 15 mei. Op 13 mei kwamen weliswaar nog enkele duizenden demonstranten bij elkaar, maar zij dropen al vlot af na te zijn geconfronteerd met een overmacht van de Nationale Garde.[47]

De 'vreedzame' demonstratie op maandag 15 mei was gedoemd uit de hand te lopen. De clubs namen zich voor zelf de wapens op te pakken, zodra de optocht met geweld van de (inmiddels als schietgraag bekendstaande) Nationale Garde zou worden geconfronteerd. De instructie ging rond dat men in dat

geval bij Sobrier in zijn hoofdkwartier geweren en munitie kon ophalen – die kwamen bovenop de vele wapens die de demonstranten zelf bezaten.[48] Hoe de strijd in de praktijk moest worden georganiseerd, wist nog niemand. Het vooruitzicht van een onoverzichtelijke geweldsuitbarsting verontrustte niet alleen Sobrier, maar ook Barbès en Blanqui – de bekendste clubleiders die nog altijd rivalen van elkaar waren, maar zich meer en meer in dezelfde hoek (die van buitenparlementaire oppositie) gedrongen zagen door de oplopende politieke spanningen. Evengoed gingen ze akkoord met het hachelijke plan van een vreedzame demonstratie onder strikte voorwaarden.[49]

In het rookgordijn van angsten, geruchten, verdenkingen en verdachtmakingen van alle kanten is het moeilijk de precieze toedracht van '15 mei' te ontwaren.[50] Wel is ongeveer duidelijk wat er gebeurde. De optocht eindigde niet op de Place de la Révolution, maar de menigte stak de brug over naar het parlementsgebouw. De gelegenheid daartoe was gecreëerd door communicatiefouten in de Nationale Garde, die daardoor zwaar onderbezet was bij de brug. De overgebleven gardisten werden overrompeld en moesten toezien hoe een opgewonden mensenmassa het parlement omsingelde onder het slaken van strijdlustige kreten. 'Ik had nooit kunnen denken,' schreef parlementariër Alexis de Tocqueville over het tumult dat hij door de open ramen van de parlementszaal hoorde aanzwellen, 'dat menselijke stemmen in samenklank zo'n ontzagwekkend geluid konden voortbrengen, en toen de menigte zelf de Vergadering binnenviel, trof hun aanblik me als minder angstaanjagend dan dat eerste gebrul dat ze hadden laten horen voordat ze te zien waren. [...] Op datzelfde ogenblik vlogen net als op 24 februari met luid geraas de deuren van de galerijen open; ze werden overspoeld door een mensenzee, raakten vol en begonnen weldra over te stromen. Verdrongen door de menigte [...] klommen de eersten over de balustrades van de galerijen en probeerden een uitweg te vinden naar de zaal zelf, die maar nauwelijks drie meter onder hen lag. [...] Terwijl een deel van de mensen zich zo in de zaal liet vallen, drong een ander deel, dat voornamelijk bestond uit de leiders van de clubs, door alle deuren tegelijk naar binnen. Ze droegen allerlei emblemen van de Terreur en zwaaiden met vlaggen, waarvan enkele een rode muts aan het uiteinde van de stok hadden.'[51]

Armand Barbès probeert de Assemblée Nationale toe te spreken na de bestorming op 15 mei.

In de totale verwarring die heerste in de parlementszaal, probeerden beurtelings Raspail, Blanqui en Barbès het woord te nemen – eerst over de Poolse kwestie, maar algauw ook over de binnenlandse conflicten die de gemoederen in de clubs in de voorbije twee weken op scherp hadden gezet.[52] Deze spontane en chaotische toestand, die in feite een poging was om een alternatieve 'volksvergadering' te houden, duurde volgens de sceptische Tocqueville twee uur voort. Totdat een verwarde en verfomfaaide Huber naar voren trad. Hij 'beklom de verhoging en plantte er een vlag met een rode muts op. [...] Tweemaal riep hij: "In naam van het volk, dat is bedrogen door zijn vertegenwoordigers, verklaar ik de Nationale Vergadering voor ontbonden!'"[53] Het parlement hield nu definitief op met vergaderen, waarop de indringers hun kansen waagden en voorstellen presenteerden voor het benoemen van een nieuwe regering. Het schouwspel werd uiteindelijk beëindigd door een inval van de Nationale Garde, die de parlementariërs ontzette en de menigte naar buiten joeg.

Op dat moment waren de belangrijkste clubleiders al verdwenen. Geprikkeld door het plotselinge succes van hun inval

in het parlement, en misschien ook in de wetenschap dat er daarna geen weg terug was, hadden zij koers gezet naar het stadhuis. Daar wilden zij de slechts één week jonge regering – de Uitvoerende Commissie – afzetten, om zelf als nieuwe Voorlopige Regering het gezag over te nemen. Met ongeveer tienduizend volgers lukte het hun – nog altijd niet of nauwelijks gewapend – de zware beveiliging te overbluffen en zich toegang te verschaffen tot het *lieu de mémoire* bij uitstek van 1848: het stadhuis van Parijs.[54]

De zege was echter van korte duur. De Nationale Garde hergroepeerde zich en heroverde het stadhuis nog voor het vallen van de avond. Voor de clubleiders Blanqui en Barbès, die nu ondanks hun rivaliteit niet meer om elkaar heen konden en samen eindigden bij het stadhuis, herhaalde zich het scenario van 1839: hun couppoging mislukte en beiden verdwenen achter de tralies. Samen met hen werden Sobrier, Longepied en talloze andere prominenten uit de clubbeweging gearresteerd. Huber wist te ontkomen en vluchtte naar Londen. Nog dezelfde avond gaf de regering het bevel tot een huiszoeking in het revolutionaire hoofdkwartier van Sobrier, waarbij alle documenten van de Club des Clubs, het Comité Centralisateur en *La Commune de Paris* in beslag werden genomen.[55] De clubs van de gearresteerde (of gevluchte) leiders waren stuurloos geworden. De regering ging over tot sluiting en vervolging van elke club die gewapend vergaderingen zou houden (ook al kwam dat feitelijk nauwelijks voor) of die anderszins een bedreiging vormde voor de republiek. Deze maatregelen, gecombineerd met een stijgende afkeer van clubs in de publieke opinie, zorgde ervoor dat de clubbeweging nog verder afbrokkelde.[56]

Politieke organisatie na 15 mei

Enkele tientallen clubs bleven nog actief na 15 mei, maar zij bevonden zich in een meer en meer geïsoleerde positie. Dat werd gesymboliseerd op 21 mei door het Feest van de Eendracht, dat de saamhorigheid van de nieuwe Republiek moest verstevigen en daarmee ook de positie van de regering. In de carnavaleske stoet liepen vertegenwoordigers mee van de regering, van het parlement, van de Franse departementen, van de Nationale Garde, van de godsdiensten, van de scholen, van het leger, van de arbeiders – maar niet van de clubs.[57] Dit terwijl zij tijdens verge-

Foto van een barricade in de Rue Saint-Maur, Parijs (25 juni 1848).

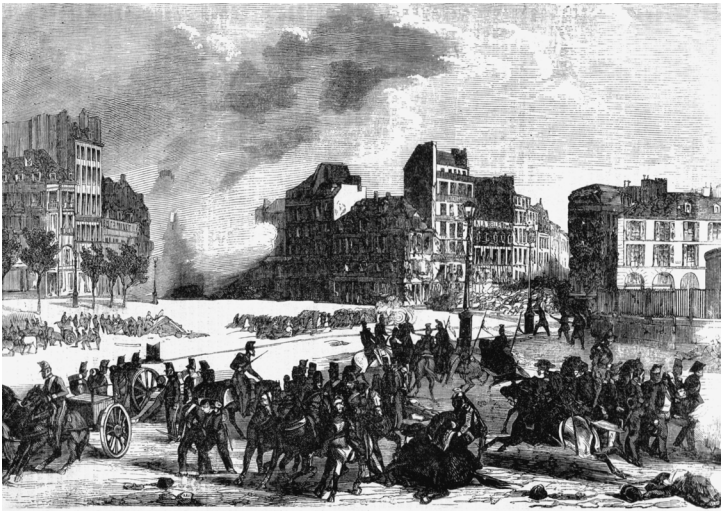

Van 22 tot 26 juni woedt een bloedige guerrilla tussen het leger en opstandelingen in de arbeidersbuurten van Parijs.

Met de verkiezing van Lodewijk Napoleon Bonaparte tot president, op 10 en 11 december 1848, wordt het revolutiejaar afgesloten en het lot van de clubs beslecht.

lijkbare festiviteiten in de maanden ervoor als vanzelfsprekend vertegenwoordigd waren geweest.[58]

Toen de regering in juni besloot ook de Nationale Werkplaatsen – een peperduur werkverschaffingsproject dat behoorde tot de verworvenheden van de Februarirevolutie[59] – af te schaffen, sloeg onder de radicale arbeidersbeweging de vlam in de pan. Waar de ervaring van 15 mei de nieuwe regering overmoedig had gemaakt, had ze de oppositiekrachten juist extra gefrustreerd. Ook zonder de grote namen uit de clubbeweging, die immers gevangen zaten of waren gevlucht, lukte het grote aantallen inwoners uit de arme volksbuurten van Parijs te mobiliseren. Velen waren ongeschoolde, politiek onervaren en ongeorganiseerde arbeiders die niet primair vochten voor hun politieke rechten, maar voor de sociale hervormingen die hun waren beloofd in de Februarirevolutie.[60] In een heuse stadsguerrilla met

Nadat hij de Juniopstand heeft neergeslagen, verkrijgt generaal Eugène Cavaignac dictatoriale macht, die voortduurt tot de presidentsverkiezingen van december 1848.

het leger tussen 22 en 26 juni vonden naar schatting 4000 opstandelingen de dood. Bij deze bloedige opstand waren vooral lokale clubs in de volksbuurten betrokken, maar vermoedelijk ook enkele 'restanten' van grote clubs zoals de Club Barbès. De grote meerderheid van de clubs was echter al opgeheven – was het niet vanwege de afwezigheid van hun leiders, dan wel door tanende belangstelling van hun achterban, die op zoek ging naar andere uitlaatkleppen voor politiek, sociaal en militair engagement. Na 26 juni raakten de laatste clubs, voor zover zij niet per

direct werden gesloten, stuurloos omdat ook hun leiders waren gesneuveld, gevlucht of gearresteerd. Op 28 juli stemde het parlement in met een decreet dat de politieke clubs officieel aan banden legde.[61]

De Juniopstand zette de regering ertoe om de noodtoestand uit te roepen. In de handen van generaal Cavaignac transformeerde de noodtoestand in een tijdelijke dictatuur die duurde tot aan de presidentsverkiezingen van december. In aanloop naar die verkiezingen werden nog wel politieke verenigingen opgericht als campagnebureaus voor de kandidaten, waarbij de Association Démocratique des Amis de la Constitution de 'campagneclub' was van generaal Cavaignac en het Comité Central Électoral die van Lodewijk Napoleon Bonaparte.[62] Nadat de laatste met ruime meerderheid was verkozen tot president, zette hij de repressie van drukpers en politieke vereniging voort. Vanaf oktober 1848 hadden de Parijse revolutionairen nog wel geprobeerd zich te hergroeperen in de Solidarité Républicaine, die campagne voerde voor de radicale oud-minister Ledru-Rollin. Zij verlegden de aandacht van Parijs naar het Franse platteland. In januari 1849 was hun landelijke netwerk uitgegroeid tot 350 verenigingen, maar de nieuwe regering ontbond de organisatie al spoedig.[63]

Onder dit repressieve gesternte kregen de politieke verenigingen opnieuw een imago van 'samenzweringen', zoals de geheime genootschappen van voor 1848. Ongeveer 700 verenigingen bestonden er nog in Frankrijk in de nadagen van de Tweede Republiek, waarbij ongeveer 100.000 mensen aangesloten moeten zijn geweest. De radicale verenigingen vormden nog wel de kern van het verzet tegen de *coup d'état* van Lodewijk Napoleon in december 1851, maar hun organisaties hadden weinig meer te maken met de illustere clubs van 1848, met hun wisselende gedaanten als open volksvergaderingen, volksparlementen en campagnebureaus – en met de hooggespannen verwachtingen van de duizenden pioniers die met deze democratische experimenten nieuwe horizonten hadden verkend.[64]

DEEL II: Berlijn 1848

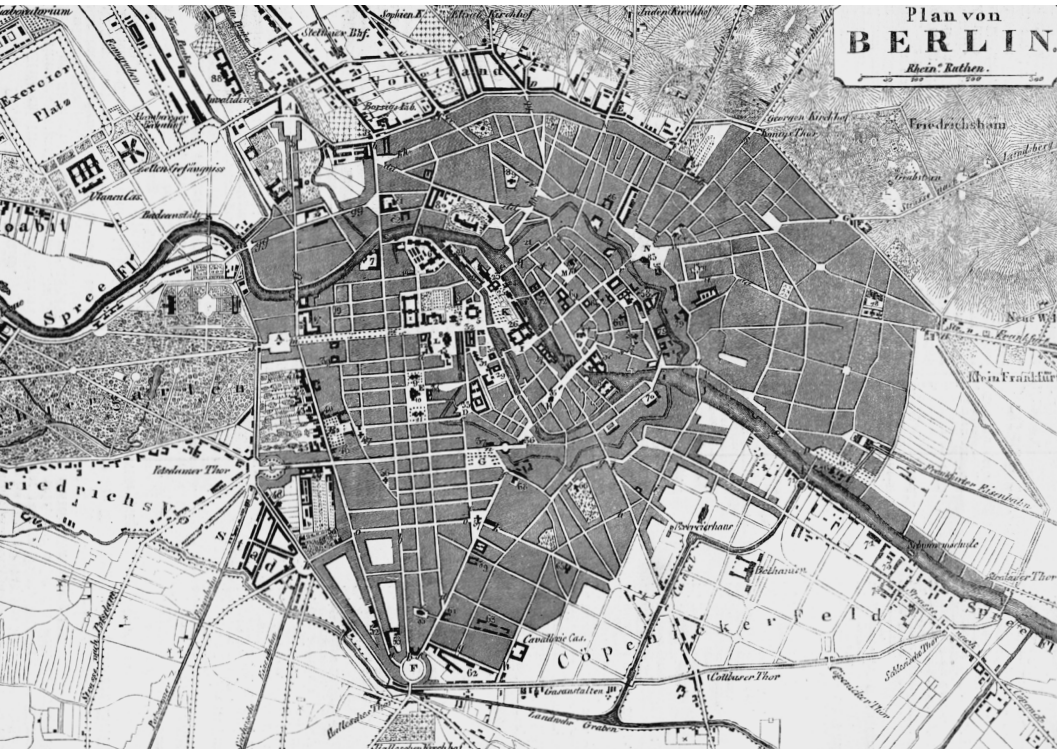

5 Volksvergadering en volkswil

Nieuws uit Parijs

> 26. Febr. 4 Uhr Morgens.
> [Paris.]
> Die schlimmsten Befürchtungen sind übertroffen:
> Alle vom Könige gemachten Konzessionen sind nach einander zurückgewiesen. [...]
> Die Tuilerieen sind geplündert worden.
> Die Königliche Familie befindet sich auf der Flucht.
> Die Republik ist proklamirt worden.
> Eine provisorische Regierung ist gebildet.[1]

Met enthousiasme of met huiver, maar in elk geval met bijzondere interesse vernamen Berlijnse burgers eind februari 1848 dat zich in Parijs iets groots aan het voltrekken was: een opstootje in de straten van Franse hoofdstad was geëscaleerd, barricaden waren opgeworpen, het kabinet was ontslagen en de koning was gevlucht. Er zou zelfs een republiek zijn uitgeroepen! Elke trein die Berlijn binnenreed bracht nieuwe berichten, via handelsreizigers en postzakken. Tussen het Palais du Louvre van Lodewijk Filips en het Stadtschloss van Frederik Willem IV lagen hemelsbreed 880 kilometers. Hoewel het nieuws zich in onze moderne ogen ongelofelijk traag verspreidde, moet die afstand voor tijdgenoten hebben gevoeld als een steenworp. De nieuwe spoorwegen brachten in verhouding tot de oude koetsen razendsnel (in drie of vier dagen tijd) de nieuwtjes uit Parijs naar Berlijn, waar ze gretig werden ontvangen in de drukbevolkte cafés en konditoreien. Ze maakten de tongen los en vulden talloze kranten.[2]

Een belangrijk nieuwscentrum was de Berliner Zeitungshalle. Centraal gelegen op de hoek Jägerstraße/Oberwallstraße, was het instituut in 1846 opgericht door de jurist Gustav Julius. De Zeitungshalle diende als bibliotheek en sociëteit voor hoogopgeleide en gegoede burgers – wetenschappers, journalisten,

handelaars. Zij betaalden entree of hadden een abonnement. Abonnees hadden voor 8 daalders per jaar – naar schatting €60 naar huidige verhoudingen – dagelijks van 8.30 tot 23.00 uur toegang tot '600 kranten en tijdschriften, in 14 verschillende talen', een 'rijke bibliotheek van encyclopedieën en wetenschappelijke naslagwerken' en ook nog 'een smaakvol ingerichte gezelschapskamer (ook voor dames), rookkamer en konditorei'.[3] Vanaf 1847 publiceerde de Berliner Zeitungshalle een dagblad onder dezelfde naam. Julius had ondanks zijn radicale ideeën toestemming gekregen voor een nieuwe impuls in het Berlijnse perswezen. Zijn krant werd een aanvulling op de drie bestaande legale kranten, *Vossische Zeitung*, *Spenersche Zeitung* en *Allgemeine Preußische Zeitung*.[4] Aanvankelijk hield deze krant (hierna: *BZH*) zich vooral bezig met economie, handel en scheepvaart, ontwikkelingen over de grens, kunst en cultuur en feuilletons. Vanwege de censuur kwam het politieke nieuws vooral uit het buitenland, aangedragen door koeriers en (handels)reizigers die de Zeitungshalle bezochten. Dat was immers het stamcafé geworden 'van alle politiek denkende mannen'.[5]

Daarnaast werd de *BZH* door enkele correspondenten, onder andere in Parijs, op de hoogte gehouden van de ingrijpende gebeurtenissen van 1848.[6] Zo lazen de Berlijners op 29 februari, met vijf dagen vertraging vanwege de afstand en het drukproces, dat in Parijs de Tweede Republiek was uitgeroepen. Aanvankelijk publiceerde de *BZH* over deze 'ernstige gebeurtenissen' louter 'met diep verdriet'.[7] De dagen erna beperkte de avondkrant zich tot het samenvatten van wat werd beschouwd als 'wilde verhalen en geruchten' uit de Franse hoofdstad en het in vertaling citeren van enkele revolutionaire proclamaties. De haperende informatiestromen tussen beide steden waren daar een oorzaak van, maar ook had het nieuws van de Februarirevolutie een schok teweeggebracht in Berlijn. De redactie besloot mogelijk tot terughoudendheid uit angst voor de nog altijd geldende Pruisische censuur. In elk geval weten we dat er intussen in het leeskabinet van de Zeitungshalle 'met een vrijheid [werd] gepolitiseerd, zoals tot dan toe in Berlijn ongehoord was geweest'. Luidkeels werden de verschillende kranten voorgelezen, ook in andere cafés en op straat, soms vanaf geïmproviseerde podia.[8]

Voor de bevolking van Berlijn had het 'moment van gekte', dat in maart 1848 ook in de Pruisische hoofdstad aanbrak, een

gewelddadige en een geweldloze component. Zo vochten revolutionairen op 18 maart op de barricaden, gingen de meer gematigden in de *Bürgerwehr* en vestigden de conservatieven al hun hoop op het ingrijpen door het Pruisische leger. Maar daarnaast bloeide, voorbij de wapenen, het politieke en sociale engagement op. Een roerig publiek debat nam binnen enkele dagen bezit van de publieke ruimte, waarin een keur aan meningen werd afgedrukt in kranten en pamfletten en op aanplakbiljetten. Daarnaast werd het debat gevoerd op straathoeken en in kroegen, en spoedig ook in de meer georganiseerde vorm van politieke clubs en andere verenigingen (zie het volgende hoofdstuk). Daarin leek Berlijn veel op Parijs. Maar meer nog dan aan de Seine werden er aan de Spree (net als op veel andere plekken in de Duitse staten[9]) massale *Volksversammlungen* georganiseerd: grootschalige, min of meer spontane en eenmalige bijeenkomsten over specifieke politieke onderwerpen. Enkele prominente volksvergaderingen werden gehouden op open terreinen buiten de stadsmuren, waar duizenden bijeenkwamen om hun stempel te drukken op actuele politieke ontwikkelingen. Niettemin zijn zij ondergewaardeerd in de historiografie.[10]

De samenscholingen van soms wel meer dan tienduizend Berlijners creëerden, in samenspel met de kranten en clubs, een nieuw publiek debat in de Pruisische residentie. Die volksvergaderingen hadden een belangrijk aandeel in de spanningen die binnen twee weken zouden uitmonden in een eigen Maartrevolutie. Maar ook na de revolutie bleven ze bestaan. In en om Berlijn vonden in 1848 enkele tientallen volksvergaderingen plaats, die verschilden van karakter, doelgroep en agenda. Ze werden vaak wel van tevoren aangekondigd, maar de opkomst en het verloop waren niet altijd gecoördineerd of georkestreerd. In dit hoofdstuk zal blijken dat er een groot verschil was tussen deze vergaderingen en de massaprotesten die ook plaatsvonden. Die laatste hingen vrijwel altijd samen met opstand en repressie, terwijl de volksvergaderingen anders werden beleefd. De organisatoren stond juist een vreedzame en ordentelijke politieke discussie en voorlichting voor ogen. Dit wordt bevestigd door de bereidheid van de koning om met de organisatoren te onderhandelen en hun vergaderingen te tolereren.[11]

Net als in Parijs lag de notie van de 'stem van het volk' de organisatoren van de Berlijnse volksvergaderingen op de lippen

bestorven.[12] Waren de massabijeenkomsten inderdaad sterke staaltjes 'volkspolitiek', manifestaties waarmee het volk onversneden een politieke stem kon laten horen? Moeten we ze zien als toonbeelden van de belofte van participatie, die elke burger de kans boden mee te praten en mee te beslissen over politieke thema's? Of waren de volksvergaderingen vooral het podium van volksmennerij en machtspelletjes, zoals critici meenden? Waren de organisatoren democratische pioniers of gewiekste demagogen?

Enkele volksvergaderingen worden hier onder de loep genomen om het belang van dit fenomeen te schetsen voor het verloop van de Berlijnse Maartrevolutie. Maar meer nog, en belangrijker in de context van dit boek, moeten de volksvergaderingen worden begrepen als één van de vele vormen van democratische experimenten in 1848. Hoewel het verschijnsel van de massale volksvergadering in de openlucht nauwelijks voorkwam in Parijs, zullen we ontdekken dat de Parijse clubs en de Berlijnse volksvergaderingen twee kanten van dezelfde medaille waren.

In den Zelten: het begin van een revolutie

De onrust over de nieuwsberichten uit Parijs reikte tot buiten de Berlijnse stadsmuren. In het oude adellijke jachtgebied Tiergarten, voor de Brandenburger stadspoort, lag een complex dat de *Zelten* heette. Al sinds de achttiende eeuw waren de Zelten een lommerrijke omgeving waar Berlijners hun vrije tijd doorbrachten. Vanaf de jaren 1820, toen er permanente bebouwing werd toegestaan, nam het aanbod aan vermaak en horeca een vlucht. In de decennia voor 1848 was er 'in den Zelten' (ook wel 'bei den Zelten' of 'unter den Zelten') een publieke ruimte gecreëerd waar Berlijners het laatste nieuws met elkaar deelden en daarover hun meningen vormden. Wat binnen de stadsmuren niet kon, werd in de Zelten wel getolereerd. In de jaren 1840 had deze steeds vrijere vergadersfeer het behoudende stadsbestuur meermaals tot gewelddadig ingrijpen gedreven. Desondanks werden de Zelten een symbool voor een beginnend publiek debat, vooral in oppositie tegen de regering. Kortom, de Zelten waren rond 1848 een geëigende plaats om te converseren over revolutionaire gebeurtenissen elders in Europa, maar slechts weinigen zullen hebben vermoed dat dit terrein van publiek vermaak en discussie de voedingsbodem was voor een eigen revolutie.

Het was eind februari nog volop winter in Berlijn, maar toch verschenen op de Zirkel (of: Kurfürstenplatz) bij de Zelten verschillende groepjes mensen die met elkaar stonden te roken en te praten. Tabaksgebruik in de buitenlucht was wegens brandgevaar streng verboden, dus het roken moet hier worden opgevat als symbool voor gemeenschappelijkheid en als rebelse daad in één. Algauw werd het muziekpodium ter plaatse omgetoverd tot een politiek podium, waaromheen de eerste spontane volksvergaderingen plaatsvonden. Toen op 6 maart de volle omvang van de Parijse revolutie bekend was geworden, kwam een groep studenten bij elkaar in een van de Zeltencafés. Hoewel de bijeenkomst volstrekt chaotisch verliep, werd uiteindelijk overeengekomen dat er een verzoekschrift naar de koning zou worden gestuurd. Het moest een 'getuigenis van de in Berlijn heersende stemming' zijn en het moest de hervormingswensen van de jonge generatie kenbaar maken.[13]

Toen de vergadering de volgende dag werd voortgezet in een zaal van een Zeltencafé, kwam er opeens een divers publiek van zeshonderd mensen opdagen. De schrijver Julius Löwenberg nam de leiding over de vergadering, die vier uur zou duren. Het resultaat was het besluit om een brief te sturen aan de koning waarin werd gepleit voor gelijke politieke rechten en vrije verkiezingen, maar ook voor de vrijheid van meningsuiting, drukpers en vergadering. Een tienkoppige afvaardiging zou de tekst hiervoor uitwerken, en die opnieuw aan een Zeltenvergadering voorleggen.[14]

'Het embryo van de revolutie'

De volgende dag, op 8 maart, kwamen de tien in comité bijeen in het centrum van de stad, in de Zeitungshalle. De groep bestond uit intellectuelen, onder wie Löwenberg zelf en Zeitungshalle-gastheer Gustav Julius, evenals de kunsthistoricus Max Schaßler en de arts Moritz Löwinson. Plotseling kregen zij hoog bezoek: het hoofd van de Berlijnse politie, Julius von Minutoli, wilde hen spreken. In het geheimzinnige overleg dat volgde, zou deze aristocraat hebben aangegeven 'niets tegen het verspreiden van het verzoekschrift noch tegen [nog] een volksvergadering' te hebben, maar wel wilde hij de organisatoren ontmoedigen om het verzoekschrift persoonlijk (en al zeker niet gevolgd door een stoet boze burgers) aan de koning te gaan overhandigen. Politie

en leger zouden in zo'n geval alle nodige maatregelen nemen om de tocht naar het koninklijk paleis te verhinderen, waarschuwde Minutoli. Dit had hij eerder die dag met Frederik Willem IV afgesproken. Meer nog dan een ontmoediging was de waarschuwing van het gezag een onbedoelde aanmoediging: ze was een eerste erkenning van het bestaan van de oppositie en een teken dat die oppositie de gevestigde orde een zekere angst wist in te boezemen. Volgens de gevleugelde woorden van de Pruisische generaal Karl Ludwig von Prittwitz, wiens herinneringen aan 1848 zijn gepubliceerd, was de Berlijnse politie op deze 8 maart 'met het embryo van de revolutie in onderhandeling getreden'.[15]

Minutoli zelf stelde zich op het standpunt dat de regering er in deze onrustige eerste dagen van maart goed aan deed vergaderingen toe te staan en redenaars – ondanks eerdere voornemens daartoe – niet te arresteren. De 'heersende politieke koorts' kon beter eerst wat 'uitdoven' voordat naar zwaardere maatregelen gegrepen zou worden.[16] Deze de-escalerende aanpak werd niet door de regering overgenomen.[17] Vooral de top van het Pruisische leger bleef erbij dat hard ingrijpen de enige juiste oplossing was – een houding die in de weken die volgden de conflicten zou opstuwen tot revolutionaire proporties. Er waren geruchten dat op de Zeltenvergaderingen en in de stad groepen Franse revolutionairen opdoken die opriepen tot revolutie. De koning zelf, hoewel hij ogenschijnlijk welwillend stond tegenover de revolutionairen, constateerde op 14 maart in een paniekerig briefje aan zijn minister Bodelschwingh dat *ze* 'gisteren op Unter den Linden in hele groepen Frans stonden te praten'. Hij drong er bij zijn minister op aan om dit *Literatenpack* (vrij vertaald: schrijverstuig) onmiddellijk onder dwang, bewaakt door gewapende militairen, in verschillende treinen de stad uit te sturen.[18] Geruchten over buitenlandse revolutionairen die de lokale bevolking ophitsten, kwamen in 1848 vaker voor – deels fungeerden zij als zondebok, deels bestonden er daadwerkelijk Duitse kleermakersgezellen die rondreisden en in Europa overal hun revolutionaire gedachtegoed verspreidden.[19]

Het spektakel van de volksvergadering

Het bijwonen van een volksvergadering moet spectaculair zijn geweest. Een van de weinige deelnemers die uitgebreid en met zelfreflectie over zijn belevenissen heeft geschreven was de

rechtenstudent en revolutionair Paul Börner. Hij zou zich de Zeltenvergadering van 7 maart nog lang herinneren: 'Onmiddellijk ontspon zich een zeer levendig debat. Ik hoorde en zag niets! Met kloppend hart had ik om het woord gevraagd. Maar mijn keel was als dichtgesnoerd, ik zag ervan af. Spoedig vatte ik nieuwe moed. Daarboven stond ik dan, voor mij een zwarte kluwen mensen, die me enorm leek. Alles wat ik wilde zeggen, was ik vergeten! Eindelijk kwam ik tot mijn begin, dat – zoals gebruikelijk – betrekking had op de "33 jaren schandelijke slavernij", wat met grote bijval werd ontvangen. Ik wilde vervolgens uiteenzetten dat wij zelf de vrijheid wilden veroveren, maar ik was nog nauwelijks begonnen: "We willen niet door Frankrijk vrij worden", of men hield mij al voor een tegenstander van de Februarirevolutie en door een algemeen concert van gesis en gelach werd ik gedwongen om, althans voor het moment, af te zien van de roem van de redenaar.'[20]

Behalve over de ongemakkelijke start van de politieke carrière van Börner, zegt dit citaat veel over wat het betekende om bij een volksvergadering te zijn – en er het woord te krijgen. Wie de juiste woorden vond, kon op veel steun rekenen van het publiek. Maar wie onwelgevallige dingen zei (of leek te zeggen) werd onmiddellijk weggehoond. Hier manifesteerde zich dezelfde 'democratische overgevoeligheid', die we herhaaldelijk in de Parijse clubs tegenkwamen.[21]

De redenaar werd al snel een ideaaltype, een held met roemvol aanzien. Dezelfde Paul Börner die op 7 maart nog stond te stuntelen bij de Zelten werd daar een sprekend voorbeeld van. Zijn flater was snel vergeten en de 'rednerische Carrière' waarvan hij had gedroomd, nam al spoedig een vlucht. Op 18 maart spoorde de achttienjarige student op de barricaden zijn stadgenoten aan, waarna hij zich in een mum van tijd zou ontwikkelen tot een populaire spreker in onder andere de Zeltenvergaderingen en in enkele clubs. Zijn populariteit was zo groot, dat papiertjes met afdrukken van zijn silhouet op straat werden verkocht.[22] Een dergelijke verering verklaart de aantrekkelijkheid van het spreken, maar net zo goed de aantrekkelijkheid van het bijwonen van de volksvergaderingen. Verreweg de meeste bezoekers hadden niet zozeer de bedoeling zelf mee te praten, ze kwamen vooral om te luisteren en deelgenoot te zijn van een unieke ervaring.

Vlak voor en in 1848 verschenen in de Duitse taal opeens talloze boeken over de kunst van de redevoering, waarin niet alleen inhoud maar vooral ook voordrachtsvaardigheden (stem, houding, taalgebruik) werden besproken. Historicus Andreas Schulz beschrijft de invloed van deze overgang als was het de komst van radio of televisie in de twintigste eeuw: politici moesten hun communicatievaardigheden aanscherpen en de strategie achter hun redevoeringen omgooien. Dezelfde dynamiek deed zich voor in de volksvergaderingen, en vermoedelijk nog sterker, omdat daar het volk rijendik stond te luisteren en te beoordelen. Sommige sprekers zouden overigens later worden verkozen tot parlementslid – en omgekeerd gebeurde het daarna geregeld dat parlementariërs kwamen spreken in volksvergaderingen en clubs.[23]

De populariteit van redenaars die we in Berlijn zien, doet denken aan Britse volksvergaderingen en politieke campagnes. Historicus James Vernon beschrijft de interactie tussen de spreker, die in woord en gebaar (en soms zelfs met attributen) zijn gehoor achter zijn zaak probeerde te krijgen, en het publiek dat hem daarbij aanmoedigde en opzweepte (of juist ontmoedigde) met applaus, geroep en gezang. 'Audiences demanded to be entertained as well as exhorted to "do their duty". [...] Audiences liked to be given as good as they gave.'[24] Deze redenaarscultus, die ook in Berlijn zijn intrede deed, maakte de podia van de volksvergaderingen aantrekkelijk voor sprekers: niet alleen konden zij er steun vinden voor hun politieke standpunten, er viel ook roem te vergaren. Juist het 'moment van gekte' dat door de revolutie was ontstaan bood vaardige sprekers, die vaak voor de revolutie nog marginaal en onopvallend waren geweest, de kans om via de podia van de volksvergaderingen en clubs in korte tijd op te klimmen tot de voorhoede van het revolutionaire debat.[25] En zoals we zagen in het aanvankelijke fiasco van Börner, kreeg het publiek gelegenheid om invloed uit te oefenen. In woorden, geluiden en gebaren kon het blijk geven van instemming met of afkeer van hetgeen op het podium werd gezegd. De invloed van het publiek in een volksvergadering is vergelijkbaar met de autoritair-democratische vergadervariant die we zagen in de Parijse clubs, waarbij het publiek door acclamatie en afkeuring de vergadering wel in een richting kon dwingen, maar waarbij individuele, inhoudelijke participatie voorbehouden was aan bestuursleden en gastsprekers.

De aanstekelijke revolutie

De herinnering van Börner aan zijn eerste optreden als redenaar laat ook zien dat de Berlijnse revolutionaire beweging zich sterk met die van Parijs identificeerde: toen de jonge spreker niet enthousiast genoeg de Februarirevolutie omarmde, werd hij uitgejouwd. Niet voor niets waren de Zeltenvergaderingen een directe reactie op het nieuws uit Parijs, zoals ook de Hamburgse journalist Georg Schirges het verwoordde, toen hij in maart 1848 naar Berlijn afreisde om de revolutie te verslaan: 'Zonder de buitengewone, gelukkige gebeurtenis in Parijs zou Berlijn geen *Tiergarten*-vergaderingen, en zonder [deze] Besprekingen voor de *Zelten* zou het geen barricaden hebben gezien. Bijna alle politieke omwentelingen van grote steden zijn van de voorsteden uitgegaan. En van een omwenteling is hier sprake in de ruimste zin van het woord. De Berlijnse Revolutie begon voor de stadspoorten.'[26]

Aan de revolutie van 18 maart gingen twee onrustige weken vooraf, waarin de Zelten de hoofdrol speelden. Op 10 maart stonden er al 6000 handtekeningen onder het verzoekschrift dat de Zeltenvergadering aan de koning wilde aanbieden. De dag erna besloot de Berlijnse stadsraad, de *Stadtverordnetenversammlung*, om de overhandiging van deze *Zeltenadresse* aan de koning af te wijzen – maar wel zou de raad een eigen, meer gematigde tekst opstellen. Intussen werd de Zeltenadresse aangevuld met een aparte *Arbeiteradresse*, waarin Berlijnse arbeiders de koning opriepen iets te doen aan de hoge werkloosheid en de slechte arbeidsomstandigheden.[27]

Op 13 maart kwam alles samen. Het was de eerste voorjaarsdag van het jaar. Een massa Berlijners stroomde naar de Zelten – voor de gebruikelijke ontspanning, maar ook vanwege de politieke spanning die overal voelbaar was. Bij de Zeltenvergadering die volgde waren nu ook meer arbeiders en lagere ambachtslieden aanwezig dan ooit tevoren. Toen na enkele uren de gemoederen hoog opliepen, ontstond het plan om een protestmars te ondernemen naar het stadspaleis van de koning, dat midden in Berlijn lag. Het Pruisische leger greep in en sloeg de menigte uiteen zodra die in de buurt van de Schlossplatz kwam. Deze schermutselingen brachten Berlijn nu in een 'voorrevolutionaire situatie' met de Zelten als brandpunt.[28]

De dag erna overhandigden leden van de stadsraad hun meer

In talloze andere Duitse steden en dorpen vinden in 1848 volksvergaderingen plaats. Hier spreekt een 'volksredenaar' de burgers van Wenen toe.

gematigde oproep aan de koning. Intussen poogden de regering en het leger verdere volksvergaderingen tegen te gaan, want zij vreesden de revolutionaire kracht ervan. Zonder succes. Spontane samenscholingen vonden nu overal plaats, ook *binnen* de stadsmuren. Studenten organiseerden bijeenkomsten waar tot wel 600 mensen op afkwamen. Her en der in de stad vonden kleine gevechten plaats. De spanning liep nog verder op toen er berichten doordrongen uit Wenen, waar op 13 maart eveneens een revolutie was uitgebroken en de reactionaire kanselier Metternich was verjaagd. Daarbij kwam het nieuws dat enkele dagen ervoor in Parijs zo'n 6000 Duitse en Franse demonstranten bijeengekomen waren om naar het stadhuis te marcheren. Daar had de Voorlopige Regering een delegatie Duitsers op audiëntie ontvangen en gesproken over eventuele Franse steun aan revoluties in Duitsland en aan plannen voor een verenigd Duitsland. De Franse driekleur werd gebroederlijk gehesen naast het Duitse zwart-rood-goud, met ertussen een witte banier met de tekst 'Fraternité'. Ook richtten leden van de Bund der Kommunisten in Parijs rond 9 maart een grotendeels Duitse club op.[29] Deze berichten werkten in Berlijn als katalysator: radicalen zagen een revolutie dichterbij komen, hervormers werden gesterkt in hun hoop op verandering en conservatieven zagen hun diepe angsten bevestigd.

Op 18 maart verbrak de Pruisische koning eindelijk zijn stilzwijgen, om concessies te doen aan de hervormingsbeweging. Maar het was te laat: de bijeenkomst voor zijn stadspaleis escaleerde en de barricaden werden betrokken. Bedoeld of onbedoeld hadden de Zeltenvergaderingen iets ontketend wat een 'revolutie' werd genoemd, naar het voorbeeld van de Parijse Februarirevolutie. Toch ging de Berlijnse revolutie lang niet zo ver: de Pruisische koning bleef aan de macht. Wel zag hij zich gedwongen zijn leger uit de stad terug te trekken, een nieuwe regering te benoemen en concessies te doen vanwege de geëiste politieke hervormingen. Ondanks het feit dat de vorst daarmee de succesvolste strategie zou blijken te hebben gekozen voor het tegenwerken van de revolutie, gaf zijn toeschietelijkheid de Berlijners juist het gevoel dat er waarlijk een 'revolutie' was uitgebroken. Het is dan ook niet overdreven om hier te blijven spreken van de 'Berlijnse Revolutie' of de 'Maartrevolutie' van 18 en 19 maart. Vrij naar het Thomas-theorema uit de sociologie zouden we hier kunnen zeggen: als mensen hun opstand als *revolutie* definiëren, dan is hij ook *revolutionair* in zijn gevolgen.[30] Voor allen die gingen participeren in politieke vergaderingen en verenigingen was de revolutie een realiteit, en daar gedroegen zij zich naar.

Volksvergaderingen na de Maartrevolutie

Na 18 maart bleven de Zelten een populaire locatie voor politieke bijeenkomsten. Er werd bijvoorbeeld met verzoekschriften en petities geprotesteerd tegen de door de koning bijeengeroepen Landdag en voor een nieuwe, democratisch verkozen volksvertegenwoordiging, tegen de aangekondigde terugkeer van het leger naar de stad en voor een oplossing van het sociale vraagstuk.[31] Maar na de revolutie waren de Zelten niet meer de enige locatie voor dergelijke manifestaties en vergaderingen. Met het opheffen van de censuur en het verbod op vereniging, evenals de afwezigheid van het leger en de vorming van een Berlijnse burgerwacht (de Bürgerwehr), konden politieke activiteiten nu ook binnen de stadspoorten worden ontplooid.

Zomaar op straat werden verhitte politieke discussies gevoerd, die konden uitgroeien tot ongeorganiseerde, spontane volksvergaderingen, de *Eckenclubs*. Op enkele prominente straathoeken ('Ecken') werd avond aan avond gediscussieerd

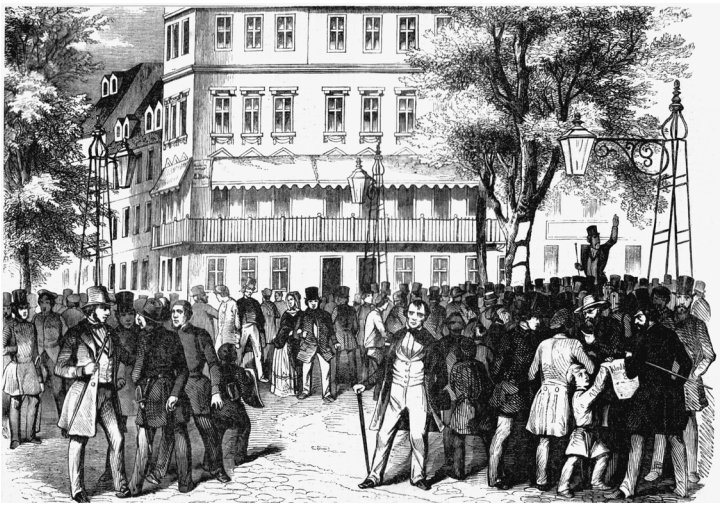

Volksvergaderingen ontstaan spontaan op de straathoeken van Berlijn. Deze Lindenclub, op Unter den Linden, is het bekendste voorbeeld van zulke *Eckenclubs*.

en gesproken, soms zelfs met populaire sprekers en een voorbereide agenda.[32] Bekende voorbeelden van Eckenclubs waren de Politische Ecke op de Charlottenburger Straße en de Lindenclub. De laatste kwam aanvankelijk bijeen voor de deur van het befaamde Café Kranzler op de hoek van Unter den Linden met de Friedrichstraße en had een actieve en iconische leider met de koosnaam 'Linden Müller'. Na de zomer, toen de contrarevolutie terrein won, zou de Lindenclub permanent in conflict raken met de *Konstabler*. Deze met sabel bewapende ordepolitie joeg de vergaderingen keer op keer uiteen om de leden vervolgens een straathoek verder weer te zien samenklonteren.[33]

Echte 'clubs' waren de Eckenclubs overigens niet, daarvoor was de straat als locatie te vluchtig: het administreren van leden, het beheerst voorzitten van vergaderingen, het stemmen en het gezamenlijk tot actie overgaan waren niet aan de orde. Maar het gebruik van de term 'clubs' door deze samenscholingen laat zien hoe algemeen geaccepteerd het idee van een club was geraakt als uitingsvorm van een nieuw politiek publiek debat. We zouden er zelfs voorzichtig uit kunnen concluderen, dat de 'club' ook voor de 'straat' gold als een nastrevenswaardige vergadervorm.[34]

Dat er niet alleen meer ruimte, maar ook meer animo was om te vergaderen, bleek wel op de avond van 21 maart in het Hotel

de Russie op Unter den Linden. Een crisisberaad groeide uit tot een hectische en massale vergadering, waaruit een week later de Politische Club en de Constitutionelle Club zouden voortvloeien. De bijeenkomst kwam in korte tijd tot stand, enkele uren na de beslissing van het 'Comité für die Bestattung unserer Todten' om gestorven barricadestrijders van 18 en 19 maart samen te begraven met de gesneuvelde soldaten. Het comité, dat door het stadsbestuur was samengesteld uit vrij conservatieve notabelen, wilde hiermee de verbroedering van alle Pruisen illustreren. Maar onder de opstandige burgers ontstond hierover juist verontwaardiging, want zij zagen het Pruisische leger als de grote vijand van de revolutie. De vergadering in het Hotel de Russie was spontaan van opzet en erg chaotisch: 'Opwinding, agitatie, radeloosheid en een verward door elkaar lopen. [...] Het rook naar sigaren en spanning.' Een eerste zaaltje van het hotel was al te klein gebleken, maar ook in de grote concertzaal was het zo vol dat men het gevaar liep 'om te stikken'. De conclusie dat de soldaten apart van de burgers moesten worden begraven, zou via een delegatie aan de regering worden overgebracht. Hoewel die delegatie nul op het rekest kreeg bij minister Von Arnim-Boitzenburg en ook bij politiechef Minutoli, werden de soldaten uiteindelijk toch apart begraven – de legerleiding wilde op haar beurt evenmin dat het leger geassocieerd zou worden met de revolutie.[35]

In feite was de begrafenis van de *Märzgefallenen* op 22 maart op zichzelf al een volksvergadering. Weliswaar was het collectieve begrafenisritueel geen volksvergadering in de gebruikelijke zin – er waren geen resoluties en stemmingen, noch was er een voorzitter of een agenda – maar toch was het een choreografie van een ongeëvenaarde hoeveelheid Berlijners bij elkaar. Het was de grootste Berlijnse volksmanifestatie van 1848 en als zodanig was zij niet alleen een uiting van collectieve rouw, maar had zij ook een sterke politieke lading en een revolutionaire symboliek – ondanks dat de begrafenis geschiedde op initiatief van de regering. De optocht van naar schatting bijna honderdduizend mannen, vrouwen en kinderen, begaf zich op die woensdag door de stad, langs het paleis van de berouwvolle koning, richting het Volkspark Friedrichshain. Langs de kant stonden nog eens honderdduizend toeschouwers. Hoe massaal en geïmproviseerd de manifestatie ook was, toch verliep zij ordentelijk. De 183 kisten

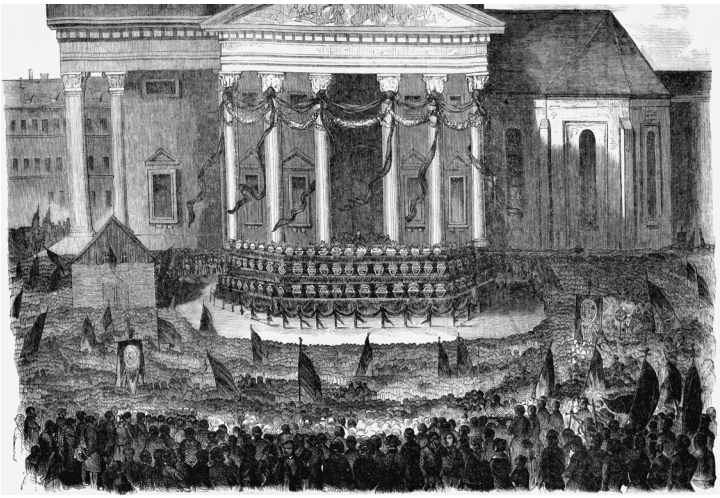

De doden van de barricadestrijd van 18 en 19 maart liggen opgebaard op de Gendarmenmarkt, voordat zij in optocht naar hun laatste rustplaats in het Volkspark Friedrichshain worden gebracht.

waren ingedeeld naar beroepsgroep en sociale afkomst van de gevallen strijders. Elk cluster werd gevolgd door een stoet nabestaanden met muziek, vlaggen en andere revolutionaire symbolen. Niet alleen die symboliek gaf de volksmanifestatie een politiek karakter. Op de begraafplaats zelf hielden een aantal prominente revolutionairen en voorgangers uit de protestantse, katholieke en joodse gemeenschappen enkele indringende grafredes.[36] De symboliek en retoriek van de ceremonie waren zo politiek, vernieuwend en dwingend van aard, dat zij de begrafenis eigenlijk maakten tot een revolutionaire volksvergadering.

Iets vergelijkbaars gebeurde op 4 juni, toen wederom de hele stad uitliep voor een massale herdenking van de gevallenen van de Maartrevolutie. Tussen de 100.000 en 250.000 Berlijners liepen mee of stonden langs de kant van de weg, terwijl de begrafenisroute van 22 maart opnieuw werd afgelegd – tot aan de graven in het Volkspark Friedrichshain. Duizenden Duitse vlaggen wapperden naast banieren van diverse politieke clubs en andere lokale organisaties die sinds maart waren opgericht. Maar anders dan op 22 maart waren er op 4 juni veel minder leden van de gegoede burgerij te bespeuren. Ook getuigden de herdenkingstoespraken niet meer van het krachtige, revolutionaire elan van

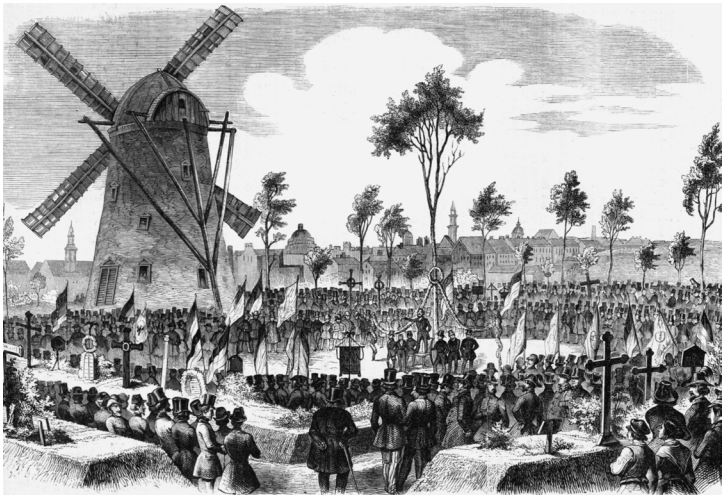

Op 4 juni worden de barricadestrijders herdacht die zijn gesneuveld op 18 en 19 maart. Dit gebeurt in het Volkspark Friedrichshain, waar zij zijn begraven.

de Maartrevolutie.[37] Net als in Parijs zouden in Berlijn de verwachtingen uit het euforische revolutiemoment spoedig botsen met nieuwe realiteiten.

Volksvergadering rond de 'eenzame populier'

De dag na de begrafenis bleek wederom dat de revolutie de behoefte aan volksvergaderingen eerder had vergroot dan weggenomen. Op een affiche dat in de stad werd aangeplakt, viel te lezen: 'Burgers, meesters, handelaren, gezellen, dagloners, mannen die hulpbehoevend en behulpzaam zijn, komt allen samen in uw vrije tijd – verzuimt u de arbeid niet, die u heeft; wie geen arbeid heeft, zoeke die dan, met Gods hulp zult u die vinden – bespreekt onder elkaar in rust en orde uw toestand. Laat het moment van vergadering, welk moment ook, een vrij en feestelijk moment zijn.'[38]

De vergaderingen waar het affiche toe opriep moesten 'feestelijke' momenten zijn. Daaruit spreekt niet meer de prerevolutionaire onvrede, maar juist de revolutionaire euforie: het recht om te vergaderen was een verworvenheid, een feest. Overigens verwees een 'vrij moment' hier naar de avonduren (*Feierabend*), dus na de werkdag. De oproep om te vergaderen zonder 'de arbeid te verzuimen' kan enerzijds worden opgevat als een teken

van zelfbeheersing en verantwoordelijkheidsgevoel van de organisatoren en anderzijds als een concessie aan werkgevers en autoriteiten.[39]

Op hetzelfde affiche werd een nieuwe volksvergadering aangekondigd voor 26 maart, om 14 uur – vanzelfsprekend op de vrije zondag. 'Alle mannen, die redelijkerwijs willen en kunnen helpen' waren uitgenodigd, en in het bijzonder de leden van de Landdag. Andere belangengroepen en vergaderingen werden opgeroepen vertegenwoordigers te sturen, die dan als sprekers namens hun achterban aan de grote vergadering deel konden nemen. De kritische chroniqueur Robert Springer vermoedde dat het er vooral om ging de *vox populi* – die door de organisatoren zorgvuldig werd gedirigeerd – te laten horen, om die vervolgens in een verklaring aan de koning over te brengen.[40]

De vergaderplaats was in de openlucht. Niet bij de Zelten, maar op een braakliggend stuk grond op tien minuten lopen van de Schönhauser Tor, een van de noordelijke stadspoorten. Het veld deed gewoonlijk dienst als militair exercitieterrein en lag langs de weg richting het dorp Pankow.[41] De open zandvlakte lag tussen wat schaarse bebouwing en landbouwgrond. Midden op de vlakte stond één enkele populier, de *einsame Pappel* in de volksmond.[42] Het beeld van deze eenzame boom in het kale landschap riep allerlei romantische associaties op, zoals in de mijmeringen van Springer: 'Deze melancholische populier staat daar, zoals de spar van Heine, te verlangen. Pijnlijk te verlangen...'[43]

Dat de boom ook nog eens op een oefenterrein van het – door de revolutionairen gehate – Pruisische leger stond, maakte de symboliek voor een revolutionaire volksvergadering compleet. De eenzame populier verlokte de dichter en democraat Theodor Fontane tot een vlammend gedicht:

Brave burgers van lagere stand,
Buiten aan de weg bij de eenzame populier
Een grote volksvergadering thans; –
Wie niet komt, is niet goed wijs.

[...]

Vlug dan! Reeds op 't wankel hout
Staat de spreker vrij en stout,
't Is een wonderlijke man,
Baard en haar golven op de wind.

[...]

Glinsterend aangedaan
Groet hij nu en heft hij aan:
'Monarchie, adel, standen allemaal,
Zijn verouderd, zijn feodaal, [...]
Weg ermee! De nieuwe tijd
Eist een nieuwe gerechtigheid. [...]
Vrienden, neen, de staat als begrip
Is een lek geworden schip.'

En hij zweeg. Van duizend handen,
Klonk een eindeloos geklap.
Iemand uit d'eerbare burgerstand,
Riep iets van '*dankbaar Vaderland*'.
En het volk stopte zijn wagen
Om hem op de schouders naar huis te dragen.[44]

Aan de voet van de eenzame populier werd die zondag met houten tafels een provisorisch podium in elkaar gezet, versierd met zwart-rood-gouden vlaggen. Rond drie uur werd dit 'wankel hout' beklommen door twee mannen. De één groot en tenger, de ander klein en pafferig, beiden met de gangbare 'democratenbaard' (die golfde op de wind, als we Fontane moeten geloven) en een resolute blik in de ogen. Het waren de dierenarts Urban en de kleermaker Eckert, wier namen onder het affiche met de uitnodiging hadden gestaan.[45] Zij namen de leiding over de bijeenkomst die in de volksmond werd aangeduid als de 'Volksvergadering rond de eenzame populier'.[46]

Urban en Eckert waren al voor de revolutie ondergronds politiek actief geweest, maar destijds bij het grote publiek nog onbekend.[47] Daar was een week eerder verandering in gekomen, toen zij op de barricade stonden. Naar verluidt was Urban op 18 maart zelfs de eerste om bij de escalerende bijeenkomst voor het paleis 'Barrikaden!' te roepen, een kreet die door duizenden werd

overgenomen en direct in daden werd omgezet. Als *Barrikadenhauptmann* verwierf hij de status van *Barrikadenheld*. Hij vocht fel en schijnbaar zonder angst, maar vooral zijn strategische leiding over het ongeregelde zootje barricadestrijders – van communistische studenten tot koningsminnende leden van het schuttersgilde, en alles daartussenin – en één heldhaftige reddingsactie dwongen respect af.[48] Dus toen Urban en Eckert, die zich samen met nog vijf mannen (allen ambachtslieden) schaarden onder de noemer 'Afvaardiging voor het oplossen van de nood',[49] in hun affiche van 23 maart opriepen tot een volksvergadering viel dat bij het revolutionaire deel van de bevolking in goede aarde.

Toch was hun volksvergadering niet revolutionair in de zin van 'subversief', want de zeven organisatoren hadden hun plannen van tevoren uitgebreid overlegd met de autoriteiten, die ondanks de revolutie nog zoveel gezag genoten dat hun toestemming of weigering ertoe deed. Niet alleen hadden Urban en de zijnen het fiat gekregen van de minister, de politiecommissaris, de burgemeester, de voorzitter van de Stadtverordnetenversammlung en enkele leden van de Pruisische Landsdag – zelfs de koning stemde persoonlijk in met hun plan een volksvergadering te houden. Een unicum in de Pruisische geschiedenis. Het verhaal gaat dat barricadeheld Urban op 23 maart werd uitgenodigd door de koning, die zich wilde beraden op de toekomst. Daarbij zou Urban zich aan de voeten van de vorst hebben geworpen en zijn excuses hebben aangeboden voor de barricadestrijd. Bovendien zou hij Frederik Willem IV hebben aangeboden om persoonlijk diens leger weer terug te halen naar de stad, in ruil voor toestemming om een volksvergadering te organiseren.[50] Dat zou verklaren waarom in het hierboven geciteerde affiche zoveel nadruk wordt gelegd op het vergaderen 'zonder de arbeid te verzuimen' en waarom was gekozen voor een vergaderplaats die zo ver buiten de stadspoorten lag. De openbare orde en de politieke stabiliteit in de stad mochten niet verder onder druk worden gezet.

Het overleg met de autoriteiten ging nog verder. Urban en Eckert hadden hun plannen tot in detail doorgesproken met politiechef Minutoli. Met hem stelden zij een *Ordnung* op: een lijst met twaalf punten van orde om de vergadering in de hand te houden.[51] Dit overleg was opvallend in het licht van de autoritaire onderdrukking van dergelijke vergaderingen vóór de

revolutie. Enkele weken eerder, toen de Berlijnse regering al onderhandelde 'met het embryo van de revolutie', ging het de organisatoren van de Zeltenvergaderingen nog om het verkrijgen van toestemming en ging het de Berlijnse politie om het voorkomen van een revolutie. Na 18 maart, met de revolutie als voldongen feit, leek de koning door zijn afspraken met Urban een heuse dialoog te zijn gestart met de revolutie zelf – een pad waarvan niemand wist waarheen het zou leiden. In 1848 was democratie – zeker in Berlijn – één groot experiment.

Het spektakel rond de eenzame populier

Eckert en Urban moeten vanaf het podium om zich heen tussen de tien- en twintigduizend mensen op het veld hebben zien staan. De populier was bepaald niet 'eenzaam' meer te noemen: de volksvergadering was de grootste die Berlijn dat jaar zou zien, als we de begrafenisstoet van eerder die week buiten beschouwing laten. De menigte was duidelijk anders samengesteld dan tijdens de Zeltenvergaderingen of op de Schlossplatz op 18 maart. Waren daar nog veel 'hoge hoeden' gesignaleerd van gegoede Berlijners, rond de populier verzamelden zich hoofdzakelijk belangstellenden van lagere komaf – veelal ambachtsgezellen en geschoolde arbeiders. Dat was niet vreemd: de bijeenkomst zou vooral gaan over de 'noodtoestand' waarin de arbeiders zich volgens de organisatoren bevonden.[52]

Volgens de aankondiging moest de vergadering in alle 'rust en orde' verlopen en was elke bezoeker gebonden zich daaraan te houden. Bovendien werd bij aanvang van de vergadering de Ordnung voorgelezen door Eckert, die door het comité tot voorlopige voorzitter was benoemd. Deze lijst met afspraken om de vergadering ordentelijk te laten verlopen, werd opgetekend door een verslaggever van de *BZH*.[53] De Ordnung schreef voor dat er een *Ordnungssprecher* gekozen moest worden – een voorzitter die te allen tijde kon beslissen de vergadering te sluiten of te verdagen. Alle eventuele stemmingen zouden geschieden door het publiek te vragen zich keurig rechts en links voor de voorzitter op te stellen (resp. voor en tegen de voorgestelde besluiten). Of dit stemmen met de voeten in de praktijk goed verliep in de duizelingwekkende menigte die kwam opdagen, wordt uit de bronnen niet duidelijk. Een *Wahl-Aufseher* zou worden aangesteld om op het goede verloop van deze stemmingen toe te zien.

Op het militaire oefenterrein buiten de Schönhauser Tor/ Stadspoort wordt op 26 maart de volksvergadering rond de eenzame populier gehouden.

Verder zou aan twee vrijwilligers worden gevraagd notulen te maken. Gedelegeerden van andere vergaderingen of verbanden (bijvoorbeeld katoendrukkers, fabrikanten en onderwijzers) moesten zich voor aanvang van de vergadering registreren bij de notulisten. Alleen vanaf het podium mocht worden gesproken, omdat de spreker anders niet te verstaan was. Sprekers mochten niet worden onderbroken (behalve door de Ordnungssprecher). Tot slot zou een comité samengesteld worden om contact te onderhouden met de leden van de Landdag – van hen werd hulp verwacht bij het vinden van een oplossing voor de sociale kwestie.[54]

Nadat Eckert de vergaderregels had voorgelezen, nam hij de tijd om het opgewonden publiek extra tot kalmte te manen. Hij liet de vergadering niet van start gaan voordat het publiek had beloofd rustig te blijven. De eerste sprekers waren drie Berlijn-

se leden van de Landdag. Zij waren uitgenodigd de vergadering bij te wonen en werden nu spontaan opgeroepen om het publiek toe te spreken. Hun beloften ter verbetering van de toestand van de arbeiders leidden weliswaar tot bijval in de nabijheid van het podium, maar een cynische toehoorder verderop merkte op: 'Alleen de afvaardiging lijkt er vertrouwen in te hebben, de vergadering heeft dat nog niet.'[55]

De volgende spreker was uiterst kritisch op de Landdag, waarin vooral de adellijke en burgerlijke belangen waren vertegenwoordigd. Moest het volk de ondemocratische Landdag, die alleen maar door de koning bijeengeroepen was voor een beslissing over de verkiezingen, vertrouwen met het oplossen van de sociale kwestie? 'Meine Herren, das geht nicht! Nimmermehr! (Bravo.)'[56] De sprekers na hem deden hun beklag over de lage lonen en werkloosheid of over het gebrek aan sociale zekerheid, voornamelijk in de eigen beroepsgroep of persoonlijke situatie.

Overigens bevestigt de *BZH*-verslaggever niet bepaald het beeld dat we kregen uit het gedicht van Fontane. De dichter had, mogelijk in zijn dichterlijke vrijheid, de bebaarde spreker felle antimonarchistische uitspraken in de mond gelegd, maar in het *BZH*-verslag komt de monarchie helemaal niet ter sprake. Dat strookt met de ervaring van chroniqueur Wolff, die in 1848 op een wandeling door de voorsteden verhitte discussies onder arbeiders hoorde, maar daarbij 'geen wanklank tegen de koning' bespeurde.[57] Op de vergadering kwamen in het verlengde van de sociale kwestie wel andere politieke thema's ter sprake, zoals kiesrecht, burgerbewapening en onderwijs. De spreker Ries, die getuige zijn doctorstitel bovengemiddeld geleerd was, drong aan op concrete daden en stelde voor dat de vergadering in zou zetten op een breed 'Arbeidsministerie', dat alle gewenste maatregelen zou treffen en controleren. Hij kreeg bijval van Ludwig Bisky, een activistische goudsmid uit de Handwerkerverein en de Bund der Kommunisten (en later de Arbeiterverbrüderung), die aandrong op haast. De schrijver August Wöniger, die een leidende rol had gehad in de Zeltenvergaderingen van begin maart, stelde voor de lijst met daarop nog dertig (!) sprekers in te korten tot tien, om daarna tot besluiten te komen en resultaten te boeken. Zo geschiedde. Na ongeveer tien sprekers kapten Urban en Eckert de reeks af en kon Wöniger de stemming aankondigen.[58]

Toen over zes algemene punten werd gestemd, ontstond bij het laatste punt – over de Landdag vs. algemeen kiesrecht – verwarring, omdat Wöniger de vraag niet helder had voorgelezen. Na een 'urenlange, ondoordringbare herrie' slaagde de jurist Reinhardt erin de vraag opnieuw te stellen en werd er overtuigend tegen de oude Landdag gestemd.[59] Maar intussen hadden Eckert en Urban de vergadering al gesloten met een tegenovergesteld resultaat in de zesde stemming. Zo lagen er op 26 maart omstreeks acht uur, na vijf uur vergaderen, opeens *twee* lijsten met eisen aan de regering:

1 het recht op arbeid en de betere organisatie van arbeid (in een ministerie van Arbeid),
2 afbouw van het staande leger,
3 onderwijs op kosten van de staat,
4 zorg voor invalide arbeiders,
5 minder uitgaven door de regering, en
6a het bijeenroepen van de oude Landdag om over de zaak te beslissen.
ó f:
6b verkiezing van een nieuw parlement via algemeen actief en passief mannelijk kiesrecht.[60]

Eckert en Urban hadden een comité samengesteld om de eisen (inclusief variant 6a) aan de koning te overhandigen, maar dat had ook Reinhardt gedaan (maar dan met variant 6b op de lijst). Hoewel de organisatie van de volksvergadering deze tweede delegatie niet erkende, mochten beide comités op audiëntie komen. Na het aanhoren van de eisen schijnt de koning het grootste deel weggelachen te hebben. Vooral de combinatie van overheidsbezuinigingen en het instellen van door de staat gefinancierd volksonderwijs zou op zijn lachspieren hebben gewerkt. Kortom, hij wees de eisen af en tastbaar politiek succes bleef daarmee uit voor de volksvergadering rond de eenzame populier.[61] Toch was de massale bijeenkomst wel een katalysator geworden voor vele kleinere bijeenkomsten en verenigingen van werknemers in diverse beroepsgroepen, die nu ook gingen vergaderen over sociale en politieke thema's.[62]

De massale volksvergadering rond de eenzame populier moet minstens zo'n groot spektakel zijn geweest als de Zeltenvergaderingen. Sprekers probeerden met luide stem een voorstel te doen of een reactie op gedane voorstellen te geven. Met de duizenden aanwezigen en zonder versterking was alleen het zich verstaanbaar maken al een zware klus. De meerderheid moet nauwelijks iets mee hebben gekregen van de gehouden toespraken. Het is zelfs bij de laagste schatting (10.000 bezoekers) onwaarschijnlijk dat meer dan de helft van het publiek de sprekers goed kon verstaan – als men daar al de stilte en het geduld voor kon opbrengen. Ook al waren de redenaars getalenteerd, het open veld bood al een slechte akoestiek en stond ook nog eens vol met opgetogen pratende en bewegende (jonge)mannen (en een enkele vrouw, als we tekeningen van de vergadering mogen geloven). Het is ondenkbaar dat die zich braaf vijf uur lang stil hebben gehouden. Overigens konden sprekers zelf in de waan verkeren dat hun woorden een veel groter bereik hadden.[63]

Volksvergaderingen waren ook een visueel spektakel. De sprekers trokken de aandacht met hun 'democratenbaarden' en lange haren, hun lichaamshouding en gebaren, en alleen al door het feit dat zij op een podium boven de menigte uittorenden. Achter hen hing de Duitse driekleur in de populier en het is waarschijnlijk dat die terugkwam op de kleding van organisatoren en publiek – sjerpen en kokardes in het zwart-rood-goud vonden gretig aftrek in maart 1848.[64] Dergelijke visuele symboliek versterkte het gevoel dat er iets bijzonders en belangrijks aan het gebeuren was. De details van de toespraken drongen waarschijnlijk niet tot veel toeschouwers door. De organisatoren waren bezig met het in goede banen leiden van de vergadering, de bezoekers lieten het schouwspel op zich inwerken. Wie geïnteresseerd was in de inhoud kon na afloop ook toespraken of verslagen van de vergadering teruglezen in kranten en pamfletten.[65]

Een volksvergadering was dus meer dan alleen een inhoudelijke politieke bespreking: het was een *performance*, en daarmee een instrument om legitimiteit te geven aan een bepaalde politieke agenda. Inherent aan het begrip 'volksvergadering', claimden de organisatoren van de volksvergadering rond de eenzame populier dat zij de stem van het volk lieten horen. Die stem klonk vooral in de macht van het getal, dus in de massa-

le opkomst. Het feit dat de vergadering überhaupt plaatsvond, bood al een suggestie van legitimiteit van de eisen tot politieke en sociale hervormingen die er werden geformuleerd.

Het stemmen moest de claim kracht bijzetten dat hier, rondom de eenzame populier, de 'stem van het volk' klonk – hoewel het, net als in de Zeltenvergaderingen en in de Parijse autoritair-democratische clubs, de vraag blijft hoeveel invloed het publiek daarmee kreeg. Een grote hoeveelheid al te specifieke kwesties werd uit praktisch oogpunt niet in stemming gebracht; alleen over de zes algemene stellingen mocht het publiek zich uitspreken. Om de geloofwaardigheid van de volksvergadering te verhogen moest alles rustig en ordentelijk verlopen, maar de verwarring die ontstond bij de laatste stemming – die zelfs tot een dubbelzinnige uitkomst en de afvaardiging van twee comités leidde – schaadde de geloofwaardigheid. Zij verleidde de koning er niet bepaald toe de eisen van de volksvergadering serieus te nemen.[66]

Op de claim dat de volksvergadering de 'stem van het volk' vertolkte, kwam ook kritiek. Het zou allemaal doorgestoken kaart zijn. Dat was in ieder geval wat de kritische observator Springer insinueerde: Urban, Eckert en de andere organisatoren zouden de mening van de massa niet willen horen, maar haar willen bepalen. Springer beschreef de Berlijnse publieke opinie als 'een windvaantje' dat zich alle kanten op liet blazen.[67] Zijn commentaar schept het beeld van bijeenkomsten 'voor de vorm', waarbij het publiek onder valse voorwendselen werd ingezet door een kleine groep opiniemakers ('volksmenners', volgens cynici) om legitimiteit te verschaffen aan hun standpunten. Zij zouden dus de 'stem van het volk' zelf bepalen – in plaats van het volk te laten spreken.[68]

Het grote publiek had een beperkte invloed op de vergadering: het had invloed op de sprekers noch de agenda, en evenmin had het veel te zeggen over de praktische organisatie en de ordehandhaving.[69] Daarvoor was zowel daadkracht als improvisatie- en sturingstalent vereist, iets waar organisatoren als de barricadeheld Urban in uitblonken. Maar hun overleg met de regering en de politie, evenals hun besluit om de stemming in het voordeel van de Landdag ('variant 6a') af te ronden, maakten Urban en de zijnen niet onomstreden.

De Berlijnse volksvergaderingen waren bij uitstek demo-

cratische experimenten. James Vernon heeft uitgelegd hoe in Groot-Brittannië de volksvergaderingen vanwege de 'gesproken politiek' laagdrempelig waren, terwijl de 'geschreven politiek' een elitair en exclusief karakter had. Daarnaast schrijft Vernon over de kracht van de 'visuele politiek', die ook gold voor de volksvergaderingen in Berlijn. Het grote verschil met Groot-Brittannië was wel dat de Britse *meetings* in de loop van enkele decennia een traditie hadden ontwikkeld, terwijl in Berlijn pas in 1848 plotseling openbare en massale volksvergaderingen mogelijk werden. Er bestond voor maart 1848 nog geen uitgebreide vergaderings- of verenigingscultuur met beroemde sprekers of met visuele symbolen, zoals banieren en kleuren.[70]

De tweede volksvergadering rond de eenzame populier

Op zondag 9 april vond een 'tweede grote vergadering rond de eenzame populier' plaats, maar die trok uiteindelijk slechts duizend bezoekers. In haar aankondigingsaffiche noemde de 'Afvaardiging voor het oplossen van de nood' het 'grote succes' van de eerste vergadering.[71] De organisatie maakte geen woorden meer vuil aan de uitkomst van de vorige vergadering, die de koning lachend terzijde had geschoven. Net als in het affiche van twee weken eerder werd de Berlijnse mannen in de aankondiging opgedragen zich te gaan organiseren, vooral ook buiten de aangekondigde volksvergadering om. Explicieter nu was de opdracht aan allen om in 'bijzondere gemeenschappen' tot een standpunt te komen over de wenselijke oplossing voor de nog bestaande 'noodsituatie' en vervolgens onderling afgevaardigden te kiezen, die zouden mogen spreken bij de eenzame populier. Het spreekrecht aldaar was exclusief voorbehouden aan deze afgevaardigden, die zich als zodanig bij de organisatie moesten legitimeren met een volmacht van hun gezelschap. Dit alles gebeurde in het kader van de ordehandhaving – iets wat op 26 maart nog niet zo strikt geregeld was geweest.[72]

Om dezelfde reden werd alvast benadrukt dat de directe omgeving van de sprekerstribune alleen toegankelijk zou zijn voor afgevaardigden, niet voor toehoorders. In feite was de bijeenkomst daarmee geen 'volksvergadering' meer, maar een vergadering tussen vertegenwoordigers van het volk. Op 9 april bleek er inderdaad een speciale barrière te zijn opgeworpen die de populier, het podium en het gebied daaromheen scheidde van de rest

van het veld. Maar al bij aanvang bleek de afstand tot het publiek te groot en stond de organisatie toe dat ook het gewone publiek zich binnen de omheining begaf om de sprekers te kunnen verstaan.[73]

De voorzitter was wederom Eckert. Hij kondigde aan dat de 'nood' van de arbeiders deze keer zou worden belicht van de kant van de werkgevers. Het was vast ook daarom dat er een speciale delegatie van de Berlijnse (liberale) Constitutionelle Club te gast was. Ver kwam de vergadering echter niet. Al na drie sprekers nam ene Förster het woord: 'Wij overleggen hier over onze nood. Maar als onze besluiten geldig moeten zijn, dan moeten wij de leiding over deze beraadslagingen in goede handen leggen. De volksvergadering, die me heeft opgedragen in haar naam te spreken, is van mening dat de heren Urban, Eckert en Bremer niet meer het algemene vertrouwen bezitten. (Bravo!) [geroep uit het publiek, GW] En wel om volgende redenen: de genoemde heren zijn niet uit ons midden gekomen, we hebben hen niet verkozen. Misschien hebben zij deze vergadering uit eigen initiatief beroepen, dat zou loffelijk zijn! Misschien echter, ook op aandringen van anderen. [...] Ten tweede zijn de heren voorzitters bij maatregelen betrokken geweest, die niet in de geest van het volk waren.'[74]

Plotseling werd dus de leiderspositie van de organisatoren in twijfel getrokken – juist vanwege de beoogde legitimiteit van de vergadering ('als onze besluiten geldig moeten zijn'). Er werd openlijk gesuggereerd dat de organisatoren 'van bovenaf', van de autoriteiten dus, de opdracht hadden gekregen de volksvergadering te organiseren. Daarbij werd Eckert en vooral Urban verweten dat zij hadden geheuld met de regering, dat zij in de vorige vergadering de Landdag hadden gesteund en dat zij betrokken waren geweest bij een gewelddadige aanval op de Politische Club van ruim een week eerder, die zou zijn gepleegd door grondwerkers die waren opgehitst en omgekocht door reactionairen die de revolutie wilden dwarsbomen. Ook zouden zij de revolutionairen Eichler en Schlöffel met geweld hebben bedreigd.

Gezien de wending die de vergadering hiermee nam, werd op voordracht van Förster een andere, tijdelijke voorzitter benoemd: Ludwig Bisky. Die gaf de beschuldigde organisatoren de gelegenheid te antwoorden. Eckert beperkte zich tot zijn eigen

rol. Hij verklaarde op eigen initiatief betrokken te zijn geweest bij de organisatie en zei dat hij alleen de vergadering voorzat totdat een geschikte nieuwe voorzitter zou zijn verkozen. Hij had op het punt gestaan hiervoor een verkiezing te houden. Maar nu zijn gezag was ondermijnd en hij openlijk werd bekritiseerd, werd de grond de getergde Eckert te heet onder de voeten. Hij zou zich terugtrekken, met de niet heel geloofwaardige verklaring: 'Ik ben de vader van een gezin en mijn aangelegenheden staan me niet toe veel tijd op de openbare vergaderingen door te brengen.'[75]

Urban had meer uit te leggen. Alle beschuldigingen van geweld en bedreigingen jegens revolutionairen, die hij ook al op vergaderingen elders had horen uiten, ontkende hij. Wel gaf hij toe in de dagen na 18 maart van plan te zijn geweest het teruggetrokken staatsleger terug te halen naar de stad. Zijn woorden veroorzaakten tumult. Bisky wilde de discussie verder laten gaan, maar van alle kanten werd aangedrongen op een stemming. Met handopsteken werd unaniem besloten dat Urban en Eckert geen voorzitters meer zouden zijn. Bisky werd verkozen tot de nieuwe voorzitter.[76]

De vergadering duurde nog een tijd voort, waarbij ongeveer dezelfde sociale en economische thema's aan de orde kwamen als tijdens de vorige vergadering. De concurrentie van de Engelse stoommachines op de kledingmarkt was een thema, net als andere industriële en handelskwesties en de huurtarieven van woningen. Kleiber, voorzitter van de Gesellenverein en afgevaardigde van de Constitutionelle Club, maakte zich zorgen om het uiteenvallen van de grote volksvergaderingen in de stad in kleinere bijeenkomsten – een fragmentatie die volgens hem een 'Schwächung der Gesammtkraft' tot gevolg zou hebben. Hij pleitte ervoor dat alle vergaderingen delegaties naar elkaar zouden sturen om in contact te blijven.[77] Dit streven naar eenheid van de revolutionaire beweging doet denken aan de diverse initiatieven hiertoe in Parijs, zoals de Club des Clubs.

De bestuurlijke strubbelingen kwamen pas aan het einde van de vergadering weer terug. Op initiatief van de spreker Nauh werd besloten een onderzoek in te stellen naar de waarheid achter de beschuldigingen aan het adres van Urban en Eckert. Daartoe werd een comité benoemd van zeven prominente leden van de vergadering. Nadat Bisky alles had samengevat, sloot hij de

vergadering 'in musterhafter Haltung' – op voorbeeldige wijze. Het comité zou uiteindelijk pas op 22 mei oordelen dat voor de beschuldigingen jegens Urban en Eckert geen bewijs was gevonden en dat zij dus vrijuit gingen.[78]

Terwijl het enthousiasme en de opkomst beduidend minder waren dan op 26 maart, kwam er toch iets voort uit de vergadering van 9 april. Vanuit de klacht dat de volksvergadering te weinig deed om daadwerkelijk de belangen van arbeiders te behartigen, had de spreker Schomburgk opgeroepen tot het vormen van verschillende Arbeiderscommissies – onder het centraal comité van de Constitutionelle Club. Die commissies zouden in contact treden met de regering om haar de belangen van arbeiders kenbaar te maken. Al de volgende dag werden de eerste van deze commissies gevormd. Minister Von Auerswald toonde zich bereid met deze commissies in overleg te treden.[79]

De vergaderingen rond de eenzame populier werden aangekondigd en beschreven als 'arbeidersvergaderingen', of in ieder geval als volksvergaderingen met *die Abhülfe der Noth* als doel – de nood waar vooral de arbeiders onder leden. De organisatoren behoorden zelf niet tot deze doelgroep: Urban was dierenarts en de anderen waren gezellen in diverse ambachtssectoren.[80] De speciale uitnodigingen voor leden van de Landdag (26 maart) en het zich associëren met de Constitutionelle Club (9 april), evenals de vermoedens van reactionair handelen door Urban en Eckert, suggereren dat de organisatoren van de Populiervergaderingen juist níet zo revolutionair waren. En dat zij met een prerevolutionaire standenvergadering en een gematigd liberale club meer op hadden dan met de radicalen van bijvoorbeeld de Politische Club. Maar het barricadeheldendom van Urban en de inbreng van de communist Bisky op de vergaderingen weerspreken dat beeld. Dergelijke tegenstrijdigheden bestonden overigens vaker rond personen en organisaties die opereerden in het heetst van de revolutionaire strijd, in het krachtenveld van euforie, woede, opportunisme, idealisme, angst en roddel en achterklap.

De vorm van vergaderen lijkt, ten opzichte van de eerste vergadering, professioneler te zijn geworden op 9 april – en tegelijkertijd minder open. De organisatoren gingen de volksvergadering presenteren als een soort 'algemene vergadering' van alle Berlijnse organisaties. De genodigden zouden spreekrecht krij-

gen en binnen een omheining plaatsnemen, het grote publiek moest daarbuiten blijven. In de praktijk kwam daarvan niets terecht door protest in het publiek en doordat de positie van Urban en Eckert werd ondermijnd. Dat Bisky de vergadering ondanks alles 'op voorbeeldige wijze' kon afsluiten moet te maken hebben gehad met een sterke wil bij de organisatoren en bij het publiek om de bijeenkomst ordentelijk en kalm te houden. Een escalatie zou meteen afbreuk doen aan de geloofwaardigheid van volksvergaderingen en het geloof in zelfbestuur – onder vriend en vijand.[81]

De organisatie was geen lang leven beschoren. Enerzijds was dat te wijten aan het slechte imago dat al na de vergadering van 26 maart was ontstaan met het mislukken van de poging om de koning tot radicale hervormingen te bewegen. Daar kwam de schimmige positie van Urban, Eckert en enkele anderen uit het organisatiecomité nog bovenop. Anderzijds speelde mee dat het karakter van het Berlijnse publieke debat snel veranderde. In de loop van de eerste twee weken na de revolutie werden diverse volksvergaderingen georganiseerd. Alleen al op diezelfde 9 april vond naast de tweede Populiervergadering nog een grote arbeidersvergadering plaats, evenals de gebruikelijke Zeltenvergadering (die in die weken nog bijna dagelijks plaatsvond) en nog twee massale vergaderingen elders in de stad.[82] Daarnaast werden inmiddels tientallen politieke clubs opgericht. Bovendien kwam de beginnende arbeidersbeweging in een stroomversnelling terecht door inspanningen van mensen als Born en Bisky. Solidariteitsfondsen, commissies, beroepsverenigingen en stedelijke, landelijke en pan-Duitse overlegplatformen van arbeiders werden opgetuigd. Arbeidersorganisaties gingen een eigen campagne voeren tegen sociale problemen, los van de politieke clubs – ook al was er overlap tussen de leden en bezoekers van beide vergadervormen.[83] Voor de organisatoren van de twee vergaderingen rond de eenzame populier leek het momentum alweer voorbij, terwijl dat van de politieke volksvergadering nog maar net was begonnen.[84]

Institutionalisering van de volksvergadering

Terug naar de Zeltenvergaderingen in Tiergarten. Vóór de revolutie waren die vergaderingen vooral incidentele bijeenkomsten geweest, die draaiden om de hervormingseisen van de Berlijners

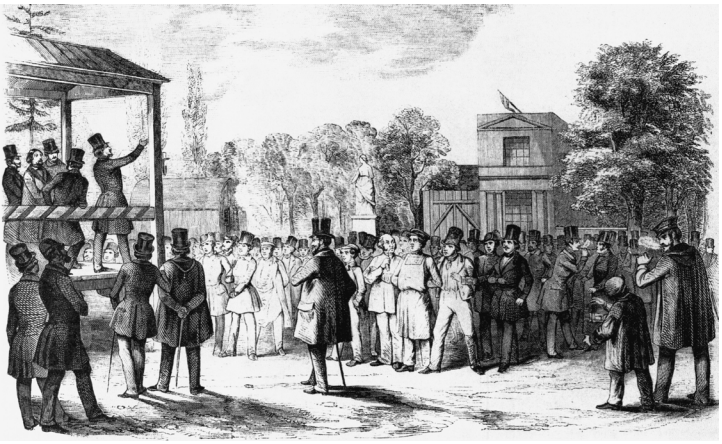

Volksvergadering bij de Zelten, in Tiergarten.

aan de koning. In de eerste dagen na de revolutie was er plotseling, gedurende enkele dagen, veel minder belangstelling. Volgens Springer kwam dat doordat de aanvankelijke hervormers met de revolutie van 18 maart hun zaak als voltooid beschouwden en bang waren voor een verdere escalatie van de revolutie. Affiches die opriepen tot nieuwe Zeltenvergaderingen zouden zelfs van de muren getrokken zijn door mannen van de Bürgerwehr en door bewapende studenten. Een nieuwe bijeenkomst bij de Zelten herinnerde hen aan de oplopende onrust en dreiging in de week voorafgaand aan de revolutie. En het publiek dat nog wel activistisch was, kon inmiddels terecht in de clubs die in de stad werden opgericht.[85]

De organisatoren die na de revolutie door wilden gaan met de Zeltenvergaderingen verlangden dus een koerswijziging. Nadat zij op 23 en 28 maart de oprichting hadden gezien van de Politische Club en de Constitutionelle Club, besloten zij op 30 maart, op voorstel van voorman Max Schaßler, om een eigen club op te richten: de Volksverein unter den Zelten. De directe motivatie voor de oprichting van deze 'volksvereniging in de hoogste en breedste zin van het woord' was het protest tegen de terugkeer van het leger in de stad – een week nadat Frederik Willem IV zijn troepen had teruggetrokken. De militaire aanwezigheid bedreigde de voortgang van de revolutie, nog voordat hervormingen de kans hadden gehad te beklijven. De Volksverein had naar eigen zeggen 3000 leden bij de oprichtingsvergadering op

31 maart.[86] Het was maar de vraag in hoeverre alle aanwezigen 'lid' kunnen worden genoemd, aangezien het onwaarschijnlijk is dat het de Volksverein lukte om binnen één dag een ledenadministratie op te zetten en zoveel namen te registreren. Vermoedelijk werden de aanwezigen, die net als bij eerdere bijeenkomsten merendeels gewone toeschouwers waren, automatisch tot lid verklaard.

De Volksverein sprak af elke woensdagavond en zondagmiddag bijeen te komen 'om de aangelegenheden van het volk te bespreken en het volk te beschermen tegen elke aanslag op zijn door de revolutie van 18-19 maart verworven rechten'.[87] In de vergadering van 31 maart werden drie principes vastgesteld die leidend zouden zijn voor de vereniging:

1 Volksbewapening (als tegenhanger tegen het geweld van politie en leger);
2 Volksvertegenwoordiging (als tegenhanger van *Beamtenwillkür* en aristocratie);
3 *Volksbildung* (politieke en morele; als tegenhanger van de hoogopgeleide, hogere klassen).

Het eerste punt wijst op het radicale karakter van de Volksverein: burgerbewapening vanuit wantrouwen tegenover de staat en scepsis over zijn geweldsmonopolie. Zoals we in Parijs zagen, was dit principe een centraal onderdeel van het traditionele republicanisme. De andere twee principes doen eveneens denken aan de Parijse clubs, die zich ook richtten op de verkiezingen van een ware volksvertegenwoordiging én op theoretische en praktische 'politieke scholing' van het volk.

De institutionalisering van de Zeltenvolksvergaderingen in deze Volksverein laat twee interessante processen zien. Enerzijds werd de oprichting van meer coherente politieke verenigingen (clubs) als concurrentie beleefd, waarop ingespeeld moest worden met een eigen club. Anderzijds konden de ad-hocbijeenkomsten van voor de revolutie niet automatisch blijven bestaan na de revolutie – het doel was veranderd, de urgentie was weg. Losse volksvergaderingen behoefden op de langere termijn een permanente organisatie. Zo werd politieke vereniging voor de organisatoren van de eerste vergaderingen, zoals Schaßler, Löwinson en Löwenberg, een nieuw ideaal.

Aanvankelijk zou de Volksverein alleen goedkope vlugschrif-

ten uitgeven, maar al een week na de oprichting, op 6 april, ging een heuse clubkrant ter perse onder de naam *Volks-Stimme*. De stem van het volk – het was een samenvatting van de voornaamste claim van de Volksverein. De sociale betrokkenheid van de club was verwoord in de ondertitel: 'Blad van de Volksvereniging voor werknemers en werkgevers'. De doelstelling van het blad was 'het ware welzijn van alle standen te bevorderen'. Dat kon alleen door eendrachtige samenwerking, waarbij allen die daartoe in staat waren hun 'steentje aan de grote nieuwbouw van de wereld' moesten bijdragen. De *Volks-Stimme* was er dan ook voor iedereen, maar het meest nog was het 'de stem van de werkende en scheppende standen'. Arbeiders en ambachtslieden dus. De harmonieuze ambitie – werknemers en werkgevers samenbrengen – was ook te zien in de twee volksvergaderingen rond de eenzame populier. Op de lange termijn bleek dat steeds weer problematisch.

De stem van het volk moest worden geëerd en nagevolgd, want het was de (zo luidde het motto van de *Volks-Stimme*) 'Stem van het volk, stem van God.'[88] Letterlijk hetzelfde zagen we de Parijse clubleider Sobrier schrijven in zijn oproep aan de Fransen om *en masse* naar de clubs te gaan.[89] In het revolutionaire discours nam 'het volk' de plaats in van de kerk, stelde de historicus Jacob Talmon. En andersom was elk streven naar ongelijkheid, bijvoorbeeld in de vorm van despotisme of slavernij, het nieuwe 'heidendom'.[90]

Overigens bleven bladen die uitgegeven werden door volksvergaderingen of clubs, zoals de *Volks-Stimme*, altijd beperkt in omvang. Om een breder publiek te bereiken, moesten organisaties zich wenden tot de zelfstandige revolutionaire kranten. Zo waren de Zeltenvergaderingen vanaf het begin verbonden aan Gustav Julius en zijn Zeitungshalle. Ook na de Maartrevolutie werden veel oproepen tot volksvergaderingen en zelfs publicaties van de *Volks-Stimme* geplaatst of gekopieerd in de *BZH*. De relatie tussen de Zeitungshalle en de Zeltenvergaderingen was niet officieel: Gustav Julius, de chef van de *BZH*, haastte zich te ontkennen dat hij een organisator van de Zeltenvergaderingen was.[91]

Ten slotte

Het nieuws uit Parijs en daarna uit Wenen was de vonk voor de eerste volksvergaderingen, waarbij de al bestaande frustraties over politiek, economie en samenleving richting kregen en urgent werden. Ironisch is het dat de organisatoren van deze eerste Zeltenvergaderingen met geweldloos overleg en debat hervormingen wilden bewerkstelligen, maar daarmee onbewust en ongewild de gewelddadige Maartrevolutie ontketenden. De volksvergaderingen waren een manier om pressie uit te oefenen op de regering – niet om de verkiezingen en het parlement te controleren, zoals de clubs dat deden. Een radicaal open bijeenkomst, in een bijna onbeperkte (want niet overdekte) ruimte, diende in eerste instantie als middel om een lijst met hervormingseisen op te stellen en die namens de Berlijnse bevolking aan de koning te overhandigen. Na 18 maart volgden de volksvergaderingen ook de voortgang van deze hervormingen en bespraken zij concrete actualiteiten, zoals de terugkeer van het leger, volksbewapening, de situatie van de Poolse bevolking en de verkiezingsprocedures. De door stemming verkregen resultaten werden gecommuniceerd in verzoekschriften, petities, affiches en pamfletten.

Daarmee leken de volksvergaderingen enigszins op de diverse clubs die vanaf eind maart in Berlijn werden opgericht. Met dien verstande dat de volksvergaderingen in principe elke keer weer ad hoc en eenmalig werden georganiseerd, geen verenigingskarakter hadden en geen binding aangingen met de bezoekers. De bedoeling van de organisatoren van de volksvergaderingen was vooral om de 'stem van het volk' te laten horen. Het interpreteren en institutionaliseren van die stem, daar waren de clubs voor die in het volgende hoofdstuk worden besproken.

De scheidslijn tussen volksvergaderingen en clubs was niet altijd helder. Want niet alleen gingen de Zeltenvergaderingen, in de vorm van de Volksverein unter den Zelten, zich als 'club' gedragen, ook hadden enkele clubs met soms duizenden bezoekers per vergadering zo'n massale aanloop, dat het vergaderen in clubverband niet altijd praktisch was. Juist daarom gingen clubs in het voorjaar en de zomer van 1848 volksvergaderingen organiseren. Als locatie hiervoor kozen zij soms het Zeltencomplex en zelfs enkele malen het veld rond de eenzame populier.[92] De locaties werden dus gebruikt door verschillende groepen en voor verschillende manifestaties en vergaderingen. Sprekers traden

vaak op in verschillende volksvergaderingen, clubs of een combinatie van beide.

Een volksvergadering veronderstelt automatisch een 'volkswil', evenals een 'volksstem' die deze wil kenbaar kan maken. De volksvergaderingen uit het Berlijn van 1848 laten zien dat die volkswil bestond en kon worden gehoord – alleen al omdat een zo massaal publiek claimde *dat* zij bestond en dat zij *moest* worden gehoord. Zo creëerden de vergaderingen zelf een nieuwe realiteit.[93]

In het algemeen kwamen organisatoren van volksvergaderingen vanaf mei in de problemen doordat de regering de volksvergaderingen buiten, in de publieke ruimte, steeds minder tolereerde. Urban zou, met enkele medestanders, zelfs worden gearresteerd in verband met de gewelddadige bestorming van het wapendepot in het Zeughaus op 14 juni 1848.

De volksvergaderingen die nog wel plaatsvonden, werden voortaan geïnitieerd vanuit vaste organisatievormen: de arbeidersverenigingen en vooral de clubs. Het is aannemelijk dat de volksvergaderingen als debatvorm 'naar de achtergrond gedrongen' werden door de clubs. Hetzelfde gebeurde met de meer volkse vormen van politiek protest, die vooral in de eerste broeierige maanden van 1848 veel opdoken in het straatbeeld van Berlijn, zoals de Eckenclubs (spontane samenscholingen op straat zonder leiding, bestuur of agenda) en *Katzenmusiken* (charivari, nachtelijke lawaaidemonstraties).[94] Alle protest- en organisatievormen bleven wel aanwezig in het politieke repertoire van de Berlijnse bevolking, maar onder druk van de plotselinge politieke omwentelingen kwam de nadruk meer te liggen op politieke vereniging. De clubs werden de meest prominente plaatsen waar het (mondelinge) publieke debat werd gevoerd, waar eisen werden geformuleerd en waar politieke campagnes werden georganiseerd.[95]

6 Vereniging en vertegenwoordiging

Politisering en vereniging: clubs in Berlijn

> Het recht politieke bijeenkomsten te houden, is ons officieel niet gegeven en dat hoeft ook niet; dat behoort zo vanzelfsprekend tot de verworvenheden van de revolutie en is zo zonder meer het belangrijkste recht in de constitutionele staat, zoals die moet zijn, dat het belachelijk zou zijn, daarover nog iets te willen bepalen.[1]

Het domein van politiek engagement en publiek debat in Berlijn verschoof in de weken na de Maartrevolutie van de massale, ad-hocvolksvergaderingen naar de meer geïnstitutionaliseerde vergadervorm van de clubs.[2] Deze politieke verenigingen waren duurzamer van aard, hadden reguliere vergadermomenten, vergaderzalen en een ledenadministratie, publiceerden affiches, vlugschriften en clubbladen en organiseerden diverse gezamenlijke politieke activiteiten. *Klub* of *Klubb*, *Club* of *Clubb*, (*politische*) *Vereine* – de benamingen van de verenigingen wisselden voortdurend, net als hun vorm en hun succes.[3] Het was dan ook een nieuw fenomeen. Berlijn kende voor 1848 geen onafhankelijke, openlijk politieke verenigingen. De Berlijnse organisatoren namen, net als in veel andere Europese steden, de terminologie over uit Parijs en uit de Britse verenigingscultuur.

We zagen al hoe in Berlijn een traditie bestond van vrijetijdsverenigingen, die wel worden beschouwd als de basis voor het gepolitiseerde maatschappelijk middenveld. Van die verenigingen is echter weinig terug te zien in de oorzaken van de Maartrevolutie of in de volksvergaderingen die daaraan voorafgingen. In plaats van de wortels van de 'politisering' te traceren in de verenigingsgeschiedenis, zouden we de zaak ook om kunnen draaien: werden de bestaande verenigingen niet meegezogen in het grotere, politieke springtij van een revolutionair tijdsgewricht? Die suggestie wordt in ieder geval gewekt door de geschiedenis

van een al langer bestaand instituut van (min of meer georganiseerde) *Geselligkeit*: de 'salon'. In Berlijn werden, naar Parijs voorbeeld, al sinds enkele decennia salons georganiseerd. Dames van aanzien en met goede contacten stelden hun huis open voor leden van de aristocratische en burgerlijke elites, die met elkaar praatten over literatuur, wetenschap en kunst. De gewoonlijk apolitieke en gemoedelijke sfeer in de Berlijnse salons sloeg in 1847 abrupt om, toen de Verenigde Pruisische Landdag de aristocraten politiek bewust maakte. De polarisatie die de Maartrevolutie vervolgens in 1848 creëerde, werkte in de salons als een splijtzwam.

Dit wordt geïllustreerd door het verhaal van de salonfamilie Von Arnim. Toen de revolutie uitbrak, was moeder Bettina verguld door het vooruitzicht op democratische hervormingen zoals die in Parijs met de Februarirevolutie waren bewerkstelligd. De gesprekken in haar salon werden algauw gedomineerd door een democratische politieke agenda, evenals haar gastenlijst, waarop namen prijkten als Emmanuel Arago, gezant van de Franse Republiek, en de Russische anarchist Michail Bakoenin. Maar ondertussen bleven twee van haar dochters sympathiseren met het Pruisische conservatisme. Zij keerden zich af van hun 'radicaliserende' moeder en gingen een eigen salon organiseren, waarvoor zij hooggeplaatste gasten uit de kringen van het Pruisische hof en de aristocratie uitnodigden. De twee kampen liepen elkaar in huize Von Arnim regelmatig tegen het lijf.[4]

Hoezeer de politiek plotseling de Berlijnse salons ging domineren, is treffend verwoord door *salonnière* Marie von Olfers: 'Dus zaten wij naast elkaar en spraken met de hoffelijkste glimlach over het mooie weer, de groene bomen, terwijl er in de ogen, als zij namens de ziel spraken, sprake was van heel andere dingen.'[5] Als gevolg van de polarisatie sloten veel salons de deuren of werden tijdelijk 'politieke' salons, waar werd gediscussieerd over het verloop van de revolutie. Daar bleef het echter bij: er werden geen gezamenlijke politieke programma's opgesteld of acties ondernomen zoals in die nieuwe, onbekende organisatievorm: de club.[6]

De politisering van de salons toont het alomvattende karakter van de revolutie: alle bestaande verbanden en cultuurvormen werden overschaduwd door nieuwe tegenstellingen, politieke kwesties en militaire conflicten – of in ieder geval door de drei-

Satirekrant *Kladderadatsch* neemt op 28 mei 1848 de ideologische verdeling tussen radicalen, liberalen en conservatieven in de Berlijnse clubs op de hak, evenals hun houding ten opzichte van de Maartrevolutie.

ging daarvan. Het is precies die context van de revoluties van 1848, met hun urgente politieke en sociale (maar evengoed ook bestuurlijke, juridische en economische) crises en omwentelingen, waarin wij de opkomst van de clubs moeten plaatsen. In 1848-1849 zouden zich tussen de 1 en 1,5 miljoen Duitsers bij een club aansluiten, wat neerkomt op 10 tot 15 procent van alle volwassen Duitse mannen.[7] In Berlijn (met ruim vierhonderdduizend inwoners) moet het aantal leden van de verschillende politieke verenigingen in de tienduizenden hebben gelopen – om over de bezoekers van de volksvergaderingen, Eckenclubs en andere spontane samenscholingen op straat nog maar te zwijgen. Deze uitbarsting van politiek engagement maakte van Berlijn, samen met Parijs en Wenen, een *Hauptschauplatz* van de Europese revolutiegolf van 1848.[8]

Net als elders op het continent had de organisatiedrift in de Pruisische hoofdstad vrijwel alle klassen en groepen in haar greep. De organisatie van wat Otto Dann de 'politieke wilsvorming' noemt – maar we zouden ook kunnen zeggen: 'publieke opinie' of 'publiek debat' –, vond plaats in clubs van verschillende soorten en maten: 'De democratische verenigingen vormden de avant-garde, maar het liberalisme volgde met de constitutionele verenigingen op de voet, en al in mei 1848 was de breedte van de politieke verenigingsvorming nauwelijks nog te overzien.'[9]

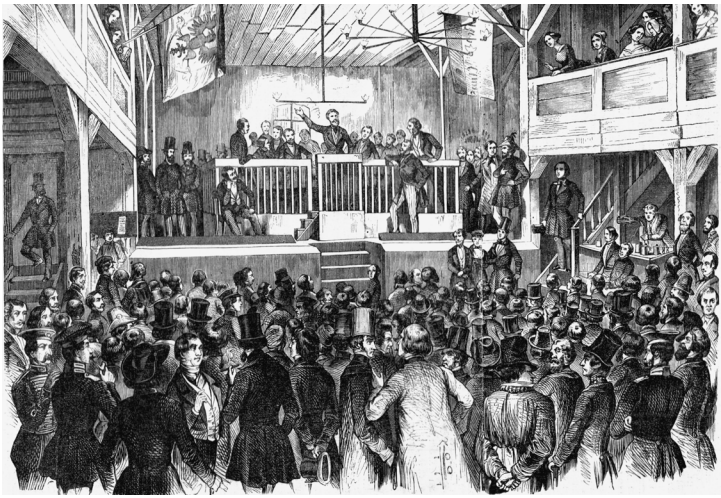

Een vergadering van een democratische club in Berlijn (november 1848).

De clubs kwamen voor een deel voort uit de volksvergaderingen van maart (zie vorige hoofdstuk). De al langer bestaande verenigingstradities kwamen door de revolutionaire crises van het moment samen te vallen met politieke thema's en met de verschillende politieke stromingen waarvan al in de Vormärz de contouren zichtbaar waren geworden.[10]

Het waren de radicalen, de 'democraten', die op 23 maart de eerste club van Berlijn oprichtten: de Politische Club. Die werd enkele dagen later gevolgd door de meer gematigde Constitutionelle Club en de Volksverein unter den Zelten, die moest gelden als geïnstitutionaliseerd vervolg van de Zeltenvergaderingen. Naast deze spraakmakende clubs verschenen al spoedig andere organisaties, soms ook uit afsplitsingen. In de zomer van 1848 gingen zelfs conservatieven, onder wie de jonge Otto von Bismarck en de innovatieve Ernst Ludwig von Gerlach, zich organiseren in politieke verenigingen. Clubs telden soms duizenden leden uit verschillende lagen van de bevolking. Het mobiliseren van nog grotere massa's gebeurde in de volksvergaderingen, die in de loop van het jaar door de clubs georganiseerd werden rondom belangrijke politieke kwesties. Net als in Parijs bestonden er ook kleinschalige politieke clubs, zoals 'Bezirksvereine' op wijkniveau, clubs van *Bürgerwehr*-divisies en arbeidersverenigingen. Hun politieke kleur en hun mate van revolutionair acti-

visme hingen af van het type bewoners van de buurt, van de samenstelling van de burgerwachtdivisie en van de aard en positie van de betreffende beroepsgroep.

De clubbeweging van Berlijn wordt in dit hoofdstuk geanalyseerd aan de hand van enkele spraakmakende en invloedrijke clubs. De selectie daarvan dient niet de volledigheid, maar wel een ander doel: het schetsen van de verwachtingen en ambities van de organisatoren en de leden van enkele clubs die de spil vormden in het nieuwe, gespannen publieke debat in de stad. Deze clubs vertegenwoordigden drie ideologische stromingen: radicalen (democraten), liberalen (constitutionelen) en conservatieven.

De radicalen: de Politische Club/Demokratische Club

> Om de vruchten van de revolutie veilig te stellen, om ze volledig door te kunnen voeren, is de oprichting van een politieke club noodzakelijk, zodat de strijders voor de vrijheid niet zoals vroeger hun krachten afzonderlijk verspillen of laten vermurwen, maar zij elkaar ontmoeten en ooit, hoe eenduidiger des te krachtiger, streven naar het doel, dat na de eerste bijeenkomsten het gemeenschappelijke zal blijken.[11]

Vijf dagen na het uitbreken van de revolutie, op 23 maart 1848, schreef de vrij onbekende democraat Julius Hoppe een vlugschrift waarin hij pleitte voor het oprichten van een politieke club. De contouren die hij van die club schetste, zouden vrijwel letterlijk in de praktijk worden gebracht.[12]

Een politieke club was volgens Hoppe de stap die logisch volgde op de barricadestrijd van 18 maart, die Berlijn had gehuld in een revolutionaire euforie. Uit Parijs en andere steden waarin de revolutie was uitgebroken, kwamen berichten over drukbezochte clubs die het publieke debat bepaalden. Hoewel Hoppe daar niet naar verwijst, moet hij ervan op de hoogte zijn geweest. Aan de vooravond van de Maartrevolutie was hij aanwezig geweest bij enkele van de spontane maar massale volksvergaderingen in de Zelten. Ook had hij de eerste volksvergadering van na de revolutie bijgewoond. Bijeengepropt in de grote concertzaal van Hotel de Russie aan Unter den Linden, waar enkele decennia

eerder Goethe en Schiller nog hadden gelogeerd, hadden zich op 21 maart enkele duizenden Berlijners verzameld. Zij waren verontrust over het plan van de regering om de op 18 en 19 maart gevallen barricadestrijders samen met de gesneuvelde soldaten te begraven. Dat stuitte veel revolutionairen tegen de borst. In de tumultueuze vergadering werd gestemd over de te ondernemen protestacties.[13]

Hoppe entte zijn voorstel voor een club op de volksvergaderingen die hij had aanschouwd.[14] Hij geloofde, getuige het citaat hierboven, dat clubs de verworvenheden van de revolutie konden bewaken door de revolutionairen te verenigen. Het middel 'club' had toen nog geen concrete inhoudelijke invulling, want de precieze uitkomst van de revolutie – radicaalrepublikeins, constitutioneel of conservatief-monarchistisch – was nog niet te overzien; alles leek opeens mogelijk. De club die Hoppe beschreef was dus een vereniging waarin de verworvenheden van de revolutie – vaak nog vage hervormingsplannen – moesten worden uitgedacht.

Ongeacht de revolutionaire *esprit* van het moment, besefte Hoppe dat een club veel weerstand op kon roepen: 'Inderdaad zal een starre kleinburgerij niet talmen om tegen een organisatie moord en brand te schreeuwen, waarbij zij in haar verwarring denkt aan terrorisme, jakobijnen en guillotine. Maar zodra zij haar paniekerige angst kwijtraakt, moet zij een club met politieke doelstellingen in haar midden zien, en het zal zich uitwijzen of de gevreesde radicalen, de demagogen, de communisten, of hoe men ze ook maar genoemd heeft, uiteindelijk niet juist degenen zijn die door moedige vastberadenheid tot het ware verstand komen.'[15]

Door de associatie van politieke clubs met jakobijnse terreur te ontkennen, anticipeerde Hoppe op het voorbehoud dat velen zouden hebben tegen het principe van een politieke club. In de Pruisische herinneringscultuur riep de Franse Revolutie van een halve eeuw eerder de gruwelijkste beelden op, versterkt door de vernederende herinnering aan de napoleontische invasie. Nu een nieuwe revolutie vanuit Parijs zelfs was overgeslagen naar de straten van Berlijn, werden de Pruisische en vooral buitenlandse radicalen er direct van verdacht dat zij de guillotine naar de stad wilden halen.[16] Maar Hoppe had met de club iets heel anders voor ogen, stelde hij: het opzetten van een serieuze politieke

organisatie die de verworvenheden van de revolutie veilig kon stellen in de vorm van een open debat.

In veel opzichten lijken Hoppes verwachtingen van het fenomeen 'club' op die van de eerder besproken Théophile Dinocourt in Parijs.[17] Daarnaast besteedde hij, schrijvend in de onzekere context van de Maartrevolutie, veel aandacht aan het gevaar van een contrarevolutie in het conservatieve Pruisen. De nog op te richten club had de taak dat gevaar af te wenden. Hoppe benadrukte de strategische noodzaak voor een club in Berlijn, de stad die werd gedomineerd door 'Bürokratie, Militäraristokratie, Spießbürgertum'.[18] Het 'actierepertoire' van de club die Hoppe voor ogen stond, was niet wezenlijk anders dan dat van de Parijse clubs: petities organiseren, afvaardigingen sturen, een krant oprichten en in de club en de krant voorstellen doen voor de te schrijven grondwet. Vooral het laatste toont de politieke ambities van de club: meedenken en meepraten over de beloofde hervormingen. Een eventuele rol in de verkiezingen noemde Hoppe nog niet, maar een belangrijke reden daarvoor was dat de koning pas op later datum zou beslissen tot het uitschrijven van parlementsverkiezingen.

De praktische organisatie van de clubs had Hoppe ook al uitgedacht. De leden, zo stelde hij zich voor, moesten worden geworven onder een divers publiek: in de Handwerkerverein, onder geletterden, publicisten en journalisten, maar ook onder ambtenaren, studenten en voormalige politieke gevangenen.[19] De club zou zich richten op allen die niet behoorden tot de adellijke, bestuurlijke, militaire of kerkelijke bovenlagen, maar die wél onderwijs hadden genoten, want er moest sprake zijn van een 'tüchtiges politisches Streben'.[20]

De naam van de club werd simpelweg 'Politischer Klub'.[21] De organisatie van de club zou worden verdeeld in drie comités: het 'Klub-Komitee' voor de interne organisatie, een 'Zeitungs-Komitee' voor de clubkrant en een derde 'Komitee' voor allerhande organisatorische kwesties. Onder het laatste viel ook het protesteren tegen het gezag. Om de veiligheid van clubleden te garanderen, stelde Hoppe voor de namen van de aanwezigen te registreren, zodat in het geval van overheidsingrijpen het derde Komitee het voor eventuele arrestanten kon opnemen. Hoppe achtte het ook van belang dat alle vergaderingen in het openbaar plaatsvonden. Aanvankelijk moest er dagelijks worden

vergaderd, maar nooit voor zeven uur 's avonds om de werkdag niet te verstoren. Behalve op zondag, dan zou al om negen uur 's ochtends vergaderd worden – want 'herendienst gaat voor godsdienst,' zo luidde een Noord-Duits gezegde. Alleen was de 'heer' nu vervangen door het volk: 'Wij werken voor de natie, wie naar de kerk moet, mag vertrekken.'[22]

Overigens lag achter Hoppes voorstel de veronderstelling dat met het uitbreken van de revolutie automatisch ook de vrijheid van vergadering en vereniging was afgekondigd, getuige het citaat aan het begin van dit hoofdstuk. Strikt genomen vond deze legalisering van politieke verenigingen pas plaats op 6 april, met het koninklijk decreet 'Verordnung über einige Grundlagen der künftigen preußischen Verfassung'. Dit decreet legaliseerde weliswaar vergaderingen van onbewapende burgers in afgesloten ruimten (clubs dus), maar stond demonstraties en volksvergaderingen in de openlucht uitsluitend toe na toestemming van de autoriteiten. Dit was zowel vanwege het gevaar op escalatie bij massabijeenkomsten als vanwege het ontmoedigende effect op de radicaalste vleugel van de revolutie, die vooral in de volksvergaderingen een machtsbasis creëerde.[23]

Oprichting van de Politische Club

Op 23 maart, de dag na de begrafenis van 183 gesneuvelde revolutionairen, stroomde het Hotel de Russie weer vol voor een volksvergadering. Eén van de onderwerpen was nu Hoppes ontwerp voor een politieke club, waaraan hij – volop in de geest van het moment – de emotionele uitroep '*Ehret das Testament der Toten!*' had toegevoegd. De aanwezigen in Hotel de Russie ontvingen het ontwerp met enthousiasme. Na stemming werd het plan door een meerderheid aangenomen. De Politische Club, die uiteindelijk de grootste club van Duitsland zou worden, was geboren.[24]

Er moest ook een voorzitter komen. Deze eer viel te beurt aan Georg Jung, die een dag eerder een indrukwekkende grafrede had gehouden op de ceremonie in het Volkspark Friedrichshain.[25] De schrijver en jurist stond bekend als eloquent en poëtisch, en was in ideologisch opzicht beïnvloed door de *Rheinische Zeitung* en de jonghegeliaanse *Hallische Jahrbücher*.[26] Zijn uitvoerige rede over het martelaarschap van de gevallenen en het belang van de revolutie maakte hem op slag beroemd.

Georg Jung, de eerste voorzitter van de Politische Club.

Chroniqueur Robert Springer merkte hier niet zonder venijn over op dat Jung voorheen slechts een matig schrijver was, die door de revolutie alsnog in staat werd gesteld roem te behalen. Een linkse politicus zijn na de revolutie, zo schertste Springer, bleek heel wat makkelijker dan uitblinken als romanschrijver ervoor...[27] Zijn politieke overtuiging had Jung in zijn grafrede, maar ook in een artikel in de *BZH* kenbaar gemaakt: voor de 'orde en rust' die de revolutie gebracht had, tegen de oude 'wanorde'. Hij pleitte voor algemeen passief en actief kiesrecht, en de verkiezing van een nationaal, grondwetgevend parlement. In de tussentijd moest het volk tot op de laatste man de vrijheid hebben om te spreken en te schrijven over de actuele gebeurtenissen.[28] Dat radicale eisen gepaard gingen met een nadruk op 'orde en rust', kenmerkt de sfeer van de Berlijnse revolutie.

Van de eerste reguliere vergadering van de Politische Club, op 25 maart in Hotel de Russie, is de inhoud min of meer bekend door een verslag in de *BZH*.[29] Er werd gesproken over een verzoekschrift aan de koning, waarin hem zou worden verzocht de Landdag te ontbinden en algemeen kiesrecht in te voeren. Over de formulering werd flink gesteggeld door verschillende

clubleden (alleen leden hadden spreekrecht): moesten nu echt de woorden 'unterthänigst' en 'allergnädigst' worden gebruikt? Was dat niet te veel de toon die paste bij het absolute koningschap van voor 1848? En ook over de precieze inhoud van het eisenpakket werd gediscussieerd. Bijvoorbeeld over de vraag of het algemeen kiesrecht ook moest gelden voor criminelen en bedelaars. Andere onderwerpen die op de vergadering ter sprake kwamen, waren mededelingen van clubleden over vermeende acties van reactionairen om de revolutie te onderdrukken. De consensus was dat de Politische Club op die dreiging moest reageren, bijvoorbeeld door het verspreiden van affiches. Uit deze vergadering blijkt dat de leden de bestaansgrond voor hun club zagen in de revolutie die, net als in Parijs, de belofte van democratisering in zich droeg.

Hoewel Gustav Julius, de uitgever en hoofdredacteur van de *BZH*, één van de oprichters van de Politische Club was,[30] publiceerde zijn krant niet altijd een verslag van de clubvergaderingen. Daarnaast bracht de Politische Club in eigen beheer een *Club-Blatt* uit. De eerste editie verscheen eind maart of begin april en was een sober, dubbelzijdig bedrukt vel dat meer weg had van een vlugschrift dan van een krant. Het bestond geheel en al uit een persoonlijk betoog van Jung. Zijn pleidooi – vermoedelijk de tekst van zijn redevoering tijdens één van de eerste bijeenkomsten – diende om zijn voorzitterschap legitimiteit te geven en een inhoudelijke koers voor de Politische Club uit te stippelen.[31] Hij pleitte voor het algemeen mannelijk kiesrecht, de vrijheid van drukpers (zonder censuur of dagbladzegels) en de vrijheid van vereniging en vergadering. Hij prees de volksvergadering van zondag 26 maart – de al besproken bijeenkomst rond de eenzame populier: 'Zo machtig, zo onvervalst, heeft de stem van het volk bij ons nog nooit gesproken.' Volksvergaderingen waren belangrijk, volgens Jung, als 'de krachtigste opvoedschool van het volk' en 'de noodzakelijke verrijking van de volksvertegenwoordiging en de publieke opinie'.[32] Hiermee situeerde Jung de massale politieke bijeenkomsten ergens tussen de domeinen van het publieke debat en de representatieve democratie. Naast 'vergadering' wilde hij overigens ook 'vereniging' bij wet vrij maken, want dat was het machtigste zo niet het enige wapen van de zwakkere. Dit gold met name voor arbeiders, die zich vrij moesten kunnen associëren om hun belangen te beschermen.

Ondanks zijn waardering voor de volksvergadering, bleek Jung een ander doel voor ogen te hebben met de Politische Club. De club bestond volgens hem grotendeels uit 'Intelligenz', uit ontwikkelde mannen met verstand. Hoewel iedereen welkom was, maakte hij dus een duidelijk onderscheid tussen een club en een volksvergadering. Het doel van de Politische Club was volgens Jung 'de stem der tijd' te horen, die stem in woorden te vatten en deze woorden in eisen om te zetten. Dus: luisteren, verwoorden, vertegenwoordigen. De stem mocht niet gemanipuleerd worden, maar moest *begrepen* worden. Iedereen die hetzelfde doel voor ogen had, was welkom om zich bij de club aan te sluiten.[33]

Waar de massabijeenkomsten dus het volk lieten 'spreken', was de club er om de meer bekwame democraten in staat te stellen de publieke opinie te interpreteren en in daden om te zetten. Daar doet zich een interessant verschil voor met Parijs. Waar de Franse clubs zowel de 'stem van het volk' claimden te zijn als de ambitie hadden om representatieve democratische organen te zijn, was in de visie van Jung de eerste taak uitbesteed aan de grote volksvergaderingen en de tweede aan de clubs. Wel moest de Politische Club zich activistisch opstellen – dus niet alleen maar vergaderen. Over de concrete acties zou op de vergaderingen – elke dinsdag, donderdag en zaterdag – worden besloten. Mogelijke acties waren het verspreiden van affiches met politieke oproepen en stellingnamen, het samenstellen van afvaardigingen (die namens de club bijvoorbeeld een minister, de koning of het stadsbestuur een verzoekschrift of manifest moesten overhandigen) en het toezien op de vorm en het verloop van de verkiezingen.[34]

De besluiten zouden worden genomen door hoofdelijke stemming in de clubvergadering, maar het lijkt erop dat de organisatoren de meeste agendapunten al hadden voorbereid. Zo stelde voorzitter Jung op de clubbijeenkomst van 14 april voor een inhoudelijk verkiezingsprogramma op te stellen waaraan de democratische verkiezingskandidaten voor de Pruisische Nationale Vergadering zich moesten committeren als ze de steun van de club wilden. Hij had al een ontwerp paraat, maar zijn voorstel stuitte op bezwaren van andere clubleden. Want moesten de afgevaardigden niet vrij zijn in hun taak? En was het parlement in Berlijn wel zo belangrijk, ging de ware macht niet uit van

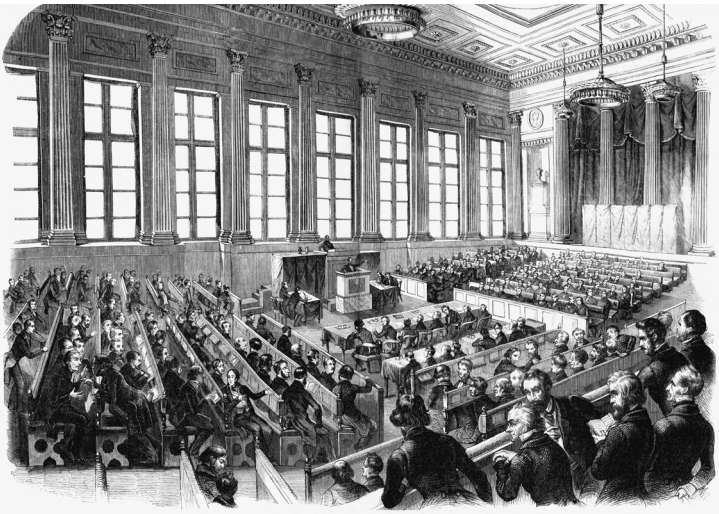

Het eerste Pruisische parlement vergadert in de Singakademie in Berlijn.

dat in Frankfurt? Ondanks het feit dat Jung al een ontwerp klaar had, werd besloten dat een speciaal samengesteld comité een conceptprogramma zou opstellen, dat in een volgende vergadering besproken moest worden. Maar met het opstellen van een program had Jung feitelijk zijn zin gekregen, wat de indruk bevestigt dat bestuurders van een club veel invloed konden uitoefenen, soms in weerwil van de democratische besluitvorming.[35]

De agenda van de Politische Club vertoonde in die eerste paar weken enkele terugkerende politieke onderwerpen. In de eerste plaats waren dat de wenselijke politieke hervormingen in Pruisen. De prioriteit lag bij de afschaffing van de oude standenvergadering (de Landdag) en het uitschrijven van verkiezingen voor een (grondwetgevend) parlement. Die moesten direct zijn en volgens algemeen mannenkiesrecht. Eind maart deed de Politische Club per affiche een dringende oproep aan alle Berlijners om de koning met massale petities hiertoe te bewegen. En op 8 april riep zij op dezelfde manier de (nog niet ontbonden) Landdag op zo spoedig mogelijk verkiezingen uit te schrijven.[36]

Ondanks alle protesten riep de koning de Landdag toch bijeen. Toen die op 10 april uiteenging, na acht dagen vergaderen, werden voor 1 mei parlementsverkiezingen uitgeschreven voor

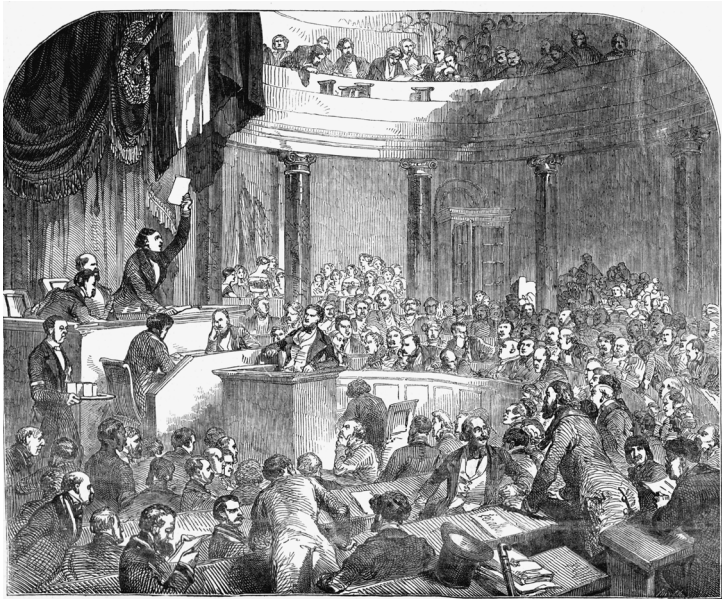

Het eerste Duitse parlement vergadert in de Paulskirche in Frankfurt.

een nieuw Pruisisch parlement én voor een Duits parlement in Frankfurt. De wens van de Politische Club dat deze verkiezingen direct zouden zijn, was niet ingewilligd. De nieuwe kieswet schreef indirecte verkiezingen voor, waarbij primaire kiezers (*Urwähler*) zouden stemmen op kiesmannen (*Wahlmänner*), die vervolgens de afgevaardigden zouden kiezen. Het selectieproces van de kiesmannen was zo omslachtig, dat democraten vreesden dat de resultaten geen goede afspiegeling zouden vormen van de publieke opinie. Vooral Jung leverde felle kritiek op de kieswet.[37] Toen bleek dat protesteren tegen de indirecte verkiezingen geen zin meer had, verlegde de Politische Club haar doelstellingen: nu was het zaak de beste kiesmannen te kiezen, op basis van hun karakter en overtuiging, die het 'radicalisme' van de club zouden vertegenwoordigen in de twee parlementen.[38]

Samenwerking voor de verkiezingen

Eveneens op maandagavond 10 april vond een volksvergadering plaats bij de Zelten. Daar vormden vertegenwoordigers van de Politische Club en enkele andere revolutionairen het Berliner

Volks-Wahlcomité.[39] Ook had de vergadering ingestemd met een ontwerpgrondwet voor een verenigd Duitsland, die voortvarend was opgesteld en rondgestuurd door een club in Frankfurt die zich het Demokratische Central-Comité noemde. Dit ontwerp moest dienen ter voorbereiding op de Duitse grondwet die het parlement in Frankfurt zou opstellen. Het concept van het Frankfurtse comité was een lijstje onomwonden radicale eisen, dat in Berlijn veel rumoer moet hebben veroorzaakt.[40] De Frankfurters waren in sommige opzichten radicaler dan de Politische Club, maar toch nam de club in haar verkiezingsprogramma van 18 april veel standpunten over.[41]

Het Volks-Wahlcomité had een week ervoor, op 11 april, een manifest gepubliceerd waarin het de Frankfurtse eisen presenteerde als zijn eigen beginselverklaring. Ook herhaalde het de eis van directe verkiezingen en riep het alle Pruisen op zo snel mogelijk overal volksvergaderingen te organiseren. Daar moesten de veelgehoorde protesten tegen de indirecte verkiezingen een vorm krijgen. Het comité riep op om lokale kiescomités te kiezen, die erop moesten toezien dat er 'wahrhaft unabhängiger Volksmänner' zouden worden verkozen. Deze instructies werden niet van een nadere toelichting voorzien en het is niet bekend of en hoe er gehoor werd gegeven aan de dringende oproep. Wel illustreert het de ambitie van de mannen van de Politische Club en de andere leden van het comité om via volksvergaderingen en (kies)verenigingen de vrije verkiezingen te bewaken en hun uitkomst ten gunste van de democraten te beïnvloeden.[42] De coördinerende rol die het comité hierbij ambieerde, doet denken aan de activiteiten van de Club des Clubs in Parijs in dezelfde maand.

Toen het Volks-Wahlcomité op 20 april een protestmars tegen de indirecte verkiezingen wilde houden met mensen 'aus allen Klassen der bürgerlichen Gesellschaft', overspeelde het zijn hand. De mars zou beginnen op de Alexanderplatz en eindigen bij het Stadtschloss, waar aan de Pruisische koning een petitie zou worden aangeboden.[43] Het stadsbestuur verbood het evenement een dag van tevoren op basis van het koninklijk decreet van 6 april. Volksbijeenkomsten in de openlucht waren zonder speciale autorisatie niet toegestaan, en zeker een mars naar het paleis werd niet getolereerd. Veel betrokkenen, onder wie de meerderheid van de Politische Club, wilden de optocht

afblazen uit angst voor escalatie. Maar de meerderheid van het Volks-Wahlcomité zette door. Toen op de bewuste dag circa 1500 demonstranten bij het beoogde startpunt verschenen, werden zij omringd door een overmacht van Bürgerwehr-milities. De demonstratie ging niet door. [44]

Opvallend aan het manifest van het Volks-Wahlcomité van 11 april is de diversiteit van de 36 ondertekenaars, die met naam en beroep zijn vermeld. Het grootste deel was hoger opgeleid: vier studenten, vijf wetenschappers en drie artsen, terwijl acht ondertekenaars schrijvers waren of op een andere manier werkzaam waren in het boeken- en krantenwezen. Onder de meer praktische beroepen (ongeveer een derde) bevonden zich middenstanders, een bouwmeester, een meubelmaker, een machinebouwer, twee metaalarbeiders en de plaatsvervangend voorzitter van de machtige Handwerkerverein. De leden van de Politische Club waren hoofdzakelijk te vinden onder de hoger opgeleiden – inderdaad de 'Intelligenz' waarover Jung schreef in het eerste *Club-Blatt*.[45]

Divers waren de ondertekenaars – bijna dienovereenkomstig – ook in hun ideologie. Naast democraten als Jung en Hoppe hadden revolutionairen van een radicalere en meer socialistische signatuur zitting in het comité, zoals de revolutionaire *enfants terribles* Held en Bisky.[46] Ook was er het radicale studentenduo Schlöffel en Monecke,[47] dat spoedig gearresteerd zou worden voor het organiseren van ongeoorloofde demonstraties. En er waren leden van de gematigde Constitutionelle Club, die inzetten op mildere hervormingen van het politieke bestel. Het Volks-Wahlcomité vormde dus een bont gezelschap. Veel leden waren prominent betrokken bij de politieke verwikkelingen na de revolutie. Zij doken op als sprekers en organisatoren van talloze clubs, arbeidersverenigingen en volksvergaderingen in 1848.

Politieke plaatsbepaling van de Politische Club

Anders dan veel Parijse clubs begon de Politische Club niet als een open debatclub waar veel politieke kleuren in waren vertegenwoordigd. Al vanaf de oprichting was min of meer duidelijk welke politieke ideeën de clubleden deelden en welk programma hun club zou gaan uitdragen. De agenda van de Politische Club vermeldde uiteraard regelmatig de vorm en inhoud van de

parlementsverkiezingen, maar dat was niet het enige thema. De vergaderingen gingen ook over de belangen van de arbeiders, werklozen en armen – kortom, de 'sociale kwestie' in de breedste zin. Het standpunt van de club was dat oplossingen hiervoor moesten worden gecombineerd met een harmonieus en solide economisch model. Daarmee was de opinie in de club radicaal-democratisch – en niet zozeer socialistisch of communistisch. De club verklaarde zich solidair met de gehele bevolking en streed tegen sociale ongelijkheid. Dit blijkt wel uit de zorgen van de jonge arts, Rudolf Virchow, tevens bestuurslid van de Politische Club, die op 24 maart aan zijn ouders schreef: 'Reeds spreekt men weer van plebs; reeds overweegt men om de politieke rechten ongelijkmatig onder de individuele leden van de natie te verdelen.'[48]

Andere ideeën over sociale rechtvaardigheid kwamen uit de pen van clublid Gustav Bergenroth, die pleitte voor organisatie van arbeid (zoals het concept 'organisation du travail' in Parijs veel aanhang kreeg) en andere arbeids- en landbouwhervormingen. Maar die voorstellen moesten zowel de toestand van arbeiders en boeren verbeteren als het privékapitaal beschermen en de Pruisische economie weer laten floreren. Achter de solidariteit van de clubleden met de sociale kwestie, lag de gedachte dat de middenstand en de arbeiders- en onderklassen gezamenlijk moesten opereren om de revolutie tot een succes te maken – en niet toe te staan dat reactionairen hen uit elkaar zouden drijven.[49]

Daarnaast protesteerde de Politische Club tegen de terugkeer van Pruisische troepen naar Berlijn, waarvoor zij op 29 maart een delegatie samenstelde.[50] In plaats van het leger binnen de stadspoorten te halen, pleitten de clubleden voor het traditioneel republikeinse principe van algehele volksbewapening, waarna in het *Club-Blatt* een aansporing verscheen aan elke Berlijnse man om zo snel mogelijk wapens aan te schaffen.[51] Veel van de overige vergadertijd in de club – net als in revolutionaire clubs in heel Europa – werd besteed aan de toestand van de onderdrukte Poolse revolutionairen in de oostelijke Pruisische provincies. De Politische Club verklaarde zich solidair met hen en poogde vanuit de hoofdstad de regering te bewegen tot het erkennen van de vrijheid van de Poolse natie.[52]

Een omstreden club

De plek waar de Politische Club bijeenkwam veranderde voortdurend. Na de eerste bijeenkomsten in de concertzaal van het Hotel de Russie werd, vermoedelijk uit praktische overwegingen, uitgeweken naar het etablissement van Mielentz (ook op Unter den Linden; 29 maart) en daarna naar het Mehlhaus (op het huidige Museumsinsel), een meelwaag die tevens dienstdeed als locatie voor diners en danspartijen.[53] Maar op zaterdag 1 april werd het Mehlhaus overvallen door een groep met stokken gewapende mannen. Naar verluidt waren dit werklozen en armoedzaaiers, die waren betaald door conservatieven om de Politische Club te gaan verstoren, maar de vergadering was even ervoor al beëindigd. Toch miste de aanval zijn intimiderende uitwerking niet. Direct maakte de club per affiche wereldkundig welk onrecht was geschied, om in een volgend plakkaat de arbeiders van Berlijn erop aan te spreken. Clubvoorzitter Jung riep hen dringend op zich niet te laten misleiden of omkopen. Hij noemde de 300 tot 500 mannen die zich aan de aanval schuldig hadden gemaakt de werkelijke ophitsers (*Aufwiegler*), die met hun aanval op een vrije politieke vergadering de revolutie te schande hadden gemaakt en hiervoor gearresteerd dienden te worden.[54]

Vanwege deze vijandigheid én de beperkte capaciteit en beschikbaarheid van locaties, zou de Politische Club veelvuldig van samenkomstplek wisselen. Dat kon niet voorkomen dat de club zo nu en dan toch werd lastiggevallen door agressievelingen – vooral houthakkers en paardenslachters, rouwdouwers die mede vanwege hun beroep loyaal bleven aan de Pruisische aristocratie.[55] Naast de lacunes in het bronnenmateriaal verklaren deze conflicten waarom niet van elke bijeenkomst van de Politische Club de exacte locatie bekend is. Bekend is dat de club na het Mehlhaus uitweek naar het etablissement van Maaß, bij de Schlesische Tor.[56] Verder wordt in meerdere bronnen gewag gemaakt van bijeenkomsten in een wolpakhuis in de Neue Friedrichstraße (tegenwoordig Littenstraße), in de Sophienstraße (waarschijnlijk de Königstädtische Reitbahn), bij de Zelten (Tiergarten),[57] in het voormalige Affentheater (eveneens Tiergarten) en in de voormalige manege op het Dönhoffplatz (aan de Leipziger Straße, vlak bij de Spittelmarkt).[58]

Weerstand was de Politische Club niet vreemd. Naast de

bovenstaande gewelddadige gebeurtenissen, heerste er in het algemeen een vijandige sfeer. Zo was de club vaak het voorwerp van spot en satire, bijvoorbeeld in mei toen enkele clubvergaderingen plaatsvonden in het voormalige 'apentheater' van de dierentuin.[59] Daarnaast werden haar affiches herhaaldelijk van de muren gerukt door mensen die clubvoorzitter Jung omschreef als *Spießbürger* – een neerbuigende benaming voor 'kleinburgers'. Deze voorvallen brachten Jung ertoe begin april in vetgedrukte letters boven aan een affiche te schrijven: 'Wie dit blad verwijdert, begaat aan de natie de overtreding van diefstal en van censuur!'[60] In het *Club-Blatt* schreef hij vervolgens dreigend dat het clubbestuur bekend was met de namen van enkele van deze kleinburgers. Hij hekelde hun achterdocht jegens het volk en hun aantasting van het open debat en de vrije volkswil – een opstelling die volgens Jung al vijftig jaar hopeloos ouderwets kon worden geacht.[61]

Een koerswijziging: van Politische naar Demokratische Club

Twee maanden na de Maartrevolutie was de euforie van het eerste moment weggeëbd en had ze plaatsgemaakt voor een intensief en diffuus publiek debat over de politieke toekomst van Pruisen en van Duitsland. Tot 1 mei stond dat debat in het teken van de verkiezingsstrijd voor de twee parlementen. Daarin had de Politische Club de rol op zich genomen van discussie- en actieplatform voor radicalen. Zij discussieerde enkele malen per week over actuele kwesties en over de vorm van voorlichting, vreedzaam protest of lobby waarmee zij daarop wilde reageren. Ondanks het feit dat de verkiezingsstrijd in Berlijn vanwege het indirecte karakter van de verkiezingen niet zo fel en massaal gevoerd werd als in Parijs, hadden de verkiezingen in april bovenaan gestaan op de agenda van de club. Vanaf mei moest de club op zoek naar een andere rol, waarin ze zich moest verhouden tot het nieuwe parlement dat op 22 mei zitting zou nemen.

Op de avond van 15 mei kwam het in de Politische Club tot tumult over een voorstel om het parlement te verzoeken de Maartrevolutie 'in al haar consequenties' te erkennen. Dit zou een radicale daad zijn en dat idee ging enkele aanwezigen te ver. In de felle discussie die volgde, sloegen zij alarm en haalden de Bürgerwehr erbij, waarop de clubpresident de vergadering sloot.[62] Deze escalatie moet hebben aangezet tot reflectie over de koers

van de club, zo zou blijken op 21 mei, toen ze bijeenkwam in de manege op het Dönhoffplatz. Het amfitheater was zo afgeladen, dat Springer zich herinnerde: 'De grote ruimte van de renbaan met de ruw bewerkte amfitheaterstoelen, waarin duizenden mensen pasten, was zo vol samengepakt, dat er letterlijk geen appel op de grond kon vallen.' Een militie van radicale studenten bewaakte de orde. Deze *Rotte Monike*, vergelijkbaar met de Montagnards in de Club Blanqui, liepen vooral heen en weer om het buitenterrein te verkennen en 'aan de soms binnendringende paardenslachters of andere huurlingen de toegang te ontzeggen'. Paardenslachters in een manege waar enkele weken ervoor nog de amazones galoppeerden, zo noteerde Springer, en waar nu de 'oproerkraaiers' hun stokpaardjes over de volkssoevereiniteit en broederschap bereden... Kon het symbolischer?[63]

Dat de club een doorstart behoefde was voor iedereen duidelijk. De vergadering besloot dat zij de regering wilde bewaken: 'Zij wil elke stap, elke maatregel van de regering zowel als de besluiten van de grondwetgevende vergadering aan haar kritiek onderwerpen en het volk over zijn waarde en natuur verlichten, om het daarmee de maatstaf van hun handelingen te geven.'[64]

De club zou de regering en het nieuwe parlement gaan controleren en bekritiseren, met als doel het bewaken van de soevereiniteit en het recht op zelfbestuur. Dat betekende een institutionalisering en professionalisering ten opzichte van de periode ervoor, toen de Politische Club – gemodelleerd naar het veel lossere ontwerp van Hoppe van 23 maart – vooral de revolutie wilde beschermen en vormgeven. Hier werd dus gekozen voor een specifieke rol in de parlementaire democratie. Overigens was de clubvoorzitter tot dan toe, Georg Jung, verkozen in het parlement, waardoor reorganisatie nu ook in praktisch opzicht urgent was.[65] Uit de aanwezige leden werd Schramm verkozen tot nieuwe voorzitter, met Wiss en de student Von Salis als vicevoorzitters. Zij stelden een comité samen van twaalf leden, belast met nieuwe interne verkiezingen.

Om de koerswijziging kracht bij te zetten, besloot de vergadering de naam Politische Club te veranderen in Demokratische Club. Bij haar oprichting had de naam Politische Club de suggestie in zich dat het postrevolutionaire debat eensgezind zou zijn en dus onder de noemer 'politiek' in één club kon worden samengebracht. Al spoedig was dat een illusie gebleken,

zeker gezien de opkomst van andere clubs, die andere politieke doelen nastreefden. Onder de nieuwe naam zou de Demokratische Club de voornaamste radicale organisatie gaan vormen, tegenover de meer gematigde clubs, de communistisch getinte arbeidersverenigingen en de opkomende conservatieve verenigingen.[66]

Naast een nieuwe naam en een nieuw bestuur werden in dezelfde vergadering voor het eerst statuten aangenomen. Deze stellen in artikel 1 de democratie als 'leidend principe' – als ideologische leidraad dus –, maar geven geen verdere ideologische definitie van de club. Ze beschrijven vooral de procedures voor toelating en uitsluiting van leden, voor de verkiezing voor bestuursleden, voor de vergaderingen, voor het innen van de vrijwillige bijdragen en voor het agenderen van onderwerpen.

Minder procedureel is het laatste artikel (art. 9), dat verzekert dat het bestuur (het 'Direktorium') het recht heeft contacten van allerlei aard te leggen met andere democratische verenigingen. In zijn toelichting schrijft auteur Eduard Meyen: 'De club zal verder ook met alle gelijkgezinde verenigingen in de provincie in contact treden, [...] om daarmee, waar het nodig is, gemeenschappelijk te kunnen overleggen en handelen.'[67] Dit gebeurde al voor de naamsverandering, met partnerclubs in onder andere Breslau en Königsberg, maar samenwerking werd voor de toekomst van steeds grotere waarde geacht.[68]

De uitgave van het *Club-Blatt* werd per 21 mei definitief gestaakt. Het werd te kostbaar om het te drukken en te verspreiden, en ook de post bleek niet mee te werken. Belangrijke berichten voor niet-leden zouden voortaan worden verspreid via *Der Demokrat*, een krant die werd opgericht door enkele clubleden en die vanaf 22 mei driemaal per week zou verschijnen. Het blad deelde de democratische gezindheid van de club, maar wilde eerst en vooral een zelfstandige en veelzijdige krant zijn.[69]

Tanende euforie

In de Politische/Demokratische Club begon het vertrouwen in de revolutie af te nemen vanaf 20 april, toen de demonstratie van het Volks-Wahlcomité voor directe verkiezingen was mislukt en enkele clubleden werden gearresteerd. Schermutselingen op straat, vijandigheden tegenover de vergaderingen en publicaties van de club en de dreiging dat het leger zou ingrijpen om

de revolutie terug te draaien – alles wees erop dat de aanvankelijke euforie tanende was. Vooral de aangekondigde terugkeer van de prins van Pruisen (de kroonprins en jongere broer van de koning), die na de Maartrevolutie tactisch was uitgeweken naar Engeland, werd ernstig gevreesd. De prins werd als legeraanvoerder verantwoordelijk geacht voor de escalatie op 18 maart. Bij de protesten tegen zijn terugkeer liet de Politische Club zich niet onbetuigd, net zomin als andere clubs en volksvergaderingen.[70] Maar ook binnen de revolutionaire beweging, die in de eerste dagen na de revolutie nog zo eensgezind had geleken, tekenden zich met de dag meer ideologische tegenstellingen af. Dat leidde tot de oprichting van meer en meer kleine clubs en verbanden – en vervolgens weer afscheidingen daarvan – die een eigen ideologische positie claimden in het publieke debat.

Zoals waarschijnlijk inherent is aan momenten van revolutie, hield ook de euforie van de Maartrevolutie in Berlijn niet lang stand. De verwachtingen bleken te hoog gespannen. In een herdenkingstoespraak op 4 juni op de begraafplaats van de gevallenen van de Maartrevolutie, in Volkspark Friedrichshain, sprak Paul Börner, lid van de Demokratische Club: 'Maar helaas is onze revolutie maar een halve geweest, en alle duistere machten, waarvan we verzuimd hebben ons te bevrijden, treden weer aan en strijden met vernieuwde hoop een vernieuwde strijd [...]. Het is die eerste dagen een snelle lente geweest, de stormen lieten niet lang op zich wachten.'[71]

De grootste 'storm' die Börners analyse bevestigt, brak los op 14 juni. Een boze menigte bestormde het wapendepot in het Zeughaus aan Unter den Linden (tegenwoordig het Duits Historisch Museum). De Bürgerwehr, geholpen door een militie van de Handwerkerverein, greep in, maar kon niet verhinderen dat wapens en munitie werden ontvreemd en werden uitgedeeld onder de bevolking. Prominente revolutionairen als Urban, Korn, Löwinson en Siegerist werden opgepakt als 'wirksame Agitatoren' van dit spektakel. Deze dag was vooral, in de woorden van historicus Rüdiger Hachtmann, een 'revolte van de onderklassen' waar de Demokratische Club geen deel aan had – op enkele leden na die op persoonlijke titel meededen.[72] Niettemin was de gebeurtenis aanleiding voor de club om haar standpunt voor burgerbewapening en voor eigen ordehandhaving te herhalen. In de weken na de *Zeughaussturm* werd in de club het plan besproken

om een met lansen (*Piken*) bewapend clubkorps op te richten. Maar onder druk van de politiechef en het stadsbestuur, die een radicale militie niet zouden tolereren, werd daar uiteindelijk van afgezien.[73] Eind oktober ging ook het gerucht dat de Volksclub en andere democratische clubs hun leden wekelijks wilden laten exerceren (dus ook een soort militievorming onder clubs), maar daar is niet veel meer van vernomen. Er is uit de gelederen van de clubs geen voorbeeld bekend van daadwerkelijk opgerichte milities, zoals die wel werden gevormd door studenten, kunstenaars, handelaars en machinearbeiders, ter ondersteuning van de ordehandhaving door de Bürgerwehr. Hooguit hadden clubs soms een eigen ordedienst om bijeenkomsten te beveiligen, zoals de Politische Club met de Rotte Monike.[74] Maar over het algemeen lag in de clubs de nadruk niet op militaire, maar steeds op politieke macht.

In juni deden zich meerdere conflicten voor tussen de Demokratische Club en het stadsbestuur. Die conflicten gingen over de veiligheid en de rol die het stadsbestuur had toebedacht aan de Bürgerwehr en zijn weigering om algehele volksbewapening toe te staan. Maar ook verweet de club het stadsbestuur dat het zijn beloftes om de sociale toestand van werklozen en armen te verbeteren niet nakwam. De debatten werden gevoerd via affiches op de muren van de stad. Deze 'muurpolemieken' doen vermoeden dat er meer aan de hand was dan een inhoudelijk meningsverschil; het betrof ook een ideologische positionering en het voor zich winnen van de publieke opinie.[75] De Demokratische Club werd op 20 augustus volop betrokken in het straatgeweld, toen een clubbijeenkomst in Charlottenburg wreed werd verstoord door groepen agressieve burgers uit deze rijke voorstad. Die verhinderden niet alleen de vergadering, maar gingen vervolgens over tot een klopjacht op democraten, zelfs tot in hun huizen, waarbij diverse clubleden gewond raakten. De Bürgerwehr en enkele aanwezige militairen keken toe zonder iets te doen, tot grote frustratie van de Demokratische Club.[76]

Een hernieuwde professionalisering

Op 1 september nam de Demokratische Club nieuwe statuten aan, die een volgende stap van professionalisering en institutionalisering markeren ten opzichte van de statuten van 21 mei. Deze statuten bevatten maar liefst 32 artikelen waarin nauwge-

zet was vastgelegd hoe de hiërarchie van de club functioneerde, welke 'beambte' waarvoor verantwoordelijk was, hoe die verkozen of afgezet kon worden, hoe precies de inkomsten en administratie zouden verlopen, enzovoort. Een belangrijke verandering in de organisatiestructuur was de introductie van een nieuwe laag: de sectie. De club werd onderverdeeld in (op dat moment) 22 secties, die elk apart bijeen zouden komen. Daarbij werd de club zelf een centrale vergadering (te vergelijken met een *comité central* of *club central* in Parijs), die zich alleen met de hoofdlijnen en de belangrijke thema's bezighield. Een tweemaandelijks gekozen *Präsidium* van een voorzitter en twee vicevoorzitters had de dagelijkse leiding. En met alle sectiebesturen samen vormde het de *Vorstand* – het clubbestuur. De statuten gaven aan de club een steeds permanenter en tegelijkertijd vertakter karakter.

Een andere ontwikkeling was de toenemende samenwerking met democraten uit heel Duitsland. Allereerst leidde dat tot samenwerkingsverbanden met verenigingen in en rondom Berlijn. De Berlijnse Demokratische Club organiseerde op 20 en 21 augustus 'der erste Kongreß der demokratischen Vereine der Mark Brandenburg', met als doel een centraal bestuur op te richten voor deze Pruisische provincie waarin Berlijn lag. Aanwezig op het congres waren, naast de eigen club, een voorlopige 'kring' (*provisorische Kreisausschuß*) en afgevaardigden van negen andere Berlijnse verenigingen (waaronder de Maschinenbauarbeiter-Verein) en van vijf verenigingen uit de naburige plaatsen Charlottenburg, Potsdam, Frankfurt aan de Oder, Wittstock en Bernau. Het gezelschap van in totaal 61 afgevaardigden besloot tot het verkiezen van 'ein definitiver Kreisausschuß' om de acties van de Brandenburgse democraten te coördineren.[77]

Een ander blijk van een behoefte aan samenwerking onder de democraten zagen we al in april, toen voorstellen van het Demokratische Central-Comité uit Frankfurt inzake de Duitse grondwet werden overgenomen door het Volks-Wahlcomité. En de meest vergaande samenwerkingspoging hield in dat de Berlijnse democraten zich ontfermden over de organisatie van het tweede Duits-nationale Demokratenkongreß, dat van 26 tot 30 oktober in Berlijn werd gehouden. Op het eerste Demokratenkongreß, van 14 tot 17 juni in Frankfurt, was al besloten dat in Berlijn een vijfkoppig centraal bestuur zou worden geves-

tigd – vermoedelijk werd in het kader daarvan in augustus het Brandenburgse kringbestuur benoemd.[78] In oktober ontving de Berlijnse club 230 gedelegeerden van andere Duitse clubs. Er werd verder gesproken over de opbouw van een democratische partij, maar erg lang zouden de Berlijnse democraten geen deel uitmaken van deze nationale beweging. Begin november nam het Pruisische leger goeddeels bezit van Berlijn, waarna generaal Von Wrangel er op 12 november namens de regering de staat van beleg afkondigde. Er kwam een samenscholingsverbod op straat en in openbare gebouwen; overdag gold dat voor meer dan twintig personen en 's avonds voor meer dan tien. Veel clubs en verenigingen werden vanaf dat moment gedwongen hun openbare bijeenkomsten te staken.

De club die was ontstaan in de revolutie, ging met diezelfde revolutie ten onder. Op de avond van 12 november kwam de Demokratische Club nog bij elkaar, waarbij plannen werden gemaakt om de soldaten te ontwapenen die bij mensen thuis waren ingekwartierd. Via spionnen kwam dat bericht ter ore van de legerleiding, die de paraatheid verhoogde. De volgende dag werden de belangrijkste democratische kranten verboden. Een poging van de Demokratische Club om op 14 november opnieuw bijeen te komen, mislukte al bij het begin, toen soldaten de straat en de clublocatie bezetten en de clubleden uit elkaar dreven. Vermoedelijk zijn daarna in het geheim en op kleine schaal nog bijeenkomsten gehouden bij democraten thuis, maar daar ging weinig invloed meer van uit.[79]

De liberalen: de Constitutionelle Club

Voor 1848 was er nauwelijks sprake geweest van een onderscheid tussen liberale en radicale groepen in Berlijn. Iedereen die hervormingsgezind was, deelde het geloof in organisatie en 'vereniging' (*Assoziation*) dat zo kenmerkend was voor het tijdperk. Een schifting trad het eerst op onder beroepspolitici, die rondom de Eerste Pruisische Landdag stuitten op tegengestelde ideeën over politieke hervormingen.[80] Met het uitbreken van de Maartrevolutie ontstonden definitief twee verschillende bloedgroepen in de Berlijnse revolutionaire beweging. Dit uitte zich ook in het denken over politieke vereniging. Waar radicalen door vereniging idealen nastreefden, zoals broederschap, emancipatie en democratisering, zagen liberalen vereniging als

een middel voor de Bildung en zedelijke hervorming van burgers. Tegelijkertijd stonden zij sceptisch tegenover democratie en het overhevelen van politieke macht naar het volk. Voor hen dreigde het despotisme 'van boven *en* van onder' – dus van de autoritaire monarchie *en* van de radicale revolutie. De liberalen pleitten voor een parlement en een grondwet, maar wel in een constitutionele monarchie – vandaar de term 'constitutionelen'. Ondanks hun geloof in het nut van vereniging waren zij nog enigszins vatbaar voor de bekende principiële bezwaren tegen politieke organisatie buiten het domein van de staat. De politieke en sociale orde mocht onder geen beding in gevaar worden gebracht, bijvoorbeeld door activistische organisaties die het gezag van regering en parlement zouden kunnen ondermijnen.[81]

Toen op 23 maart in het Hotel de Russie het plan werd opgevat de eerste club van Berlijn op te richten – de Politische Club –, waren daarbij ook enkele constitutionele leiders aanwezig. Zij besloten tot de oprichting van een eigen organisatie: de Constitutionelle Club.[82] In de maanden die volgden, zou hun club een geheel eigen rol gaan spelen in het publieke debat, in een ongemakkelijke middenpositie tussen de radicale revolutie en de conservatieve reactie. Toen die twee fronten in de lente en zomer steeds verder van elkaar af kwamen te staan, raakte het constitutionele kamp in het midden verscheurd.

De oprichting

Op 28 maart, tien dagen na de revolutie, vond om vijf uur 's middags een vergadering plaats in het zuiden van Berlijn, in het Potsdamer Bahnhof – het eerste stationsgebouw (1838) van de stad, net buiten de Potsdamer Tor, waar de trein naar Potsdam vertrok. Een uitnodigingsaffiche riep op tot een vergadering 'von allen Klassen der Bürger', met als doel de oprichting van een nieuwe club. Het affiche droeg de namen van enkele vooraanstaande liberalen. Het motto van het drukwerk vatte hun politieke overtuigingen samen: 'Orde zonder vrijheid is despotie; vrijheid zonder orde is anarchie. Niets zonder het volk; niets zonder de constitutionele koning.'[83]

Het recht op vrije vereniging was volgens de organisatoren de belangrijkste verworvenheid van de Maartrevolutie.[84] Hun club had als doel 'de burgers deels over hun belangen in te lichten, deels hen in staat te stellen, over die belangen te overleggen'.

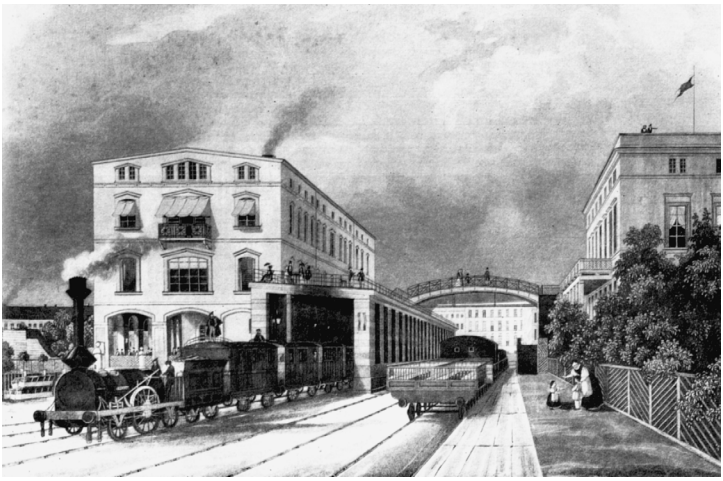

In het Potsdamer Bahnhof komen de treinen binnen met nieuws uit Parijs en andere revolutionaire steden. In het stationsgebouw komt de Constitutionelle Club voor het eerst bijeen.

Het was dus de plek voor politieke scholing en debat. De organisatoren verlangden 'een *duurzame* verenigingsplaats voor alle burgers [...], die het aan het hart gaat, *via de weg van de orde* de vrijheid te beschermen en te versterken'.[85] Daarbij hadden zij, volgens de bombastische openingsrede van de eerste voorzitter, de jurist Ludwig Crelinger, het doel om 'door de vorm van onze debatten de parlementaire gezindheid te stimuleren en te versterken, waarvan de zegenrijke effecten ons het uitzicht bieden op een gemeenschappelijk broedervolk'.[86]

Ondanks de voorbereidingen van het gelegenheidscomité, verliep de eerste vergadering van de Constitutionelle Club ronduit chaotisch. Een journalist van de *Vossische Zeitung* deed verslag.[87] Op 28 maart stroomde het Potsdamer Bahnhof vol met belangstellenden. Zo vol dat slechts een derde van de bezoekers in de zaal paste – de rest moest buiten blijven staan. De openingsrede van Crelinger werd enthousiast ontvangen. Hij sprak over plichten en rechten, moed en eendracht, revolutie en hervorming, orde en onderdrukking. In alles wat de voorzitter zei, weerklonk de middenpositie die hij bepleitte. De 'rustige, op de wettelijkheid gerichte gezindheid van de Duitsers' moest strijden tegen de dreigende 'Reactie' van de conservatieven, maar zeker ook tegen de democraten, 'de overhaastten, die in

één dag willen opbouwen, wat alleen het werk van bezonnenheid kan zijn'.[88]

Niet lang na Crelingers openingstoespraak werd de vergadering onderbroken. De vele mensen die nog buiten stonden wilden ook deelnemen. Besloten werd buiten, op het plein voor het Potsdamer Bahnhof, verder te gaan, zodat iedereen de toespraken kon horen. Een balkon van het stationsgebouw werd gebruikt als spreekgestoelte, waarop al spoedig een spreker naar voren trad om een pleidooi af te steken over de Landdag van 1847, dat volgens hem het geëigende orgaan was om de nieuwe kieswet op te stellen (in tegenstelling tot de opvatting van de democraten). Maar de voorzitter onderbrak hem. Zo kon er geen debat plaatsvinden, de club moest eerst worden georganiseerd. Er was nog niet eens een stemprotocol, waarmee de uitkomsten van de vergadering vastgesteld konden worden. Na de interventie van de voorzitter barstte een discussie los, waarna een deel van het publiek zich weer naar de zaal begaf om over de ordekwestie te vergaderen of om zich in te schrijven op de ledenlijsten die daar lagen. Anderen bleven buiten staan, waar vanaf het balkon alweer nieuwe toespraken klonken. Maar omdat de vergadering was opgedeeld in binnen en buiten en er geen besluiten konden worden genomen, besloot Crelinger haar na enige tijd te sluiten en een nieuwe bijeenkomst voor te stellen.[89] Ondanks de chaos werd de Constitutionelle Club in deze vergadering van 28 maart wel formeel opgericht en was er een clubbestuur verkozen.[90]

Een middenpositie

Al vanaf het begin was duidelijk dat de club een andere doelgroep aansprak dan de Politische Club. De liberale organisatoren waren ongeveer een generatie ouder en hadden een beduidend hogere maatschappelijke positie. Zij waren voornamelijk ambtenaren, geleerden en andere 'burgers' (leden van de gegoede burgerij en de middenklasse).[91] Toch behoorde de Constitutionelle Club voor veel conservatieven tot de producten van de revolutie en werd zij als zodanig gewantrouwd. Dat bleek toen het voorlopig bestuur professionele stenografen uitnodigde om de eerste bijeenkomst vast te leggen – het wilde de volledige handelingen kunnen publiceren alsof de club een parlement was. Dat plan ging niet door: alle beroepsstenografen weigerden

hun medewerking aan de club die zo kritisch stond tegenover de Landdag, de prerevolutionaire standenvergadering waaraan zij loyaal waren.[92]

Net als de Politische Club stonden de constitutionelen ver af van de opkomende arbeidersbeweging, ondanks vele pogingen tot toenadering. Zo onderhielden zij goede contacten met enkele prominente leiders van het Central-Comité der Arbeiter, zoals Stephan Born, die meermaals op clubvergaderingen werd uitgenodigd. En ook hielden de constitutionelen de ledenbijdrage voor hun club bewust vrijwillig, zodat ook de meer armlastige sympathisant lid kon worden. Toen op een clubvergadering werd voorgesteld de contributie verplicht te stellen om de kas te spekken en een clubkrant te kunnen uitgeven, werd daar juist van afgezien.[93]

De contacten met de arbeidersbeweging, de toegankelijkheid van de club en de bereidheid van constitutionelen om sociale hervormingen te overwegen, betekenden niet dat zij waren opgeschoven in democratische richting. Integendeel, de gedachte dat de lagere klassen een politieke stem zouden krijgen was veel constitutionelen een gruwel. De politieke middenpositie die Crelinger al benadrukte in zijn openingsrede, groeide uit tot de centrale identiteit van de Constitutionelle Club. Zij verhinderde al te nauwe banden met de democraten en de arbeidersbeweging. En andersom waarschuwden democraten soms voor de constitutionelen, onder wie zich heren bevonden 'die de jas naar de wind wisten te draaien': het ene moment juichten zij de barricaden toe en bepleitten zij een republiek, en het volgende moment steunden zij de monarchie.[94] Vergelijkbaar was de verhouding met de conservatieven, die juist alle politieke hervormingen afwezen en de middenpositie van de constitutionelen maar 'half warm, half koud' en dus onhoudbaar vonden.[95]

De constitutionele vergaderpraktijk

De tweede vergadering van de Constitutionelle Club zou op 31 maart plaatsvinden in het al genoemde etablissement Mielentz. Het werd de 'eerste ordentelijke zitting' van de Constitutionelle Club. Met een bezoekersaantal van ruim 500 deed ze niet onder voor de vergadering van de Politische Club, die twee dagen eerder ook bij Mielentz had plaatsgevonden. Voorzitter Crelinger opende de zitting met een opsomming van agendapunten, die

vooral te maken hadden met de wenselijke rol van de Landdag na de revolutie en de invulling van de toekomstige kieswet. In de vergadering werd ook een beknopt clubstatuut aangenomen, maar alle andere beslissingen werden vooruitgeschoven.[96] Die afwachtende houding bleek structureel en zou de Constitutionelle Club in korte tijd een slecht imago bezorgen. Er zou vooral worden gedebatteerd, zonder dat de leden werkelijk bereid leken tot actie. Van de energie en daadkracht die de club aanvankelijk uitstraalde, was algauw weinig meer over. De kranten schreven over het 'onmiskenbare dieptepunt', de 'slaperigheid', de 'apathie' en het 'droge en krachteloze, zelfs tot gezwets voerende gedebatteer' in de club.[97] De kritiek was het sterkst rond half mei, juist op het moment dat het Berlijnse publieke debat sterk polariseerde tussen links en rechts en de Constitutionelle Club krampachtig een benarde middenpositie behield.[98]

De passieve houding werd geweten aan de 'overdreven parlementaire' gang van zaken tijdens de vergaderingen. Anders dan de Politische Club wilden de constitutionelen netjes volgens de regels discussiëren, continu contact onderhouden met de autoriteiten en alle moeilijke kwesties vooruitschuiven of overhevelen naar speciale comités.[99] Pijnlijk raak was de parodie die in een satirisch blad verscheen:

> **Constitutionelle Club.**
> De heer Prutz bestijgt het spreekgestoelte, en zet in een *lange*, door bijval vaak onderbroken rede, zijn voorstel uiteen, dat behelst dat geen lid zonder glacéhandschoen mag verschijnen. De heer Küttge plaatst daarbij het annadement [sic], dat die handschoenen geel moeten zijn. De vergadering erkent het belang van de zaak, en benoemt een commissie ter vooroverleg. Aangezien dit alles vier uur duurt, wordt de zitting gesloten.[100]

Ook binnen de club leidde de stroperige, parlementaire gang van zaken tot wrevel. Sigismund Stern, vanaf 1 mei de opvolger van Crelinger als voorzitter, verweet de club gebrek aan 'daadkracht' en stelde dat haar enige betekenis nog lag 'in de toespraken en enkele [...] magnifiek gestileerde oproepen, die her en der heen gestuurd worden'.[101]

Maar was de omslachtige, parlementaire vergaderstijl niet

juist inherent aan het karakter van een liberale club? Immers, het waren vooral de constitutionelen die het belang van 'rust', 'orde' en 'wettelijkheid' beklemtoonden; daar pasten geen al te revolutionaire, activistische daden bij. Wat voor democraten 'overdreven parlementair' leek, was voor de constitutionelen juist het wenselijke vergaderprotocol. Weliswaar hadden de Politische en de Constitutionelle Club vergelijkbare organisatie- en vergadervormen, maar het is voorstelbaar dat de *betekenis* van die vormen voor beide verenigingen verschillend was. Democraten wilden een zo democratisch mogelijke discussie, constitutionelen wilden een parlementaire vergadering. Daarnaast dienden vergaderingen voor de democraten vooral om hun politieke activiteiten te organiseren, terwijl voor de constitutionelen het activisme eerder intrinsiek in het vergaderen zelf lag. Het ideologische onderscheid tussen radicalisme en liberalisme maakte dat de Politische Club per definitie meer activistisch was, waar de Constitutionelle Club eerder de parlementaire weg bewandelde. In dat opzicht doet zij denken aan de elitaire Société Démocratique Centrale in Parijs, waarvoor het vergadermodel van het parlement eveneens een inspiratiebron was.

Electoraal activisme

De Constitutionelle Club was overigens minder lethargisch dan alle kritiek doet vermoeden. Zij betoonde zich in enkele politieke debatten juist opvallend actief, voornamelijk in de campagne voor de kiesmanverkiezingen op 1 mei.

De eerste electorale activiteit van de constitutionelen was de deelname aan het Volks-Wahlcomité, dat op 10 april in een grote volksvergadering bij de Zelten was benoemd. Democraten domineerden het comité weliswaar, maar ook de Constitutionelle Club was vertegenwoordigd. Die samenwerking liep al na enkele dagen stuk op onenigheid over de kieswet van minister Camphausen. Daarbij huldigden de constitutionelen de opvatting dat er wel een algemeen mannenkiesrecht moest worden ingevoerd, maar dat de verkiezingen indirect moesten blijven, naar het voorstel van de minister.[102] De democraten waren daar fel op tegen en waren bereid tot verregaande protestacties om hun zin te krijgen. Daarop verlieten op 16 april vijftien leden, onder wie de constitutionele delegatie, het comité, waarmee een einde kwam aan de aanvankelijk enthousiaste samenwerking

met de democraten. Aan het mislukte protest op 20 april, dat de democraten een rebels en onwettig imago bezorgde, hadden de constitutionelen dus geen deel. De Constitutionelle Club riep juist op tot een tegendemonstratie – en had op 19 april ook vertegenwoordigers gestuurd naar de volksvergaderingen en arbeidersbijeenkomsten om hen te ontmoedigen aan de demonstratie deel te nemen.[103] De kiem van de polarisatie, die in mei zou doorzetten, was hier al gezaaid: constitutionelen en democraten zouden steeds verder van elkaar vervreemd raken.[104]

Een andere activiteit van de Constitutionelle Club in de aanloop naar de verkiezingen van 1 mei was haar rol als 'kiesvereniging'. Binnen de club werd een kiescomité geformeerd met als taak een lijst op te stellen met kandidaten die betrouwbaar en geschikt genoeg werden geacht om bij de leden aan te bevelen. Die kandidaten hoefden zich niet aan enig politiek program te verbinden, zoals in de Politische Club en in veel andere clubs (ook de Parijse) wel gebruikelijk was – het volksvertegenwoordigerschap bleef voor de constitutionelen een individuele opdracht. In het kiescomité zouden elf personen zitting nemen, die op hun beurt gekozen moesten worden. En ook moest gestemd worden over *hoe* zij gekozen zouden worden. Dat gebeurde in een clubvergadering (15 april) waarin 222 clubleden stemden voor een mondelinge stemming (door roepen), en 225 voor een schriftelijke stemming (met stembriefjes). De voorliefde voor de parlementaire vergadervorm bleek onverminderd groot. Uiteindelijk hielden de leden een schriftelijke stemming, waarvan de uitslag op de volgende vergadering (17 april) bekend werd gemaakt.[105]

De activiteiten die de Constitutionelle Club ontplooide in het kader van de verkiezingen, waren niet alleen een uiting van engagement. Zij boden de club ook de mogelijkheid zich als politieke vereniging te profileren, zo bleek in dezelfde vergadering van 17 april. Daar werd gediscussieerd over hoe de door het kiescomité geselecteerde kandidaten aan de leden gepresenteerd moesten worden. Een idee om in de verschillende stadswijken voor deze gelegenheid 'filiaalclubs' op te richten werd lauw ontvangen, maar wel werd (in de vergadering van de volgende dag) besloten de kandidaten in een speciale *Volksversammlung* te presenteren. Het voorstel kwam van Robert Prutz, het slachtoffer van de persiflage in het satirische blad. Hij was lid van het kies-

comité en tevens redacteur van de clubkrant. Prutz hamerde op de publicitaire en mobiliserende waarde ('Agitation') van zo'n volksvergadering. Met dit vooruitzicht overtuigde hij de sceptici, waarna het plan zonder verdere discussie werd aangenomen.[106]

In de dagen daarop stelde het kiescomité de kieslijst op. De kandidaten werden op drie manieren geselecteerd: zij werden door de clubvergadering voorgedragen, door het comité voorgesteld of ze meldden zich zelf aan. De laatste categorie moest in een vergadering op 21 april een 'politieke geloofsbekentenis' afleggen, precies zoals we die al kennen uit de Parijse clubs. De definitieve kieslijst werd in de vergadering van 23 april bekendgemaakt. Op de lijst prijkten de namen van prominente constitutionelen, zoals Crelinger en Prutz, maar ook die van de communist Ludwig Bisky en de radicale democraat Jacobi.[107] Bisky was door het kiescomité voorgedragen, dat hem blijkbaar waardeerde als representant van de ambachtslieden; Jacobi meldde zichzelf aan en stal de show met zijn geloofsbekentenis. Volgens een verslaggever van de politieke krant *Die Reform* stak Jacobi door zijn lezing, die vol vuur, visie en diepgang zou zijn geweest, met kop en schouders uit boven de andere sprekers. Zijn optreden oogstte veel lof, maar ontlokte aan voorzitter Crelinger kritische opmerkingen over de betrouwbaarheid van dergelijke politieke geloofsbekentenissen. Hij insinueerde dat Jacobi een duister politiek verleden had, maar in een fel plenair debat dolf Crelinger het onderspit en werd ook het voorstel afgewezen om kandidaten een bindende eed te laten zweren op een politiek programma. De democraat Jacobi werd met steun van een grote meerderheid toegevoegd aan de kieslijst van de constitutionelen.[108]

De inspanningen van de Constitutionelle Club voor de verkiezingen bleven niet zonder resultaat: in de twee parlementen zouden veel constitutionele en weinig democratische politici verkozen worden. Ook gingen andere Berlijnse kandidaten zich over de gehele linie in de campagneweken gematigder, 'constitutioneler' opstellen als gevolg van de electorale inspanningen van de Constitutionelle Club.[109] Dit alles strookte niet met de reputatie van de club van een logge en weinig daadkrachtige praatvereniging. Haar belangrijkste tegenhanger, de Politische Club, was weliswaar een centrum van politiek activisme, maar speelde electoraal slechts een kleine rol.

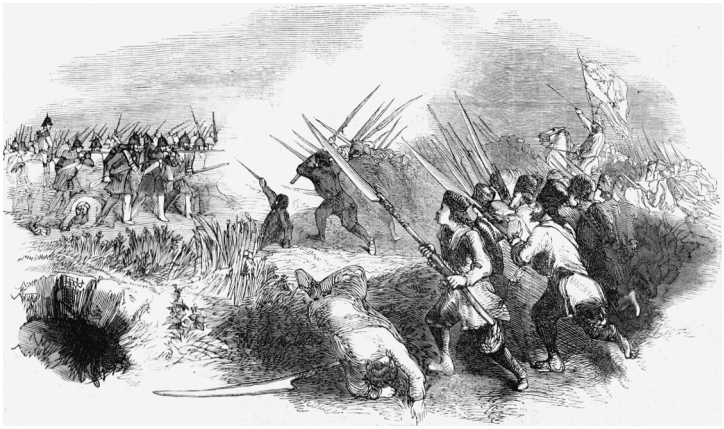

Een gevecht tussen Poolse opstandelingen en het Pruisische leger bij het West-Poolse dorp Rogalin, op 8 mei 1848.

Positionering van de club

Niet alleen rondom de verkiezingen waren de Berlijnse constitutionelen actief. Een andere actuele kwestie waarover veel werd gesproken was het lot van de Poolse opstandelingen in de Oost-Pruisische provincie Posen, dat zoveel radicale en liberale vergaderingen en verenigingen in Europa aan het hart ging. Na discussies op 2, 3 en 5 april hierover in de Constitutionelle Club, werden twee *Adressen* opgesteld. Eén was gericht aan de Polen en één aan de Duitsers in de provincie Posen. De leden van de club erkenden de onrechtvaardigheid van de onderdrukking van het Poolse volk en pleitten voor een zekere mate van vrijheid. Maar wel maande de ene brief de Polen tot kalmte en vreedzaamheid tegenover de daar wonende Duitsers, terwijl die met de andere brief een hart onder de riem gestoken kregen. Hier openbaart zich wederom de dubbele positie van de Constitutionelle Club, schipperend tussen het revolutionaire en het conservatieve standpunt.

De opstellers van de Adressen kenden veel gewicht toe aan hun interventie: namens het gehele Duitse volk riepen de hoofdstedelijke constitutionelen de kiftende partijen in Posen tot de orde. Bovendien stuurden de constitutionelen op 5 april een delegatie naar de minister om de zaak aan te kaarten. De delegatie ging direct na de clubvergadering naar het paleis, maar minister Camphausen besloot hen pas de volgende ochtend bij

hem thuis te ontvangen in het Hotel de Russie, waar ironisch genoeg ook diverse volksvergaderingen en clubbijeenkomsten werden gehouden. Daar riepen de constitutionelen hem op zich hard te maken voor de bescherming van Pruisische gebieden en burgers. Overigens hadden de democraten dezelfde wens, maar pleitten zij wél voor een onafhankelijk Polen.[110]

De Constitutionelle Club bevond zich in het politieke midden, maar deed ook steeds handreikingen naar de democraten. Zo protesteerde zij samen met de Politische Club op 28 april tegen politiechef Minutoli, toen die besloot de wet van 6 april te handhaven en alle 'volksvergaderingen onder vrije hemel' te verbieden die geen nadrukkelijke toestemming hadden gekregen van de autoriteiten. En op 13 mei verklaarden de constitutionelen zich solidair met alle revolutionairen die zich druk maakten om de terugkeer van de prins van Pruisen. Met een affiche riep de Constitutionelle Club de minister dringend op de omstreden prins niet terug te laten keren naar de stad. Het bezwaar van de club lijkt niet principieel, maar vooral pragmatisch te zijn geweest: zij vreesde dat het terughalen van de prins vóór er een parlement was gevormd om hierover te beslissen, gevaarlijke situaties op zou leveren en gewelddadige reacties uit zou lokken.[111]

Op 4 juni trok de club wederom samen op met de democraten, toen zij meedeed aan een massale manifestatie die was georganiseerd door de democratische studentenbeweging om de gevallenen van de revolutie te gedenken. Te midden van duizenden Berlijners paradeerden de constitutionelen met de andere clubs richting de begraafplaats in Friedrichshain. Elke club tooide zich met eigen banieren en vaandels. Maar na 4 juni polariseerden de politieke verhoudingen in Berlijn zo sterk, dat het wederzijdse wantrouwen het voor beide kampen moeilijk maakte nog verder samen te werken.[112]

Een nieuwe rol

Met de verkiezingen van 1 mei kwam er een einde aan de electorale beslommeringen die de agenda van de Constitutionelle Club hadden gedomineerd. De politieke relevantie moest nu gezocht worden in een andere vorm, in een nieuwe rol. Daarbij hoorde in de eerste plaats het kritisch volgen van de twee nieuwe parlementen die in Berlijn en Frankfurt werden opge-

tuigd. De handelingen en beslissingen daarvan werden bediscussieerd en van commentaar voorzien in kranten en vlugschriften. In juli werden twee clubleden belast met de speciale opdracht om op elke clubvergadering verslag te doen van de ontwikkelingen in respectievelijk het Pruisische en het Duitse parlement.[113] Daarmee nam de club een rol op zich die doet denken aan de 'volksparlementen', zoals we die tegenkwamen in Parijs, en zoals clubs die overal in Europa poogden te spelen. Ook de Constitutionelle Club trad op als een buitenparlementair maar volksvertegenwoordigend orgaan, dat het parlement controleerde. Tegelijkertijd stuitte deze rol de gezagsgetrouwe en ordeminnende constitutionelen tegen de borst en waren zij vastberaden elke schijn te vermijden dat hun club een 'antiparlement' of zelfs maar een 'partij' zou vormen.[114]

Een typisch voorbeeld van de elitair-parlementaire houding van de Constitutionelle Club is de volksvergadering die zij op 30 juli organiseerde op het militaire oefenterrein met de eenzame populier. De uitnodiging hiervoor had de vorm van een pamflet, waarin de club inging op de felle reacties op een voorstel van de *Reichsverweser* (aartshertog Johann van Oostenrijk, die tijdelijk de vacante Duitse troon bezette) in het Duitse eenwordingsproces, dat in de publieke opinie schadelijk werd geacht voor de positie van Pruisen. De club suste deze reacties door te stellen dat het nog maar een voorstel was aan het parlement in Frankfurt en dat hoe dan ook de Pruisische positie niet in gevaar was. Sterker nog, Pruisen had als grote bedenker van de Duitse *Zollverein* juist baat bij een verenigd Duitsland en moest oppassen zich niet van de zuidelijke staten te vervreemden en met de rug naar het westen te komen staan. Na deze expliciete vermaningen aan het adres van de Berlijnse publieke opinie, volgde de uitnodiging om hierover op 30 juli van gedachten te komen wisselen in een volksvergadering.[115] Die werd een groot succes, zeker wat betreft de opkomst, die naar schatting tien- tot vijftienduizend mensen bedroeg.[116]

Een vergelijkbaar voorbeeld is de volksvergadering die de club organiseerde op 27 augustus in een kazerne bij de Prenzlauer stadspoort. De Berlijnse bevolking werd uitgenodigd om daar te komen vergaderen over een voorstel van de Pruisische regering aan het parlement waarin zij plannen presenteerde om de openbare orde beter te handhaven. Veel Berlijners hadden over

dat voorstel hun zorgen geuit. De club stelde zich echter op het standpunt dat het idee weliswaar niet volmaakt was, maar toch ook niet kon worden gezien als een bedreiging van de vrijheid of als terugkeer 'naar de oude politiestaat'. Op de volksvergadering zou het voorstel uitgebreid worden besproken, hoewel de aankondiging doet vermoeden dat het de club er vooral om te doen was de zorgen weg te nemen – niet om haar eigen positie bij te stellen.[117] De timing was ongelukkig. Juist in die week werd een groot regiment Konstabler ingezet, een schutterij die onder controle van de politie stond en met de sabel optrad tegen elke verstoring van de openbare orde. De Konstabler arresteerden de ene na de andere radicaal, wat tot een stroom aan protest- en paniekreacties leidde en de verhouding tussen overheid en bevolking op scherp zette.[118] De stellingname van de Constitutionelle Club vóór het regeringsvoorstel betekende dan ook weinig goeds voor de populariteit van de club en de opkomst op 27 augustus was matig: twaalf- tot vijftienhonderd mensen.[119] De sterke afname ten opzichte van de volksvergadering van 30 juli doet vermoeden dat het vertrouwen in de leiding afnam en dat aanhangers met de voeten stemden. Het draagvlak voor de Constitutionelle Club werd steeds fragieler.

De wankele middenpositie

Was het afkalven van draagvlak een gevolg van de lethargie van de Constitutionelle Club? Uit de voorgaande opsomming van activiteiten en discussies waarbij de Constitutionelle Club betrokken was, blijkt dat er vraagtekens zijn te plaatsen bij dergelijke verwijten. Er is ook een andere verklaring voor de steeds verdere verzwakking van de Constitutionelle Club: haar middenpositie. Het constitutionele standpunt was volgens chroniqueur Robert Springer een moeizaam compromis tussen drie botsende groepen die zich gezamenlijk in die middenpositie hadden gemanoeuvreerd. Ten eerste betrof het de 'schuchtere en verstopte royalisten', in de negatieve kwalificaties van Springer, die zich slechts tijdelijk met de constitutionelen hadden geassocieerd om te schuilen voor de democratische storm, maar in feite uit waren op een herstel van het oude systeem. Ten tweede waren er de 'gematigden en de angstigen', die weliswaar tegen het oude absolutisme waren maar niettemin zeer behoudend waren. En ten derde ging het om de 'liberalen van vroeger', die

al enige tijd streden voor meer vrijheid en een constitutie nastreefden zoals de Engelse. De eerste twee groepen kregen de overhand, vooral toen de angst toenam dat de revolutie ook het eigendomsrecht in gevaar zou brengen. Deze neiging naar rechts maakte dat leden uit de derde categorie juist naar links gingen buigen en de Constitutionelle Club al in de eerste maand van haar bestaan afstevende op een splitsing.[120]

Op 26 april had zich *binnen* de club een rechtse 'fractie' gevormd, op instigatie van onder andere *Bürgerwehr*-commandant Blesson. Het doel van de fractie was de rechts-liberale agenda in de aanloop naar de verkiezingen voor het voetlicht te brengen. Drie dagen na de verkiezingen, op 4 mei, scheidden de rechtse leden zich af en gingen verder als de Patriotische Verein, met een conservatief-liberaal programma waarin werd gepleit voor een tweekamerparlement, het censuskiesrecht en steun aan de regering. Gedurende twee maanden was de Patriotische Verein de enige organisatie aan de rechterzijde van het Berlijnse publieke debat. Tegelijkertijd was de linkerflank van de Constitutionelle Club zich duidelijker gaan organiseren in een eigen fractie, die in de polemiek van de verkiezingsstrijd werd verstevigd. Op 19 mei richtten deze leden eveneens een eigen vereniging op: de Verein für Volksrechte, waarin links-liberale standpunten een plaats kregen. Na de splitsingen hielden de overgebleven leden van de Constitutionelle Club vast aan het ideologische midden, maar waren ze met hun impopulaire opvattingen en benadering vlees noch vis in het polariserende Berlijnse publieke debat.[121]

Organisatie & samenwerking

Uit de beginperiode van de Constitutionelle Club is geen statuut bekend. In de *Club-Zeitung* van 22 april wordt zelfs gesteld dat het er niet was en dat er alleen enkele procedurele regels werden gehanteerd om de clubvergaderingen ordentelijk te laten verlopen.[122] Maar een affiche van 8 juni bevat wel degelijk een 'Statut' van drie artikelen, dat al op 31 maart aangenomen zou zijn en waarnaar de club zichzelf gevormd zou hebben.[123] Het vermeldt als doel van de club de 'democratisch-constitutionele monarchie', die zou worden nagestreefd door 'woord, schrift en daad, via wettelijke weg'. De leden zouden na ondertekening van het statuut een ledenkaart ontvangen van het secretariaat. Als iemands lidmaatschap omstreden raakte, zou een maandelijks

gekozen comité van twintig leden uitsluitsel bieden. Het statuut lijkt in veel op de statuten van de Demokratische Club uit mei.[124] Dit wijst erop dat de clubs een zeker idee deelden van wat een 'club' in essentie moest zijn: een politieke vereniging buiten het parlement, met bepaalde regels, afspraken en procedures, om via debatten, propaganda en acties bepaalde politieke doelen – (nog) geen ideologie – te formuleren en te realiseren.[125]

Wel beet de Constitutionelle Club zich, meer nog dan andere clubs, vast in de eerdergenoemde 'parlementaire' gang van zaken. De procedurele regels illustreren dat: tot de spreektijd en de onderbrekingen van toespraken aan toe was vastgelegd hoe de discussies moesten verlopen. De voorliefde van constitutionelen voor het vergaderen kwam in april ook terug in de benoeming van maar liefst zes comités. Een comité bereidde de verkiezingen voor, een ander dacht na over 'arbeidersverhoudingen', weer een ander maakte de clubkrant.[126] Een vierde was het 'Comité met als doel de verbroedering met de provincies'. Net als de democratische verenigingen had de Constitutionelle Club de ambitie om samen te werken met gelijkgestemde verenigingen in en buiten Berlijn. Op 12 april moedigde de club met een brief 'Aan onze medeburgers in de provincies' geestverwanten elders in Pruisen aan om gelijkgestemde organisaties op te richten en daarmee, maar ook via al bestaande constitutionele verenigingen, aansluiting te zoeken bij de Berlijnse club. Vijf dagen later kwamen er al brieven binnen van constitutionele clubs in Posen en Thüringen, die met hun hoofdstedelijke geestverwanten een verbinding wilden aangaan. Anderhalve maand later had het comité ongeveer vijftig oprichtingsberichten en verzoeken tot aansluiting ontvangen, hoofdzakelijk uit de Oost-Pruisische gebieden.[127] Maar ook met verenigingen in andere Duitse staten werden contacten aangeknoopt. Vrijwel allemaal ambieerden zij één Duitsland, verenigd onder een constitutionele monarchie.[128]

Er was dus voldoende animo om correspondentie op te zetten met al deze zusterorganisaties. Toch leverden de pogingen daartoe weinig op, omdat het clubbestuur in Berlijn niet de administratieve capaciteiten had om een correspondentiecentrale draaiende te houden. We konden bij de Club des Clubs in Parijs al zien hoe bewerkelijk zoiets was. Eind mei kwam vanuit de constitutionele vereniging van Elberfeld de oplossing:

de een-op-eencommunicatie moest worden vervangen door publicaties van officiële standpunten van alle clubs in clubbladen en liberale dagbladen, die dan door de andere verenigingen plichtsgetrouw moesten worden gelezen. Via de pers konden zij als efficiënt netwerk opereren zonder zich steeds afzonderlijk tot elkaar te hoeven verhouden. Zo 'zou een overeenstemming gebracht kunnen worden in de activiteiten van de clubs, die hoe dan ook niet zonder invloed zou blijven'.[129]

Daarnaast was eind april al in de liberale *Deutsche Zeitung* een anonieme oproep verschenen tot het oprichten van een nationale constitutionele partij, die moest voortborduren op de eerdere centralisatiepogingen van de Berlijnse Constitutionelle Club. De auteur, vermoedelijk iemand die bij de Berlijnse club betrokken was, stelde voor de constitutionelen te organiseren in *Kreisvereine* – naar het voorbeeld van de orthodoxe Gustav-Adolf-Vereine.[130] Deze kringverenigingen zouden dan op hun beurt een *Provinzialverein* vormen, onder leiding van de Berlijnse Constitutionelle Club. Die koepel zou dan samen met de *Landsvereine* uit de andere Duitse staten een nationale organisatie opzetten. Het centrale comité zou worden gevestigd in Frankfurt, zodat het direct 'een machtige en beslissende invloed zou uitoefenen op de Grondwetgevende Vergadering' aldaar.[131] Naast die brugfunctie tussen achterban en parlement, een taak die twee decennia later zou worden ingevuld door de moderne politieke partijen, opperde de auteur om een centraal clubblad op te richten als promotiekanaal voor de constitutionele zaak. En om de lagere klassen van het constitutionele programma te overtuigen, moesten *Unterstützungs-* en *Bildungsvereine* worden opgericht, zodat 'het volk over zijn ware welzijn' kon leren.[132]

Naar een constitutionele politieke partij?

De centralisatiepogingen mondden uit in een Constitutioneel Congres, dat eind juli 1848 op initiatief van de Constitutionelle Club werd gehouden in Berlijn. De protesten van behoudende leden, die vonden dat de nationale parlementen in principe al functioneerden als constitutionele congressen, werden gesmoord in de overtuiging dat de 'republikeinse propaganda' in Duitsland een weerwoord verdiende – en dat hiervoor een nationaal gecoördineerd optreden was vereist. Regeringen en parlementen, zo vonden de constitutionelen, konden de vraag-

stukken van de tijd niet alleen aan. Dat bleek wel uit de bloedige Juniopstand door het Parijse volk, die kort ervoor nog de gemoederen op het hele continent had beziggehouden. Een bepaalde mate van 'partijvorming', van een legitieme politieke institutie met directe wortels in de samenleving, was nu vereist. Hiermee zette de club een andere koers in: niet meer werden slechts vrijblijvende contacten aangeknoopt met zusterverenigingen, er moest een constitutionele partij worden opgetuigd.[133]

Op zaterdag 22 juli kwamen 158 vertegenwoordigers van negentig constitutionele verenigingen uit heel (Noord-)Duitsland samen om drie dagen lang met elkaar te discussiëren.[134] De delegaties bestonden uitsluitend uit leden van de gegoede en intellectuele burgerij en de middenklasse. Tijdens het congres waren er wel 'toehoordersloges'. Veel vrouwen, vermoedelijk de belezen Berlijnse burgeressen uit gegoede kringen, toonden daar interesse voor discussies waaraan zij zelf niet deel mochten nemen. In de Berlijnse clubs waren vrouwen nog vaker afwezig of louter stilzwijgend aanwezig dan in de Parijse clubs.[135] De Constitutionelle Club ontving de gasten van buiten de stad al op vrijdagavond in de zaal van Mielentz op Unter den Linden. Er stonden die drie dagen vier punten op de agenda: 1) de toekomstige organisatie- en samenwerkingsvormen van de Duitse constitutionelen, de constitutionele visie op 2) de Pruisische grondwet en 3) de Duitse grondwet, die allebei in de maak waren, en 4) de sociale kwestie in Duitsland.[136]

Het eerste punt was meteen het meest fundamentele, omdat zich al bij aanvang een onderscheid aftekende tussen de meer rechts georiënteerde Pruisische constitutionelen en de afgevaardigden uit de zuidelijke en westelijke Duitse staten die een meer linkse signatuur hadden. Niettemin werd een speciaal benoemd 'organisatiecomité' (bestaande uit vier Pruisen en drie niet-Pruisen) het eens over de formulering van een ontwerpstatuut. Daarin stond te lezen dat 'de constitutionele verenigingen van Duitsland, die de monarchie nastreven met consequente doorvoering van democratische principes in het staats- en gemeenschapsleven, [...] samengaan met gezamenlijke activiteit als doel'.[137] Toch was een echte fusie ook niet de bedoeling: het nationale verband zou alleen het politieke werk aansporen, de diverse verenigingen bleven onafhankelijk in hun beslissingen. Wel werd in de statuten een plan opgetekend voor een nationale

organisatiestructuur, waarin het eerdergenoemde idee van lokale kringverenigingen, verenigd onder een overkoepelende *Zentralverein*, weer opdook. Leden van een aangesloten vereniging zouden te allen tijde vrij zijn om deel te nemen aan vergaderingen en besluitvormingen van elke zustervereniging.[138]

De centralisatieplannen die tussen 22 en 24 juli werden uitgewerkt door de constitutionelen lijken sterk op het streven naar samenwerking in de arbeidersverenigingen en democratische clubs van Duitsland, maar ook op het verschijnsel van de Club des Clubs in Parijs.[139] Voor het effectief uitoefenen van politieke invloed moesten politieke verenigingen intern worden gestructureerd en tevens worden gecentraliseerd in samenwerkingsverbanden. De constitutionele zusterverenigingen werden in de statuten ook aangespoord om op het Duitse platteland verenigingen op te richten, om daarnaast verenigingen op te richten 'ter verbetering van de sociale verhoudingen' en om via dagbladen de constitutionele agenda te verspreiden.[140]

Met ruime meerderheid van stemmen werden de nieuwe statuten op 24 juli aangenomen en werd Berlijn verkozen tot standplaats van het centrale bestuur. Daarmee leek een nationaal-Duitse, constitutionele koepelvereniging een feit – ware het niet dat de verschillende deelnemende verenigingen het akkoord nog moesten ratificeren. En dat gebeurde maar mondjesmaat, doordat op het congres een schisma was ontstaan tussen een uitgesproken rechter- en linkervleugel. De laatste hield na afloop van het congres een eigen 'nacongres' van vier uur. Onder leiding van de belangrijkste niet-Pruisische afvaardiging, de delegatie van de Deutsche Verein in Leipzig, werd in de weken erna een verzet gevormd tegen de besluiten van het congres. Half oktober besloot de club in Leipzig 'in de meest vriendschappelijke verhouding' om de congresbesluiten af te wijzen en zich niet te laten degraderen (zoals dat werd beleefd) tot kringvereniging in het grotere samenwerkingsverband. Ondanks dat de Pruisische verenigingen wel min of meer eensgezind bleken, viel het Berlijnse initiatief tot een Duitse samenwerking van constitutionelen daarmee in duigen. Bij een congres in Kassel, op 5 november, waar de Nationale Verein werd opgericht als liberale koepelorganisatie, speelden Pruisische constitutionelen bijna geen rol meer.[141]

De ambitie van de Constitutionelle Club om als *Vorort* van een nationaal verband te opereren, was in september nog

springlevend. Dat bleek toen de constitutionele vereniging van Braunschweig, op haar simpele verzoek tot wederzijds contact met de Berlijnse club, per ommegaande welkom werd geheten als lid van een groter verband, waarvan de Braunschweigers niet eens op de hoogte waren geweest. Herhaaldelijk bleven de Berlijnse constitutionelen andere verenigingen aansporen om toch vooral nieuwsberichten te sturen over de lokale ontwikkelingen, evenals interesse en financiële generositeit te tonen voor de clubkrant (*Constitutionelle Club-Zeitung*) die zij probeerden om te vormen tot nationaal constitutioneel communicatiekanaal. De laatste edities van dit blad droegen zelfs de ambitieuze ondertitel 'Zentralorgan der verbrüderten demokratisch-konstitutionellen Vereine Deutschlands'. Maar de realiteit was dat de krant buiten Berlijn nauwelijks werd gelezen. Zelfs begin november schreef het bestuur van de Berlijnse club nog een vermaning aan de zusterverenigingen, waarin het besluit van het julicongres om de Berlijnse club tot nationale voorzitter te verkiezen in herinnering werd gebracht. Verontwaardigd stelden de auteurs vast dat sommige zusterverenigingen maar één abonnement hadden op de clubkrant, of zelfs helemaal geen. Ook deze inspanningen hadden weinig resultaat – al was het maar omdat de Constitutionelle Club een week later werd verboden door het militaire regime, waarmee de regering in Berlijn een tegenrevolutie afdwong.[142]

De grote verliezer?

De opkomst tijdens de bijeenkomsten van de Constitutionelle Club vertoonde vanaf de zomer een dalende trend, die niet te keren bleek. Al trok de door de club georganiseerde volksvergadering van 30 juli – over het voorstel van de *Reichsverweser* – nog meer dan tienduizend mensen, de reguliere clubvergaderingen werden steeds minder bezocht. Toen de constitutionelen op 6 augustus weigerden mee te lopen in een democratische protestmars naar de Kreuzberg, organiseerden zij een alternatieve demonstratie. Die trok slechts tweehonderd deelnemers – een gênant lage opkomst in het licht van elke andere volksmanifestatie van 1848.[143] En op de volksvergadering van eind augustus, over de ordemaatregelen, kwamen nog maar twaalf- tot vijftienhonderd mensen af. Eind oktober was de club op die manier langzaamaan gemarginaliseerd. De zittingen die ooit zo mas-

saal waren, brachten nog maar enkele tientallen leden bijeen.[144] De conservatieve *Kreuzzeitung* duidde dat verlies als het gevolg van de ideologische middenpositie van de club: 'Half koud, half warm – dat is onhoudbaar.'[145] De Constitutionelle Club had, na de afsplitsingen in mei, steeds geprobeerd om de middenpositie tussen democraten en conservatieven te behouden, maar de groeiende kloof tussen die twee partijen polariseerde het hele debat. Op 9 november betuigden de constitutionelen samen met de democratische clubs nog wel hun steun aan het Pruisische parlement, dat door de regering werd gedwongen de stad te verlaten en in Brandenburg moest gaan vergaderen. Voor de club zichzelf kon opheffen, werd op 12 november de staat van beleg afgekondigd en werden alle politieke clubs verboden en gesloten.[146]

Ook in het parlement konden de liberalen weinig macht meer uitoefenen. Tegen het machtsvertoon van de *Gegenrevolution* durfden ze geen actie te ondernemen en op 5 december zou ook het parlement door de koning worden ontbonden.[147]

De neergang van de Berlijnse constitutionelen past in de Europese ontwikkelingen in de revoluties van 1848. Jonathan Sperber noemt de 'politiek gematigden' de *major loser* van het proces van polarisatie dat zich overal op het continent voltrok.[148] Hoewel de liberalen aanvankelijk door alle hervormingen in constitutionele richting de winnaars van de revolutie leken, zou het centrum van het politieke spectrum vanaf de zomer van 1848 juist verzwakken. Die verzwakking ging gepaard met een versterking van de democraten (de 'partij van de beweging') op de linkerflank en de conservatieven (de 'partij van de orde') op de rechterflank. Ook liberalen elders op het continent waren onvoldoende in staat (en bereid) hun doelen om te zetten in politiek activisme en de confrontatie te zoeken met de twee uitersten van het debat. Wel wijst Hachtmann erop dat in Berlijn (en ook in Keulen en Wenen) de sociale en politieke polarisatie veel sterker was dan in andere Duitse steden.[149] Dit verklaart waarom de Berlijnse Constitutionelle Club in november 1848 al gemarginaliseerd was, terwijl elders in Duitsland de constitutionele verenigingen en congressen nog geruime tijd actief bleven.

Constitutionele verenigingen ontwikkelden zich overal in Duitsland, maar steeds stonden zij los van de constitutionele fractievorming in de verschillende parlementen. Terwijl democraten al bezig waren de parlementaire en buitenparlementaire

werelden samen te voegen – en zo begonnen te experimenteren met politieke partijen in de moderne zin –, hielden constitutionelen die twee werelden principieel gescheiden en hadden ze grote moeite met 'partijvorming'. Ook zagen de liberalen massaorganisatie als strijdig met het principe van het vrije politieke individu. Zo was zelfs het verschijnsel van de lokale politieke vereniging voor velen een tijdelijk, aan revolutie verbonden fenomeen. Het doel (hervormingen) heiligde even het middel (vereniging), dat ook voor de Bildung van burgers nuttig kon zijn, maar op lange termijn achtten zij het onverenigbaar met een ordentelijk staatsbewind. Bij regionale en nationale samenwerkingsverbanden van constitutionele verenigingen stond in 1848 dan ook steeds de zelfstandigheid van de deelnemende organisaties voorop. Die ambivalente opvatting over politieke organisatie is nóg een mogelijke verklaring voor de zwakke positie van de constitutionelen. In juli 1848 verbaasde een journalist van de *Deutsche Allgemeine Zeitung* zich er al over 'hoe weinig men bij de gematigde partij geneigd is een hechte massa te creëren'.[150]

Voor de Duitse constitutionelen in het algemeen – en er is geen reden te veronderstellen dat dit niet zou gelden voor de Berlijnse in het bijzonder – lag de betekenis van 1848 niet in de organisatievormen (de clubs en verbanden) waarmee werd geexperimenteerd. Daaraan werden in de decennia erna weinig positieve herinneringen verbonden, schrijft de historicus Hartwig Gebhardt in zijn studie naar de liberale partijvorming in de Duitse revoluties van 1848/49. Integendeel, liberalen keken juist met trots terug op de beslissing in de revolutietijd om *niet* sterk te institutionaliseren, om *geen* constitutionele partij te organiseren en om de banden tussen de vertegenwoordigers in de parlementen en hun aanhangers in de verenigingen juist *informeel* te houden. Die beslissing voor een zwakke organisatievorm bleef nog jarenlang een identiteitskenmerk van de Duitse liberalen.[151]

De conservatieven – 'op het terrein van de vijand'

De fenomenen 'volksvergadering' en 'club' zijn in dit boek tot nu toe vooral in verband gebracht met de opkomst van de moderne democratie en revolutionaire, of op zijn minst hervormingsgezinde bewegingen en ideeën. De geschiedenis van Parijs in 1848, waar het aanbod in clubs hoofdzakelijk varieerde van radicaal tot gematigd revolutionair, geeft een vergelijkbaar beeld. Dat

in Frankrijk juist buiten Parijs ook volop monarchistische politieke verenigingen werden opgericht, valt buiten de reikwijdte van dit boek. Maar juist in Berlijn is wel goed te zien hoe ook de conservatieven (of 'antirevolutionairen' of 'reactionairen') actief deel gingen nemen aan het publieke debat met kranten en clubs. Na een periode van angst, aarzeling en verwarring door de Maartrevolutie, herpakten de Pruisische conservatieven zich vanaf de vroege zomer. Juist op het moment dat de euforie van de revolutionairen leek uitgewerkt, het revolutionaire gevoel van eensgezindheid verzwakte en de spanningen met de regering toenamen, betraden de conservatieven het publieke debat.

Zij richtten het succesvolle politieke dagblad *Neue Preußische Zeitung* op en publiceerden een reeks conservatieve affiches en pamfletten. Daarnaast richtten zij in de stad tientallen politieke verenigingen op. In de herfst van 1848 telde heel Pruisen bij elkaar al ongeveer honderd conservatieve verenigingen; een jaar later was dat aantal verdrievoudigd – met maar liefst 60.000 leden. De Berlijnse conservatieven van 1848 kunnen niet los gezien worden van de staat Pruisen, omdat zij voor alles *Pruisisch* opereerden: velen bekleedden posities in de Pruisische bureaucratie en aan het hof en hadden omvangrijke landerijen in de provincie. Zij hingen een Pruisisch nationalisme aan, in tegenstelling tot het Duitse nationalisme dat leefde onder veel constitutionelen en democraten. Pas na 1848 zou een nationaal-Duitse conservatieve beweging ontstaan.[152]

De conservatieve verenigingen laten zien hoe de opmerkelijke verschuiving in politieke theorie en praktijk in 1848 niet alleen was voorbehouden aan de revolutionairen. Gingen de Pruisische conservatieven simpelweg de tegenpartij nadoen? Of was het een politieke aanpassing van bestaande gewoonten? Het fenomeen 'conservatieve politieke organisatie' behoeft nadere analyse, omdat het een ideologisch atypisch (want antirevolutionair) karakter heeft. Als zodanig kan het nieuwe inzichten bieden in de ontwikkeling van politieke organisatie in 1848.

Een Pruisische conservatieve 'partij' in ontwikkeling

Berlijn, met zijn relatief invloedrijke burgerij en omvangrijke, potentieel radicale arbeidersgemeenschap, had geen goede reputatie onder conservatieve Pruisen.[153] Maar tegelijk huisvest-

te de stad, als hoofdstad van Pruisen en als residentie van de Hohenzollerndynastie, juist ook een groot contingent conservatieven. In de milieus rond het hof, de regering, het leger, de kerk en de universiteit was het conservatisme de dominante stroming. Wel stonden de Berlijnse conservatieven steeds in nauw contact met netwerken in de provincies en andere Pruisische steden.

Pruisische conservatieven – zowel de aristocraten als de nieuwe industriële, intellectuele en bureaucratische elites – kenden al diverse verenigingen. Deze organisaties draaiden veelal om religieuze, militaire (deels ook sportieve) en intellectuele activiteiten. Voorbeelden zijn de invloedrijke *Evangelische Kirchenzeitung*, de *Kriegervereine*, de *Turnvereine* en de salons. En hoewel deze organisatievormen zeker hebben bijgedragen aan het gewenningsproces van conservatieven in het maatschappelijk middenveld, koesterden deze daarmee nog geen politieke ambities.[154] De politieke organisatie van conservatieven behelsde tot 1848 niet meer dan losse netwerken op basis van gedeelde ideeën en waarden, zoals het streven naar het behoud van het van God gegeven bestuur door koning en kerk.[155] Velen waren van adellijke afkomst, vooral diegenen uit de feodale oostelijke gebiedsdelen van Pruisen, maar het conservatisme was geen uitsluitend aristocratisch gedachtegoed. De Pruisische monarchie en staatskerk werden breed gerespecteerd en gesteund op alle maatschappelijke niveaus. Na het reveil van het Duitse piëtisme aan het begin van de negentiende eeuw, waren de Pruisische adel en kerk verstrengeld geraakt.[156]

De dominantie van het conservatieve gedachtegoed was zo vanzelfsprekend dat het 'conservatisme' pas werd gedefinieerd als specifieke denkrichting in het licht van revolutionaire dreigingen. Eerst gebeurde dat toen Napoleons troepen (en revolutionaire pretenties) van Duitse bodem waren verjaagd. Deze Duitse 'vrijheidsoorlogen' (1813-1814) werden vooral in Pruisen feestelijk herdacht als een antirevolutionaire triomf. Eenzelfde dynamiek volgde op de revoluties van 1848. De defensieve traditie van het conservatisme is goed zichtbaar in de zelfdefinitie van de oprichters van de conservatieve krant *Kreuzzeitung* (juni 1848): 'Wij plaatsen ons met ons blad onder het motto "Voorwaarts met God voor koning en vaderland"; hetzelfde motto waaronder Pruisen al eens met zijn dappere, ook nu als trouw en

onbevlekt bewezen leger Duitslands vrijheid van de revolutionaire slavernij bevochten heeft.'[157]

Het doel van de conservatieve strijd was het bestaande systeem te beschermen, een revolutie te vermijden en de guillotine uit Pruisen weg te houden.[158] In de geest van de Franse conservatieve denker Joseph de Maistre, wilden de conservatieven 'geen tegenrevolutie, maar het tegenovergestelde van revolutie'.[159] Om dat te bereiken, grepen ze aanvankelijk naar militaire en juridische middelen, niet naar gezamenlijk optreden in het publieke debat via bijvoorbeeld vereniging of de drukpers. Na 1830 kwam hier verandering in, toen de opkomst van religieus reformisme en van revolutionaire politieke en sociale bewegingen de conservatieven ertoe aanzette zich meer als collectief in het openbaar te manifesteren. Historici hebben de politisering van conservatieven dan ook wel geduid als een *re*actie in ideeën, en ook in organisatie- en actievormen.[160]

Een vroeg voorbeeld van deze dynamiek is het *Berliner Politisches Wochenblatt* (1831), een weekblad met het citaat van De Maistre als motto. De oprichting van het *Wochenblatt* was een reactie op de Julirevolutie van 1830 in Parijs. Die had conservatieven overal op het continent schrik aangejaagd en in de hele samenleving tegelijkertijd de waardering voor politiek geëngageerde, private kranten aangewakkerd. Niettemin zou, vooral in Pruisen, het sluimerende publieke debat nog sterk beperkt blijven door perswetten en verenigingsverboden.[161]

De redacteuren van het *Wochenblatt* waren hooggeplaatste Berlijners, zowel luthers als katholiek, van wie menigeen persoonlijke banden had met het Pruisische koningshuis.[162] Maar ondanks hun loyaliteit aan de kroon verzetten zij zich wel tegen de gecentraliseerde Pruisische bureaucratie. Absolute koninklijke macht beschadigde de traditionele privileges en positie van de landadel. De conservatieven van 1848 waren dus niet half zo volgzaam aan de koning als hun nazaten een halve eeuw later in het Duitse Keizerrijk. Wel vertrouwden alle conservatieven sterk op het leger om de Pruisische grenzen te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf en op de wettige orde van binnenuit. Dat vertrouwen zou op 19 maart ernstig worden geschaad. Het verzet tegen de Pruisische staatsbureaucratie was onder conservatieven bijna even fel als hun verzet tegen de ideeën van de

Verlichting en de Franse revoluties en tegen het socialisme en het liberale kapitalisme – stromingen die zich in de jaren 1830 en 1840 ontwikkelden en invloed kregen via de *Großbürger* uit de industriële, westelijke gebiedsdelen van Pruisen. In tegenstelling tot dit alles verheerlijkte de *Wochenblatt*-club de traditionele structuur van de Pruisische staat op politiek-romantische wijze, in de traditie van Joseph de Maistre: geschiedenis en traditie waren te verkiezen boven de kille rede van de Verlichting.[163]

Naast deze 'traditionalisten' waren er conservatieven die meer waardering konden opbrengen voor moderne technologie, voor de centrale staat en zelfs voor innovatieve maatregelen zoals beroepsverenigingen als oplossing voor de sociale kwestie waar Berlijn, net als heel Europa, door werd geteisterd in de Vormärz-periode.[164] Dus, hoewel conservatieven elkaar konden vinden in de analyses van politieke en sociale problemen, kwamen zij tot verschillende conclusies. Deze meningsverschillen maakten het moeilijk een duurzame en permanente conservatieve organisatie op te zetten, wat verklaart waarom het *Wochenblatt* stilletjes verdween rond 1841. Een nieuwe poging tot organisatie ter gelegenheid van de Landdag van 1847, door onder anderen de voormalige *Wochenblatt*-redacteuren Otto von Bismarck en de gebroeders Von Gerlach, zou mislukken. Een conservatieve 'partij' leek tot 1848 een contradictie. En toen was het 'bijna te laat'.[165]

1848: het begin van een 'conservatief activisme'

Dat de Maartrevolutie de Berlijnse conservatieven schokte, kwam niet zozeer door de barricadestrijd in de nacht van 18 op 19 maart, maar vooral door de aarzelende reactie van de koning. Die trok zijn leger terug uit de stad en probeerde vrede te sluiten met zijn 'lieben Berliner'. Hij toonde een verregaande bereidheid om revolutionaire eisen in te willigen, zoals een grondwet en een verkozen parlement. En dat terwijl de conservatieven juist vertrouwden op de autoritaire, militaire structuur van de Pruisische staat en de daarbij behorende politieke tradities. Bovendien voelden zij zich verraden door het experimentele parlement in Frankfurt, waarin liberalen en democraten bezig waren een verenigd, constitutioneel Duitsland te stichten. Maar de conservatieven waren te verdeeld om een machtige oppositie te kunnen vormen op het nieuwe politieke toneel dat na de revolu-

tie was ontstaan. Onenigheid, verwarring en wanhoop brachten hen gedurende enkele maanden uit balans.[166]

Eén van de eersten die erkende dat de conservatieven hun koers moesten wijzigen als zij hun belangen wilden verdedigen in het postrevolutionaire tijdperk, was Ernst Ludwig von Gerlach. Hij ontwikkelde iets wat we een 'conservatief activisme' zouden kunnen noemen, gebaseerd op het besef dat de nieuwe, parlementaire politiek het noodzakelijk maakte ideologische stromingen te gaan organiseren: 'Hoe groter het grondwettige aandeel van het volk in de leiding van regeringsaangelegenheden, des te noodzakelijker is het om staatsburgers naar politieke richtingen te groeperen, met andere woorden om *politieke partijen te organiseren*. De oprichting van een partij heeft het doel alle aanhangers van een algemene politieke richting tot gemeenschappelijk handelen te verenigen en hierdoor deze richting te laten zegevieren over afwijkende [richtingen]. Zij vereist de *onderschikking van speciale meningsvarianten* onder algemeen leidende principes, waardoor de realisering ervan niet wordt uitgesloten, maar eerder slechts is voorbehouden aan de strijd van *fracties* binnen de partij. Geen staatsvorm, van de absolute monarchie tot de republiek, sluit de aanwezigheid van politieke partijen uit, zelfs als hij hun geen gelijke waarde toekent; juist het *constitutionele systeem* is echter onlosmakelijk met partijstrijd verbonden en kan alleen door hem bestaan.'[167]

Door het erkennen van het bestaansrecht van meerdere politieke stromingen onderging de conservatieve groep een interne *Vergesellschaftung* (toenemende sociabiliteit), waartegen zij aanvankelijk juist altijd fel gekant was geweest.[168] In plaats van te doen alsof de conservatieve ideologie de enige optie was, erkende zij nu dat zij één van de opties was – waardoor een open politiek debat mogelijk werd. Deze 'fundamentele cesuur in de geschiedenis van het Pruisisch conservatisme'[169] voltrok zich in de vroege zomer van 1848. Een van de gevolgen was het accepteren van partijonderscheid *binnen* het parlement, een ander gevolg was de toenemende acceptatie van en waardering voor politieke organisatie *buiten* het parlement, ook voor conservatieve doeleinden. Anders gezegd: het begrip 'conservatieve politieke vereniging' was niet langer een contradictie.

Otto von Bismarck, mede-oprichter van de *Kreuzzeitung* en verschillende conservatieve verenigingen.

Conservatieve clubs

Al een week na de Maartrevolutie stelde Von Gerlach dat conservatieven gebruik moesten maken van 'alle mogelijke middelen [inclusief] de drukpers, die vrij is verklaard door Zijne Majesteit,' om de Pruisische staat te verdedigen tegen de 'revolutionaire tirannie'.[170] Dat resulteerde, na een periode van fondsenwerving en voorbereiding, in de oprichting van een conservatief dagblad, de *Neue Preußische Zeitung*. Vanwege het Pruisische kruis dat prijkte boven de titel kreeg de krant in de volksmond al snel de naam *Kreuzzeitung*. De oprichting werd aangekondigd op 16 juni 1848 en twee weken later rolden de eerste exemplaren van de persen. De kring rond de redactie, door tijdgenoten aangeduid als de *Kreuzzeitung*-partij, bestond onder anderen uit de bekende conservatieven Von Gerlach, hoofdredacteur Wagener, Von Bismarck en Von Kleist-Retzow. De groep was 'actief in het organiseren en coördineren van de activiteiten van de conservatieve genootschappen die in de zomer van 1848 waren opgekomen'.[171] De meest invloedrijke hiervan werd de Verein für König

und Vaterland, opgericht in de eerste week van juli en nauw verwant aan de *Kreuzzeitung*, die spoedig ook het publicatiekanaal werd van de vereniging. De Verein für König und Vaterland was opgezet als een overkoepelende organisatie, met een centraal comité in Berlijn dat de acties moest coördineren en aansturen van meerdere conservatieve clubs in de stad en elders in Pruisen. Die stuurden delegaties naar de algemene vergaderingen van de vereniging, die in juli werden gehouden in Nauen, Magdeburg en Halle, en in september in Frankfurt aan de Oder.

De conservatieve historicus Heinrich Leo uit Halle schreef aan Von Gerlach, die medeoprichter was van zowel de krant als de vereniging: 'Mijn hart jubelt vanbinnen, dat we nu naast de krant ook de vereniging hebben – dat, in één woord, de *partij* zich eindelijk organiseert. Het ei was er al lang, nu wordt het ook uitgebroed – hopelijk vliegt een jonge adelaar uit, die van de slangen op de rots de koppen doorklieft.'[172]

Beide mannen behoorden tot de 'Camarilla', de kring van getrouwen rondom koning Frederik Willem IV die als een soort schaduwregering opereerde om de Pruisische monarchie te beschermen.[173] Met verwijzingen naar mythische symboliek, hoopte Leo op een sterke, georganiseerde conservatieve partij (de 'jonge adelaar'), die de revolutionairen ('de slangen op de rots') moest vernietigen.

De strategie om de Maartrevolutie de kop in te drukken was eind juni uitgewerkt in een program dat zou dienen als de ideologische basis voor de Verein für König und Vaterland. Het werd gepubliceerd op 27 juni door een groep waartoe zowel de militarist Otto von Bismarck, de piëtist Adolf von Thadden-Trieglaff als de sociaal-conservatief Victor Aimé Huber behoorden. De ideologische verschillen leken rond deze tijd dus overwonnen. Naast de oprichting van de *Kreuzzeitung*, een orgaan voor de interne vereniging van conservatieven, markeerde het program het begin van een conservatieve politisering die meer naar buiten toe was gericht. Want met de keuze voor de Verein für König und Vaterland hadden de conservatieven besloten het publieke debat in ontwikkeling niet meer te bestrijden. Zij gingen eraan deelnemen en zochten naar vormen om er hun conservatieve standpunten te vertegenwoordigen en te verspreiden.[174]

Het doel van de groep was 'alle gelijkgestemden te verenigen in één *partij*'. Die moest de revolutionaire beweging isoleren in

Berlijn en de andere steden, om te voorkomen dat zij zich zou verspreiden naar het platteland. De 'provincies' moesten worden gewaarschuwd en gemobiliseerd tegen de revolutie.[175] Zo'n activistische antirevolutionaire partij was echter alleen mogelijk, zo was de veronderstelling, met de steun van de midden- en lagere klassen, maar die wist de Verein für König und Vaterland niet te verwerven. Het had de leden al zoveel energie gekost om hun ideologische conflicten achter zich te laten – bijvoorbeeld over de noodzaak dan wel het gevaar van een grondwet –, dat daadwerkelijke vereniging onder een maatschappijbrede 'conservatieve banier' een stap te ver bleek.[176] Het politieke activisme van de Verein für König und Vaterland beperkte zich in de herfst van 1848 tot lobbywerkzaamheden bij de koning en de regering om de conservatieve reactie voor te bereiden die de revolutie in november definitief zou beëindigen. Daarmee bleef de Verein für König und Vaterland een aristocratische top-down-organisatie.[177]

Dichter bij een 'conservatieve massabeweging' stonden de Preußenverein für konstitutionelles Königthum en de Patriotische Verein, die beide in mei 1848 waren opgericht. Ruim de helft van de leden van de 'Preußenverein' behoorde tot het Bürgertum, waarvan de meerderheid weer behoorde tot de subcategorie van de economische elite. Nog eens zo'n veertig procent behoorde tot de middenklassen, voornamelijk ambachtsmeesters en de lagere ambtenaren.[178] In de Patriotische Verein was een ruime meerderheid (ongeveer vier vijfde) te scharen onder het Bürgertum; zij waren voornamelijk hogere ambtenaren, aangevuld met industriëlen, landeigenaren en legerofficieren. De gemiddelde leeftijd van de leden van beide verenigingen lag rond de 48 jaar – een halve generatie hoger dan onder de constitutionele clubleden en een generatie hoger dan onder de democraten.[179]

De Preußenverein kan worden gezien als de meest 'politieke' van de conservatieve clubs, vergeleken met de activiteiten van democratische en constitutionele clubs. Onmiddellijk na de oprichting op 21 mei, bijgewoond door 81 conservatieven, begon zij verklaringen en aankondigingen van bijeenkomsten te versturen naar invloedrijke kranten (*Spenersche Zeitung*, *Vossische Zeitung*), naar andere clubs en naar de regering. Hoewel haar naam een concessie leek te zijn aan revolutionaire eisen, waren de daden

van de Preußenverein ronduit antirevolutionair. Zij ontplooide haar activiteiten op minstens drie fronten. Allereerst poogde zij de regering te beïnvloeden door afvaardigingen en berichten te sturen – vergelijkbaar met de ambities van de democratische en constitutionele clubs. Daarnaast bestreed de vereniging revolutionairen door hen aan te geven bij de autoriteiten of door hun publicaties te weerspreken (tegenpropaganda). Zo deed de vereniging op 27 mei aangifte bij de regering van een radicaal 'crimineel' affiche, dat in de stad was aangetroffen. Zij riep de regering op tot strafvervolging van de auteurs. Tot slot hield de Preußenverein zich bezig met het monitoren en stimuleren van de oprichting van *Preußenvereine* buiten Berlijn en het aangaan van samenwerkingen met andere verenigingen. Op 26 mei stelde de Preußenverein bijvoorbeeld al een samenwerking voor met de 'gelijkgestemde' Patriotische Verein.[180]

Vooral de acties tegen de revolutionairen werden de Preußenverein niet in dank afgenomen. Onder anderen de activist Friedrich Held reageerde agressief, door in zijn krant *Locomotive* een ledenlijst van de Preußenverein te publiceren, waarop de namen, beroepen en huisadressen van de leden werden onthuld.[181] Dat moet enkele leden zeker wat nachtrust gekost hebben, want tegenstanders van de revolutie werden in de zomer van 1848 regelmatig lastiggevallen met *Katzenmusiken* (charivari's) – lawaaierige demonstraties voor hun huis in het holst van de nacht. De 'democratische overgevoeligheid' die we al meermaals tegenkwamen in de clubs van 1848 vond hierin een wel erg onparlementaire vorm. De protesten waren betrekkelijk vreedzaam, maar konden niettemin behoorlijk irritant zijn voor wie ermee werd lastiggevallen.

De Patriotische Verein was ontstaan door een splitsing binnen de Constitutionelle Club. De rechtervleugel was meer en meer afstand gaan nemen van de liberale koers van de club, eerst als fractie maar vanaf 4 mei als aparte organisatie. Eenmaal op eigen benen neigde de Patriotische Verein direct naar het conservatisme, alsof de leden nu pas openlijk voor hun ideeën durfden uit te komen. Begin juli trachtte zij verwoed contacten te leggen met de Verein für König und Vaterland.[182] Het beginselprogramma van de Patriotische Verein was rechts-liberaal te noemen, met een voorkeur voor een nationale vertegenwoordiging, maar dan wel met een beperkt kiesrecht en een twee-

kamersysteem – in tegenstelling tot de enkelvoudige parlementen die reeds in Berlijn en Frankfurt waren verkozen.[183]

De Patriotische Verein zou blijven bestaan tot in de jaren 1850, toen er volgens de administratie nog 66 leden over waren: 27 ambtenaren, 12 professoren, 11 legerofficieren en 7 ondernemers.[184] Het lidmaatschapsgeld van vijf Silbergroschen was relatief hoog. Mogelijk was dit om leden al vooraf te selecteren op basis van inkomen, klasse en status. De Patriotische Verein bleef dus een relatief kleine en elitaire vereniging, die wel van zich liet horen in het publieke debat maar die intussen geen grote massa's aansprak en dat ook niet ambieerde.[185]

Een adellijke lobbyclub

Een openlijk en bewust aristocratisch genootschap was de Verein zur Wahrung der Interessen des Grundbesitzes und der Förderung des Wohlstandes aller Volksklassen ('Vereniging voor de Verdediging van de Belangen van het Grondbezit en ter Bevordering van het Welzijn van alle Volksklassen'). De oprichtingsbijeenkomst vond plaats op 24 juli. Tot voorzitter werd politicus, publicist en grootgrondbezitter Ernst von Bülow-Cummerow verkozen. Hoewel hij bekendstond als hervormingsgezind, omdat hij achter de persvrijheid en het invoeren van een grondwet stond en zich daarmee onder de conservatieven rondom het hof weinig geliefd maakte, duidde de democratische krant *Berliner Zeitungshalle* (*BZH*) zijn vereniging toch vooral als conservatief.[186] Terwijl de vereniging pretendeerde de belangen van de hele bevolking te dienen, werd haar verweten dat zij louter de belangen van de grootgrondbezitters voor ogen had en de situatie van de minder gefortuneerden zelfs schaadde.[187]

Inderdaad was het een belangrijk doel van de vereniging om oppositie te voeren tegen de liberale Pruisische ministers, die plannen ontwikkelden voor hervorming van het bestaande aristocratische monopolie van belastingprivileges en andere adellijke rechten op het platteland.[188] Wat dat betreft hield de vereniging het midden tussen een 'volksparlement', waarin burgers net als in veel andere clubs een buitenparlementaire controle en invloed poogden uit te oefenen op parlement en regering, en een agrarisch-elitaire lobbygroep. Het tweede gedeelte van de naam van de vereniging verwijst naar het streven naar welzijn voor alle klassen, niet alleen voor de adel. Enerzijds weerspiegelt dat de

traditionele beleving van een verantwoordelijkheid om de gehele bevolking te dienen (*noblesse oblige*), maar anderzijds verwijst het naar een veeleer moderne behoefte om heel 'het volk' te vertegenwoordigen (of in ieder geval het volk te erkennen, al dan niet uit opportunistische overwegingen, zoals de *BZH* suggereerde).[189]

Onder de leden bevonden zich conservatieven uit de kring van de Verein für König und Vaterland en de *Kreuzzeitung*, zoals Von Bismarck en Von Kleist-Retzow. Hoewel de statuten geen duidelijke selectieprocedure van nieuwe leden bevatten, behalve dan dat zij alleen op voordracht lid konden worden en zich moesten committeren aan de statuten van de centrale vereniging in Berlijn, moge duidelijk zijn dat in de praktijk alleen heren lid werden die gebied en landerijen bezaten. Niet-bezitters kwamen hooguit in aanmerking voor een honorair lidmaatschap.[190]

In de statuten van de vereniging, die volgens het krantenbericht pas op 18 augustus werden aangenomen, werd een organisatiestructuur voorgeschreven met een bestuur (*Directorium*), een commissie (*Ausschuß*), met eventuele *Provinzial-*, *Kreis-* of *Local-Vereine* en met algemene vergaderingen. Er werd dus ook hier gedacht aan een getrapte organisatie, met deelverenigingen en een overkoepelend comité. Van buiten Berlijn sloten zich inderdaad verenigingen aan. Eind augustus kwamen die uit alle Pruisische provincies, behalve Oost-Pruisen.[191] De algemene vergadering die de vereniging op 18 en 19 augustus hield bij Mielentz – waar ook de Politische Club en de Constitutionelle Club meermaals hadden vergaderd –, werd in feite dan ook een congres van Pruisische grootgrondbezitters. Het kreeg de bijnaam *Junkerparlement*. Deze vergadering besloot de regering nauwgezet en permanent in de gaten te houden, met als doel hun eigen materiële belangen te bewaken. Daarmee was de vereniging een adellijke lobbyclub, die zich tevens een parlementaire rol aanmat door als vertegenwoordigende vereniging het gezag te gaan controleren.[192]

'Een wonderlijke kracht' – de belofte van organisatie

Politieke organisatie was aanvankelijk bepaald geen deugd voor de conservatieven, hoewel sommigen pleitten voor het middel van vereniging (*Assoziation*) als oplossing voor religieus, zedelijk en sociaal verval. Politieke vereniging werd tot 1848 gezien als

strijdig met de door koning, adel en kerk bepaalde orde. Toch overtuigde het succes van de democratische en constitutionele clubs in het revolutionaire publieke debat de conservatieven ervan dat organisatie een krachtig middel kon zijn. Die draai werd onderbouwd door de *Kreuzzeitung*: 'Men mag over politieke clubs denken wat men wil, maar zeker is dat men ook hier *de vijand op zijn eigen terrein* moet bevechten, als men niet te gronde wil gaan. Er ligt *een wonderlijke kracht* in de regelmatige en organisatorische activiteit van een corporatie. Zodra twintig, dertig gelijkgestemden zich verenigen op frequente bijeenkomsten, om te bespreken hoe zij kunnen handelen in het belang van hun zaak en in een gemeenschappelijk optreden voor het publiek, dan verwerven zij als corporatie een *macht* en een *invloed*, die alle enkelingen als zodanig, zelfs al waren het er tienmaal meer, nooit zouden hebben gehad. [...] Het overige, in louter atomen opgesplitste publiek heeft ook, tegenover zo'n corporatie, noch zelfbewustzijn, noch bereidheid tot verweer. Zo kan een kleine minderheid met haar overtuiging, die volledig tegenover die van de grote massa staat, toch deze [massa] *beheersen*, als zij zich daar als corporatie, als politieke club tegenover stelt.'[193]

De conservatieve krant beschouwde het publieke debat waarin de politieke clubs opereerden dus als 'het terrein van de vijand', een domein dat van nature vreemd was aan de eigen politieke groep. Het succes van de vijandige organisaties werd omschreven met de termen 'kracht', 'macht', 'invloed' en 'de massa beheersen', tegenover individuen of een 'geatomiseerde', ongestructureerde massa. Het collectieve overleg en de collectieve actie in de revolutionaire clubs in het voorjaar van 1848 toonden aan dat organisatie een middel was om politieke 'macht en invloed' te vergaren. Overigens worden de clubs in het citaat viermaal 'corporaties' genoemd of daarmee gelijkgesteld, terwijl die term doorgaans werd gebruikt voor onvrijwillige arbeidsorganisaties. De conservatieven waren blijkbaar nog niet erg vertrouwd met het organisatievocabulaire.

Uit het artikel zou kunnen worden geconcludeerd dat conservatieven eenvoudigweg de revolutionaire clubs gingen kopiëren. Dit is iets te kort door de bocht. Het artikel uit de *Kreuzzeitung* dateert van september 1848, terwijl er al vanaf mei conservatieve verenigingen werden opgericht of voorbereid. Als het artikel gelezen moet worden als een strategische instructie voor alle con-

servatieven om ook clubs op te gaan zetten, dan is het behoorlijk laat verschenen. Een meer waarschijnlijke uitleg is, dat de krant met dit artikel de onwillige conservatieven over wilde halen zich ook bij de conservatieve organisaties aan te sluiten. Zoals gezegd waren mensen als Ernst Ludwig von Gerlach behoorlijk 'modern' in het omarmen van organisatie als politiek middel. Vele conservatieven in en buiten Berlijn stonden daar heel anders tegenover, onder wie Gerlachs eigen broer Leopold – generaal in het Pruisische leger en de informele leider van de Camarilla. Hij belichaamde de in conservatieve kringen wijdverbreide scepsis tegenover onafhankelijke kranten en politieke verenigingen toen hij in april 1848 aan zijn broer schreef dat hij bereid was de oprichting van de *Kreuzzeitung* financieel te ondersteunen, maar angstig was om er publiekelijk mee te worden geassocieerd.[194] In juli bevestigde hij dat standpunt, ditmaal met betrekking tot de vereniging: 'Aan de "Verein für König und Vaterland" wil ik bijdragen, maar ik wil niet in de vergaderingen verschijnen. Dat kan ik niet goed. Ik hoop nog altijd, zoals het ook al voor een deel is gebeurd, dat omstandigheden van buitenaf ons de weg zullen wijzen die we hebben te gaan...'[195]

Leopold von Gerlach had moeite om te geloven in een samengaan van een onafhankelijk publiek debat (dat we bottom-up zouden kunnen noemen) met het traditionele, van God gegeven gezag van koning en kerk (top-down).[196] Toch raakte zelfs Leopold doordrongen van de noodzaak om '*iets* te doen'. Uiteindelijk zou hij het samenkomen in een politieke vereniging, 'zonder te weten wat men wil', verkiezen boven helemaal niets doen.[197] Daarmee ging zelfs deze grote scepticus overstag en was ook voor hem het belang van conservatieve politieke verenigingen een voldongen feit.

Door zich vanaf de zomer van 1848 eveneens te gaan organiseren, droegen de Berlijnse conservatieven onbewust bij aan de polarisatie tussen revolutie en antirevolutie – langs zowel ideologische als sociale lijnen. Die polarisatie mondde in november uit in de machtsgreep van de regering, die een reactionaire periode inluidde. Er werden nog wel nieuwe conservatieve organisaties opgericht, maar die hadden geen politiek doel meer. Ze probeerden de loyaliteit aan het gezag onder de bevolking veilig te stellen en een nieuw '1848' te voorkomen, onder andere door het publieke debat te beheersen en te depolitiseren. De Treu-

bund mit Gott für König und Vaterland (of: Royalistenbund) en de vrouwelijke variant Treubund für Frauen und Jungfrauen (beide opgericht in juli 1849) richtten zich tegen de politieke pluriformiteit van de verschillende 'partijen' die tijdens de revolutie waren ontstaan.

De bonden stelden voor 'gebroederlijk' alle Pruisische mannen en vrouwen te verenigen, ongeacht hun politieke of sociale verschillen. Wederom werden deze verenigingen geleid door prominente adel, die het revolutionaire discours probeerde te verdringen en de Berlijnse samenleving trachtte te depolitiseren. De bevolking werd getrakteerd op patriottistische en royalistische folklore en vermaak, die moesten dienen ter harmonisatie en als afleiding van politieke twisten. Intussen werd politieke organisatie actief ontmoedigd en onderdrukt. Samen met de nog bestaande Patriotische Verein en Preußenverein für konstitutionelles Königthum bleef de Treubund de reactionaire regering steunen en de gemarginaliseerde democratische en constitutionele organisaties aanvallen totdat de laatste in 1850 verdwenen waren. Op dat moment staakten zij hun politieke activiteiten en transformeerden zij tot gezelligheidsverenigingen. Vanwege het grote succes van deze 'Reactie', zichtbaar in de snelle afname in interesse voor (de toch al verboden) clubs, werden de Patriotische Verein en de Preußenverein opgeheven aan het begin van de jaren 1850. De Treubund bleef nog van invloed tot 1860.[198]

Een democratisch laboratorium

Niet meer bij Gods genade,
Zal één iemand koning zijn;
De bouwers van barricaden,
Maken vorsten groot of klein.

Ze leden zware schade,
Aan de Seine en de Spree,
Daar berokkenden de barricaden,
De koningen veel leed.[1]

Niet alleen voor de revolutionairen die in dit boek centraal staan was 1848 een laboratorium. Dat is het ook voor historici: een plek waar we dingen zien gebeuren die we op andere momenten in de geschiedenis veel minder goed kunnen waarnemen. Het 'moment 1848' liet het Europese continent kennismaken met nieuwe en massale vormen van democratische burgerparticipatie, die ingrijpende gevolgen hadden voor de politieke cultuur buiten de formele politiek om. In dit boek toonden de detailstudies naar de revolutionaire hoofdsteden Parijs en Berlijn hoe hun inwoners in volksvergaderingen en clubs met democratie experimenteerden. We hebben gezien hoe die experimenten voortkwamen uit een explosieve combinatie van eerdere ervaringen met vergadering en vereniging, en de specifieke omstandigheden van het revolutionaire moment. In Parijs ging een economische en sociale crisis hand in hand met een politieke crisis. Onvrede onder de stadsbevolking leidde tot opstand en revolutie, waarna honderden politieke clubs werden opgericht. In Berlijn leidden gelijksoortige crises begin maart – op scherp gezet door het nieuws van de Februarirevolutie in Parijs – tot een reeks verhitte bijeenkomsten in Tiergarten. Hoewel het aanvankelijk vooral ging om politieke hervormingen, leidde het groeiende wantrouwen tegenover de aarzelende regering op 18 maart toch tot een revolutie. Na een korte maar hevige barrica-

destrijd in de hele stad trok de koning de volgende dag het leger uit de stad terug en benoemde een vrij liberale regering, waarna nog meer volksvergaderingen volgden en tientallen politieke clubs werden opgericht.

Al te gemakkelijk is wel gedacht dat 1848 een herhaling was van de Franse Revolutie, toen (vooral) jakobijnse clubs heel Frankrijk gingen domineren. Maar er zijn tussen 1789 en 1848 meer verschillen dan overeenkomsten. Op het gebied van de clubs tolereerde de revolutionaire gedachte van het ene en ondeelbare Franse volk (en de bijbehorende rigide 'jakobijnse' staatsopvatting) in de jaren 1790 geen politieke organisaties tussen het staats- en het privédomein. Daarom belichaamden de jakobijnse clubs de gehele revolutionaire beweging, ongeacht alle onderlinge verschillen. De clubs zouden alleen hebben kunnen voortbestaan als instituties *van* de jakobijnse staat, niet als onafhankelijke, concurrerende debat- of actieverenigingen met eigen politieke programma's, zoals het geval was in 1848. Eerst en vooral waren de jakobijnse clubs gericht op de sociale en culturele emancipatiestrijd die ten grondslag lag aan de Franse Revolutie en die uitmondde in de bloedige Terreur.[2] Het is niet vreemd dat in het Parijs van 1848 nog slechts een enkele club (meestal ter provocatie) verwees naar de jakobijnse geschiedenis. Bovendien had vrijwel niemand in deze clubs de Franse Revolutie nog persoonlijk meegemaakt, dus restte de vage notie dat de jakobijnse doctrines onwenselijk waren, maar dat 'politieke vereniging' niettemin 'iets goeds' kon betekenen.[3]

De 'geweldige macht' van politieke verenigingen

Ondanks het feit dat er een groot netwerk van geheime genootschappen was gevormd in de jaren voor de Februarirevolutie, waren de clubs van 1848 een noviteit in Parijs. Allereerst waren ze onafhankelijke, gelegaliseerde, breed toegankelijke verenigingen die zich expliciet toelegden op het debatteren over politieke (en sociale) kwesties en het organiseren van vreedzame politieke acties. Als zodanig opereerden de clubs als 'geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen'. Daarnaast ambieerden zij zowel een parlementaire als een electorale rol: bij gebrek aan een legitiem parlement bespraken en controleerden ze de daden van de Voorlopige Regering, maar intussen richtten zij zich ook op de aanstaande parlementsverkiezingen door kandida-

ten te selecteren en campagnes te voeren. Daarmee namen zij de taak op zich van democratische surveillance – in de vorm van waakzaamheid, aanklacht en evaluatie – zoals die volgens Rosanvallon inherent is aan de volkssoevereiniteit.[4] Ook moest 'politieke scholing' in de clubs de burgers politiek bewustmaken en aansporen om van hun verworven kiesrecht gebruik te maken. Dit alles moest gebeuren in nauwe samenwerking met clubs uit andere delen van het land. De Parijse clubs poogden een landelijk netwerk bij te houden én zich in te spannen voor de 'republicanisering' van Frankrijk (vooral via de Club des Clubs). Ook in Berlijn overschreden de ambities van de clubs de stadsgrenzen: zowel de democratische en constitutionele clubs als de arbeidersverenigingen namen deel aan congressen van gelijkgestemde verenigingen uit heel Duitsland, waarvan enkele in de stad zelf werden gehouden.

Anders dan in Parijs, dat al twee revoluties en diverse regimewisselingen had gekend, was in de Pruisische monarchie nooit veel ervaring opgedaan met politieke participatie en organisatie.[5] Koning, kerk en adel domineerden er de politieke, bestuurlijke, culturele en academische instituties. Niettemin bleken de autoriteiten in 1848 meermaals bereid om met de revolutionairen in onderhandeling te treden, zoals op 8 maart bij de toenadering van politiechef Minutoli tot de schrijvers van het Zeltenmanifest en op 19 maart toen de koning zijn leger terugtrok en zijn veiligheid grotendeels in handen legde van de Berlijnse Bürgerwehr. Het uitschrijven van verkiezingen, het toekennen van de vrijheid van drukpers en van vereniging en vergadering (in relatief ruime zin), waren onverwachte triomfen voor de revolutionaire beweging. Hoewel iets vergelijkbaars ook in Parijs gebeurde, waar ministers Ledru-Rollin en Lamartine en politiechef Caussidière veelvuldig met de clubleiders overlegden, ging het daar om een republikeinse en bovendien *Voorlopige* Regering die zelf tijdens de revolutie was ontstaan. Die regering had met de clubs minimaal één ding gemeen: de angst voor een reactie. In Berlijn ontbrak die gemeenschappelijkheid, dat basale vertrouwen tussen regering en de clubbeweging. Clubs vormden nadrukkelijker een maatschappelijke 'oppositie', een correctief op de regering en haar beleid.[6]

Dat zij nadrukkelijker een oppositie vormden, verklaart ook waarom de Berlijnse clubs niet zo activistisch waren als de Pa-

rijse clubs. Ontbrak het de Berlijners aan een revolutionaire inborst? Pruisen kende geen traditie van revolutie. De steun voor het koningshuis was altijd groot geweest en wanklanken hadden hooguit via beleefde volkspetities hun weg gevonden naar het hof.[7] De dichter Fontane schreef niet voor niets: 'Wie zich in Pruisen met revoluties wil bezighouden, moet zeer optimistisch, roekeloos of *zeer* moedig zijn.'[8] De hooggespannen verwachtingen van de Berlijnse democraten werden door het algemene gebrek aan activisme in 1848 gefnuikt, maar dat leidde niet tot noemenswaardige escalaties. We zagen hoe de Politische/Demokratische Club weliswaar burgers mobiliseerde in demonstraties, optochten en volksvergaderingen, maar aan gewelddadige protesten part noch deel had.[9] Achteraf zou revolutionair Paul Börner met spijt concluderen dat de Berlijnse radicalen de kracht van politieke organisatie niet voldoende hadden doorvoeld of in ieder geval niet ten volle hadden benut: 'In de eerste tijd van de revolutionaire, overwinnende beweging hebben ook wij ons bediend van clubs [en] van vergaderingen onder de vrije hemel, hebben wij de verenigingen georganiseerd en gereorganiseerd, en toch moeten wij openlijk toegeven dat wij tot november [1848] daarmee weinig hebben uitgericht, en dat wij pas door de vervolgingen door de regeringen, door hun draconische wetten tegen de verenigingen, leerden wat voor geweldige macht er in hen ligt.'[10]

Of Börner deze macht graag had aangewend in democratische of in gewelddadige zin blijft in het midden. Wel zagen we dat zelfs de radicaalste clubs van Berlijn geneigd waren tot de eerste weg: een vreedzame vereniging van burgers die zich bezighielden met het op democratische wijze controleren, bediscussiëren, adviseren, verkiezen en hervormen van de 'formele' politiek van regering en parlement. Deze uitgangspunten, opgetekend in het ontwerp van Hoppe waaruit de Politische Club ontstond, sloten daarmee naadloos aan op het visionaire essay *Over de noodzaak tot het vormen van clubs* van de Franse romancier Théophile Dinocourt uit 1830, dat in 1848 in herdruk verscheen.

Dinocourt: clubs als volksvergaderingen

In zijn essay haalde Dinocourt de politieke club uit het domein van de revolutionaire agressie en kende haar een constructieve, democratische functie toe. Zijn blauwdruk voor clubs moet

niet zozeer gezien worden als een uitwerking van het recht van vereniging, maar vooral van het recht van *vergadering*. Het doel van een club was volgens hem het faciliteren van een politieke discussie in de meest praktische zin: lokale volksvergaderingen die steeds opnieuw werden gehouden. Daarmee bouwde hij in zekere zin voort op het recht van petitie: een club moest een politiek verzet verwezenlijken tegen ongewenst regeringsbeleid en tegen ondemocratische elementen in het parlement en in de ministeries.[11] Deze volksvergaderingen moesten de ruggengraat vormen van een model dat we sinds de jaren 1980 kennen als de 'deliberatieve democratie'.[12]

De clubs van Dinocourt moesten worden gevormd naar politieke oriëntatie – in dit geval: naar voorkeur voor een monarchaal of republikeins politiek systeem. De auteur was van mening dat te veel diversiteit in politieke ideeën binnen een club het open, productieve debat zou veranderen in een onproductief verbaal en misschien zelfs fysiek gevecht. Clubleden met afwijkende ideeën moesten worden aangemoedigd een groep van vijftig gelijkgestemden te verzamelen en een eigen club te beginnen.[13] De partijvorming en politieke pluriformiteit die dit impliceert is later, we zagen er in 1848 al de eerste tekenen van, een wezenlijk onderdeel geworden van de (partij)democratie.

Het geloof dat Dinocourt in 1830 had in dit systeem van clubs, is niet los te zien van zijn geloof in een politiek bewustzijn. Als bewuste en politiek geëngageerde mensen bij elkaar zouden komen, zo redeneerde hij, zouden zij genoeg kracht genereren om allerlei kwesties op te lossen die zelfs professionele instituties (zoals gerechtshoven en wetenschappers) niet op konden lossen. Want het volk zou altijd beter weten 'wat beantwoordt aan zijn belang en zijn roem'.[14] In één zin vatte Dinocourt zijn boodschap samen: 'Zonder de clubs, ik herhaal het, [is er] geen werkelijke vrijheid; met hen [is er] geen despotisme mogelijk.'[15]

Dinocourt lijkt niet als inspiratiebron te worden genoemd door de organisatoren van clubs in 1848. Dat bewijst overigens niet dat zij onbekend waren met zijn ideeën; de clubleiders waren over het algemeen weinig mededeelzaam over theoretische inspiratiebronnen. Maar zelfs als zij niet op de hoogte waren van zijn essay, verdient de tekst onze aandacht. Het essay verwoordt immers de transitie van de politieke club als gevaarlijk, revolutionair agressiemiddel naar een vreedzaam, democratisch plat-

form – een cruciale gedaanteverandering tussen 1789 en 1848. Toch schittert Dinocourt ook in de literatuur over 1848 door afwezigheid. Geen historicus lijkt te hebben opgemerkt dat zijn blauwdruk niet alleen tot in de details overeenkomt met de structuur en de doelstellingen van de clubs van 1848, maar dat ook zijn visie van verklarende waarde is voor de Franse politieke cultuur van de negentiende eeuw in het algemeen en voor de opkomst van de clubs van 1848 in het bijzonder.[16] Overigens is inmiddels wel duidelijk geworden dat de schetsen van Dinocourt weliswaar overeenkwamen met de ambities van de clubs in 1848, maar dat bij de uitvoering ervan de realiteit weerbarstig bleek.

Succes of mislukking?

Die revolutiegolf van 1848 – de cynicus zou kunnen verzuchten dat het allemaal niet zoveel voorstelde: 'De clubrevolutionairen misten een serieus organisatietalent, de bevolking bleef politiek dom, kleingeestig en achterlijk; het democratische idee was hier een oververhit verenigingsthema van al te velen, grotendeels tot sport van politiserende intellectuelen, spookbeeld of ophitsmiddel in de burgerij, speelgoed van halfhumoristische volkstypes, speeltuin voor de plotseling bevrijde en gelauwerde straat van vechtersbazen, werklozen en opgeschoten jeugd. De democratische verenigingen en samenscholingen konden alleen maar brallen, protesteren, revolutioneren.'[17]

Maar wie alle democratische experimenten uit de voorgaande hoofdstukken nog vers in gedachten heeft, weet dat er ook een andere geschiedenis te vertellen valt van die 'lente van de volkeren',[18] van dat 'tolle Jahr',[19] van dat 'moment van gekte'.[20] Jazeker, de geschiedenis van de clubs van 1848 is tumultueus maar kortstondig. Zijn zij mislukt? De Amerikaanse historicus Peter Amann lijkt te menen van wel. Hij beschrijft in *Revolution and Mass Democracy. The Paris Club Movement in 1848* (1975), de enige uitgebreide, diepgaande studie naar de clubs en hun netwerken, de eindfase van de clubs – vanaf 16 april tot het einde in juni 1848 – veelal in termen van 'mislukking'.[21] Dat is wellicht correct als we kijken naar de concrete ambities van de clubleiders. Echter, dit boek heeft laten zien dat de Parijse clubs, los van hun succes of falen, unieke democratische experimenten waren in een uitzonderlijk tijdsgewricht. Zij fungeerden afwisselend als geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen, als campagnebureaus en

zelfs als volksvertegenwoordiging met parlementaire ambities. Hun brede takenpakket toont de groeiende behoefte in 1848 aan politieke organisaties die de betrokkenheid van burgers zouden faciliteren en hun invloed op het landsbestuur zouden kanaliseren. Deze behoefte tot politieke organisatie lijkt inherent aan de moderne democratie.[22]

Bovendien doen we met de kwalificatie 'mislukt' de clubs van 1848 tekort – en *mutatis mutandis* de 1848-revoluties.[23] Dat de clubleiders veel van hun eigen doelen niet hebben bereikt, betekent niet dat de clubs geen open 'volksforum' konden bieden waar politiek onervaren burgers werden voorgelicht over politieke kwesties en waar zij oefenden in politieke vaardigheden. En in de verkiezingscampagne waren de clubs debat- en selectiefora voor kandidaten, mobilisatie- en propagandamachines voor de Republiek en waakhonden over het electorale proces. Zowel in hun individuele als in hun gezamenlijke optreden (bijvoorbeeld in de Club des Clubs) waren de clubs van 1848 innovatieve experimenten met democratie 'van onderaf'.

Zelfs de couppoging van 15 mei, die zou kunnen worden gezien als een wanhoopsdaad en een doodsteek voor de Parijse clubs, was tegelijkertijd het moment waarop de potentiële kracht van de clubs (en hun ervaren organisatoren) het duidelijkst werd gevoeld.[24] De vrees van Tocqueville dat het 'volksparlement' op een dag het nationale parlement zou overnemen, werd op 15 mei bijna realiteit.[25] Van een plaatsvervangend 'volksparlement' vóór de verkiezingen werden de clubs 'antiparlementen': een fundamentele bedreiging voor de representatieve democratie.[26] De invasie van het parlement en de daaropvolgende couppoging toonden hoe het fenomeen politieke vereniging de potentie had om uit te groeien tot een onbeheersbare machtsfactor. Het was een bewustwording die oude angsten bevestigde en daarmee de collectieve huiver tegenover politieke organisatie nog zeker met een generatie verlengde.[27]

We zagen dat de Berlijners, anders dan de Parijzenaren, vanaf begin maart eerst samenkwamen in grootschalige volksvergaderingen. Die vonden aanvankelijk plaats in de openlucht buiten de stad. 'Het politieke' was iets wat niet binnen de stadsmuren werd getolereerd, waar de orde moeilijker te handhaven was en waar het centrum van de Pruisische regering was gevestigd. De massale opkomst toont de ontvankelijkheid van de

stadsbevolking voor hervorming (en uiteindelijk voor de revolutie). Een groep radicale intellectuelen hield al vanaf 6 maart volksvergaderingen bij de Zelten. Dit weidse terrein, dat al decennialang bekendstond als locatie voor publieke, min of meer politieke bijeenkomsten, lag tactisch buiten de Brandenburger Tor. Niet lang erna trok het comité van Urban en Eckert voor hun volksvergaderingen naar een militair exercitieterrein ver buiten de Schönhauser Tor – waar slechts die ene populier de leegte doorbrak.

Orde was een belangrijk thema. Organisatoren overlegden met de Berlijnse en Pruisische autoriteiten, in het bijzonder politiechef Minutoli, over het ordentelijk verloop van hun volksvergadering. Ook zonder die inmenging van de autoriteiten was het voor hen belangrijk dat hun volksvergaderingen netjes verliepen. De burgerlijke sociabiliteit – met leeskabinetten, salons, de universiteits- en regeringskringen – stond bekend als beschaafd en ordentelijk. In 1848 strekte deze norm tot voorbeeld voor de revolutionaire beweging. Dit merkte de chroniqueur Wolff, die in de dagen na de revolutie een wandeling maakte door de voorsteden en waarnam hoe de arbeiders daar geestdriftig met elkaar discussieerden. Ondanks hun felle debatten over de sociale en politieke kwesties hoorde Wolff 'geen wanklank tegen de koning' en evenmin kwam hij primitieve toestanden tegen – er was zelfs nergens een dronkenlap te bekennen.[28] Dit doet denken aan Groot-Brittannië rond dezelfde tijd, waar de lagere klassen zichzelf oefenden in politieke verenigingen en daarbij veel waarden en praktijken overnamen van de middenklassen.[29]

De Berlijnse volksvergaderingen waren ook bedoeld ter 'politieke scholing' (*Volksbildung*), voor het ontwikkelen van een politiek en moreel burgerschap. Door in volksvergaderingen te luisteren naar sprekers, te debatteren en zich een mening te vormen over actuele kwesties, konden ook de lagere klassen dit burgerschap verwerven – iets wat voor de revolutie nauwelijks gebeurde, maar na de revolutie min of meer als plicht werd gezien. Wellicht is het ook daarom dat we in de visie van de Berlijnse democraat Georg Jung een verschil zagen tussen volksvergaderingen en clubs. In Parijs zagen de clubs zichzelf als de directe 'stem van het volk', maar ook (en steeds meer) als vertegenwoordiging van het volk. Als 'geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen'

konden zij verschillende vormen hebben, variërend van het 'egalitair-democratische model', waarin veel werd overlegd, tot het 'autoritair-democratische model', dat veel sterker draaide om het charisma van de leider. De Berlijnse clubs zagen zichzelf al vanaf het begin sterker als vertegenwoordigende instituties van het volk. De stem van het volk was eerder te horen in de grote volksvergaderingen, die om die reden ook steeds vaker door de clubs werden georganiseerd.[30]

In elke vorm fungeerden de democratische experimenten van 1848 als leerscholen waar werd geoefend in welsprekendheid, in debat, in het formuleren van eisen en het afdwingen van die eisen middels collectieve acties. Zij zouden daarom beschouwd kunnen worden als de antichambre van het parlement. Niet alleen omdat zij veel belang hechtten aan parlementaire waardigheid en aan het vertegenwoordigen van het volk, maar ook omdat veel sprekers en clubleiders zich (met wisselend succes) kandidaat zouden stellen voor de diverse parlementen. En andersom kwamen parlementskandidaten steun verwerven in de clubs en zouden zelfs zittende parlementsleden er na de verkiezingen regelmatig komen spreken.

De les van de conservatieve verenigingen

Als het over 1848 gaat, zijn historici geneigd om niet de geschiedenis van de winnaars te schrijven, maar die van de verliezers – van de revolutie die 'mislukte'.[31] Maar los van het feit dat die verliezers, de revolutionaire clubs bijvoorbeeld, een uniek en invloedrijk laboratorium creëerden voor democratische experimenten, is in dit boek gebleken dat we zeker ook oog moeten hebben voor degenen die in 1848 als overwinnaars uit de bus kwamen: de conservatieven. Vooral de Berlijnse casus gaf een goed beeld van de transitie van politieke cultuur en organisatievormen rond 1848. De twee maanden 'achterstand' van de conservatieven in het publieke debat ten opzichte van de democratische en constitutionele clubs, toont hun voorbehoud tegenover politieke organisatie. Daarbij lijkt het plausibel dat conservatieven zich uiteindelijk toch gingen bedienen van revolutionaire praktijken als reactie op de bestaande clubs. Dit proces is vooral zichtbaar in de conservatieve Patriotische Verein, die zich afsplitste van de Constitutionelle Club. De oprichters hadden al ervaring opgedaan met het fenomeen 'club' en de peri-

kelen van politieke organisatie. Zij konden die kennis overhevelen van het liberale domein naar het conservatieve.

De fascinatie voor de kracht van politieke organisatie in de kring rondom de *Kreuzzeitung*, vooral bij Von Gerlach, bevestigt dat conservatieven door de revolutie werden meegezogen in een proces van politieke *Soziabilisierung*. Zij werden zich bewust van de eigen groep te midden van andere groepen en van de mogelijkheden die organisatie bood voor het verdedigen, propageren en realiseren van een eigen politiek programma. Die revolutie had hen immers niet alleen plotseling buiten de politieke arena geplaatst, maar had ook de plaats en vorm van die arena veranderd. Daaraan moesten zij zich aanpassen.

Maar het is onbevredigend om het daarbij te laten. De plotselinge omslag van de conservatieven is niet alleen te begrijpen als gevolg van de botsing van ideologieën in 1848 en het krachtige voorbeeld van de revolutionaire clubs. Hoewel de conservatieven moeten zijn geïnspireerd, verleid of gedwongen door de activiteiten van de democratische en constitutionele clubs, hebben zij de vorm van hun organisaties aangepast aan hun eigen doelen en doelgroep. Zo liet bijvoorbeeld het 'Junkerparlement' zien dat de Pruisische landadel niet alleen volstrekt eigen belangen had, maar ook eigen politieke gewoonten ontwikkelde. Daarnaast is het maar de vraag in hoeverre de democratische en constitutionele clubs zo krachtig waren dat zij hun politieke ambities konden waarmaken. Met het verval van de revolutie en het reactionaire beleid van de regering, bleek de aanvankelijke conservatieve *underdog* toch het laatste woord te hebben – ook in het politieke verenigingsleven.

In 1848 onderging heel Europa, in ieder geval gedurende korte tijd, de tocquevilliaanse verandering van (de perceptie van) de civil society.[32] Dat wordt bevestigd door het feit dat ook de conservatieven in Berlijn zich gedwongen zagen om hun politieke denkbeelden en praktijken te moderniseren en te institutionaliseren. Von Gerlach en de zijnen probeerden een gestructureerde en effectieve 'conservatieve partij' op te bouwen, zoals hun tegenstanders minstens evenzeer streefden naar één 'democratische' of één 'constitutionele' partij.[33] Was het de wet van de remmende voorsprong? Dat is goed mogelijk: voor mei 1848 ontbeerden de conservatieven ervaring met politieke organisatie, maar erna waren zij, anders dan hun tegenstanders, niet gebon-

den aan het succes van de revolutie. Wel stond hun wereldbeeld onverminderd onder druk van die revolutie, die de traditionele politieke en sociale hiërarchie bedreigde. Zij leerden door hun opponenten na te doen – de democratische experimenten van 1848 waren daarmee geslaagd, zij werden door anderen geïmplementeerd. Een groot verschil met Parijs was dat de impact van de Februarirevolutie het royalisten aldaar praktisch onmogelijk maakte stelling te nemen tegen de Tweede Republiek, laat staan om openlijk en veilig bij elkaar te komen in eigen verenigingen. Deze conservatieven, onderverdeeld in legitimisten en de meer liberale orléanisten, organiseerden zich wel actief in politieke verenigingen buiten Parijs, bijvoorbeeld in de Provence.[34]

Hoewel het lijkt alsof conservatieve organisatie min of meer gebeurde in het 'moment 1848', moet worden opgemerkt dat de sociabiliteit van conservatieven op zichzelf niet nieuw was. Er was immers de langere traditie van onder andere militaire, religieuze en intellectuele verenigingen. Nieuw en uitzonderlijk was wel dat bijvoorbeeld de Pruisische *Vereine* van 1848 politieke, particuliere organisaties waren en dat zij voor het eerst een 'politiek activisme' ontwikkelden. Het geloof in de kracht van organisatie en van het publieke debat reikte voorbij revolutionaire doelen en betekende voor alle politieke stromingen een verandering van politieke cultuur. Hoewel de meeste Berlijnse conservatieve Vereine na 1848 verdwenen, stimuleerden hun ervaringen ook in de jaren 1850 conservatieven in heel Pruisen om zich te verenigen en hun organisaties te professionaliseren. Deze kleinschalige organisaties, dit 'conservatisme van onderop', bleek in de volgende twee decennia cruciaal in de vorming van een conservatieve, parlementaire politieke partij. Die was onlosmakelijk verbonden met de pragmatische politiek van kanselier Bismarck en zou in 1876 de basis vormen voor de Duitse Conservatieve Partij.[35] De conservatieve verenigingen van 1848 waren dus bij uitstek 'democratische experimenten' die niet zonder gevolg zouden blijven.

Politisering, partijvorming en pluriformiteit

De razendsnelle politisering die volgde op de revolutie leidde tot partijvorming. De Amerikaanse historicus Jonathan Sperber signaleerde in dat opzicht een verandering in de vorm van politieke verenigingen in het Europa van 1848: '[...] from being

discussion clubs, whose members had a wide range of views, making for much controversy, debate, and confusion, but little political action, they became organizations of the politically like minded, and hence more united in their actions, possessing the potential for creating nationwide federations, and for these reasons politically more effective'.[36]

Deze analyse verdient in het licht van dit onderzoek enige nuancering. Hoewel we zagen dat de clubs in Parijs tussen februari en juni 1848 zich beslist sterker gingen organiseren en er ook afsplitsingen ontstonden door ideologische conflicten, bleven zij steeds behoren tot de eerste categorie van discussieclubs met veel intern debat, controverse en verwarring. Desondanks werden echter politieke acties ontplooid die de kwalificatie 'little' beslist overstegen. In Parijs deed zich in zekere zin wel partijvorming voor, maar die was diffuus van karakter. In de loop van het voorjaar van 1848 trad een divergentie op tussen de gematigde clubs die zich primair richtten op het correcte verloop van de parlementsverkiezingen en de radicale clubs die uiteindelijk geen genoegen konden nemen met het nieuwe parlement en zich daartegen keerden.

Sperber bedoelt wat Frankrijk betreft dan ook vooral de verenigingen die na de zomer van 1848 ontstonden, toen politieke organisatie in Parijs verboden was en de overgebleven radicalen zich elders in Frankrijk hergroepeerden in onder andere de beweging Solidarité Républicaine. Buiten Parijs waren ook de conservatieven en de constitutionele liberalen sterker in verenigingen georganiseerd.[37] Conservatieve verenigingen zoals in Berlijn kwamen in Parijs nauwelijks voor. Politieke partijvorming zou zich ook later in de negentiende eeuw niet zo sterk voordoen in Frankrijk als in andere Europese landen. De politieke mobilisatie en betrokkenheid van burgers werden daar tot in de twintigste eeuw op andere manieren gekanaliseerd.[38]

In Berlijn deed zich duidelijker de ontwikkeling voor die Sperber beschrijft. Berlijnse clubs organiseerden zich steeds sterker langs de lijnen van de verschillende ideologische stromingen, zo herinnerde ook de revolutionair Börner zich: 'Natuurlijk vielen in de embryoperiode van het clubwezen de verschillende partijen samen, men kende nog geen scheiding en splitsing en uit één vergadering gingen straalvormig de dragers uit van het radicalisme, de Politische Club, en die van de conser-

vatieve partij, de [Constitutionelle Club]. Van beide vertakten zich gaandeweg weer enkele verenigingen naar verschillende richtingen, waarin de opvattingen van de moederclub in hun fijnere nuances werden vertegenwoordigd.'[39]

De vergadering waarin nog de revolutionaire, euforische eenheidsgedachte heerste, was de volksvergadering in het Hotel de Russie op 21 maart 1848. Daaruit zagen we inderdaad verschillende clubs voortkomen, die zelf ook diverse ideologische afscheidingen zouden voortbrengen.[40] Tekenend voor de ideologische pluriformiteit in de Berlijnse clubbeweging was dat de democratische, constitutionele en conservatieve clubs vaak dezelfde locaties gebruikten, zoals de Zelten in Tiergarten of het etablissement van Mielentz op Unter den Linden. Er was dus gedurende enkele maanden sprake van een (betrekkelijk) vreedzame co-existentie van strijdige ideeën en groepen. Daarbij speelde de uitkomst van de Maartrevolutie, waarin de Pruisische monarchie overeind bleef en de centrale macht minder sterk dan in Parijs ter discussie stond, een rol. Ook bleef de revolutionaire status quo in Berlijn vijf maanden langer gehandhaafd.

Op basis van ideologie verenigden de Berlijnse clubs zich tevens met gelijkgestemde clubs elders uit Duitsland en speelden zij een centrale rol in het oprichten van diverse nationale federaties. Maar voor die goed en wel tot ontplooiing waren gekomen, werden de Berlijnse clubs al gesloten door de reactionaire machtsgreep van november. Dat de pluriformiteit in Berlijn al in de loop van het revolutiejaar was uitgemond in sterk gepolariseerde verhoudingen, zagen we bij de Constitutionelle Club, die met haar gematigde standpunten en haar voorliefde voor de parlementaire vergaderstijl in een benarde middenpositie geraakte tussen het democratische en het conservatieve kamp. Overigens raakten ook de Franse constitutionele liberalen beklemd tussen de radicale verenigingen en de conservatieve, die vooral buiten Parijs actief waren. Sperber noemde hen, de 'politiek gematigden', de *major loser* van het proces van polarisatie dat zich in de loop van 1848 overal op het continent voltrok.[41]

Juist de manier waarop de revolutie zich ontwikkelde, was bepalend voor de vorm en functie van de politieke organisatievormen waarmee werd geëxperimenteerd. Waren de clubs en volksvergaderingen in maart en april 1848 nog vrij toegankelijke, algemene bijeenkomsten met veel reuring en debat en weinig

structuur; vanaf mei polariseerden en fragmenteerden zij. Daarbij verschoof het primaat van participatie naar representatieve democratie en van 'revolutie' en 'hervorming' als abstracte doeleinden naar concrete, en daardoor botsende, partijprogramma's.

Voorbeelden van die ontwikkeling zijn de doorstart van de Politische Club als Demokratische Club op 21 mei en de afsplitsingen van de Constitutionelle Club in dezelfde maand. Daaruit vloeide ook nog de Patriotische Verein voort, als eerste van een reeks conservatieve politieke verenigingen. De verkiezingen van begin mei hebben die polarisering van de organisaties niet veroorzaakt, maar hebben haar beslist versterkt door legitimiteit en urgentie te verschaffen aan de bijeenkomsten. Overigens moeten we niet alleen naar de clubs kijken. Na 1848 werden de volksvergaderingen (*Volksversammlungen*) veelvuldig door de prille Duitse sociaaldemocratie ingezet als 'forum, medium en model' van het radicaaldemocratische republicanisme. Zij werden 'getemd', gefocust en gecoördineerd door de opkomende verenigingen. En andersom ging het debat in de volksvergaderingen het 'interne Alltagsleben' van de verenigingen bepalen.[42]

In de Berlijnse geschiedenis van 1848 valt de pluriformiteit te zien die past in het model van de latere liberale democratie, waarbij het politieke domein bestaat uit een conversatie tussen verschillende standpunten, vertegenwoordigd door verschillende partijen. Parijs laat daarentegen, met de veel grilligere 'alles of niets'-geschiedenis van de revolutionaire clubs (en het nagenoeg ontbreken van conservatieve verenigingen), een alternatief model zien voor deze liberale democratie, dat regelmatig in de geschiedenis opduikt en net zo vaak ook weer spaak loopt. Verschillen in politieke traditie en cultuur speelden daarbij ongetwijfeld een rol, maar in 1848 zal dit fenomeen ook hebben samengehangen met de verschillende uitkomsten van de Februarirevolutie in Parijs en de Maartrevolutie in Berlijn. De eerste was een radicale wisseling van regime en van staatsvorm, een collectieve koerswijziging naar een republiek; de tweede was in staatsrechtelijk opzicht slechts een 'halve' revolutie, omdat de monarchie bleef bestaan en met de revolutionaire eisers in dialoog trad. Dit bevestigt wederom dat er meer dan één model of vorm van democratie in het geding was.

Vergadering of vereniging

In dit boek zijn de begrippen 'vereniging' en 'vergadering' afwisselend gebruikt – en niet zonder reden. Aan de basis ervan ligt de overtuiging dat de experimentele politieke organisatievormen van 1848 moeten worden begrepen in het licht van de verenigingsgeschiedenis én de geschiedenis van de meer ad hoc politieke protest- en actievormen (repertoires), die samenkwamen in de unieke context van het revolutionaire moment. Al te gemakkelijk wordt een tegenstelling gezocht tussen ad-hocbijeenkomsten en verenigingen, terwijl dit boek juist heeft laten zien dat die vormen van politieke participatie in een 'moment van gekte' fluïde zijn en elkaar kunnen overlappen. De Parijse clubs werden bijvoorbeeld ook wel aangeduid als 'volksvergaderingen' (*assemblées populaires*) en de volksvergaderingen in de Berlijnse Zelten institutionaliseerden in een Volksverein. Kortom, in 1848 bestond er geen waterscheiding tussen de concepten politieke club en volksvergadering – en evenmin was er consensus over wat die begrippen precies betekenden.

Kritische burgers met politieke interesses en ambities ontdekten dat het mogelijk was zelf politiek te bedrijven, dus om in rust en orde te vergaderen en politieke claims te maken. Zij eisten opnieuw, maar ditmaal via een overwegend vreedzame en parlementaire weg, wat eerder al in de Franse Revolutie op een meer gewelddadige manier was geëist. Als we hun clubs en volksvergaderingen beschouwen als democratische experimenten, gericht op politieke participatie, voorlichting, oefening, discussie en actie, biedt het laboratorium van 1848 een kans om iets te begrijpen waar verenigingsgeschiedenis, noch de geschiedenis van ad-hocprotestvormen doorgaans in slaagt. Namelijk: hoe de begrippen 'politiek' en 'vereniging' rond 1848 een geaccepteerde en zelfs prestigieuze combinatie gingen vormen. Deze combinatie vormt nog altijd de kern van het politieke engagement in de moderne Europese partijdemocratieën.[43]

Epiloog – 1848 en de moderne democratie

1848 vervulde een scharnierfunctie in de ontwikkeling van de moderne westerse democratie zoals wij die tegenwoordig kennen. Het onderzoek naar de democratische experimenten in het revolutiejaar brengt drie kenmerken van die moderne democratie aan het licht: een onafhankelijk maatschappelijk middenveld, de noodzaak van politieke oppositie en de erkenning van het volk als een politieke machtsfactor. Het is niet overdreven te stellen dat deze drie kenmerken zelfs noodzakelijk zijn voor het functioneren van die democratie. Zij zijn geen formele voorwaarden, zoals een staat, een grondwet en een verkozen parlement,[1] die ervoor zorgen dat een democratie op papier klopt, maar zij zorgen er wel voor dat de democratie in de praktijk kan functioneren. Ik noem ze daarom drie 'materiële voorwaarden' voor een moderne democratie. Zij zijn wellicht niet de *enige* voorwaarden, en ook hangen ze deels met elkaar samen, maar omdat deze drie duidelijk afzonderlijk van elkaar gestalte en relevantie kregen in de democratische experimenten van 1848, verdienen zij het om stuk voor stuk kort apart besproken te worden.[2]

Voorwaarde 1: het maatschappelijk middenveld

De eerste materiële voorwaarde voor een moderne democratie is een onafhankelijk maatschappelijk middenveld (civil society), inclusief een vrij publiek debat. We zagen hoe dat debat plotseling opbloeide in de Februarirevolutie in Parijs en in de Maartrevolutie in Berlijn. De euforie van het 'moment 1848' kwam niet zozeer voort uit de barricadestrijd, maar uit het resultaat daarvan: de onverwachte erkenning van vrijheden die inherent zijn aan een onafhankelijk maatschappelijk middenveld, namelijk de vrijheid van drukpers en de vrijheid van vereniging en vergadering.[3] Vooral de laatste twee vrijheden maakten de democratische experimenten mogelijk die in dit boek zijn onderzocht. Dinocourt schetste al in 1830 de clubs als basis voor de

democratie, maar ook een club als de Club Républicain des Travailleurs Libres pleitte in het 'moment 1848' voor politieke verenigingen als 'morele barricaden'. De republikeinse staatsvorm vroeg volgens de club om een democratische infrastructuur en instituties, om een politiek (republikeins) bewustzijn en om brede participatie van burgers in de politiek en in de aanstaande verkiezingen.

Over het belang van het maatschappelijk middenveld voor de democratie is veel geschreven door politicologen en filosofen.[4] De filosoof Ernest Gellner schreef in 1994, de tijd waarin tientallen voormalige Sovjetrepublieken vrije democratieën moesten worden, dat een levensvatbare civil society in dit proces veel essentiëler was dan het opzetten van formele democratische instituties.[5] Het vrije maatschappelijk middenveld ('liberal civil society') is namelijk in staat de bescherming van de individuele vrijheid te garanderen – iets wat in een totalitaire doctrine, zoals de 'oemma van de islam' of de 'oemma van het marxisme', onmogelijk is.[6] Gellner stelt een nieuw menstype centraal dat zich juist in 1848 openbaarde: de *modular man*. Deze moderne mens was in staat in verschillende contexten te opereren en zich tot verschillende verbanden (bijvoorbeeld verenigingen) tegelijk te verhouden. Het is niet moeilijk om in de democratische experimenten van 1848 vroege verschijningsvormen te ontwaren van deze 'modulaire mens'.[7]

De clubs en volksvergaderingen van 1848 zijn in dit boek beschouwd als democratische experimenten van politieke nieuwkomers in een revolutionair moment. Hoewel zij inderdaad hun bestaan, hun vorm en hun urgentie te danken hadden aan het specifieke 'moment 1848', bouwden ze voort op eerdere (al dan niet ondergrondse) ervaringen met vergadering en vereniging. Zo was in de halve eeuw ervoor het Britse parlement al in toenemende mate onder druk gezet door ad-hocorganisaties van buitenaf. Volgens de Franse politicoloog Bernard Manin brachten deze pressiegroepen via de publieke opinie bepaalde thema's onder de aandacht van het parlement die niet via verkiezingscampagnes of verkiezingsuitslagen werden belicht. Door het beperkte kiesrecht en het feit dat vertegenwoordigers verkozen werden op basis van vertrouwen, niet op basis van hun standpunten, kreeg de publieke opinie een agenderende rol.[8] Zo'n ontmoeting tussen de domeinen van de staat en van het maat-

schappelijk middenveld is essentieel gebleken voor het functioneren van een democratie.[9] Hoewel de Franse politiek het Britse model slechts zeer aarzelend overnam, vormde 1848 daarop, zo mag hiervoor genoeglijk zijn aangetoond, een plotselinge uitzondering.[10] In veel clubs zagen we de intentie om gestalte te geven aan een vorm van politieke participatie: door middel van de clubs zou het maatschappelijk middenveld controle gaan uitoefenen op de representatieve democratie.

Alexis de Tocqueville, observator én politicus in 1848, is beroemd geworden door zijn analyse van de Amerikaanse democratie en zijn waardering voor het maatschappelijk middenveld daarin, waarvan de politieke vereniging van burgers een belangrijk aspect was. De ironie wil dat juist Tocqueville hardhandig werd geconfronteerd met de specifieke verenigingsvorm van de revolutionaire clubs toen de radicaalste clubs op 15 mei 1848 het parlement bestormden waarin hij zitting had.[11] Wel verschilden de Amerikaanse verenigingen sterk van de clubs van 1848, die geen lokale burgergemeenschappen waren maar revolutionaire 'geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen'.

Een onafhankelijk maatschappelijk middenveld vereist een open publiek debat waarin ideeën en opinies vrij kunnen worden uitgewisseld.[12] Een publiek debat van mondige burgers in mondige kranten, verenigingen en vergaderingen is noodzakelijk om politieke beslissingen te bespreken en te bekritiseren zonder angst voor repressie of andere repercussies. Dit was één van de belangrijkste verworvenheden van de revoluties van 1848. In de clubs en de volksvergaderingen heerste een laagdrempelige sfeer van gelijk burgerschap – iedereen was er *citoyen* of *Bürger*.[13] Via gedrukte publicaties en correspondentie en samenwerking met andere organisaties werd dit publieke debat niet alleen lokaal gevoerd, maar steeds meer ook op een nationale schaal. Discussies en acties hadden betrekking op de toekomst van de natiestaat, waarin tegelijkertijd de 'formele' democratische instituties werden opgetuigd via verkiezingen en grondwetscommissies.[14]

Voorwaarde 2: de erkenning van oppositie

De tweede materiële voorwaarde voor een moderne democratie is dat alle spelers op het politieke toneel erkennen dat er oppositie mogelijk is. Dus dat niet één opvatting het alleenrecht heeft op de waarheid en de macht, maar dat die macht moet worden gedeeld en dat het bestaan en de uiting van andere opvattingen dienen te worden gerespecteerd.[15] Ook in die mentale transitie vormde 1848 een belangrijke stap. We zagen hoe de revoluties van 1848 vrijwel alle onderwerpen en verhoudingen in de samenleving politiseerden. Het uitschrijven van verkiezingen, de introductie van het algemeen kiesrecht, de proliferatie van het publieke debat, de oprichting van arbeidersverenigingen – alles droeg ertoe bij dat gewone burgers zich voor kleine of grote politieke keuzes gesteld zagen. De betrokkenheid van burgers bij de politiek was groot in 1848. In Duitsland was 10 tot 15 procent van de volwassen mannen lid van een club.[16] Hedendaagse politieke partijen zouden er jaloers op zijn. De sterke politisering werkte in 1848 ideologische pluriformiteit en een dynamiek van partijvorming in de hand.[17]

Dat conservatieven in Berlijn zich, na enige aarzeling, ook gingen organiseren in politieke verenigingen en kranten gingen uitgeven – waarmee zij zelf in feite 'nieuwkomers' werden in het publieke debat dat door democraten en liberalen was gecreeerd – is een goed voorbeeld voor deze mentaliteitsverandering. Door de kracht van vereniging te onderkennen en te benutten innoveerden de Pruisische conservatieven niet alleen hun instrumentarium, zij gingen impliciet ook over tot het erkennen van het bestaansrecht van de verenigingen en politieke opvattingen van hun tegenstanders. Door zich met eigen politieke verenigingen naast en tegenover de clubs in het publieke debat te plaatsen, erkenden conservatieven de principes van oppositie – zij het dat zij hun organisaties de meer vertrouwde en formele naam 'Vereine' gaven, in plaats van het radicaal klinkende 'Club/Klub'.[18]

Ook de autoriteiten pasten zich aan, op hun eigen wijze. Immers, de Pruisische koning Frederik Willem IV trad, toen hij ruim een week voor de Maartrevolutie bij monde van de Berlijnse politiechef Minutoli overlegde met vertegenwoordigers van de Zeltenvergadering, in onderhandeling 'met het embryo van de revolutie'. Hetzelfde gebeurde in de week na de revolutie,

toen de vorst onderhandelde met democratenleider Urban over de organisatie van de volksvergadering rond de eenzame populier. En dergelijk overleg zou nog vaker voorvallen. Zelfs in Parijs, waar de revolutie een republikeinse regering had voortgebracht, was het opvallend hoe die Voorlopige Regering bereid bleek om tijdens de massale demonstratie op 17 maart een delegatie van clubleiders te ontvangen voor een overleg. En ook zagen we hoe ministers als Lamartine en Ledru-Rollin, veelal achter de schermen, in nauw contact stonden met de prominentste clubs. Dit had een legitimerende en normaliserende uitwerking op deze 'geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen'.

De processen van partijvorming en polarisatie verliepen omgekeerd evenredig aan de revolutionaire euforie: naar gelang de gedachte afkalfde van een volk dat 'één en ondeelbaar' een revolutie had voortgebracht, nam de verdeeldheid tussen belangen, tussen groepen en tussen ideologieën toe. De partijvorming in Duitsland in 1848, in de vorm van samenwerking tussen verenigingen binnen de ideologische stromingen en de organisatie van nationale congressen, wordt wel gezien als een 'eerste aanzet' voor het ontstaan van de moderne politieke partijen.[19] De analyse van Sperber dat de politieke verenigingen in 1848 een transitie doormaakten naar organisaties van 'gelijkgestemden', bevestigt dat.[20] Die aannames zijn in dit boek grotendeels onderstreept. Maar sommige wetenschappers veronderstellen voorts dat het 'mislukken' van de revoluties van 1848 die partijvormen vooralsnog de kop had ingedrukt.[21] De tegenrevolutie, of 'Reactie', was in die visie als een kurk op een fles. Pas in de jaren 1860 zou die kurk er weer af gaan en de definitieve doorbraak van politieke partijen mogelijk maken. Die visie op politieke organisatie in 1848 is problematisch, omdat zij nogal teleologisch is en de dynamiek van het revolutiejaar zelf miskent.

Partijvorming was niet het doel, maar de feitelijke consequentie van het verloop van de 1848-revoluties. Net als in de vele nationale parlementen die in het revolutiejaar werden verkozen, tekenden zich in het publieke debat steeds scherpere ideologische stromingen af. Als gevolg van de versnelde politisering van de samenleving, de partijvorming tussen ideologische groepen en de daaropvolgende polarisatie kon vanaf 1848 niet meer worden ontkend dat politiek in essentie een domein was van debat en strijd. Hoewel de reactionaire regeringen na 1848 nog eni-

ge jaren succesvol hebben getracht hun erkenning van het bestaansrecht van oppositie terug te draaien, zou de spoedige ontwikkeling van de politieke partijen in Europa aantonen dat deze geest inderdaad niet meer terug de fles in wilde.[22]

Voorwaarde 3: het volk als machtsfactor

De derde 'materiële voorwaarde' voor een moderne democratie is de erkenning van het volk als een machtsfactor waarmee een bestuurder rekening moet houden, ongeacht of hij direct door dat volk is verkozen of niet. Ook in dit opzicht was 1848 een belangrijke kentering op het continent. Waar de Franse Revolutie nog kon worden afgedaan als een gewelddadige escalatie van een sociale emancipatiestrijd, met specifiek Franse aanleidingen en uitingsvormen, werd 1848 een politieke en bovendien democratische revolutie. De democratische experimenten die in dit boek zijn besproken waren voorbeelden van de veelheid aan podia waarop miljoenen Europeanen hun politieke mening vormden én uitten. Net als in de vrije pers, formuleerden zij er opvattingen, eisen, verwachtingen, teleurstellingen en frustraties – zij werden politieke burgers.

Aangezien het publieke debat en de politieke besluitvorming grotendeels plaatsvonden op het niveau van de natiestaat, vormde de gezamenlijkheid van burgers een nationale publieke opinie. Hoewel deze publieke opinie nooit eenduidig was – de 'stem van het volk' was, zoals we zagen, vooral een legitimiteitsclaim voor uiteenlopende politieke actoren –, klonk zij wel bijzonder luid. Als er al ergens consensus over was, dan was het de gedachte dat de verschillende representatieve democratieën die werden opgetuigd niet alleen een verkozen volksvertegenwoordiging vereisten, maar dat die vertegenwoordiging ook toegewijd moest zijn. We zagen dat de parlementsverkiezingen slechts één terrein waren waarop de clubs en volksvergaderingen in Parijs en Berlijn opereerden. Representatie was een belangrijk thema, maar participatie – de belofte van 1848 – strekte veel verder dan dat.[23] Hoewel het volk altijd al een politieke druk uitoefende in primitieve vormen van protest en oproer, werd het in 1848 een *politieke actor* van betekenis. De publieke opinie werd een kracht om rekening mee te houden en waarmee interactie kon en moest worden aangegaan.[24]

Dat er door de revoluties van 1848 iets wezenlijk was veran-

derd, werd voor het eerst duidelijk in Frankrijk, toen bij de presidentsverkiezingen van december 1848 de neef van Napoleon Bonaparte met grote meerderheid werd verkozen. Deze Lodewijk Bonaparte kroonde zichzelf uiteindelijk tot keizer Napoleon III, maar de basis van zijn macht lag in een democratische verkiezing door het Franse volk. Al ver voor 1848 was Bonaparte zich bewust van het belang van de volkssteun: hij richtte zich nadrukkelijk op de Franse publieke opinie en probeerde die voor zich te winnen met een analyse van de sociale misère in Frankrijk en zijn intentie om die prangende sociale kwestie op te lossen.[25] Zijn ideeën kondigden een nieuwe politiek aan: 'Regeren is niet meer het overheersen van volkeren door kracht en door geweld; het is hen leiden naar een betere toekomst door een beroep te doen op hun rede en op hun hart.'[26]

Het *bonapartisme* komt ruimschoots in aanmerking voor het label 'populistisch' – en veel Fransen bleken er ontvankelijk voor.[27] De kandidatuur van Lodewijk Napoleon voor het presidentschap riep beelden op van zijn oom, Napoleon I, en beloofde een nieuwe glorietijd voor Frankrijk in de toekomst. Voor zijn verkiezingscampagne kreeg Lodewijk Napoleon zelfs de steun van een 'campagneclub' in Parijs, het Comité Central Électoral, die geloofde dat de kandidaat het land naar vooruitgang, voorspoed en eenheid zou leiden.[28] Ook tijdens zijn keizerschap zou Napoleon III steeds de illusie in stand houden dat het volk deelde in de soevereiniteit – ondanks het feit dat het niet deelde in de politieke macht.[29]

Het bonapartisme strekte elders in Europa tot voorbeeld, zelfs in het conservatieve Pruisen.[30] Otto von Bismarck bleek al in 1848 bereid om innovatieve publieke middelen, zoals kranten en verenigingen, in te zetten voor politieke campagnes. Hij behoorde tot de kleine groep Berlijnse conservatieven die gestalte gaf aan wat eerder in dit boek 'conservatief activisme' is genoemd. In zijn latere carrière als politicus en rijkskanselier zou Bismarck zich een meester tonen in de partijpolitiek en hij zou zich regelmatig bedienen van populistische tactieken, zoals het inspelen op het 'gewone volk'.[31] Ondanks zijn uiterst conservatieve opvattingen, voelde hij de liberale, Duits-nationale 'Strom der Zeit' goed aan en zou hij zowel in 1848 als in zijn latere politieke carrière successen boeken door zijn pragmatische aanpak.[32]

In Nederland leefde het enthousiasme voor volkssoevereiniteit, dat na de Frans-Bataafse tijd verdwenen leek, aan het einde van de negentiende eeuw weer op. Nieuwe politici zetten zich af tegen de voorgaande generaties politici die zich vooral afstandelijk en deftig opstelden.[33] Niet alleen erfgenamen van de Franse Revolutie, zoals de populaire socialist Pieter Jelles Troelstra, predikten democratie (vaak nog gelijkgesteld met populisme), de politieke vernieuwing kwam ook uit onverwachte hoek. Politiek op basis van het volksbelang, iets wat in de 'lente van de volkeren' nog een puur revolutionaire gedachte was, bleek na 1848 ook in een *antirevolutionaire* vorm te kunnen worden gegoten.[34] Het werd de basis voor de eerste politieke partij van het land, de Antirevolutionaire Partij van de populist Abraham Kuyper. Die predikte de democratie om de stem van het volk te laten horen en de 'bedorven elite' wakker te schudden.[35]

Kortom, na 1848 moesten ambitieuze politici en bestuurders in heel Europa beseffen dat voor hen een autocratie geen optie meer was zonder zich rekenschap te geven van (en te verschuilen achter) het belang van het volk. De (illusie van) volkssteun moest overeind worden gehouden om politieke macht te verwerven en te behouden. Het volk zelf was als politieke speler, een machtsfactor geworden.[36]

Samenvattend: een maatschappelijk middenveld met een vrij publiek debat; de erkenning van politieke oppositie; de erkenning van het volk als machtsfactor – 1848 was het scharniermoment waarop deze drie materiële voorwaarden voor een moderne democratie blijvende onderdelen werden van de politieke culturen in West-Europa. Het was niet de eerste keer dat zij opdoken in de geschiedenis[37] – en evenmin zou het de laatste keer zijn dat zij werden betwist of bedreigd –, maar wel is in dit boek gebleken dat zij zich tijdens en ook na de revolutiegolf van 1848 niet ongestraft meer lieten ontkennen. Had het zo moeten zijn? Nee. Maar 1848 was meer dan dat kortstondige 'moment van gekte' waarin 'dromen mogelijkheden werden'.[38] De lente der volkeren bleek ook op de langere termijn een *critical juncture*, zoals politicologen dat noemen: een zeldzame gebeurtenis in de ontwikkeling van instituties, waarbij een toevallige samenloop van omstandigheden en gebeurtenissen grote gevolgen kan hebben.[39] De democratische experimenten van duizenden

Europese burgers, in hun geïmproviseerde of juist geïnstitutionaliseerde volksvergaderingen, stonden aan de basis van die verandering.

Normaal gesproken is het wat bevreemdend als een historicus zich afvraagt waarom iets *niet* is gebeurd – er gebeuren in de wereld immers heel veel dingen niet. Maar in het geval van 1848, waarin een zo krachtige revolutiegolf een heel continent in zijn greep leek te krijgen, kan toch niet worden voorbijgegaan aan het feit dat enkele landen het revolutiejaar in betrekkelijke kalmte zagen passeren. In het oog springen de monarchieën aan de Noordzee: Groot-Brittannië, België, Denemarken en Nederland. Daar zijn diverse historische verklaringen voor te geven. Zo had Groot-Brittannië in 1832 nog ingrijpende electorale hervormingen doorgevoerd, overleed de Deense koning in januari 1848 en dreigde er een oorlog met Pruisen over het gebied Sleeswijk-Holstein, had België in 1830 zich met een eigen revolutie onafhankelijk verklaard en was Nederland door dat verlies van 1830 tot een koningsminnende eensgezindheid gedwongen.[40]

Echter, als we de hierboven genoemde materiële voorwaarden voor een moderne democratie – een vrij maatschappelijk middenveld met een open publiek debat, de erkenning van oppositie en de erkenning van het volk als politieke macht – nog eens overdenken, dan valt op dat die in deze landen al in grotere mate aanwezig waren.[41] Zo kende Groot-Brittannië enerzijds een toonaangevende traditie van politieke verenigingen en kranten en anderzijds een lange parlementaire traditie, die terug te voeren is op de *Glorious Revolution* van 1688. En Nederland kende zelfs een nog langere geschiedenis van een parlementair stelsel. In de Republiek der Verenigde Nederlanden (1588-1795) waren de vrijheid voor wetenschap en drukpers wat groter, was de verdraagzaamheid wat ruimer en waren de maatschappelijke tegenstellingen wat geringer dan elders.[42]

Geen van deze landen was voor 1848 al een moderne democratie, maar wel kenden zij een traditie van publiek debat en machtsdeling die afweek van absolutistische tendensen in Frankrijk en het Duitse cultuurgebied. Weliswaar deden zich ook in deze landen in 1848 opstootjes en andere revolutionaire dreigingen voor, maar de revolutiegolf sloeg niet over. De parlementaire democratie kwam er tot stand langs de weg van de

constitutionele hervorming.[43] Een democratische *Sonderweg* voor de Noordzeemachten is een these die buiten de reikwijdte van dit boek valt, maar die nader onderzoek verdient.

Noten

Inleiding

1 Zie APP AA 427 – Événements divers 1848 (dossier 'Feuilles trouvées aux Tuileries le 25 février 1848', waarin een verslag van ene Delozanne die medeplichtig was aan de troonverbranding en die tevens clublid was in de Faubourg Saint-Jacques).

2 Dit suggereert bijvoorbeeld het affiche 'AUX ARMES! AUX TUILERIES!', dat werd toegeschreven aan de revolutionair Villiaumé, gereproduceerd door Victor Bouton ed., *Les affiches rouges. Reproduction exacte et histoire critique de toutes les affiches ultra-républicaines placardées sur les murs de Paris depuis le 24 février 1848* (Parijs 1851) 6.

3 Zie bijvoorbeeld het affiche 'APPEL AU PEUPLE', ondertekend door de 'Barricade du Collège de France'; toegeschreven aan ene Bourgeon, afgedrukt in Alfred Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires. Collection complète des professions de foi, affiches décrets, bulletins de la République, fac-simile de signatures* (Parijs 1852) 21.

4 'Nous assistons, depuis le 24 février, au spectacle le plus extraordinaire qu'aucun peuple ait jamais offert depuis l'origine du monde. La presse est proclamée libre de toute entrave; tous les Français, sans exception, jouissent du droit illimité d'exprimer leur pensée. Les mots *Liberté*, *Égalité*, *Fraternité* sont inscrits au frontispice de tous les monuments publics et répétés par toutes les bouches; on entend crier sans cesse et partout que les citoyens égaux et frères, et que le bonheur individuel doit être une émanation directe du bonheur commun.' Aldus de gematigd-republikeinse oud-hoogleraar filosofie M.E. Rousseau, 'Mission des clubs', *Le Conservateur de la République* (16-4-1848); ook uitgegeven in het boekje *La République portera-t-elle un président?* (Parijs 1848). Alle vertalingen uit het Frans, Duits en Engels in dit boek zijn van de auteur, tenzij anders aangegeven.

5 Zie voor *facsimile*-uitgaven van een grote hoeveelheid affiches: Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*; Bouton ed., *Les affiches rouges*.

6 Bouton ed., *Les affiches rouges*, 9-10.

7 *La Liberté (journal de Lyon)* berichtte op 8 mei 1848 dat er in Parijs in de ruim twee maanden sinds de revolutie al 118 nieuwe kranten waren opgericht.

8 Zie Jacques Godechot, *La presse ouvrière, 1819-1850, Angleterre, Etats-Unis, France, Belgique, Italie, Allemagne, Tchécoslovaquie, Hongrie* (Buressur-Yvette 1966); Ronald Gosselin, *Les almanachs républicains. Traditions révolutionnaires et culture politique des masses populaires de Paris, 1840-1851* (Parijs en Sainte-Foy 1992); Jean Gustave Wallon, *Revue critique des journaux publiés à Paris depuis la Révolution de février jusqu'à la fin de décembre* (Parijs 1849). Zie ook de digitale collectie 'Archives Unbound: Newspapers of the French Revolution 1848' (British Library Newspaper Library, Colindale, Londen; gale.cengage.co.uk).

9 Jonathan Sperber, *The European revolutions, 1848-1851* (Cambridge 2007) 33, 160-162, 177-178.

10 Maurice Agulhon, *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880* (Parijs 1979) 85.

11 Bijvoorbeeld J. Journet, 'Le réveil des travailleurs', BHVP 29805 (no. 14); ook gepubliceerd in *La Commune de Paris*, 12-3-1848; *La Marseillaise des cotillons (chant des suffragettes)* (Parijs 1848); A. Constant, '*Marseillaise* van het Volk' (Parijs februari 1848); en de *Marseillaise pacifique*, gezongen op het *Fête de Fraternité* (14 mei 1848). Programmaboekje in AN AB-XIX-681, dossier 7.

12 'Non! ce n'est point de l'or qu'il faut sur ses blessures; / Il lui faut des droits et du pain! [...] / Son droit, c'est d'être enfin compté dans la balance / Où doit se peser son destin; / Ce qu'il veut, c'est qu'enfin sur le sol de la France / Chaque homme soit citoyen!' Eugène Pottier, 'Le Peuple' (april 1848), www.histoiredefrance-chansons.com/index.php?param1=mil170.php (geraadpleegd 15-4-2013).

13 Zoals het *Fête de la Fraternité* van 14 mei en het *Fête de la Concorde* van 21 mei – beide op het Champs-de-Mars; programma- en liedboekjes in AN AB-XIX-681, dossier 7.

14 BHVP MS 1055 bevat een archiefmap over Ledru-Rollin, met daarin een financiële afrekening van de regeerperiode van de Tijdelijke Regering, gemaakt in 1849. Over de *plantations sauvages*: Agulhon, *Marianne au combat*, 87.

15 Ibidem, 91-94.

16 Ibidem, 88-120.

17 Zie A.-R. de Liesville, *Histoire numismatique de la Révolution de 1848 (ou description raisonnée des Médailles, Monnaies, Jetons, Repoussés, etc. relatifs aux affaires de la France)* (Parijs 1877; gevonden in BHVP 109858).

18 Sperber, *The European revolutions*, 159, passim.

19 'Frères! aux clubs donc; partout des clubs, que les clubs éclairent la France. Tout pour le peuple et par le peuple.' Dit citaat is toegeschreven aan Marie-Joseph Sobrier; Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*, 276.

20 'Paris avait la fièvre des clubs.' Louis-Antoine Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution de 1848 III* (Parijs 1866) 290. De auteur was zelf een gematigd republikein en bedoelde de beeldspraak 'clubkoorts' kritisch, zoals Tocqueville het had over de 'koortsige en onregelmatige symptomen' in de Franse samenleving van de jaren 1830 en 1840; Alexis de Tocqueville, *Herinneringen* (orig. 1850; Den Bosch 2010) 33.

21 Naar het ooggetuigenverslag van Ernst Benda, aldus gebruikt in een artikel door zijn nazaat Ernst Benda, 'In Berlin ist Revolution – Erinnerungen eines Berliners an 1848', *Der Bär von Berlin* (1988) 23-36, aldaar 33-34. Zie ook Rüdiger Hachtmann, *Berlin 1848. Eine Politik- und Gesellschaftsgeschichte der Revolution* (Bonn 1997) 204-208.

22 Benda, 'In Berlin ist Revolution', 33-34; Hachtmann, *Berlin 1848*, 216.

23 'Mit Blitzeschnelle seh ich an den Ecken / Mit wen'gen Mittlen Barrikaden baun. / Nur wen'ge Waffen, um den Muth zu wecken, / Das Herz, die Faust, sie gaben nur Vertraun. / Reich oder arm, die Schranke war gefallen, / Ob Proletarier, ob Bürgersmann – / Die Kraft, wir suchten sie nicht in den Zahlen, / in eigner Brust – Wohl denken wir daran!' Uit het lied 'Der Bürger und der Proletarier Berlins sich die Ereignisse des 18. und 19. März vergegenwärtigend', door dichter 'Gäde' (Berlijn s.d.); Friedländer Band 1, doc. 453.

24 Zie de Friedländer Sammlung en heruitgaven als K. Obermann ed., *Flugblätter der Revolution. Eine Flugblattsammlung zur Geschichte der Revolution von 1848/49 in Deutschland* (Berlijn (DDR) 1970); Sigrid Weigel, *Flugschriftenliteratur 1848 in Berlin* (Stuttgart 1979).

25 Georg Schirges, *Der Berliner Volks-Aufstand* (Hamburg 1848) 2.
26 Robert Springer, *Berlin's Strassen, Kneipen und Clubs im Jahre 1848* (Berlijn 1850) 64-98.
27 Hachtmann, *Berlin 1848*, 41, 989-990.
28 Door dergelijke boeken uit te geven kon de Zeitungshalle de censuur op kranten (en dus op de *BZH*) omzeilen. Met dank aan Sander van Diepen, '"Alles für das Volk, alles durch das Volk". De *Berliner Zeitungshalle* gedurende de Maartrevolutie in Berlijn 1848' (BA-werkstuk; Leiden 2014). Zie ook *BZH* (4-3-1848 en 5-3-1848).
29 *BZH* (19-3-1848).
30 Affiche verspreid door enkele Berlijners onder de naam 'Commission für die Bürgerbewaffnung' (21-3-1848); ZLB1, Mappe 1.
31 'Bürger Berlins! [...] die letzten Truppen haben die Stadt verlassen, um erst mit Eurer Zustimmung zurückzukehren. [...] Die Sicherheit der geheiligten Person des Königs und der ganzen Stadt ruht allein in Eurer Hand. Krönt das ruhmvoll begonnene Werk durch Aufrechthaltung der Ordnung und durch Wiederherstellung des Vertrauens.' Ibidem.
32 'Er hat uns recht leid getan, er sah doch sehr niedergeschlagen aus', aldus de herinnering van Hans Viktor von Unruh (1806-1886), die later in 1848 voorzitter zou worden van het Pruisische parlement; geciteerd bij K. Obermann, *Einheit und Freiheit. Die deutsche Geschichte von 1815-1849 in zeitgenössischen Dokumenten dargestellt* (Berlijn 1950) 287.
33 Dr. August Pauli, 'Frühling-Anfang' (Berlijn, 20-3-1848), Friedländer Band 1, doc. 286; Dr. Friedrich Eylert, 'Der 19. März 1848. An Friedrich Wilhelm IV., den geliebten König eines freien Volkes' (Berlijn 1848).
34 Pauli, 'Frühling-Anfang'.
35 Aldus de *Badische Zeitung* (15-3-1848), volgens Hans Jessen ed., *Die Deutsche Revolution 1848/49 in Augenzeugenberichten* (München 1973) 71.
36 Hachtmann, *Berlin 1848*, 162-167.
37 'Alles für das Heil der Welt! / Volk von Gottes Gnaden! / Jeder Gauner wird ein Held / Auf den Barrikaden!'; 'Also hausen durch das Land / die unsaubern Geister, / bis das Kreuz mit fester Hand / drüber schlägt der Meister; / [...] Gegen Demokraten / Helfen nur – Soldaten.' Wilhelm von Merckel, *Demokratenlied* (Berlijn 1848). LA F Rep. 310, doc. 3287c. Ook bekend onder de titel *Die fünfte Zunft*, als zodanig geciteerd in de anonieme uitgave *Gegen Demokraten helfen nur Soldaten* (Berlijn, eind november 1848); ZLB2, Mappe 18-38.
38 Zie voor een uitgebreide verantwoording de noten, archieflijst en literatuurlijst achter in dit boek. Het archief van de Parijse politie is helaas in de Commune van 1871 in vlammen opgegaan, waarmee veel informatie over de vervolging van de clubs is vernietigd. Daarnaast zijn van de clubs en clubleiders weinig eigen archieven overgeleverd, maar wel zijn veel van hun gedrukte documenten bewaard gebleven.
39 Aristide R. Zolberg, 'Moments of madness', *Politics & Society* 2 (1972) 183-207.
40 Ibidem, o.a. 183.
41 De Duitse dichter Julius Minding schreef al in 1848 het gedicht 'Völkerfrühling' en ook in het Frans werd de term *printemps du peuple* gebruikt als symbool voor 1848.

42 Het verlangen naar verandering, een gevoel van macht en een geloof in de toekomst vormen doorgaans een vruchtbare bodem voor een massabeweging, volgens Eric Hoffer, *The true believer. Thoughts on the nature of mass movements* (New York; orig. 1951, 2010) 6-9. Zie ook de recente uitwerking van Hoffer: Colin. J. Beck, *Radicals, revolutionaries, and terrorists* (Cambridge 2015).

43 Zo luidt de klacht van Maurice Agulhon, *Les quarante-huitards* (Parijs 1975) 9-15. Zie ook Thomas Nipperdey, 'Kritik oder Objectivität? Zur Beurteiling der Revolution von 1848', in: ibidem, *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte* (Göttingen 1976) 259-278.

44 Een toonaangevende studie met deze invalshoek, waarin vooral de politieke cultuur van 1848 centraal staat, is Sperber, *The European revolutions*.

45 Ibidem, 175.

46 Zie ook Marx' interpretatie van de Februarirevolutie en haar nasleep: Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon* (1852).

47 Voor een overzicht: Andreas Dorpalen, *German history in marxist perspective. The East German approach* (Detroit (MI) 1985) 203-218. Waar in dit boek Oost-Duitse literatuur is gebruikt, staat in de verwijzingen 'DDR' vermeld – het gaat daarbij vooral om bronnenuitgaven zonder (of los van de) ideologische interpretatie.

48 Zie Eric Hobsbawm, *The age of revolution. Europe 1789-1848* (Londen 1962) vooral 297-308; John M. Merriman, *The agony of the Republic. The repression of the left in revolutionary France, 1848-1851* (New Haven (CT) 1978) xxv-xxx.

49 Algemene literatuur over 1848 met speciale aandacht voor de economie: Roger Price ed., *Revolution and reaction. 1848 and the Second French Republic* (Londen en New York 1975); David Ward, *1848. The fall of Metternich and the year of revolution* (New York 1970). Er bestaan uiteraard ook uitsluitend economische interpretaties van 1848 zoals Helge Berger en Mark Spoerer, 'Economic crises and the European revolutions of 1848', *The Journal of Economic History* vol. 61, nr. 2 (2001) 293-362. Voorbeelden van sociaal-historische studies met een nadruk op genderverhoudingen: Saskia Poldervaart, *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagend feminisme van de utopisch socialisten* (Amsterdam 1993); Carol E. Harrison, *The bourgeois citizen in nineteenth-century France. Gender, sociability, and the uses of emulation* (Oxford 1999); Carola Lipp en Beate Bechtold-Comforty, *Schimpfende Weiber und patriotische Jungfrauen. Frauen im Vormärz und in der Revolution 1848/49* (Moos 1986). Sommige wetenschappers onderzochten een bepaalde sociale groep, zoals John G. Gallaher, *The students of Paris and the Revolution of 1848* (Carbondale (IL) 1980).

50 De specialisatie heeft gestalte gekregen in een reusachtig aantal artikelen, proefschriften en publieksboeken. Dit illustreren de (vooral Duitse) bundels waarin diverse lokale en thematische geschiedenissen van 1848 zijn samengebracht, zoals Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt en Dieter Langewiesche eds., *Europa 1848. Revolution und Reform* (Bonn 1998); Heiner Timmermann ed., *1848. Revolution in Europa. Verlauf, politische Programme, Folgen und Wirkungen* (Berlijn 1999). Over de behoefte aan lokale studies: Dieter Langewiesche, 'Die Revolution von 1848/49 in europäischen Kontext. Bemerkungen zu einer Regional- und Lokalforschung in vergleichender

Absicht', in: Dieter Langewiesche ed., *Demokratiebewegung und Revolution 1847 bis 1849. Internationale Aspekte und europäische Verbindungen* (Karlsruhe 1998) 185-194.

51 Populair van opzet is Mike Rapport, *1848. Year of revolution* (New York 2009). Academischer is Sperber, *The European revolutions*.

52 Zoals Maurice Agulhon, *The Republican experiment, 1848-1852* (Cambridge, New York en Parijs 1983); ibidem, *Les quarante-huitards*. Over sociabiliteit: ibidem, *Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité*. Cahiers des annales (Parijs 1977). Over symboliek: ibidem, *Marianne au combat*. Op het werk van Agulhon wordt nog steeds voortgeborduurd, zie de recente bundel van Gérard Monnier en Evelyne Cohen ed., *La République et ses symboles. Un territoire de signes* (Parijs 2013).

53 Bijvoorbeeld R. Gossez, *Les ouvriers de Paris. I: L'organisation, 1848-1851* (Parijs 1967); *Le mouvement ouvrier de 1835 à 1848* (Parijs 1979); William H. Sewell, *Work and revolution in France. The language of labor from the old regime to 1848* (Cambridge en New York 1980); William H. Sewell, 'Corporations républicaines: the revolutionary idiom of Parisian workers in 1848', *Comparative Studies in Society and History* 21 (1979) 195-203.

54 Peter H. Amann, *Revolution and mass democracy. The Paris club movement in 1848* (Princeton (NJ) 1975).

55 Roger V. Gould, *Insurgent identities. Class, community, and protest in Paris from 1848 to the Commune* (Chicago (IL) 1995); Jill Harsin, Barricades. *The war of the streets in revolutionary Paris, 1830-1848* (New York 2002); Roger Price, *People and politics in France, 1848-1870* (Cambridge 2004); Louis Hincker, *Citoyens-combattants à Paris, 1848-1851* (Villeneuve d'Ascq 2008).

56 Samuel Hayat, *1848. Quand la République était révolutionnaire* (Parijs 2014); Price, *People and politics*. Zie Hayat (355-394) voor een actuele en uitgebreide bronnen- en literatuurlijst over allerhande facetten van 1848 en het republicanisme in Frankrijk. Een recente, rechtshistorische analyse is daarnaast Arnaud Coutant, *1848. Quand la République combattait la démocratie* (Parijs 2009). Hierbij hoort ook een politiekhistorische herwaardering van electorale praktijken in 1848, zoals van Vincent Villette, *Apprendre à voter sous la IIe République. Le suffrage de masse dans le département de la Seine, 1848-1851* (Parijs 2013).

57 Dit gebeurde aan weerszijden van de Duitse muur, bijvoorbeeld door Dieter Dowe en Toni Offermann eds., *Deutsche Handwerker- und Arbeiterkongresse, 1848-1852* (Berlijn en Bonn 1983); Joachim Paschen, *Demokratische Vereine und preußischer Staat. Entwicklung und Unterdrückung der demokratischen Bewegung während der Revolution von 1848/49* (München en Wenen 1977); Heinz Habedank e.a. eds., *Geschichte der revolutionären Berliner Arbeiterbewegung. 1. Von den Anfängen bis 1917* (Berlijn (DDR) 1987).

58 Hachtmann, *Berlin 1848*.

59 Springer, *Berlin's Strassen*; Adolf Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik. Darstellung der Berliner Bewegungen im Jahre 1848 nach politischen, socialen und literarischen Beziehungen* (Berlijn 1851).

60 'Hauptschauplätze' (samen met Wenen), aldus Hachtmann, *Berlin 1848*, 20.

61 Ilja Mieck, Horst Möller en Jürgen Voss eds., *Paris und Berlin in der Revolution 1848* (Gemeinsames Kolloquium der Stadt Paris, der Historischen Kommis-

sion zu Berlin und des Deutschen Historischen Instituts (Paris, 23.-25. November 1992); Sigmaringen 1995).

62 Wolfram Siemann vatte in zijn bijdrage de geschiedenis samen van de politieke verenigingen in Berlijn in 1848, zonder iets nieuws toe te voegen; ibidem, 79-87. Een andere internationale bundel biedt eveneens vergelijkende inzichten, maar dan over Frankrijk, Duitsland en Zwitserland in de periode 1750-1850: Etienne François ed., *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse, 1750-1850* (Parijs 1986). De auteurs bespreken vooral sociabiliteit en burgercultuur, maar besteden ook aandacht aan de 'politisering' daarvan en aan de eerste politieke verenigingen. Helaas blijven ook hun bijdragen inhoudelijk, geografisch en thematisch beperkt.

63 Over 1848 in dit verband, zie Axel Körner ed., *1848 – A European Revolution? International ideas and national memories of 1848* (Londen en New York 2000).

64 Michael Werner, 'Étrangers et immigrants à Paris autour de 1848: L'exemple des Allemands', in: Mieck, Möller en Voss eds., *Paris und Berlin*, 199-213. (Over buitenlanders in Berlijn, zie Ilja Mieck, 'Ausländer und Immigranten in Berlin 1848', in: ibidem, 215-228.)

65 *La Commune de Paris. Moniteur des clubs* (12-3-1848).

66 *La Commune de Paris* (15-3-1848); Ulrike Ruttmann, *Wunschbild, Schreckbild, Trugbild. Rezeption und Instrumentalisierung Frankreichs in der Deutschen Revolution von 1848/49* (Stuttgart 2001). Voor berichten over en weer zie de artikelen Wilhelm Kreutz, 'Das Bild der Pariser Februarrevolution in Deutschland' en René Pillorget, 'Berlin en Mars 1848, vu par la presse parisienne', beide in Mieck, Möller en Voss eds., *Paris und Berlin*, resp. 241-268 en 269-277. Enkele Duitse krantenberichten over de Juniopstand zijn verzameld in het marxistische boekje van Helmut Neef, *Vier Tage rote Fahnen in den Straßen von Paris. Die Kämpfe des Pariser Proletariats im Spiegel deutschsprachiger Presse* (Berlijn (DDR) 1983).

67 'man hörte diesen Ausdruck [Arbeiter], der früher mit dem verächtlichen Worte "Knote" einerlei Bedeutung gehabt hatte, jetzt mit besonderem Nachdrucke aussprechen, ja man kokettirte sogar damit. Oft hörte man sein gekleidete und scheinbar gebildete Männer in Bierhäusern sagen: "das verstehe ich nicht, ich bin nur ein simpler Arbeiter."' Springer, *Berlin's Strassen*, 40.

68 'Ohne die französischen Revolution wäre Berlin noch bis auf diese Stunde ruhig und hätte nicht kennen lernen, was es heißt: Bürgerkrieg. Die französische Revolution erhitzte die deutschen Gemüther mit dem edelsten Feuer der Begeisterung für die schmählich verkannten, verhöhnten Rechte der Menschen.' Schirges, *Der Berliner Volks-Aufstand*, 5.

69 Dieter Langewiesche, 'Kommunikationsraum Europa: Revolution und Gegenrevolution', in: ibidem ed., *Demokratiebewegung und Revolution*, 11-35, aldaar 11-12.

70 Zie over de toegevoegde waarde van *transfer*-onderzoek: Henk te Velde, 'Political transfer. An introduction', *European Review of History* (2005) 205-221, aldaar o.a. 210-212. In deze definitie van *political transfer* is 1848 een schoolvoorbeeld, hoewel 1848 niet alleen een overname van ideeën en praktijken liet zien op nationale schaal, maar ook een uitwisseling tussen steden en gebieden: Claus Møller Jørgensen, 'Transurban interconnectivities. An essay on the interpretation of the revolutions of 1848',

European Review of History vol. 19, nr. 2 (2012) 201-227. Revolutionaire ideeën werden al aan het einde van de achttiende eeuw op grote schaal internationaal uitgewisseld, stelt Janet Polasky, *Revolutions without borders. The call to liberty in the Atlantic world* (New Haven (CT) 2015).

71 Dit gold voor de *carbonari*-gemeenschappen, voor zover ze niet waren opgegaan in Mazzini's beweging 'Jonge Italië'; Justine Davis Randers-Pehrson, *Germans and the Revolution of 1848-1849* (New York 2001) 74; Sperber, *The European revolutions*, 173.

72 Zie Jonathan Sperber, *Rhineland radicals. The democratic movement and the revolution of 1848-1849* (Princeton (NJ) 1991); Werner Boldt, *Die württembergischen Volksvereine von 1848 bis 1852* (Stuttgart 1970); Michael Wettengel, *Die Revolution von 1848/49 im Rhein-Main-Raum. Politische Vereine und Revolutionsalltag im Großherzogtum Essen, Herzogtum Nassau und in der Freien Stadt Frankfurt* (Wiesbaden 1989). Over de politisering van de volkscultuur in het Rijnland: James M. Brophy, *Popular culture and the public sphere in the Rhineland, 1800-1850* (Cambridge 2007).

73 Reuben John Rath, *The Viennese revolution of 1848* (orig. 1957; Austin (TX) 2013). Voor andere voorbeelden van democratische experimenten in steden en op het platteland in Europa, zie Werner Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens. Fraktionen, politische Vereine und Parteien in der Revolution 1848. Darstellung und Dokumentation* (Paderborn 1971) o.a. 157ev.; Katharina Middell, 'Soziabilität und Vereine in Frankreich und Deutschland', in: Helgard Fröhlich, Margarete Grandner en Michael Weinzierl eds., *1848 im europäischen Kontext* (Wenen 1999) 184-203; Helmut Reinalter ed., *Politische Vereine, Gesellschaften und Parteien in Zentraleuropa 1815-1848/49* (Frankfurt am Main 2005); Edward Berenson, 'Organisation und "Modernisierung" in den Revolutionen von 1848', in: Dowe, Haupt en Langewiesche eds., *Europa 1848*, 739-769; Robert Nemes, 'Women in the 1848-1849 Hungarian Revolution', *Journal of Women's History* (2001) 193-207. Zelfs in landen waar geen echte revolutie plaatsvond werden politieke verenigingen opgericht: Gita Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen 1997) 131-158; Jacques Giele, *De pen in aanslag. 1848, het revolutiejaar in Nederland. Lilliputters, fysiologieën, het Dam-oproer en de nacht dat koning Willem II liberaal werd* (Purmerend 1998). Over de Britse chartisten en de Ierse opstanden in 1848: John Saville, *1848. The British state and the chartist movement* (Cambridge 1987).

74 Johannes Paulmann, 'Europäische Monarchien in der Revolution von 1848/49: "Die erste wahrhafte Internationale"?', in: Langewiesche ed., *Demokratiebewegung und Revolution*, 109-139.

75 Matthew Levinger, *Enlightened nationalism. The transformation of Prussian political culture, 1806-1848* (Oxford 2000). Over de balans tussen nationaal en internationaal, zie Körner, *1848. Collective action* hing samen met het proces van nationalisering: Mark E. Warren, *Democracy and association* (Princeton (NJ) en Oxford 2001) 4.

76 Aldus wederom Sperber, *The European revolutions*, 176-177.

77 Zie ook: Carole Pateman, *Participation and democratic theory* (Cambridge 1970). Voor een studie naar deelname van het volk aan het politieke leven, anders dan door het kiesrecht en zonder dat de openbare orde in gevaar

komt, zie Paula Cossart, *Le meeting politique. De la délibération à la manifestation (1868-1939)* (Rennes 2010) 10, 29-38, passim. Over de belofte van 1848 (in Frankrijk): Hayat, *1848*, 23.

78 Vrij naar 'leerscholen van de democratie', zoals verenigingen wel zijn aangeduid in de politicologische en sociologische literatuur van na de Tweede Wereldoorlog, zie Klaus Nathaus, *Organisierte Geselligkeit. Deutsche und britische Vereine im 19. und 20. Jahrhundert* (Göttingen 2009) 13.

79 Over representatieve claims: Michael Saward, *The representative claim* (Oxford 2010). Recent onderzoek brengt de performativiteitstheorieën in verband met de creatie van de democratische publieke ruimte: Michael R. Glass en Rueben Rose-Redwoord eds., *Performativity, politics, and the production of social space* (New York 2014); John R. Parkinson, *Democracy & public space. The physical sites of democratic performance* (Oxford en New York 2012).

80 Dikwijls staan electorale systemen bloot aan aristocratische, oligarchische of technocratische verleidingen, zie Bernard Manin, *The principles of representative government* (Cambridge en New York 1997) Introduction. Het boek van Manin is een kritische herinterpretatie van de basis van de representatieve democratie en van het gegeven dat vanaf de Franse Revolutie de meer direct-democratische methode van loting was vervangen door een 'democratische aristocratie' gebaseerd op verkiezingen (42-93, 132-160). Over de dubbele betekenis van *gouvernement représentatif* voorafgaand aan 1848, zie Hayat, *1848*, 33-41.

81 J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 20.

82 Jürgen Osterhammel, *The transformation of the world. A global history of the nineteenth century* (Princeton (NJ) 2014) 543-544.

83 Het samenrijgen van de revoluties tot één revolutionaire periode, zoals gedaan in Hobsbawm, *The age of revolution* en François Furet, *La révolution, 1770-1880. De Turgot à Jules Ferry* (Parijs 1988), is dus enigszins misleidend.

84 Pierre Rosanvallon, *Democratic legitimacy. Impartiality, reflexivity, proximity* (Princeton (NJ) en Oxford 2011) 123-127.

85 Hayat, *1848*, 25-27.

86 Sidney Tarrow, 'Modular collective action and the rise of the social movement. Why the French Revolution was not enough', *Politics & Society* vol. 21, nr. 1 (1993) 69-90, aldaar 70-71.

87 David E. Barclay, 'Political trends and movements, 1830-1850. The Vormärz and the revolutions of 1848-1849', in: Jonathan Sperber ed., *Germany 1800-1870* (Oxford 2004) 46-68, aldaar 47-48.

88 Er zijn ook wetenschappers die juist menen dat een vrije verenigingscultuur *voortkomt* uit een vrije politieke cultuur (en niet andersom), zoals Sigrid Roßteutscher, 'Advocate or reflection? Associations and political culture', *Political Studies* (2002) 514-528.

89 De zoektocht naar sociale en economische factoren bleef een rol spelen, maar voor een volledige verklaring van politieke ontwikkelingen gingen sociale wetenschappers en historici zich meer richten op modellen voor organisatorische en politieke processen, zoals – in navolging van zijn leermeester Charles Tilly – Merriman, *The agony of the Republic*, xxvii. Recente

overzichten van het onderzoeksveld rondom de *civil society* zijn gegeven door Stefan-Ludwig Hoffmann in *Civil society, 1750-1914* (Basingstoke en New York 2006) en zijn meer uitgebreide Duitse uitgave *Geselligkeit und Demokratie. Vereine und zivile Gesellschaft im transnationalen Vergleich 1750-1914* (Göttingen 2003), en ook door Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, 11-17.

90 Hoffmann, *Civil society*, 11-23.

91 Thomas Nipperdey, 'Einheit und Vielfalt in der neueren Geschichte', *Historische Zeitschrift* (1991) 1-20.

92 Jürgen Habermas, *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society* (orig. 1962; Cambridge (MA) 1989). In navolging van hem hebben talloze studies het belang van dergelijke 'sociabiliteit' benadrukt, zoals Brophy, *Popular culture*. Voor de Nederlandse geschiedenis, zie Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111, nr. 2 (1996) 167-200. Een vergelijkende bundel over dit onderwerp in Frankrijk, Duitsland en Zwitserland is François ed., *Sociabilité et socitété bourgeoise*.

93 Ernest Gellner, *Conditions of liberty. Civil society and its rivals* (Londen 1994) 97-108, 184-189.

94 R. J. Morris, 'Introduction', in: Graeme Morton, R.J. Morris en B.M.A. de Vries eds., *Civil society, associations, and urban places. Class, nation, and culture in nineteenth-century Europe* (Aldershot en Burlington (VT) 2006) 1-16, aldaar 6; Habermas, *The structural transformation*.

95 R. J. Morris, 'Clubs, societies and associations', in: F.M.L. Thompson ed., *The Cambridge Social History of Britain, 1750-1950* (Cambridge 1990) 395-444, aldaar 396-397.

96 Peter Clark, *British clubs and societies 1580-1800. The origins of an associational world* (Oxford 2000) 470.

97 Nancy Gina Bermeo en Philip G. Nord eds., *Civil society before democracy. Lessons from nineteenth-century Europe* (Lanham (MD) 2000) o.a. xix-xxxii.

98 Morris, 'Introduction', 7-8.

99 R.J. Morris, 'Urban associations in England and Scotland, 1750-1914. The formation of the middle class or the formation of a civil society?' in: Graeme Morton, R.J. Morris en B.M.A. de Vries eds., *Civil society, associations, and urban places. Class, nation, and culture in nineteenth-century Europe* (Aldershot en Burlington (VT) 2006) 139-157, aldaar 155-157.

100 Morris, 'Clubs, societies and associations', aldaar onder meer 404-407, 412-415; Clark, *British clubs and societies*; James Vernon, *Politics and the people. A study in English political culture, c. 1815-1867* (Cambridge 1993). Over de 'claim for legitimacy': Morris, 'Urban associations', 155-157.

101 Morris, 'Introduction', 8-9. Over de latere navolging in Nederland, zie Annemarie Houkes en Maartje Janse, 'Foreign examples as eye openers and justification. The transfer of the Anti-Corn Law League and the anti-prostitution movement to the Netherlands', *European Review of History* vol. 12, nr. 2 (2005) 321-344; Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).

102 Aldus Clark, *British clubs and societies*, 469. Via verkiezingen, petities en politieke clubs wist de Britse bevolking tussen 1688 en 1850 een opvallende macht

te verwerven, beschrijft Joanna Innes, 'People and power in British politics to 1850', in: Joanna Innes en Mark Philp eds., *Re-imagining democracy in the age of revolutions. America, France, Britain, Ireland 1750-1850* (Oxford 2013) 129-146.

103 Voor een geschiedenis van de Britse politieke redevoeringen en vergaderingen buiten het parlement om, zie de klassieke studie van Henry Jephson, *The platform. Its rise and progress* (Londen 1892).

104 Vernon, *Politics and the people*, 159-160, 172. Over de heilzame en schadelijke uitwerkingen van verenigingen op democratieën: Warren, *Democracy and association*, 10, 60-93.

105 Morris, 'Urban associations', 155-157.

106 Pierre Rosanvallon, *The demands of liberty. Civil society in France since the Revolution* (Cambridge (MA) 2007) 2-4.

107 Hoffmann, *Civil society*, 5-6; Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise*.

108 Rosanvallon, *The demands of liberty*, 1-9, 13-75. Rosanvallon besteedt helaas ook geen aandacht aan het essay van Dinocourt, die al in 1830 opriep tot het vormen van politieke clubs en het expliciet betreurde dat een gebrek aan 'esprit d'association' ertoe had geleid dat het Franse volk in 'lijfeigenschap' leefde van de staat; Théophile Dinocourt, *De la nécessité de former des clubs* (orig. 1830; Parijs 1848) 12.

109 Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, o.a. 35; Reinalter, *Politische Vereine*; Morris, 'Introduction', 9. Ook studies naar het lokale verenigingsleven volgen die tendens, zoals Eberhard Illner, *Bürgerliche Organisierung in Elberfeld 1775-1850* (Neustadt an der Aisch 1982).

110 Aldus Hoffmann, *Civil society*, 5.

111 Thomas Nipperdey, 'Verein als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert', in: ibidem *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte* (Göttingen 1976) 174-205.

112 Over de 'Politisierung von oben' in de eerste helft van de negentiende eeuw: Wolfgang Hardtwig, 'Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des Vereinswesens in Deutschland 1789-1848', in: Otto Dann ed., *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland* (München 1984) 11-50, aldaar 26-27. En voor een opsomming van politiseringsfactoren: 27-39. Volgens Hardtwig werd in de verenigingen zelfs de aanzet gegeven tot de vroege liberale en democratische partijtheorie (34-39).

113 Hoffmann, *Civil society*, 77, 79-80.

114 Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, 13.

115 Hoffmann, *Civil society*, 3. Zie ook Henk te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* vol. 28, nr. 3 (2004) 193-205; Warren, *Democracy and association*, 29-31.

116 Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) Inleiding.

117 Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, 11-17, 31-35.

118 Jørgensen, 'Transurban interconnectivities'.

119 Over 'leerscholen': Janse, *De afschaffers*, 21-24; Robert Putnam, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton (NJ) 1993); Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, 13.

120 Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*, 54-55.

121 Onder constitutionelen klonk in 1848 bijvoorbeeld de roep om *Kreisvereine* te organiseren naar het voorbeeld van de orthodoxe Gustav-Adolf-Vereine, evangelische welzijnsverenigingen die in 1842 een centrale vereniging hadden opgericht in Leipzig. Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 109n.

122 Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*; Hoffmann, *Civil society*, 8-9.

123 Zie hierover Price, *People and politics*; Nicolas Roussellier, 'Brilliant failure. Political parties under the republican era in France (1870-1914)', in: Maartje Janse en Henk te Velde eds., *Organizing democracy. Reflections on the rise of political organizations in the nineteenth century* (te verschijnen: Basingstoke 2016).

124 Voorbeelden daarvan: Paschen, *Demokratische Vereine*; Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*; Richard Schult, 'Partei wider Willen. Kalküle und Potentiale konservativer Parteigründer in Preußen zwischen Erstem Vereinigtem Landtag und Nationalversammlung (1847/48)', in: Dirk Stegmann e.a. ed., *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Bonn 1983) 33-68; Wettengel, *Die Revolution von 1848/49 im Rhein-Main-Raum*; Wolfram Siemann, 'Politische Vereine während der Revolution von 1848/49 in Berlin', in: Ilja Mieck, Horst Möller en Jürgen Voss eds., *Paris und Berlin in der Revolution 1848* (Sigmaringen 1995) 79-87. Waarom het Duitse 'politische Bürgertum' bijna twee decennia lang niets deed met de organisatie-ervaringen uit 1848-1849 is een 'historisch vraagstuk van de eerste orde', aldus Andreas Biefang, *Politisches Bürgertum in Deutschland, 1857-1868. Nationale Organisationen und Eliten* (Düsseldorf 1994) 15.

125 Zoals Dieter Langewiesche, 'Die Anfänge der deutschen Parteien. Partei, Fraktion und Verein in der Revolution von 1848/49', *Geschichte und Gesellschaft* vol. 4, nr. 3 (1978) 324-361, aldaar 328. Maar dikwijls wordt aan de apolitieke voorgeschiedenis van de clubs gerefereerd zonder die gevolgtrekking nog te problematiseren; Michael Wettengel, 'Parteibildung in Deutschland. Das politische Vereinswesen in der Revolution von 1848', in: Dowe, Haupt en Langewiesche eds., *Europa 1848*, 701-737, aldaar 701.

126 Voorbeelden hiervan bij Jephson, *The platform*; Innes en Philp eds., *Re-imagining Democracy*; Reeve Huston, 'Can "the people" speak? Popular meetings and the ambiguities of popular sovereignty in the United States, 1816-1828', in: Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.

127 Charles Tilly en Sidney Tarrow, *Contentious politics* (Boulder (CO) en Londen 2007); Charles Tilly en Lesley J. Wood, *Social movements, 1768-2008* (Boulder (CO) en Londen 2009).

128 Sidney Tarrow, 'Cycles of collective action. Between moments of madness and the repertoire of contention', *Social Science History* 2 (1993) 281-307, aldaar vooral 302.

1 Wat aan 1848 voorafging

1 'Les Anglois pour entretenir une plus forte amitié entre-eux font entre-eux une espèce de Société qu'ils appellent Clubs, un certain nombre s'assemblent au Cabaret à Vin ou à Biére un jour de la Semaine, & là ils boivent leur Pinte ou leur Bouteille, & devisent ensemble de leurs affaires & de celles des autres, sans oublier celles de l'Etat...'; Manfred Höfler, *Dictionnaire des*

anglicismes (Parijs 1982) 53. Höfler citeert uit Edward Chamberlayne, *État présent d'Angleterre, sous le roy Guillaume troisiéme 1* (1698) 273.

2 www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=club&searchmode=none (geraadpleegd februari 2015); www.cnrtl.fr/etymologie/club (februari 2015). Over *to club* als 'the action of a group of people putting money together for a common purpose': Morris, 'Urban associations', 155-157.

3 Meer over de oprichting: Michael L. Kennedy, *The Jacobin Clubs in the French Revolution 1: the first years* (Princeton (NJ) 1982) 3-30.

4 'La Constitution garantit, comme droit naturel et civil, la liberté aux citoyens de s'assembler paisiblement et sans armes, en satisfaisant aux lois de police.' Uit het 'Titre premier: Dispositions fondamentales garanties par la Constitution', geciteerd door N.A.M. van Aken, *Verboden vereenigingen* (Leiden 1895) 13.

5 Kennedy, *The Jacobin Clubs in the French Revolution 1: the first years* (Princeton (NJ) 1982); *11: the middle years* (Princeton (NJ) 1988); *111: 1793-1795* (New York en Oxford 2000).

6 'more clubs existed in the spring of 1794 than at any other time.' Kennedy, *The Jacobin Clubs 11*, 12.

7 'Le droit de manifester sa pensée et ses opinions, soit par la voie de presse, soit de toute autre manière, le droit de s'assembler paisiblement, le libre exercice des cultes ne peuvent être interdits.' Aldus geciteerd bij Van Aken, *Verboden vereenigingen*, 14.

8 Ibidem.

9 Kennedy, *The Jacobin Clubs 11*, 3-5ev.

10 Ibidem, 366-367.

11 Ibidem, 368-369. Kennedy stelt dat het onbevredigend is om het overduidelijke klassenbewustzijn in de hoofden van de jakobijnen te negeren. Andere historici stellen dat dit bewustzijn pas vanaf 1830 is ontstaan; Sewell, *Work and revolution*, 281.

12 W. Scott Haine, *The world of the Paris café. Sociability among the French working class, 1789-1914* (Baltimore (MD) en Londen 1996) 7. Zie over deze transitie ook Habermas, *The structural transformation*.

13 'toutes affiliations, agrégations, fédérations, ainsi que toutes correspondances en nom collectif entre sociétés.' Van Aken, *Verboden vereenigingen*, 14.

14 'Les citoyens ne peuvent exercer leurs droits politiques que dans les assemblées primaires ou communales.' Ibidem, 15. Ook beschikbaar via www.assemblee-nationale.fr/histoire/constitutions/constitution-de-1795-an3.asp (geraadpleegd 19-4-2013).

15 Ibidem, 15-16. Artikel 300 maakte een uitzondering voor wetenschappelijke en literaire verenigingen.

16 De officiële naam van de Club du Manège (1799) was de Réunion des Amis de la Liberté et de l'Égalité. Zie voor de vervolging van jakobijnen *La liste des Jacobins proscrits* van 5 januari 1801.

17 Aldus Sperber, *The European revolutions*, 167.

18 'Nulle association de plus de vingt personnes, dont le but sera de se réunir tous les jours ou certains jours marqués, pour s'occuper d'objets religieux, littéraires, politiques ou autres, ne pourra se former qu'avec l'agrément du

Gouvernement, et sous les conditions qu'il plaira à l'autorité publique d'imposer à la société.' Geciteerd door Dominique Reynié, *Le triomphe de l'opinion publique. L'espace public français du XVIe au XXe siècle* (Parijs 1998) 111.

19 Artikel 20 van de 'Ordonnance du Roi concernant les facultés de droit de médecine' (VII, Bulletin CCLXXXI, no. 8957; 5-8 juli 1820); *Collection complète des Lois, Décrets, Ordonnances, Réglemens et Avis du Conseil-d'État* 23 (Paris 1828) 21-22.

20 Vincent Robert, *Le temps des banquets. Politique et symbolique d'une génération (1818-1848)* (Parijs 2010) 100, zie ook 100-108.

21 Ibidem, 105-107.

22 Ibidem, 125-133.

23 Ibidem, 133-147.

24 Alan B. Spitzer, *Old hatreds and young hopes. The French Carbonari against the Bourbon Restoration* (Cambridge (MA) 1971) 273-301, passim.

25 Jeanne Gilmore, *La République clandestine, 1818-1848* (Aubier 1997) 69-70.

26 Tocqueville, *Herinneringen*, 34. (Alle citaten zijn overgenomen uit de Nederlandse vertaling.)

27 Ibidem, 33.

28 Ibidem. Ook gepubliceerd in *Le Moniteur* (30 januari 1848).

29 Leroux was degene die voor het eerst de term socialisme gebruikte in 'De l'individualisme et du socialisme', *Revue encylopédique* (1834).

30 Zie het veelgelezen socialistische werk van Louis Blanc, *Organisation du travail* (Parijs 1845). Voor een communistisch voorbeeld, zie Édouard Gorges, *Organisation de la Commune en France* (Parijs [juni] 1848), of het theaterstuk van Sardat, *Loi d'union, ou nouvelle organisation sociale* (Parijs [1 mei] 1848; AN AB-XIX-680), waarin de nieuwe burger wordt voorgesteld in een samenleving van strak georganiseerde tuinsteden.

31 Rond 1848 veranderde de definitie van *corporation*. Terwijl de oude corporation nog een soort 'kaste' was die de arbeiders in hun 'onderdrukte positie' hield, was de nieuwe corporation een 'samenvatting van de toekomst', een mystiek concept dat de lagere klassen bevrijding beloofde door middel van organisatie. Jacqueline Lalouette, 'Les insaisissables corporations du premier XIXe siècle. Enquête sur les usages d'un mot', in: S.L. Kaplan en P. Minard eds., *La France, malade du corporatisme? XVIIIe-XXe siècles* (Parijs 2004) 147-170, aldaar 150.

32 Gossez, *Les ouvriers de Paris*; Fabrice Laroulandie, *Les ouvriers de Paris au XIXe siècle* (Parijs 1997); Sewell, *Work and revolution*; Donald C. McKay, *The National Workshops. A study in the French Revolution of 1848* (Cambridge en Londen 1933).

33 Harsin, *Barricades*, 20-187; Jean-Noël Tardy, *L'Âge des ombres. Complots, conspirations et sociétés secrètes au XIXe siècle* (Parijs 2015); Haine, *The world of the Paris café*; J. Tchernoff, *Le parti républicain sous la monarchie de Juillet* (Parijs 1901); Gosselin, *Les almanachs républicains*.

34 Merriman, *The agony of the Republic*, 52-53.

35 Zie de herinneringen van organisator en politie-informant Lucien de la Hodde, *Histoire des sociétés secrètes et du parti républicain de 1830 à 1848* (Parijs 1850).

36 Egon Caesar Conte Corti, *Geschichte des Rauchens. 'Die trockene Trunkenheit'* (Frankfurt am Main 1986) 275-280.

37 Springer, *Berlin's Strassen*, 21, 25, 31-38.

38 De Duitse bevolking was 'eine lesende Nation' geworden; Otto Dann, 'Vereinsbildung in Deutschland in historischer Perspektive', in: Heinrich Best ed., *Vereine in Deutschland. Vom Geheimbund zur freien gesellschaftlichen Organisation* (Bonn 1993) 119-142, aldaar 124.

39 Ibidem, 125. Er bestonden wel revolutionaire clubs in de Duitse gebieden die na de Franse Revolutie door het Franse leger werden bezet; Wolfgang Hardtwig, 'Verein', in: Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck eds., *Geschichtliche Grundbegriffe* 6 (Stuttgart 1990) 789-829, aldaar 799-801.

40 Zie Peter Wende, *Radikalismus im Vormärz. Untersuchungen zur politischen Theorie der frühen deutschen Demokratie* (Wiesbaden 1975); Karl Griewank, *Vulgärer Radikalismus und demokratische Bewegung in Berlin 1842-1848* (1923). In de *Vormärz* golden 'democratie' en 'vroeg-socialisme' als concurrerende stromingen, respectievelijk gekoppeld aan de begrippen 'vereniging' en 'Geheimbund'; Thomas Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz* (Bonn 2000) 30.

41 Vrij naar de *Vormärz*-definitie van Barclay, 'Political trends', 52.

42 Hachtmann, *Berlin 1848*, 69.

43 Barclay, 'Political trends', 47-48.

44 Habedank e.a., *Geschichte der revolutionären Berliner Arbeiterbewegung*, 16. Ilja Mieck, 'Von der Reformzeit zur Revolution (1806-1847)', in: Wolfgang Ribbe, *Geschichte Berlins*. Historische Kommission zu Berlin (München 1987) 405-602.

45 Hachtmann, *Berlin 1848*, 81-83; Helmut Zschocke, *Die Berliner Akzisemauer. Die vorletzte Mauer der Stadt* (Berlijn 2007) 68-69.

46 '... der Hang zu politischer Satire übermächtig geworden war und durch alle Ritzen und Poren drang.' Geciteerd bij Kurt Wernicke, 'Spottlied und Gassenhauer im Vormärz: die "Muckerlieder"', in: Helmut Bleiber, Rolf Dlubek en Walter Schmidt eds., *Demokratie und Arbeiterbewegung in der deutschen Revolution von 1848/49*. Gesellschaft – Geschichte – Gegenwart 22 (Berlijn 2001) 42-51, aldaar 42.

47 Weigel, *Flugschriftenliteratur 1848*. Motto: info.ub.hu-berlin.de/bibliothek/sammlungen/tunnel/tunnel_bestand.html (geraadpleegd 20-8-2013). Dora Meyer, *Das öffentliche Leben in Berlin im Jahre vor der Märzrevolution* (Berlijn 1912) 46.

48 Zoals de satirische bladen *Narhalla* (1843 (tot 1846), Mainz), *Fliegende Blätter* (München, 1844), *Leuchtthurm* (Leipzig, 1846), *Leuchtkugeln* (München, 1847) en *Mephistopheles* (Hamburg, 1847). Herbert Päge, *Karikaturen in der Zeitung. Engagierter Bildjournalismus oder opportunistisches Schmuckelement?* (Aken 2007) 25.

49 Over de 'Berliner Witz' als cultuurhistorisch fenomeen schrijft Springer, *Berlin's Strassen*, 16.

50 Ibidem, 39.

51 Ibidem, 16.

52 'No. 1', *Berliner Charivari* (Berlijn 1847).

53 Zie ook Heinz Dieter Kittsteiner, 'La Révolution totale. Les jeunes hégéliens entre la critique théologique et la révolution politique et sociale', in: Keith Michael Baker e.a. ed., *The French Revolution and the creation of modern political culture* 3 (Oxford 1987) 467-488.

54 Springer, *Berlin's Strassen*, 8-12.
55 Zo waren er de maatschappijkritische republikeinse radicalen en de antiautoritaire radicalen die op alle partijen kritisch waren. Een derde groep onderscheidde zich door het uitoefenen van 'pure kritiek'. Wolfgang Essbach, *Die Junghegelianer. Soziologie einer Intellektuellengruppe* (München 1988) 42.
56 Ibidem, 56, 71: n.103, 82-83: n.162, passim.
57 Aldus Stefan-Ludwig Hoffmann, *Die Politik der Geselligkeit. Freimaurerlogen in der deutschen Bürgergesellschaft, 1840-1918* (Göttingen 2000) 13. Voor Frankrijk zie: Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise*; Rosanvallon, *The demands of liberty*.
58 *Vereinigungswut*; aldus Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*, 15.
59 Siemann, 'Politische Vereine', 80.
60 Thomas Vormbaum, 'Die Rechtsfähigkeit der Vereine im 19. Jahrhundert' (Berlijn en New York 1976) 66-67.
61 Zie ook Habedank e.a., *Geschichte der revolutionären Berliner Arbeiterbewegung*, 16.
62 Vormbaum, 'Die Rechtsfähigkeit der Vereine', 66-67.
63 Zie de omvangrijke *Vormärz*-archieven van regering, politie en justitie in het Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz te Berlijn, onder meer I. HA Rep. 89 en I. HA Rep. 77.
64 Nathaus, *Organisierte Geselligkeit*, o.a. 36.
65 Ibidem, 31-34.
66 Davis Randers-Pehrson, *Germans and the Revolution*, 86-87, 90.
67 Weigel, *Flugschriftenliteratur 1848*, 92. Zie ook: *Verhandlungen des Berliner Freihandelsvereins* I & II (herfst 1848), tevens online beschikbaar via Google Books.
68 Ibidem, 91; Meyer, *Das öffentliche Leben*, 40.
69 'sobald sie durch Zahl oder Standesverschiedenheit ihrer Teilnehmer oder auch durch den Ort ihrer Vereinigung den Charakter der Volksversammlungen annehmen'. *Illustrirte Zeitung*, 1845/11, 178.
70 Davis Randers-Pehrson, *Germans and the Revolution*, 109-117. *1848. Volksversammlungen in den Zelten. Kinderstube der Demokratie*, (Berlijn: Förderverein des Heimatmuseums Tiergarten 1998) 101-102.
71 Wernicke, 'Spottlied und Gassenhauer', 44.
72 Habedank e.a., *Geschichte der revolutionären Berliner Arbeiterbewegung*, 19-23.
73 Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 29-33.
74 'Der Berliner Handwerker-Verein (z. Z. Johannistraße Nr. 4.) hat den Zweck: die volksthümliche Entwicklung des geistigen, sittlichen, geselligen, gewerblichen und staatsbürgerlichen Lebens der Arbeiter durch Lehre und That zu fördern. Die Verfolgung besonderer kirchlicher oder politischer Zwecke bleibt dem Vereine als solchem fremd.' *Satzungen des Handwerker-Vereins in Berlin*, (Berlijn 1848).
75 Meyer, *Das öffentliche Leben*, 41.
76 Weigel, *Flugschriftenliteratur 1848*, 91; Meyer, *Das öffentliche Leben*, 41.
77 Meyer, *Das öffentliche Leben*, 41.
78 Karl Ludwig von Prittwitz, *Berlin 1848: das Erinnerungswerk des Generalleutnants Karl Ludwig von Prittwitz und andere Quellen zur Berliner Märzrevolution*

und zur Geschichte Preussens um die Mitte des 19. Jahrhunderts (Berlijn en New York 1985) 10, 12, 52.

79 Hachtmann, *Berlin 1848*, 99-103.

80 Meyer, *Das öffentliche Leben*, 41; Springer, *Berlin's Strassen*, 26.

81 Meyer, *Das öffentliche Leben*, 41.

82 Martin Hundt ed., *Bund der Kommunisten, 1836-1852* (Berlijn (DDR) 1988); Helmut Bleiber, Walter Schmidt en Susanne Schötz eds., *Akteure eines Umbruchs: Männer und Frauen der Revolution von 1848/49 II* (Berlijn 2003); het lemma over François Melis (Bund der Gerechten), 91-131.

83 'The German Workers' Educational Society, 1840-1849' in: Christine Lattek, *Revolutionary refugees. German socialism in Britain, 1840-1860* (Londen en New York 2006) 22-47.

84 Zie ook: Saville, *1848. The British state*, 56-57.

85 Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 30-31.

86 Ibidem, 31-35. Zie ook Helmut Bleiber, Walter Schmidt en Rolf Weber eds., *Männer der Revolution von 1848 II* (Berlijn (DDR) 1987) 127-149, vooral 131.

87 'La France est un immense jury, appelé par ses droits à juger les actes du pouvoir.' Dinocourt, *De la nécessité*, 1. Over Dinocourt: Thomas Gretton, 'La politique dans le roman historique des années 1820-1840: l'exemple de Théophile Dinocourt', *Revue d'histoire littéraire de la France* vol. 75, nr. 2-3 (1975) 373-388.

88 'il ne faut pas, dit [le gouvernement], deux pouvoirs dans un état, si l'on veut que tout y aille bien, que l'ordre public ne soit pas troublé et que les intérêts du commerce et de l'industrie ne soient pas livrés journellement à de nouvelles alarmes.' Dinocourt, *De la nécessité*, 3.

89 Vgl. Rosanvallon, *The demands of liberty*, 4-6, 13-75.

90 '[E]st-ce que là, dis-je, où l'on discute librement sur les places publiques, dans les maisons particulières ou dans les tavernes, les questions de morale, de politique ou de législation, qui peuvent intéresser le pays, là encore où l'on s'exprime avec la même franchise sur les actes du gouvernement [...]; est-ce, dis-je, que dans aucun de ces pays nous voyons la tranquillité publique un seul instant troublée par ces graves débats? Si elle ne l'est pas dans ces pays, pourquoi le serait-elle plus dans le nôtre?' Dinocourt, *De la nécessité*, 4.

91 'elle persuade à dessein à ces honnêtes bourgeois qu'un club est une arène où les passions du people se déchaînent avec fureur contre la grande et petite propriété, où les motions les plus incendiaires, vomies par la bouche de la plus hideuse ochlocratie, appellent la loi agraire, le nivellement de la société par le couperet de la guillotine; et où les délations du dernier misérable peuvent envoyer à l'échafaud ses maîtres ou ses bienfaiteurs.' Ibidem, 5.

92 Zie hierover Tardy, *L'Âge des ombres*.

93 Dinocourt, *De la nécessité*, 6-7.

94 'les innombrables abus [que le gouvernement] laisse subsister, les injustices qu'il consacre, et les fausses mesures qu'il prend pour traiter nos affaires du dedans aussi bien que celles du dehors.' Ibidem, 7-8.

95 Ibidem, 8-11.

96 'Sa voix puissante comme le tonnerre, retentissant alors à toutes les extrémités de la France'; ibidem, 14.

97 Ibidem, 11.

98 Ibidem, 12-13.

99 'C'est le manque d'esprit d'association qui a perpétué notre servitude, et c'est aussi parce que le pouvoir savait qu'il lui serait toujours facile de nous opprimer, tant que nous vivrions isolés les uns des autres, qu'il a de tout temps si fortement tenu à nous empêcher de nous réunir.' Ibidem, 12. Vgl. de *esprit d'association* als economisch begrip in het bankiers- en industriewezen aan het begin van de industrialisatie: Julienne Laureyssens, 'L'esprit d'association and the Société Anonyme in Early 19th Century Belgium', *Revue belge de philologie et d'histoire* (2002) 517-530, aldaar 517.

100 Dinocourt, *De la nécessité*, 24-25.

101 'assurés que nous serions de les voir venir tôt ou tard se briser contre notre immuable volonté qui les forcerait toujours de réparer les brêches qu'ils auraient faites à nos libertés.' Ibidem, 13.

102 Ibidem, 16.

103 Ibidem, 16-17.

104 'contre un club d'ultras, [le roi] comptera cent clubs libéraux, voulant une monarchie constitutionnelle, une monarchie assurant aux Français toute la liberté d'un gouvernement républicain, moins ses désavantages et ses dangers.' Ibidem, 19.

105 'Une chose cependant me rassure pour l'œuvre de 1848, c'est que ma pensé de 1830 commence à porter ses fruits; il se forme partout des assemblées, clubs ou comité animés d'un excellent esprit, tous paraissant comprendre la nécessité de tenir l'œil ouvert sur la marche du gouvernement qui, Dieu merci! jusqu'à présent s'avance d'un pas ferme dans la bonne voie.' Uit de epiloog, die Dinocourt toevoegde aan de versie uit (waarschijnlijk maart of april) 1848. Ibidem, 42.

2 Clubkoorts in Parijs

1 'nous dirons à nos malheureux frères qui, au sein de ces clubs organisés sur tous les points du pays avec une rapidité si magique, supputent leurs souffrances et sondent l'inconnu: hier encore vous étiez la vile plèbe, aujourd'hui vous êtes la nation.' Rousseau in *Le Conservateur de la République*, 16-4-1848.

2 Het aantal van 300 clubs is een ruwe schatting en geldt voor de stad Parijs inclusief haar omliggende gemeenschappen (*faubourgs* en *banlieue*). Deze informatie is grotendeels gebaseerd op de clubkroniek van Alphonse Lucas, *Les clubs et les clubistes. Histoire complète critique et anecdotique des clubs et des comités électoraux* (Parijs 1851). Van de 297 door hem beschreven clubs, werden er 180 opgericht tussen 25 februari en 31 maart; 47 in april; en nog eens 11 in mei 1848. Lucas telde mogelijk enkele clubs dubbel, maar lijkt tegelijk clubs over het hoofd gezien te hebben. Een meer gematigde schatting, die uitkomt op 147 clubs vóór het einde van maart, is van J. Tchernoff, *Associations et sociétés secrètes. La deuxième république, 1848-1851* (Parijs 1905) 205-209.

3 Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution III*, 290.

4 Zie Zolberg, 'Moments of madness'.

5 Over het belang van de revolutionaire pers voor de clubs: Amann, *Revolution and mass democracy*, 48-49.

6 Een handzaam overzicht van clubs wordt geboden door de encyclopedische, uitgesproken kritische studie van Lucas, *Les clubs*.

7 De term 'achtenveertigers' is geleend van Maurice Agulhon, die hiermee twee specifieke groepen uit de Februarirevolutie aanduidde die deels overlappen: de gematigde republikeinen en de radicale republikeinen (in de traditie van de Franse Revolutie de 'Montagne' genaamd, of *démocsocs*); Agulhon, *Les quarante-huitards*, 9-15, 23.

8 De poster werd gedrukt op 1 maart 1848; Lucas, *Les clubs*, 35-36.

9 De *mécanicien* Grénier uit Caen schreef dit in een pamflet (dd. 15-3-1848; AdP 3AZ 10 294). Hij was oprichter van de 'Association intégrale des travailleurs propriétaires, pour la *réalisation immédiate* de l'organisation du Travail'.

10 Hayat, *1848*, 51-56; Sewell, *Work and revolution*, 201-206, 243-276; Sperber, *The European revolutions*, 166-190.

11 'Liberté de discussion et d'association, et surtout assemblées populaires immédiates dans l'intérêt de l'éducation politique des citoyens, et afin de faciliter le complet et intelligent exercice du droit et de la souveraineté qu'ils sont appelés à mettre en pratique.' Aldus de Société de la Fraternité (in de Rue des Deux Boules), geciteerd door Lucas, *Les clubs*, 148.

12 Dinocourt, *De la nécessité*.

13 'Les clubs sont la source féconde où viendront puiser ceux qui manquent des lumières nécessaires pour bien accomplir la grande œuvre qui se prépare.' *La Commune de Paris* 1 (9-3-1848).

14 'Dans ces clubs se sont déjà révélés des talents hors ligne. Le prolétaire y traite les questions sociales avec éloquence, souvent; avec un bon sens remarquable, toujours.' *La Voix des Clubs. Journal quotidien des assemblées populaires* 1 (8-3-1848).

15 'Enfin les travailleurs apprendront à devenir des hommes, des citoyens, et beaucoup d'entre eux qui s'ignorent eux-mêmes révéleront tout à coup des génies inconnus. Cette vigoureuse éducation, c'est dans les clubs qu'ils la recevraient.' Uit het verslag van een zitting van Société Républicaine Centrale (Club Blanqui), *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848) 2. Zie ook het affiche (16-3-1848) van de Union Fraternelle (Vaugirard), met de ondertitel 'Club républicain démocratique fondé pour l'émancipation intellectuelle et l'éducation civique du peuple.' BNF FOL-LB53-546.

16 Dinocourt, *De la nécessité*.

17 Samuel Hayat noemde de pogingen tot verregaande democratisering in het voorjaar van 1848 de 'République promise'. Daarmee raakten de clubs steeds verder vervreemd van de reële Tweede Republiek (de 'République advenue') die zich intussen ontwikkelde; Hayat, *1848*, 23. En over de *gouvernement représentatif*: 33-41.

18 '... un grand nombre de clubs se sont formés dans la capitale: la vie politique s'y est refugiée tout entière; un mouvement incessant y règne. Un brûlant patriotisme inspire tous leurs membres. [...] Quelle magnifique spectacle!' *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848).

19 'Les clubs, c'est l'action de la pensée; c'est l'élaboration du jugement populaire; c'est la parole des masses; c'est la République qui se fait entendre par des milliers de voix collectives.' *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848).

20 Hayat, *1848*, 71-74, 105-109.

21 De Club de l'Union aan de Sorbonne, geleid door studenten én arbeiders, gaf in zijn openingsmanifest uit maart 1848 aan alleen de toegang te weigeren aan 'achterbakse en verdorven' lieden; Lucas, *Les clubs*, 249-250.

22 'Aujourd'hui c'est l'union seule, l'ordre et la discipline, qui peuvent assurer au peuple le fruit de sa victoire [...] Demandons le droit naturel et imprescriptible *d'association*, de *réunion* et de discussion'; ibidem, 143-144.

23 'soit afin de s'éclairer mutuellement sur l'étendue de ses droits et de ses devoirs, et sur les choix à faire dans les élections prochaines, soit pour appeler l'attention des assemblées nationales sur les grandes questions sociales qui s'agitent en ce moment, soit enfin (et c'est là le point le plus essentiel) pour établir une tribune populaire où seront discutées les réformes des institutions politiques qui viendraient à s'écarter de leur véritable destination.' *La Commune de Paris* 4 (12-3-1848).

24 Lucas, *Les clubs*, 135-136.

25 Gabriella Hauch, 'Frauen-Räume in der Männer-Revolution 1848', in: Dowe, Haupt en Langewiesche eds., *Europa 1848*, 841-900, aldaar 847. In tegenstelling tot het marxisme streefden veel varianten van het vroege (of 'utopisch-') socialisme wél naar de gelijkwaardigheid van man en vrouw, ook in politieke zaken: Poldervaart, *Tegen conventioneel fatsoen*, 34-50, passim.

26 Aldus een weergave van de Club Blanqui in de Salle des Menus-Plaisirs, *La Voix des Clubs* 13 (24-3-1848). Zie ook *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848) en Lucas, *Les clubs*, 215.

27 Veelzeggend is de spottende toon van bijv. ibidem, 125, 135-140. Zie ook diverse spotprenten hierover in Musée Carnavalet, Cabinet des Estampes, Histoire XVII bis/B.

28 Over het traditioneel republikeinse burgerschapsideaal en de overgang naar meer verlichte vormen van burgerschap, zie Joost Kloek en Karin Tilmans eds., *Burger* (Amsterdam 2002) o.a. 1-17.

29 Zie bijvoorbeeld de brieven van clubleider Longepied in AN C//942.

30 Susan K. Foley, *Women in France since 1789. The meanings of difference* (New York 2004) o.a. 116. Voor vrouwen in de Duitse revoluties van 1848 gold in grote lijnen hetzelfde, zie Carola Lipp, 'Bräute, Mütter, Gefährtinnen. Frauen und politische Öffentlichkeit in der Revolution 1848', in: Helga Grubitzsch, Hannelore Cyrus en Elke Haarbusch eds., *Grenzgängerinnen. Revolutionäre Frauen im 18. und 19. Jahrhundert. Weibliche Wirklichkeut und männliche Phantasien* (Düsseldorf 1985) 71-92. Wel bestonden er in Frankrijk meer politieke vrouwenverenigingen en organiseerden zch daarin ook meer vrouwen uit lagere klassen; Hauch, 'Frauen-Räume', 847-862. De vrouw werd slechts op enkele specifieke momenten in de negentiende eeuw werkelijk gezien als een politiek wezen; Myriam Everard en Mieke Aerts, 'De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip', in: Kloek en Tilmans eds., *Burger* 173-229, aldaar 227.

31 Hayat, *1848*, 111-116.

32 Bouton ed., *Les affiches rouges*, 45-51.

33 François Pardigon, *Épisodes des journées de juin 1848* (Parijs 2008) 133-142. Lucas, *Les clubs*, 88-90. Zo hebben ook studenten van het Comité Central des Écoles actief meegevochten in de Juniopstand, en zelfs in die van juni van het jaar daarop. Ibidem, 122-125.

34 Hayat, *1848*, 89-96. Amann, *Revolution and mass democracy*, o.a. 117-119, 154-161.

35 De voorloper, de Bund der Gerechten, had al sinds vroeg in de jaren 1840 leden en contacten in Parijs. Voor een lijst met (vooral) Duitse arbeiders die begin jaren 1840 actief waren voor de Bund der Gerechten, zie *Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialen I* (Berlijn 1970) 116-123. Marx bezocht in 1844 enkele Parijse geheime genootschappen; ibidem, 190.

36 Lucas, *Les clubs*, 10-11, 50, 131-133, 161-162, 168-171. Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution III*, 273-274 en *VII*, 286-296. De stem van de bewoners van de koloniën werd nauwelijks gehoord; Hayat, *1848*, 109-111.

37 Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*, 54-55; Hoffmann, *Civil society*, 24-43 ('Intimacy & Exclusion'). Zie over deze transitie bijv. Boudien de Vries, 'Voluntary societies in the Netherlands, 1750-1900', in: Morton, Morris en De Vries, *Civil society*, 103-116. En Morris, 'Clubs, societies and associations', o.a. 407.

38 In zijn krant *Le Populaire* (2-3-1848) roept Cabet enerzijds op tot het oprichten van arbeidersverenigingen (*associations*) en anderzijds tot het organiseren van de discussie in kranten en in volksgenootschappen (*sociétés populaires*). Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*, 859-860. Over de termen *assemblées/sociétés populaires*, zie Lucas, *Les clubs*, 35-36, 148.

39 Aldus Vernon, *Politics and the people*, 185.

40 Morris, 'Urban associations', 155-157. Zie ook Jephson, *The platform*.

41 *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848).

42 Haine, *The world of the Paris café*, 61, passim.

43 Ibidem, 62. In deze taveernes troffen afgezanten van de Bund der Gerechten Duitse gastarbeiders; *Der Bund der Kommunisten I*, 117.

44 Haine, *The world of the Paris café*, 214. Affiche van de Club de la Barrière des Amandiers, BNF FOL-LB53-507. Lucas, *Les clubs*, 37, 48-49, 50, 160-161.

45 Haine, *The world of the Paris café*, 214.

46 'Dans la salle du club de la rue Frépillon [tegenwoordig: Rue Volta], les cinq sens étaient à la fois également blessés: on y buvait du vin détestable et de l'eau-de-vie frelatée, on y respirait les odeurs les plus nauséabondes'; Lucas, *Les clubs*, 183.

47 'Nous gémirions si le peuple usait ses loisirs au cabaret ou dans les mauvais lieux: s'il fréquente les clubs, il est sauvé!' *La Voix des Clubs* 3 (14-3-1848). Volgens Amann waren revolutionaire journalisten 'ecstatic whenever they discovered an orderly club'; Amann, *Revolution and mass democracy*, 65-67. Zie ter illustratie hiervan de nadruk die in *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848) werd gelegd op het belang van orde en strakke organisatie.

48 'On n'était point difficile sur le local, on prenait ce que l'on trouvait: boutique à louer, atelier de carrossier, église déserte comme l'Assomption, salon du Palais-Royal.' Maxime du Camp, *Souvenirs de l'année 1848* (Parijs 1876) 123.

49 Zie Lucas, *Les clubs*, 52, 54, 80-81, 84-85.

50 Amann, *Revolution and mass democracy*, 56-59. Politieprefect Caussidière verleende (of weigerde) autorisatie voor het gebruik van clublocaties, zie (voor de Club des Gobelins) Archives de Paris (AdP) 4AZ no. 32 en (voor een andere club) BHVP MS 1213, folio 672.

51 Wilbert van Vree, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Groningen 1994) o.a. 190-208. Over de ontwikkeling van de parlementaire (redenaars)cultuur in de negentiende eeuw, zie Henk te Velde,

Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw (Amsterdam 2015).

52 'Ce spectacle d'une assemblée où la foule se pressait, curieuse et attentive, cet appareil de chambre parlementaire, cette tribune, cette lutte d'esprit et de paroles, ces propositions originales ou insensées, cette faculté de verser ses pensées sur un auditoire frémissant, cette pleine liberté de contrôler, de critiquer le Gouvernement, la satisfaction d'attirer l'attention publique sur sa personne, une influence à acquérir, un nom à faire, tout y était émotion, séduction, entraînement. La nouvelle vie publique y trouvait ses éléments essentiels et caractéristiques.' Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution III*, 290-291.

53 Zie over de macht van de redenaar en de invloed van het parlement op de vergaderpraktijk: Andreas Schulz, 'Vom Volksredner zum Berufsagitator. Rednerideal und parlamentarische Redepraxis im 19. Jahrhundert', in: Andreas Schulz en Andreas Wirsching eds., *Das Parlament als Kommunikationsraum* (Berlijn 2012) 247-266.

54 Amann telde 178 *présidents*, van wie hij van de helft het beroep achterhaalde: 23% was arbeider, 22% intellectueel (schrijver, professor), 21% 'bourgeois' (leidinggevende, werkgever), 18% 'witteboordenarbeider' (van boekhouder tot priester), 9% 'volkse bourgeois' (zoals kleine middenstand), 5% student; Amann, *Revolution and mass democracy*, 41.

55 Over de rol van sociabiliteit in politieke organisatie: Te Velde, 'Politieke cultuur'. Een detailstudie naar dit verschijnsel is Adriaan van Veldhuizen, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam 2015).

56 Hoffmann, *Civil society*, 4-7; Rosanvallon, *The demands of liberty*, o.a. 1-9. Voor de vroege ontwikkeling in het Verenigd Koninkrijk, zie Clark, *British clubs and societies*, 470-471.

57 Een aantal clubstatistieken is bijgehouden door clubkranten, zoals *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848). Amann turft een gemiddelde van 450 leden per club, maar telde daarbij de zes grootste 'naamclubs' niet mee omdat hij die 'atypisch' vond en er geen ledenlijsten van zijn overgeleverd; Amann, *Revolution and mass democracy*, 35n, 61.

58 De Vrije Mannen waren dan ook *républicains de la veille*, geen radicale revolutionairen, aldus Lucas, *Les clubs*, 164.

59 De club was marginaal volgens ibidem, 163.

60 Het manifest werd gepubliceerd in *La Commune de Paris* 4 (12-3-1848) en in verkorte vorm in *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848).

61 *La Voix des Clubs* 4 (15-3-1848).

62 Ibidem.

63 *La Voix des Clubs* 4 (15-3-1848). Het reglement wordt niet geciteerd in het verslag.

64 *La Voix des Clubs* 4 (15-3-1848).

65 Ibidem. De volgende dag, 14 maart, zou de Club van Vrije Mannen opnieuw spreken over de militaire aanwezigheid; *La Commune de Paris* 8 (16-3-1848).

66 Dat deze kleine clubs de meerderheid vormden, wordt bevestigd door Berenson, 'Organisation und "Modernisierung"', 747.

67 Amann, *Revolution and mass democracy*, 81.

68 Amann gebruikt de term 'name clubs', vanwege de grote namen van hun voorzitters; ibidem, 61.

69 *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848). Zijn redevoeringen werden in drukvorm uitgegeven: *1e, 2e, 3e discours du citoyen Cabet* (Parijs 1848; geraadpleegd in BNF).
70 *La Voix des Clubs* 3 (14-3-1848). Overigens werd het verzoek van de briefschrijver (Vidal) niet ingewilligd.
71 Lucas, *Les clubs*, 145. In deel 11 van dit boek komt dezelfde vorm van participatie terug in de massale volksvergaderingen in de openlucht die in maart en april 1848 in Berlijn werden gehouden.
72 Amann, *Revolution and mass democracy*, 67-68.
73 Aldus Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) o.a. 89.
74 *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848).
75 Victor Bouton, *La Patrie en danger au 25 Février 1848. Conspiration du drapeau rouge* (Parijs 1850) o.a. 37-40; Suzanne Wassermann, *Les clubs de Barbès et de Blanqui en 1848* (Parijs 1913) 40-43.
76 'Je vais fonder un club.' Wassermann, *Les clubs*, 43-48. Wassermann baseert zich op verschillende bronnen waarmee zij de geciteerde conversatie niet woordelijk kan bewijzen, maar wel aannemelijk weet te maken.
77 Lucas was zelf bij deze eerste vergadering van Club Blanqui aanwezig; Lucas, *Les clubs*, 212.
78 Zie over de werking van deze 'politics of sight' en 'politics of the spoken word' Vernon, *Politics and the people*, 107-131.
79 Amann, *Revolution and mass democracy*, 62; Lucas, *Les clubs*, 211-216.
80 Wassermann, *Les clubs*, 9.
81 Ibidem, 8-17. Zie voor talloze andere clubs die voortkwamen uit de kringen rondom Blanqui: Lucas, *Les clubs*.
82 Lucas, *Les clubs*, 208-222. De *Montagnards* waren de 'revolutionaire politie' onder bevel van de nieuwe politieprefect Caussidière, die aanvankelijk samenwerkten met de clubs; Patricia O'Brien, 'The revolutionary police of 1848', in: Price, *Revolution and reaction*, 133-149, aldaar 137-139.
83 'les travaux du club ne présentent aucun ensemble, ne conduisent à aucun vote et l'assemblée toute entière passe son temps à produire et à écouter de vaines déclamations.' *La Voix des Clubs* 13 (24-3-1848).
84 Wassermann, *Les clubs*, 31-33. Hoewel in krantenberichten melding werd gemaakt van een vergaderreglement, lijkt de tekst daarvan nooit gepubliceerd te zijn.
85 Ibidem, 13-17; Lucas, *Les clubs*, 216. Lucas geeft een opsomming van enkele vaste sprekers.
86 Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*, 38-39; Lucas, *Les clubs*, 146-149; Wassermann, *Les clubs*, 17, 24, 204.
87 De bohemien deed dat samen met zijn vrouw, de eerdergenoemde feministische schrijfster en clubleidster Adèle Esquiros (geb. Battanchon, 1819-1886), die medeoprichter was van de Club des Femmes in april 1848. Jacques P. van der Linden, *Alphonse Esquiros. De la Bohème romantique à la République sociale* (Heerlen en Parijs 1948); Poldervaart, *Tegen conventioneel fatsoen*; Lucas, *Les clubs*, 45, 135, 188-189.
88 Zie bijv. *La Voix des Clubs* 2 (13-3-1848) waarin wordt geciteerd uit een discussie tussen Lamartine en Blanqui over de vrijheid van vereniging.
89 In *La Voix des Clubs* 4 (15-3-1848) wordt vermeld hoe twee leden van de Club

Blanqui een bezoek brengen aan de Club des Hommes Libres. Zij vragen daar steun voor twee manifesten: het uitstellen van de verkiezingen en het verwijderen van het leger uit de stad. Beide verzoeken worden na stemming ingewilligd.

90 Wassermann, *Les clubs*, 1-5; ook 111.

91 'Le club ordinairement docile à ma voix'; Blanqui geciteerd bij Ibidem, 2n.

92 Zoals het geval is bij Wassermann, *Les clubs*; Amann, *Revolution and mass democracy*; Hayat, *1848*. Ook bij andere democratische experimenten, zoals de volksvergaderingen in de Verenigde Staten eerder in de negentiende eeuw, bleek dat de leiders een grote invloed vergaarden die soms haaks ging staan op de democratische ambities; Reeve Huston, 'Can "the people" speak? Popular meetings and the ambiguities of popular sovereignty in the United States, 1816-1828', in: Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.

93 Ian Budge, 'Direct democracy', in: Paul A.B. Clarke en Joe Foweraker eds., *Encyclopedia of political thought* (Londen en New York 2001) 224-227. Rousseau verstond onder een *democratie* een soort stadstaat waarin elke burger onderdeel was van wetgevende en uitvoerende macht; Pateman, *Participation and democratic theory*, 22-44. In 1848 werd niet specifiek het begrip 'participatieve democratie' gebruikt en evenmin werd het idee geproblematiseerd en theoretisch gefundeerd zoals dat is gebeurd in de afgelopen decennia, in navolging van Pateman.

94 Zie over hun 'cultuur van opstand': Pierre Rosanvallon, *La démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France* (Parijs 2000) 129-154.

95 'Nous, nous avons le peuple et les clubs où nous organiserons [le pouvoir] révolutionnairement comme jadis les Jacobins l'organisèrent.' Lucas, *Les clubs*, 214.

96 Amann, *Revolution and mass democracy*, 64.

97 Vincent Wright, *Les préfets de Gambetta* (Parijs 2007) 180-181.

98 'la continuation pacifique de la lutte armée, c'est le bivouac intellectuel de la vaillante cité.' [...] 'la plupart des sociétés populaires, jusqu'à ce jour brusquement improvisées, tumultueusement formées, ont plutôt juxtaposé que lié ensemble les citoyens qui les composent. Intérieurement, elles ne fonctionnent pas aussi parfaitement que le peuple désire; elles sont sans relations entre elles, sans rapports. Il faut, dès le début, couper court et vite à ce mal de l'anarchie.' Dufraisse, aldus geciteerd door Lucas, *Les clubs*, 225-226.

99 'contre l'imprudence et l'exagération de certaines impatiences, de certaines témérités'; ibidem, 228.

100 *Appel aux ouvriers* door de Club Républicain des Travailleurs Libres (10 Rue du Vertbois); ibidem, 246-247. Ook afgedrukt in *Le Peuple Souverain* (26-3-1848) 2.

101 Ibidem.

102 Innes en Philp eds., *Re-imagining Democracy*, 'Introduction', o.a. 3-4. Zelfs Alexis de Tocqueville bepleitte de democratie, waarmee hij op zijn beurt juist de 'demagogie' van de revolutie wilde tegengaan; Tocqueville, *Herinneringen*, 116.

103 Echter, de begrippen 'democratie' en 'republiek' zouden uit elkaar groeien en tegenovergestelde, conflicterende betekenissen krijgen – zeker na de verkiezingen van 23 april. Zie de constitutionele analyse van Coutant, *1848*,

59-60, passim. Dat 'democratie' en 'staat' niet altijd hoeven samen te vallen, blijkt wel uit de geschiedenis van het marxisme, aldus de analyse van Miguel Abensour, *Democracy against the state. Marx and the Machiavellian moment* (Cambridge; orig. 1997; 2011). 1848 was in de marxistische theorie een 'Machiavellian moment' (p. 2).

104 Zie Bastiaan Rijpkema, *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie* (Amsterdam 2015).

3 Vertegenwoordiging – de strijd om de stem van het volk

1 '[Le peuple] a conquis un gouvernement national et populaire [...] Un Gouvernement provisoire sorti d'acclamation et d'urgence par la voix du peuple et des députés des départements [...] Sous le Gouvernement populaire que proclame le Gouvernement provisoire, tout citoyen est magistrat.' Uit 'AU NOM DU PEUPLE FRANÇAIS – Proclamation du Gouvernement provisoire au peuple Français', in: Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*, 23.

2 Voor een verslag vanuit de Chambre des Députés, zie Tocqueville, *Herinneringen*, 62-73.

3 Bedoeld wordt hier 'substantive representation', in de terminologie van Hanna Pitkin, *The concept of representation* (Berkeley (CA) 1967).

4 'La voix du peuple est la voix de Dieu. [...] Frères! Aux clubs donc; partout des clubs, que les clubs éclairent la France. Aldus Sobrier in *La Commune de Paris* (10-3-1848).

5 Voor een analyse van de dynamische vormen en functies van (politieke) representatieve claims, zie Saward, *The representative claim*. Voor een hedendaagse, Nederlandse toepassing van Sawards benadering, zie Adriejan van Veen, 'Regulation without representation? Independent regulatory authorities and representative claim-making in the Netherlands' (ongepubliceerd proefschrift Universiteit Utrecht 2014). Hayat onderscheidt vier instituties die in 1848 de representatie van het volk claimden te zijn: de Voorlopige Regering, de clubs, de Nationale Garde en de Arbeidscommissie in het Palais du Luxembourg. Hayat, *1848*, 73, 141-155, passim. Zie ook Sewell, *Work and revolution*, 253.

6 'C'est là [dans les clubs] que les actes du gouvernement sont examinés, discutés chaque jour à mesure qu'ils apparaissent: vivement approuvés, s'ils satisfont à l'opinion publique; sévèrement contrôlés si cette opinion est méconnue.' *La Voix des Clubs* 1 (8-3-1848).

7 'the debating club in parliament is necessarily supplemented by debating clubs in the salons and the barrooms'; Marx, *The Eighteenth Brumaire*. Via www.gutenberg.org/files/1346/1346-h/1346-h.htm (geraadpleegd 20-4-2015).

8 'Comme quoi le cabaret est la salle de conseil du peuple'; Honoré de Balzac, *Les paysans* (oorspr. 1844; Parijs 1855) Hoofdstuk XII. Zie ook de transitie van 'café politics into club politics'; Haine, *The world of the Paris café*, 214.

9 Hoewel sommigen een parlement zagen als 'het volk' zelf in plaats van als vertegenwoordiging ervan; Edmund S. Morgan, *Inventing the people. The rise of popular sovereignty in England and America* (New York en Londen 1988) 209-233.

10 'Les clubs firent grand bruit. La voix de ces assemblées tumultueuses couvrit un moment la France. Après avoir brisé la tribune de la Chambre des

députés, le peuple s'était lui-même mis à jouer au Parlement. Capitales, villes, bourgades et villages subirent la maladie du clubisme. [...] La déesse Sottise régna parlementairement sur le peuple le plus spirituel de la terre.' Hippolyte Castille, *Histoire de la Seconde République française II* (Parijs 1855) 122-123.

11 Haine, *The world of the Paris café*, 10. Haine lijkt Tocqueville te citeren, maar het oorspronkelijke citaat heb ik niet kunnen achterhalen. Wel is de verwijzing consistent met de teneur in Tocqueville, *Herinneringen*.

12 'This would prevent the possibility of any settled Government, as power would be transferred from the Tribune of the Chambers to that of the clubs.' Constantine Henry Phipps markies van Normanby, *A year of revolution from a journal kept in Paris in 1848* (Londen 1857) 262.

13 Controle over het leger en de politie door verkozen bewindslieden is een 'essentiële voorwaarde' voor democratie, aldus Robert A. Dahl, *On democracy* (New Haven en Londen 1998) 148-149.

14 Sperber, *The European revolutions*, 157-160.

15 Zie de al eerder geciteerde brief van Vidal in *La Voix des Clubs* 3 (14-3-1848).

16 Enkele weken voor de revolutie waren radicale leden van het Comité Central afgesplitst in het Comité Électoral Démocratique. Peter H. Amann, 'A French Revolutionary Club in 1848. The Societé Démocratique Centrale' (proefschrift University of Chicago 1958) 9-11.

17 Dit is een samenvatting in mijn woorden van de ruim drie pagina's lange 'Déclaration de principes de la Société Démocratique Centrale', d.d. 25-2-1848, AN 67 AP doss. 3; of BNF (8-LB53-124 en online via Gallica) 1-4.

18 Het reglement is opgenomen in de 'Déclaration de principes de la Société Démocratique Centrale', 4-7.

19 Amann, 'A French Revolutionary Club', 15, 21-24.

20 'Déclaration de principes de la Société Démocratique Centrale', 4-7.

21 Te vinden in AN C//942, doc. 9451. In 1958 zou Peter H. Amann aan de University of Chicago promoveren op de transcriptie en vertaling van deze notulen; Amann, 'A French Revolutionary Club'.

22 Ibidem, o.a. 9-19.

23 Dat was het geval in Engeland, maar evengoed op het continent: Jaap van Rijn, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Amsterdam 2010) 12-14, 55-96, passim; Schulz, 'Vom Volksredner zum Berufsagitator'. Zie vooral hierover: Wilbert van Vree, *Meetings, manners and civilization. The development of modern meeting behaviour* (Londen 1999) 219-245. Over de 'vergaderlijking' van de samenleving in de negentiende eeuw, waarin Frankrijk tot 1848 mogelijk wat achterliep maar met de clubs een spectaculaire inhaalslag maakte, schreef Van Vree, *Nederland als vergaderland*, o.a. 190-208. Zie over het gezag van (en in) het Nederlandse parlement: Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer, 1848-1888* (Amsterdam 2008).

24 Tilly en Wood, *Social movements*, 3-5.

25 Villette, *Apprendre à voter*, 10, 75-81.

26 Zie bijvoorbeeld *La Commune de Paris* 6 (14-3-1848) en over het vervolg: *La Commune de Paris* 7 (15-3-1848).

27 *La Commune de Paris* 6 (14-3-1848); Vincent Villette, 'Apprendre à voter. L'apprentissage du suffrage de masse sous la IIe République dans le

département de la Seine (1848-1851)' (proefschrift EHESS Parijs 2011) 107-108.

28 Zie onder meer de bronnenuitgaven Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires* en Bouton ed., *Les affiches rouges*.

29 Hayat, *1848*, 82-89, 131.

30 Om praktische redenen zou eerst op 15 maart worden besloten tot uitstel van de verkiezingen naar 25 maart; Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 127.

31 *La Voix des Clubs* (13-4-1848).

32 Amann, *Revolution and mass democracy*, 93-98.

33 Raymond Huard, *Le suffrage universel en France. 1848-1946* (Parijs 1991) 35; Amann, *Revolution and mass democracy*, 98-110.

34 Amann, *Revolution and mass democracy*, 103.

35 Zo zou Lamartine hebben verteld op de ochtend van 17 maart aan Lord Normanby, *A year of revolution*, 237-238.

36 Villette, *Apprendre à voter*, 77-78.

37 Samuel Hayat geeft een uitgebreide analyse van 17 maart in relatie tot representatie, zie Hayat, *1848*, 181-188.

38 Berenson, 'Organisation und "Modernisierung"', 747-748. Bovendien bevond de Voorlopige Regering zich voortdurend in een benarde positie tussen enerzijds het radicale Parijse volk en anderzijds de conservatieve Franse provincies, zie George W. Fasel, 'The wrong revolution. French republicanism in 1848', *French Historical Studies* vol. 8, nr. 4 (1974) 654-677, aldaar 660.

39 Het gesprek met Lamartine vond plaats op 8 april 1848; Normanby, *A year of revolution*, 307.

40 In de definitie van Tilly en Wood, *Social movements*, 3-5. Kort gezegd: zij voerden campagne, maakten daarbij gebruik van een actierepertoire en brachten grote waardering op voor 'waardigheid, eenheid, getal en toewijding'.

41 Die civil society was sinds de Franse Revolutie de regering blijven 'inspecteren, monitoren, onderzoeken en evalueren'; Pierre Rosanvallon, *Counter-democracy. Politics in an age of distrust* (Cambridge 2008) 13.

42 Anders dan sommige Britse politieke verenigingen van de eerste helft van negentiende eeuw, vervulden de clubs dus geen bedreiging voor de autori—teiten als 'antiparlement' maar eisten ze een plaats op als 'volksparlement'; vgl. T.M. Parssinen, 'Association, convention and anti-parliament in British radical politics, 1771-1848', *The English Historical Review* (1973) 504-533. Ook waren de Parijse clubs slechts ten dele een machtsfactor *from without*, omdat er in de revolutionaire overgangsfase nauwelijks een *within* was gezien de afwezigheid van een parlement en de wankele positie van de Voorlopige Regering; vgl. Patricia Hollis ed., *Pressure from without in early Victorian England* (New York 1974).

43 'LE PEUPLE SOUVERAIN déclare... [...] droit d'association politique et industrielle pour tous; Le gouvernement de l'avenir ne pouvant être que l'expression des vœux et des intérêts de tous, tous les Français doivent se grouper dans leurs communes respectives, en assemblées délibérantes, afin d'élire les nouveaux et vrais mandataires du pays.' Aldus het manifest van Viard en Fauvéty, samen met de socialist Proudhon oprichters van *Le répresentant du peuple* (1847-1848), op 24 februari 1848; Delvau ed., *Les*

murailles révolutionnaires, 26. De tekst is ook afgedrukt door Bouton ed., *Les affiches rouges*, 7-8. Bouton betwijfelde overigens of de tekst wel al op de middag van 24 februari kon worden verspreid, zoals Delvau beweerde, omdat de monarchie toen nog niet was gevallen. Hoewel clubs op 24 februari nog niet bestonden, duidt de term 'overlegbijeenkomsten' (*assemblées délibérantes*), in combinatie met het verzoek om vrijheid van politieke vereniging, wel degelijk op dit type organisatie.

44 Zie bijvoorbeeld de uitgebreide principeverklaring van de Société Démocratique Centrale, d.d. 25-2-1848, AN 67 AP doss. 3; of BNF (8-LB53-124; ook beschikbaar via gallica.bnf.fr).

45 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 91-92.

46 'la réforme politique n'est que l'instrument de la réforme sociale.' *La Commune de Paris* 10 (18-3-1848).

47 'Des clubs sont établis pour discuter sur les élections. Là, des citoyens dévoués et libéraux débattent différents systèmes, différentes questions sur le vote des Représentants. Courez à ces réunions, éclairez-vous des lumières de ces hommes libéraux, embrassez leurs pensées, et lorsque le moment sera venu, vous irez, forts de votre opinion, déposer un vote que nul n'osera vous discuter.' Auguste Vervelle jr., *Au peuple et aux anarchistes* (Parijs 1848) 12-13.

48 Zie voor uitgebreide beschrijvingen van de technische, materiële kanten van de verkiezingen van 1848 het proefschrift van Vincent Villette, in boekvorm verschenen als Villette, *Apprendre à voter*. Ik verwijs afwisselend naar het proefschrift (2011) en naar de enigszins afwijkende publieksuitgave (2013).

49 250 duizend kiesgerechtigden onder de Julimonarchie, 9 miljoen in april 1848. Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 92.

50 Villette, *Apprendre à voter*, 71-81.

51 Zie stemoproepen in enkele affiches in AN 6 AZ 29 en in alle revolutionaire kranten. Oproepen golden ook voor de officiersverkiezingen van de Garde Nationale: Amable Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire. Club des clubs et la commission* (Parijs 1850) 88-89.

52 'Nous recommandons à tous les citoyens de se munir de leur extrait de naissance, pièce indispensable pour être admis aux élections.' *La Commune de Paris* 1 (9-3-1848).

53 *La Commune de Paris* 1 (9-3-1848).s

54 'Chacun y [dans les clubs] voyait la conquête d'un siège à l'Assemblée constituante, d'un grade dans la garde nationale, de tout honneur civique réservé au choix de ses concitoyens.' Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution III*, 290-291.

55 Kieslijsten zijn 'de meest concrete uiting van de materiële en individuele dimensie van de democratie', aldus Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 118, zie ook 118-145.

56 'Interrogeons les candidats, discutons les titres, n'hésitons pas à repousser les candidatures suspectes; que nos suffrages, sévèrement réfléchis, ne s'arrêtent que sur des hommes sympathiques, résolus, animés du vrai sentiment républicain.' Lucas, *Les clubs*, 29.

57 Ook werden kandidaten voor de officiersverkiezingen van de Nationale Garde verzocht om naar de club te komen om daar hun *profession de foi* af te leggen; *La Commune de Paris* 8 (16-3-1848).

58 Of zelfs een lied, zoals Botiau, lid van de Club Popincourt, deed die als liedtekst een 'Réponse aux Citoyens qui désirent me porter Candidat au Grade de Lieutenant [van de Nationale Garde, GW]' publiceerde; AdP 6 AZ 1766, doc. 11.

59 Zo concludeert ook Jeremy Popkin in zijn onderzoek naar de verkiezingen in Lyon, al was het standaardvocabulaire in de *professions de foi* in de clubs aldaar conservatiever, want meer gericht op waarden betreffende familie, bezit en religie; Jeremy D. Popkin, 'Press and elections in the French Revolution of 1848. The case of Lyon', *French Historical Studies* (2013) 83-108, aldaar 90.

60 BHVP, 700704. Zie ook diverse brochures in AN C//941, waaronder een oproep (doc. 8845) van een doofstomme kandidaat die graag aanbevolen wilde worden op de kieslijst van de Club des Clubs. Hij kon naar eigen zeggen rekenen op de steun van tweehonderd doofstomme Parijzenaren.

61 *La Commune de Paris* 6 (14-3-1848).

62 *La Commune de Paris* 10 (18-3-1848).

63 *La Commune de Paris* 7 (15-3-1848).

64 In vergaderingen kon de 'democratic hypersensitivity' ertoe leiden dat het publiek een spreker, soms bij de eerste de beste verspreking of onwenselijke opmerking, het spreken onmogelijk maakte; Amann, *Revolution and mass democracy*, 67-68.

65 'tous les clubs républicains votent comme un seul homme.' *La Commune de Paris* 6 (14-3-1848).

66 *La Commune de Paris* 8 (16-3-1848).

67 Dus niet een gecentraliseerd model, zoals de jakobijnse clubs in de Franse Revolutie, Amann, 'A French Revolutionary Club', 19-21.

68 Zie het oprichtingsaffiche AN C 930, doc. 739. Voor de paramilitaire onderverdeling in secties, zie het 'Règlement' in AN 67AP 3.

69 Zie de publicatie van voorzitter Buchoz Hilton (14-4-1848; AdP 3AZ 10 294), die tevens probeerde de felle tegenstanders van de verwijzing naar de jakobijnen gerust te stellen met de mededeling dat er – in tegenstelling tot in 1793 – in 1848 alleen nog *aristocrates bourgeois* waren, en die 'zijn minder gevaarlijk'.

70 Amann, 'A French Revolutionary Club', 19-20. Ook andere clubs, met name de Société des Droits de l'Homme et du Citoyen, hadden 'geaffilieerde clubs'. Veel van deze banden zijn opgetekend door Lucas, *Les clubs*, passim.

71 'Club central des départements (Statuts)' (17-4-1848); BHVP 949831.

72 *La Voix des Clubs* (14-3-1848); Amann, *Revolution and mass democracy*, 94, 121-122.

73 'un Club central de tous les Clubs'; Lucas, *Les clubs*, 226-227.

74 AN C//941 bevat een lijst die al dateert van 20 maart, met daarop namen van clubs die nog geworven moesten worden.

75 Amann, *Revolution and mass democracy*, 121-124.

76 Notulen van de eerste vergadering van de Club des Clubs (26-3-1848); AN C//941, doc. 9021.

77 Lucas, *Les clubs*, 59.

78 'Une commission choisie parmi les délégués au comité sera chargé d'examiner l'esprit politique de chaque club. Tout ce qui ne sera pas jugé démocrate sera écarté.' AN C//941 doc. 9021.

79 'Contraste singulier! La démocratie siégait à la place de l'aristocratie, et le peuple, rentré en possession de sa souveraineté, allait déliberer sur ses intérêts, *là*, où quelques années avant la royauté s'était occupée des moyen [sic] de l'opprimer.' Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 42.

80 Toen minister Ledru-Rollin aanvankelijk deze clublocatie aan Sobrier had geweigerd, zou die dreigend hebben geantwoord: 'nous y reviendrons d'une autre façon'; aldus de lezing van een officier van de Nationale Garde, AN C//933 doc. 2652bis(A). En toen de minister na enkele weken de Club des Clubs de toegang tot het Palais National alsnog ontzegde, werd de gebouwbeheerder door politiechef Caussidière gewaarschuwd om rekening te houden met verzet en te zorgen dat het verbod niet werd overtreden; AN C//933 doc. 2652(C).

81 Dat clubs samenwerkten voor de verkiezingen gebeurde ook buiten Parijs: Popkin, 'Press and elections', 95-97.

82 'Il faut que l'Assemblée nationale représente le sentiment et la volonté du peuple; tous nos efforts doivent donc tendre à nommer pour représentants du peuple des républicains décidés à faire triompher la cause de l'égalité.' Aldus het aankondigingsaffiche van de Club des Clubs, geciteerd bij Lucas, *Les clubs*, 57.

83 Deze mislukking had Marc Dufraisse uiteengezet in zijn reeds geciteerde openingstoespraak in de Club Barbès, die integraal werd geciteerd door Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 33-39.

84 'Par [les assemblées populaires], le peuple devait apprendre ce qu'il pouvait exiger de ceux qui le représentaient.' Ibidem, 16. Saillant detail: in dezelfde alinea plagiëren de auteurs de radicale clubkrant *La Voix des Clubs* (8-3-1848), onder meer met hun beschrijving van de clubs als 'l'action de la pensée'.

85 'de parler à tous, au nom de tous, des droits que tous avaient à exercer avant un mois'; ibidem.

86 Amann, *Revolution and mass democracy*, 123.

87 Dit is een (mogelijk onvolledige) optelsom van alle drukkerijfacturen die ik vond in AN C//942 'Assemblée Nationale, Commision d'Enquête' (documenten 9.154-ca. 9.200; parlementaire enquête 1848 over 15 mei en 22 juni); deze documenten zijn in beslag genomen tijdens de huiszoeking bij Longepied.

88 Amann, *Revolution and mass democracy*, 140-142. Een kopie van de kieslijst is opgenomen bij Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 113.

89 In het archief van Longepied (AN C//942) bevinden zich diverse aanmaningen en schuldbekentenissen, zoals een aanmaning (voor de achtste keer) van een drukkerij in C//940.

90 Amann, *Revolution and mass democracy*, 137.

91 Aldus de notulen, bijvoorbeeld AN C//941 doc. 9038. De secretaris kon de snelheid van de vergaderingen nauwelijks bijbenen, zodat van sommige vergaderingen slechts summiere krabbels bewaard zijn gebleven. Sommige vergaderingen hadden daarom meerdere notulisten; AN C//941 docs. 9027-9030.

92 Lucas, *Les clubs*, 56-68.

93 'Je sors du club des clubs. C'est risible, c'est affligeant, c'est effrayant. [...] Tout le monde parle, et bien, et abondamment, et artistement. C'est comme M. Blanc: on pérore comme Démosthène, on raisonne comme des crétins.'

Pierre Haubtmann, *Carnets de Pierre-Joseph Proudhon III* (Parijs 1968) 47-48 [oorspr. 275-277].

94 'On a applaudi avec ferveur, et triple salve, le conseil émis par Barbès de créer la Dictature.' Ibidem. Overigens rept Longepied in zijn terugblik uit 1850 met geen woord over alle organisatorische moeilijkheden die hij als bestuurslid en voorzitter in de Club des Clubs moet hebben ervaren; Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*.

95 Dit idee werd versterkt door de vele brieven die de Club des Clubs ontving van clubs buiten Parijs, met verzoeken om zich bij de clubfederatie te mogen aansluiten of om advies voor het benoemen van nieuwe lokale bestuurders; zie AN C//941, o.a. doc. 9035.

96 'Ils organisent l'Etat tout seuls, sans consulter la nation!... Ils en sont à croire que la Nation obéira!... Jamais pareille folie, pareille illusion, ne se sont vues!'; Haubtmann, *Carnets de Pierre-Joseph Proudhon III*, 47-48 [oorspr. 275-277].

97 Amann, *Revolution and mass democracy*, 122-123; Wassermann, *Les clubs*, 83-89. Longepied benadrukte later zijn gematigde republikeinse intenties in zijn eigen terugblik: Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 8-9. Notulen: AN C//941 doc. 9011/9021.

98 'C'est de ces sociétés que les Fox, les Shéridan, les Price, les Priestly, les Wilbeforce [sic] ont préparé l'abolition de la traite. C'est de là qu'ils nous encourageaient à la liberté; c'est de là que l'éloquence des orateurs, les méditations des philosophes accélèrent chaque jour la destruction des préjugés politiques et religieux, la perfection des lois sociales et le bonheur de l'espèce humaine. [...] il faut *chérir* et *défendre* ces clubs, comme le plus ferme rempart de la liberté et de l'égalité.' Aldus geciteerd door Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 18-19.

99 Ibidem, 18. Het artikel van André verscheen op 26 februari 1792 in het *Journal de Paris*; voor alle open brieven van Marie-Joseph, zie Marie-Joseph Chénier, *Œuvres de M.J. Chènier V* (Parijs 1826) 20-48. Pierre Prades, *Ils ont tué le poète. André Chénier (3 octobre 1762-20 juillet 1794)* (Parijs 1998) 197.

100 Amann benadrukt dat slechts 5% van de clubs in 1848 'deliberately raised the ghosts of the revolutionary past' en dat vrijwel niemand in de clubbeweging van 1848 de jaren 1790 bewust had meegemaakt; Amann, *Revolution and mass democracy*, 37-39.

101 Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 48; Amann, *Revolution and mass democracy*, 140. Clubs die hiermee niet akkoord gingen, waren zelfs 'vijanden van de Republiek', aldus spreker Delaire die daarmee applaus oogstte; AN C//941 doc. 9019, zie ook 9027-9030.

102 Lucas, *Les clubs*, 63.

103 In de dossiers AN C//933-942, waarin het archief van de Club des Clubs is opgenomen, heeft de auteur geen bewijs gevonden voor dergelijke transacties. Op 15 mei werd huiszoeking gedaan bij Sobrier (het revolutionaire hoofdkwartier op 16 Rue de Rivoli) en ook bij Longepied. De in beslaggenomen documenten zijn bewaard gebleven in de archieven van de Assemblée Nationale Constituante vanwege de Parlementaire Enquête-commissie naar de opstanden van 15 mei en 22-26 juni 1848. Over de inbeslagname: *La Commune de Paris* (18-5-1848).

104 Alleen al voor het verwerken van de duizenden inkomende brieven en voor het bijhouden van de administratie moet een klein leger van secretarissen actief zijn geweest; zie het archief van de Club des Clubs, AN C//933-942.

105 Volgens Amann had het uitzenden van de republikeinse missionarissen door de Club des Clubs 'a devastating effect on its effectiveness in Paris'; Amann, *Revolution and mass democracy*, 125. Agulhon beschreef uitgebreid de bijna religieuze symboliek en beeldvorming die uitgingen van de 'folklore van de Republiek' in 1848: Agulhon, *Marianne au combat*, 85-128. De missie zou zijn geïnitieerd door de Club Barbès, die de Club des Clubs inzette als middel; zie de getuigenis van twee betrokken bestuurders van de Club des Clubs, Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 50-62.

106 Voor de uitgebreide omschrijving van rechten en plichten van de *délégués*, woordelijk geciteerd, zie Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 63-69.

107 2000 kandidaten werden getest, 500 geselecteerd; ibidem, 49-52. Lucas somt per club de namen van de *délégués dans les départements* op die zij afvaardigde; Lucas, *Les clubs*, passim. Zie archiefmap AN C//940 voor de honderden brieven waarin lidclubs hun kandidaten aanbevolen bij de Club des Clubs.

108 Lucas, *Les clubs*, 56-68, 149; Amann, *Revolution and mass democracy*, 124-128. Zie voor archiefmateriaal AN C//938-940 (o.a. de rapporten van de gedelegeerden aan Sobrier en de financiële administratie van de Club des Clubs).

109 De Société Démocratique Centrale stuurde een afvaardiging naar de Club des Clubs om de verrichtingen van haar rivaal te volgen. Op 30 maart rapporteerde die over de intentie van de clubfederatie om *agents électoraux* op pad te sturen. Amann, 'A French Revolutionary Club', 24. Het idee was daarvoor al geopperd in de Club Barbès. Overigens had Sobrier zelf geen rol in de aansturing van de afgevaardigden, dat gebeurde door een commissie met onder anderen de clubleiders Longepied en Huber; Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 56-57.

110 Amann, *Revolution and mass democracy*, 128.

111 Wassermann, *Les clubs*, 83-89.

112 Lucas, *Les clubs*, 68-71; Van der Linden, *Alphonse Esquiros*, 51.

113 Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 50-62. Zie de opsomming van al deze *délégués dans les départements* per club door Lucas, *Les clubs*, passim. Ook in AN C//940, o.a. doc. 7340. Castille, *Histoire de la Seconde République II*, 124-125. Voor een optelsom van de *dépenses secrètes*: Alexandre Quentin-Bauchart, *Rapport de la commission d'enquête sur l'insurrection qui a éclaté dans la journée du 23 juin et sur les évènements du 15 mai II* (Parijs 1848) 62.

114 Dit gerucht kwam van de socialistische leider Raspail; Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 113.

115 Amann, *Revolution and mass democracy*, 123-124.

116 'la folie représentative [s'étendit à tous]', 'affiches pompeuses et mensongères'; aldus het voorwoord bij de facsimilecollectie aanplakbiljetten van Delvau ed., *Les murailles révolutionnaires*, 3.

117 De hiernavolgende reconstructie van de gebeurtenissen van 16 april is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op Amann, *Revolution and mass democracy*, 173-184 en op Hayat, *1848*, 211-247.

118 Sewell noemt dit bijzonder aan de *corporations* van 1848; Sewell, *Work and revolution*, 260-261. Hij vergeet daarbij dat deze verenigingen weliswaar een

specifieke doelgroep en aandachtsterrein hadden (arbeiders en hun belangen), maar dat zij verder net zo goed als de clubs opereerden als politieke verenigingen in het roerige publieke debat na de Februarirevolutie, zij het dat de arbeidersverenigingen minder het karakter hadden van open volksvergaderingen. Zie André Cochut, *Les associations ouvrières. Histoire et théorie des tentatives de réorganisation industrielle opérées depuis la révolution de 1848* (Parijs 1851).

119 Twee leiders van de Club des Clubs deden het achteraf voorkomen alsof er alom verwarring was op 16 april waardoor hen geen blaam trof. Sterker nog, de Club des Clubs had zich opzettelijk gemengd met de Nationale Garde om te voorkomen dat daarin een 'monarchistische reactie de kop op zou steken'; Longepied en Laugier, *Comité révolutionnaire*, 100.

120 Hayat, *1848*, 222-229.

121 Ibidem, 211-247, vooral 241.

122 Bijvoorbeeld de Club démocratique central de la Garde nationale de Paris; Lucas, *Les clubs*, 157-159. Lucas maakt in zijn kroniek nog melding van minstens tien andere 'gematigde' clubs.

123 Het is mogelijk dat de angst voor anarchisten en communisten die door 16 april werd aangewakkerd doorwerkte in het stemgedrag op 23 april, dat overigens door nog veel meer factoren conservatiever uitviel dan verwacht; Amann, *Revolution and mass democracy*, 187; George W. Fasel, 'The French election of April 23, 1848: Suggestions for a revision', *French Historical Studies* vol. 5, nr. 3 (1968) 285-298, aldaar 292-294.

124 Amann, *Revolution and mass democracy*, 173.

125 Aldus Agulhon, *Les quarante-huitards*, 135.

126 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 88-92.

127 Olivier Ihl, 'L'urne et le fusil. Sur les violences électorales lors du scrutin du 23 avril 1848', *Revue française de science politique* vol. 60, nr. 1 (2010) 9-35.

128 'Le coup de main que les clubistes voulaient tenter hier sur les boîtes de scrutin du 2e arrondissement prouvent que le terrain de la légalité s'effondre sous les pas de ces Messieurs. Ils n'ont plus d'espoir que dans les coups d'État.' Een verslag van de Belgische krant *L'Indépendance belge* (26-4-1848), aldus geciteerd door Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 92.

129 Ibidem, 98-102.

130 Ibidem, 123, 175, 186. De stad Parijs had ca. 341.000 kiezers.

131 Ibidem, 226.

132 Huard, *Le suffrage universel*, 35-38.

133 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 242-243.

134 De 34 gekozen afgevaardigden namens de Seine waren, in volgorde van de meeste stemmen (259.800) naar de minste (104.871): Lamartine, Dupont (de l'Eure), Arago (François), Garnier-Pagès, Armand Marrast, Marie, Crémieux, Béranger, Carnot, Bethmont, Duvivier (generaal), Lasteyrie, Vavin, Cavaignac (generaal), Berger, Pagnerre, Buchez, Cormenin, Corbon, Caussidière, Albert ('de arbeider', GW), Wolowski, Peupin, Ledru-Rollin, Schmit, Flocon, Louis Blanc, Recurt, Agricol Perdiguier, Bastide (Jules), Coquerel, Garnon, Guinard, Lamennais. Afgedrukt in o.a. *La Commune de Paris* (29-4-1848) en *Le Représentant du peuple* (30-4-1848). Over de teleurstelling in de kringen van de Club des Clubs: *La Commune de Paris* (1-5-1848).

135 Dit betoogt ook Jeremy Popkin in zijn studie naar de verkiezingen van 1848 en 1849 in Lyon: Popkin, 'Press and elections', 91, 104. Dit zou tevens een verklaring zijn voor het grotere succes van de radicaalrepublikeinse stromingen in de verkiezingen van 1849 toen politieke verenigingen nauwelijks een rol meer speelden en clubs dus niet meer het publieke debat compliceerden; ibidem, 104-108.

136 Huard, *Le suffrage universel*, 37. Popkin beschrijft deze vorm in de context van de stad Lyon, zie Popkin, 'Press and elections', 88. De Club des Clubs ontving in april 1848 diverse brieven die opriepen om in te grijpen in naamfraude en het ronselen van stemmen; AN C//940.

137 *La Commune de Paris* (30-4-1848).

138 De 'hardwerkende Fransman' werd in de Voorlopige Regering en in de Arbeidscommissie (Luxembourg) vertegenwoordigd door de man die 'Albert de arbeider' werd genoemd (echte naam: Alexandre Martin). Als onderminister ondertekende hij zelfs de regeringsdecreten met 'Albert, *ouvrier*' (zie staatskrant *Le Moniteur Universel* vanaf 25 februari 1848). Zie ook: Sewell, *Work and revolution*, 243-276.

139 Jean-Philippe Schmit, *Aux ouvriers. Du pain, du travail et la vérité* (Parijs 1848).

140 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 304-305. Een kiescomité uit het elfde arrondissement protesteerde in een brief op 9 mei 1848 tegen de suggestie dat er bij het tellen van de stemmen gemanipuleerd zou zijn. Het comité noemde de fraude door Jean-Philippe Schmit de oorzaak voor zijn vergissingen; AN C//1328, doc. 34. Een ander comité uit het elfde arrondissement bevestigde alleen dat het alle stemmen voor 'Schmit, ouvrier', 'Schmi(d)t, auteur' of gewoon 'Schmit' aan dezelfde Jean-Philippe Schmit had toebedeeld. Ibidem, doc. 56.

141 *Le Moniteur Universel* (7-5-1848).

142 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 306. Overigens waren Louis Blanc en 'Albert de arbeider' wel verkozen.

143 Zie AN C//1328. Ook arbeidersverenigingen, revolutionaire kranten en individuen stuurden begin mei protestbrieven over de zaak-Schmit; zoals de Association Fraternelle des Tailleurs (AN C//1328, doc. 33) en de arbeidersclub L'Atelier (AN C//1328, doc. 54).

144 'Par [d]es allégations fausses et mensongères, [Schmit] a capté des suffrages qui s'adressaient à un digne et honnête ouvrier et non à l'ex-fonctionnaire de la Restauration, maître des requêtes, chef de division au Ministère de la Justice, pensionnaire de l'état, etc.' Handgeschreven brief (3-5-1848) van de Société Démocratique Centrale (niet te verwarren met de Club Blanqui), ondertekend door Victor Masson en ruim 25 andere leden; AN C//1328, doc. 61. De Société stuurde meerdere brieven, zie ibidem, docs. 40, 44 en 45.

145 Ibidem, docs. 40, 44.

146 Ibidem, resp. docs. 32, 35, 59, 67.

147 'Tous ont cru nommer un homme qui, pendant longues années, avait vécu au milieu des ouvriers, partagé leur travaux, éprouvé leurs besoins, et pouvait apporter à l'Assemblée nationale, sur la question qui les intéresse, des lumières acquises au prix d'une expérience personnelle'; ibidem, docs. 67. Ook geciteerd door Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 304.

148 AN C//1328, doc. 31.
149 'J'ai voté avec toute la confiance d'un vrai Républicain. Je reconnais que je suis trompé en conséquence je proteste de toute indignation de mon âme; je signe contre sa nomination.' Brief in ibidem, doc. 31.
150 Ibidem (map 'Seine').
151 Rosanvallon, *Counter-democracy*, o.a. 12-18. John Keane noemt deze controle door allerlei politieke en maatschappelijke (extraparlementaire) instituties en verenigingen de 'monitory democracy'; John Keane, *The life and death of democracy* (Londen 2009) xxvii, 585ev.
152 *Le Moniteur Universel* (7-5-1848).
153 Een brief van 4 mei 1848; AN C//1328, doc. 29. Zie ook Lucas, *Les clubs*, 238-239. De eisen zijn niet ingewilligd.
154 Tegenhanger *L'Ami du Peuple* van Raspail gebruikte in 1848 voor het eerst de term 'verkiezingsfraude'; *L'Ami du Peuple* (4-5-1848).
155 Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 308-309.

4 Omgaan met een nieuwe realiteit – clubs na de verkiezingen

1 Olivier Ihl, 'Un autel démocratique: l'urne électorale', in: Vincent Villette ed., *Les Français et le vote depuis 1789* (11e Colloque historique des bords de Marne; Le Perreux-sur-Marne 2013) 109-126.
2 'Le moyen le plus sûr de faire mentir le Peuple est d'établir le suffrage universel'; schreef Proudhon op 29 april, gepubliceerd in *Le Représentant du Peuple* (30-4-1848). Zie ook de scherpe analyse van de representatieve democratie door Proudhon, onder andere in *La démocratie* (1848). In dezelfde categorie viel een groot (anoniem) aanplakbiljet waarop stond te lezen: 'L'Assemblée Nationale n'est pas la représentation de la France! Le principe qui a présidé à l'élection de l'Assemblée Nationale est vicieux.' Het was een pleidooi voor een afvaardiging van '1/3 kapitalisten, 1/3 industriëlen, 1/3 arbeiders'. Bron: AN C//941.
3 'Le suffrage universel est sans contredit, une bonne chose. Nous avons été des premiers à le demander. Mais il fallait, pour qu'il fût l'expression sérieuse et véritable des citoyens, qu'on le rendît totalement libre, entièrement incorruptible, et qu'on lui assurât la bonne direction qu'il devait avoir. Au lieu de cela qu'a-ton fait? Nous l'avons dit, moins que rien.' *Le Monde républicain* (25-4-1848), aldus geciteerd door Villette, 'Apprendre à voter' (proefschrift), 108, zie ook 79-81, 91-92.
4 Zie Coutant, *1848*.
5 'Ce fut la belle époque des clubs – *cloubs* – quelques malins disaient: *clioubs*. – On se disputait sur la manière de prononcer le mot, et l'on en tirait des conséquences sur les opinions politiques: club était démoc-soc; cloub était réac; cleub n'était pas compris.' Aldus de herinneringen van fotograaf en nationaal gardist du Camp, *Souvenirs*, 123.
6 Dit citaat komt uit een van de vele brieven die bezorgde aanhangers (van eind maart tot begin mei 1848) over dit onderwerp schreven aan de Club des Clubs; AN C//940 doc. 8417. Een artikel met dezelfde strekking verscheen in *La Commune de Paris* (30-4-1848).
7 Peter H. Amann, 'A "Journée" in the making: May 15, 1848', *The Journal of Modern History* 42 (1970) 42-69, aldaar 46-47. Dit artikel is later (deels) gepubliceerd in Amann, *Revolution and mass democracy*, 205-247.

8 Hayat, *1848*, 120.
9 Zo fungeerde 1848, met de versnelde uitbreiding van het (politieke) burgerschap, als een snelkookpan in de geschiedenis van de politieke cultuur in de negentiende eeuw, waarin drukpers en vereniging (in dit geval: clubs) een cruciale rol speelden. Het begrip 'burger' politiseerde vanaf ca. 1840, waarbij de 'burgerstand' als kern der natie in oppositie kwam met de staat. De steeds grotere openbaarheid leidde tot een steeds politiekere duiding van het begrip 'burger'. Zie Ido de Haan, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw', in: Kloek en Tilmans eds., *Burger*, 231-275, aldaar 242-423. Voor '1848' als prisma van latere politieke debatten in Frankrijk, zie Coutant, *1848*, 17-22. Over de werking van politisering en partijvorming in verenigingen: Janse, *De afschaffers*, 255-291.
10 Lucas, *Les clubs*, 4.
11 Partijvorming onder politieke organisaties was een Europese trend in de loop van 1848, aldus Sperber, *The European revolutions*, 169.
12 Hayat, *1848*, 97; Garnier-Pagès, *Histoire de la Révolution* 111, 293-294.
13 Conservatieve politieke verenigingen bestonden bijvoorbeeld wel in de Provence, zie hierover het werk van Bernard Rulof, 'Wine, friends and royalist popular politics. Legitimist associations in mid-nineteenth-century France', *French History* vol. 23, nr. 3 (2009) 360-382 en 'The affair of the Plan de l'Olivier. Sense of place and popular politics in nineteenth-century France', *Cultural and Social History* vol. 6, nr. 3 (2009) 323-344.
14 Amann, *Revolution and mass democracy*, 327. Sperber beschrijft hoe in de revoluties van 1848 de toenemende participatie (politisering) en de zich verbreidende en ideologiserende organisatievormen in Europa leidden tot politieke polarisatie; Sperber, *The European revolutions*, 200-207. Dit proces voltrok zich niet alleen onder Parijse revolutionairen, zie Sperber, *Rhineland radicals*, 185.
15 Over deze 'failure of communication': James Livesey, 'Speaking the nation. Radical republicans and the failure of political communication in 1848', *French Historical Studies* vol. 20, nr. 3 (1997) 459-480, aldaar o.a. 467.
16 Aldus omschreven voor de Nederlandse politieke cultuur door De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 183. De auteurs beschrijven de overgang van de burgerlijk-liberale openbaarheid, die naast de staat een eigen machtsveld had gecreëerd, naar een gepolitiseerde, pluriforme partijdemocratie. Deze overgang deed zich vroeg of laat in de negentiende eeuw overal in West-Europa voor. 1848 was een brandpunt waarin deze ontwikkeling in korte tijd zichtbaar werd.
17 *Le Représentant du Peuple* (23-4-1848).
18 'Les clubs qui ne comprennent pas cette mission ou qui ne sont pas, dans une certaine mesure, en état de la réaliser, doivent s'attendre à disparaître bientôt par l'absence de vie et d'intérêt.' *Le Représentant du Peuple* (23-4-1848).
19 'Les clubs représentent l'opinion publique du jour et tendent à former l'opinion publique du lendemain.' *Le Représentant du Peuple* (23-4-1848).
20 'Les clubs vont être [...] le corollaire indispensable de ces déliberations [de l'Assemblée, GW]; chaque soir, ils contrôleront la discussion du jour et prépareront la discussion du lendemain, au plus grand profit de la vérité et du bien public.' *Le Représentant du Peuple* (23-4-1848).
21 Dinocourt, *De la nécessité*.

22 Hayat, *1848*, 23, passim; Sperber, *The European revolutions*, 200-207.

23 'Que partout des réunions soient organisées; que chacun, même le plus humble, soit mis en demeure d'y produire sa pensée. Dieu, qui seul a connu si longtemps les misères du peuple, seul aussi connait les trésors de bon sens et de moralité que recèlent les masses; brisez la couche épaisse qui les enfouit encore.' Circulaire van Ledru-Rollin aan alle overheidscommissarissen die in naam van de Republiek het land in waren gestuurd, op 12 maart 1848. Quentin-Bauchart, *Rapport de la commission d'enquête II*, 68-71, aldaar 70-71.

24 Wassermann, *Les clubs*, 58-59.

25 Spontane samenscholingen worden tegenwoordig nog steeds gezien als een politieke nachtmerrie, bijvoorbeeld door een vooraanstaande rechtsgeleerde en EHRM-rechter die het recht op vergadering een bedreiging vindt voor de parlementaire democratie en de openbare orde: András Sajó, 'Militant democracy and transition towards modernity', in: *Militant democracy* (Utrecht 2004) 209-230, aldaar 226.

26 Cossart, *Le meeting politique*, 15. De republikein Tellier verspreidde in 1848 een theoretische verhandeling waarin hij stelde dat de volkssoevereiniteit in clubs moest worden 'georganiseerd' om opstanden te ondervangen. C.-J. Tellier, *Le droit d'insurrection aboli par l'organisation de la souveraineté du peuple* (AN AB-XIX-689).

27 Aldus een schrijven van Caussidière (goedgekeurd door minister Ledru-Rollin) d.d. 23 maart 1848; Archives de la Préfecture de Police de Paris (APP) AA 427, doc. 55. Wat betreft de clublocaties, zie bijvoorbeeld de autorisatie van Caussidière voor de Club des Gobelins op 13 maart 1848; AdP 4AZ no. 32.

28 Zie APP AA 427, doc. 55 en ook een brief die Caussidière op 10 maart 1848 stuurde aan alle politiecommissarissen in Parijs en de voorsteden, APP AA 427, doc. 53. Caussidière maakte zich grote zorgen om opstandige arbeiders en hun ordeverstoringen in werkplaatsen, waarin sommige clubs ook een aandeel hadden, blijkt uit een vergelijkbare brief op 1 april 1848; APP AA 427, doc. 56. Vgl. O'Brien, 'The revolutionary police', 141, die beweert dat Caussidière de clubs tussen februari en mei steeds goed gezind was en steunde. Echter, zijn steun gold voornamelijk de kring rond Barbès en Sobrier (o.a. de Club des Clubs) op 16 Rue de Rivoli die aanvankelijk een gematigd alternatief bood voor het agressieve radicalisme van Blanqui. De dag na de couppoging van 15 mei, waarbij ook Barbès en Sobrier werden gearresteerd, stapte Caussidière op als politieprefect.

29 In tegenstelling tot de suggestie dat *alle* clubs de 'beloofde Republiek' vertegenwoordigden tegenover de 'ontstane Republiek'; Hayat, *1848*.

30 De Arbeidscommissie moest de *organisation du travail* uitwerken, een terrein waarop Louis Blanc al vroeg naam had gemaakt met zijn boek *Organisation du travail* (Parijs 1845); Amann, *Revolution and mass democracy*, 42.

31 Albert Crémieux, *La Révolution de février. Étude critique sur les journées des 21, 22, 23 et 24 février 1848* (Parijs 1912) 420-422; McKay, *The National Workshops*, 7n. Zie bijvoorbeeld de gepubliceerde toespraak van Cabet op 13 maart: 'Deuxième discours du citoyen Cabet dans la Société Fraternelle Centrale (sixième séance, 13 Mars 1848)' (Parijs 1848; vindplaats BNF LB53-500) 3.

32 John Plamenatz, The revolutionary movement in France 1815-1871 (Londen 1968) 69-78.

33 'notre intérêt est de prêter l'appui de notre force au Gouvernement, qui déclare n'avoir d'autre intention et d'autre but que de nous défendre, nous devons, s'il s'égare, s'il entre dans une voie qui peut avoir des périls pour lui comme pour nous [...] l'avertir, le ramener dans la voie de la vérité'; uit 'Deuxième discours du citoyen Cabet'.
34 Dit betrof de Club de l'Emancipation des Peuples, volgens Castille, *Histoire de la Seconde République 11*, 129; Lucas, *Les clubs*, 126-129.
35 Hayat, *1848*, 98.
36 'This arrangement would probably make the clubs furious, and we might expect a row any day.' Normanby, *A year of revolution*, 367.
37 Amann, 'A "Journée" in the making'. Over de invloed van de Poolse kwestie op Parijs: William Fortescue, *France and 1848. The end of monarchy* (Londen en New York 2005) 103.
38 Amann, 'A "Journée" in the making'. De in totaal duizenden petities die in heel Europa bij parlementen werden ingediend hadden volgens Sperber op korte termijn nauwelijks effect, maar vestigden op lange termijn het parlement als legitiem alternatief voor de monarchie, als instantie waartoe burgers zich konden wenden met klachten en wensen; Sperber, *The European revolutions*, 160.
39 De eerdergenoemde analyse van de nieuwe 'fase' voor de clubs na de verkiezingen; *Le Représentant du Peuple* (23-4-1848).
40 *La Commune de Paris* (29-4 en 30-4-1848).
41 Amann, Revolution and mass democracy, 205-213.
42 Hoofdredactioneel van Sobrier (geschreven op 12 mei); *La Commune de Paris* (13-5-1848).
43 Ibidem.
44 'De tous les tyrans, la pire espèce est celle qui se fait un marchepied de la démocratie. En générale, ce sont des hommes flétris qui veulent faire prévaloir leurs individualités grossières sur les droits les plus sacrés.' Sobrier in *La Commune de Paris* (14-5-1848).
45 Amann, Revolution and mass democracy, 211-215.
46 Ibidem, 215-216.
47 Ibidem, 216-218.
48 Zie over het wapenbezit in 1848 Hincker, *Citoyens-combattants*, 97-135, 181-189.
49 Amann, Revolution and mass democracy, 218-220.
50 Peter Amann heeft in zijn onderzoek veel geruchten ontrafeld of van plausibele redeneringen voorzien, zie Ibidem, 205-247.
51 Tocqueville, *Herinneringen*, 124-125.
52 Frappant: Raspail was eind april nog fel gekant geweest tegen enig verzet tegen het parlement. Hij vond dat de legitimiteit van het algemeen kiesrecht moest worden erkend. *L'Ami du Peuple* (30-4-1848); Amann, 'A "Journée" in the making', 46n6.
53 Tocqueville, *Herinneringen*, 129-130.
54 Amann, *Revolution and mass democracy*, 237-239.
55 Deze documenten zijn te vinden in AN C//933-942.
56 Amann, *Revolution and mass democracy*, 240-247.
57 Het programma van het *Fête de la Concorde*, 21 mei 1848; AN AB XIX 680.

58 Hoewel de clubs ook al ontbraken in het officiële programma van het *Fête de la Fraternité* op 14 mei (Champs-de-Mars); zie AdP 3AZ 10 294. Op 17 maart demonstreerden clubleden onder de vlaggen en banieren van hun verschillende clubs, naast de arbeidersverenigingen; Amann, *Revolution and mass democracy*, 46.

59 McKay, *The National Workshops*. Zie ook het dossier van de parlementaire enquêtecommissie over de boekhouding van deze Ateliers Nationaux, AN C//933.

60 Price, *Revolution and reaction*, Introduction: 1-72, aldaar 30-31.

61 Amann, *Revolution and mass democracy*, 240-247, 326. Over de betrokkenheid van de clubs (o.a. Barbès vanuit de gevangenis in Vincennes) in de Juniopstand: Roger Price ed., *1848 in France* (Ithaca (NY) 1975) 105-106, 115. Het rapport over de Juniopstand gaf achteraf zelfs de clubs de schuld van de escalatie. Overigens zou in de nieuwe grondwet van 9 november 1848 de vrijheid van vereniging weliswaar formeel worden erkend, maar toch bleef het decreet van 28 juli tegen de clubs van kracht; Cossart, *Le meeting politique*, 36-38.

62 Lucas, *Les clubs*, 19-20, 73-79.

63 Sperber, *The European revolutions*, 168. Over de onderdrukking van deze '*démoc-socs*' in verschillende Franse departementen, zie het artikel van John M. Merriman, 'Radicalisation and repression. A study of the demobilisation of the 'démoc-socs' during the Second French Republic', in: Price, *Revolution and reaction*, 210-235.

64 Over 1851: Sperber, *The European revolutions*, 168; Tardy, *L'Âge des ombres*, 427-477. Over het gebrekkige leiderschap en de disproportionele focus op stadsproblematiek onder zowel gematigde als radicale republikeinen in 1848, zie Fasel, 'The wrong revolution'.

5 Volksvergadering en volkswil

1 Bericht van 24 februari, verschenen in de *Rheinische Beobachter* (26-2-1848); overgenomen in een extra editie van de *Allgemeine Preußische Zeitung* (28-2-1848).

2 *1848. Volksversammlungen in den Zelten*, 102.

3 Zo weten we uit advertenties voor de Zeitungshalle die herhaaldelijk verschenen in *BZH*, begin 1848 (o.a. 6-2-1848 en 24-2-1848).

4 Biografische schets door Heinz Warnecke, 'Gustav Julius (1810-1851). Streiter für eine "Freie Presse"', in: Bleiber, Schmidt en Schötz eds., *Akteure eines Umbruchs 1*, 295-360, aldaar 307.

5 Het 'besuchteste Lokal aller politisch denkenden Männer', aldus Kochhann, een liberaal lid van de stadsraad, geciteerd bij Hachtmann, *Berlin 1848*, 121.

6 Zie bijv. het verslag over het verboden banket dat de Parijse revolutie inluidde. Geschreven op 21 februari, verschenen in *BZH* (26-2-1848).

7 *BZH*, 29-2-1848, 2e bijlage.

8 *1848. Volksversammlungen in den Zelten*, 100-102. 'mit einer Freiheit politisiert, wie sie bis dahin in Berlin ungehört gewesen'; aldus wederom Kochhann, geciteerd bij Hachtmann, *Berlin 1848*, 120-121.

9 Volksvergaderingen stonden aan het begin van de Duitse Maartrevoluties. De eerste vond plaats in Mannheim op 27 februari 1848; en vóór Berlijn

waren er op 3 maart ook al volksvergaderingen in Keulen en Wiesbaden; Frank Lorenz Müller, *Die Revolution von 1848/1849* (Darmstadt 2002) 74.

10 De enige publicatie die hen volledig recht doet, is een publieksboek van de historische vereniging uit het huidige stadsdeel Tiergarten/Moabit. *1848. Volksversammlungen in den Zelten*. Daarnaast is er enige aandacht voor in Hachtmann, *Berlin 1848*. Over massale politieke bijeenkomsten in 1848 als een hoofdzakelijk stedelijk fenomeen in Europa: Sperber, *The European revolutions*, 165-166.

11 Volgens Sperber hadden de demonstraties van 1848 – in tegenstelling tot 'politieke massabijeenkomsten' zoals banketten en volksvergaderingen – nog niet de 'choreografie' van die in de twintigste eeuw, die vrijwel altijd als vreedzaam protest georganiseerd werden. Sperber, *The European revolutions*, 164-166.

12 Zie de aanduiding *Volksversammlung* en de oproepen aan 'het volk van Berlijn' of aan 'alle Berlijners' of 'medeburgers', maar ook droeg het blad dat voortkwam uit een reeks volksvergaderingen de titel *die Volks-Stimme*; de eerste zes edities, april 1848, in Landesarchiv Berlin Sammlung 1848 F Rep 310 (hierna: LA F Rep 310).

13 Een 'Zeugnis vom dem in Berlin herrschenden Geiste' *1848. Volksversammlungen in den Zelten*, 100-132. Het rookverbod uit de *Vormärz* bleef tot 25 maart 1848 van kracht: Egon Caesar Conte Corti, *Geschichte des Rauchens*, 275-280.

14 *1848. Volksversammlungen in den Zelten*, 103.

15 'Die Polizei war mit dem Embryo der Revolution in Unterhandlung getreten.' Aldus Prittwitz, *Berlin 1848*, 18-21. Zie ook Hachtmann, *Berlin 1848*, 120-129; *1848. Volksversammlungen in den Zelten*, 102-103.

16 Hachtmann, *Berlin 1848*, 124-125.

17 De Europese vorstenhuizen stonden nauw met elkaar in contact over de meest strategische reactie op de revolutiegolf; Paulmann, 'Europäische Monarchien in der Revolution von 1848/49'. Zie ook Frank-Lothar Kroll, *Friedrich Wilhelm IV. und das Staatsdenken der deutschen Romantik* (Berlijn 1990) 127-131, 143-178; Jeroen van Zanten, *Koning Willem II, 1792-1849* (Amsterdam 2013) 523-576.

18 Geciteerd bij Davis Randers-Pehrson, *Germans and the Revolution*, 264.

19 Zie bijv. Giele, *De pen in aanslag*. Over de verbanning van dergelijke invloeden uit Berlijn: Hachtmann, *Berlin 1848*, 935-936.

20 'Es erhob sich sogleich eine sehr lebhafte Debatte. Ich hörte und sah nichts! Mit klopfendem Herzen hatte ich um das Wort gebeten. Doch die Kehle war mir wie zugeschnürt, ich verzichtete. Bald faßte ich indeß neuen Mut. So stand ich denn oben, vor mir ein schwarzer Knäuel von Menschen, der mir ungeheuer erschien. Alles, was ich sagen wollte, hatte ich vergessen! Endlich gelangte ich zum Anfang, der sich – wie üblich – auf die "33 Jahre schmählicher Knechtung" bezog, die mit großem Beifall aufgenommen wurde. Ich wollte nun auseinandersetzen, daß wir uns selbst die Freiheit erobern wollten, aber kaum fing ich an: "Wir wollen nicht durch Frankreich frei werden", so hielt man mich für einen Gegner der Februarrevolution und durch ein allgemeines Konzert von Zischen und Lachen wurde ich gezwungen, für heute wenigstens dem rednerischen Ruhm zu entsagen.' De herin-

neringen aan 7 maart 1848, door Paul Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs. Skizzen aus dem Jahre 1848 1* (Leipzig 1920) 82. Ook (abusievelijk) geciteerd bij Hachtmann, *Berlin 1848*, 128; *1848. Volksversammlungen in den Zelten*, 102.

21 Het contact tussen redenaar en publiek was dus heel direct, een fenomeen dat vanaf 1848 ook zijn invloed zou hebben op parlementaire toespraken; Schulz, 'Vom Volksredner zum Berufsagitator'.

22 Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs 1*, 59, 81, 129. Dit soort 'merchandise' illustreert de *celebrity*-status van redenaars in 1848. Het afdrukken van portretten van redenaars was nieuw in Duitsland. Het gebeurde voor de jaren 1840 niet of nauwelijks; Schulz, 'Vom Volksredner zum Berufsagitator', 252. Over de aantrekkelijkheid, de achtergrond en de ontwikkeling van (sociaaldemocratische) volksvergaderingen in Duitsland: Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 291-338.

23 Schulz, 'Vom Volksredner zum Berufsagitator', 249-252. Schulz noemt diverse populaire boeken over de kunst van de redevoering, die zijn gepubliceerd in de jaren 1830 en (vooral) 1840.

24 Vernon, *Politics and the people*, 117-131, citaat op 120.

25 Zoals de eerdergenoemde Paul Börner overkwam, maar ook Georg Jung, een onbekende schrijver die een rede hield tijdens de begrafenis van de *Märzgefallenen* op 22 maart en kort erna als vanzelfsprekend voorzitter werd van de Politische Club en in het Pruisische parlement verkozen werd; Springer, *Berlin's Strassen*, 67.

26 'Ohne das großartige, glückliche Ereigniß in Paris hätte Berlin keine Thiergarten-Versammlungen, und ohne die Verhandlungen vor den Zelten keine Barrikaden gesehen. Fast alle politischen Umwälzungen großer Städte sind von den Vorstädten ausgegangen. Und von einer Umwälzung ist hier im vollsten Sinne des Worts die Rede. Die Berliner Revolution aber begann vor den Thoren.' Schirges, *Der Berliner Volks-Aufstand*, 6.

27 Hachtmann, *Berlin 1848*, 134-137.

28 Ibidem, 137-142; Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs 1*, 96ev.

29 De *Berliner Zeitungshalle* bracht op 14 maart een uitgebreid sfeerverslag van deze gebroederlijke Frans-Duitse manifestatie. *BZH* (14-3-1848 en 17-3-1848).

30 Het Thomas-theorema (1928) stelt: 'Als mensen situaties als werkelijk definiëren, zijn die werkelijk in hun gevolgen.'

31 Zie resp. een affiche dat oproept tot een vergadering over een *Adresse* aan de koning (s.d.; waarschijnlijk 23 maart) en een protestaffiche tegen het leger (30 maart), ZLB Microfilm Mappe 1, docs. 1-105 [waarvan de eerste nr. 35 en de tweede nr. onbekend].
Ondanks de revolutie waren de Zelten beslist niet onomstreden. Dat blijkt bijv. uit een 'Bitte an meine Mitbürger des 32. Bezirks', waarin wijkvoorzitter Erfurt en gemeenteraadslid Dannenberg de bewoners van het 32e stadsdeel (een paar huizenblokken langs Unter den Linden) opriepen om vooral de electorale hervormingseisen niet te steunen. Zij hoopten dat hun buurtbewoners wel naar de vergadering van 23 maart toe zouden gaan, maar alleen om het gezonde verstand overeind te houden en de radicale plannen tegen te werken. ZLB Microfilm Mappe 1, doc. 37.

32 Dit gebeurde overigens in heel Duitsland, op straten en pleinen en in cafés en herbergen; Müller, *Die Revolution von 1848/1849*, 74.

33 Hans J. Hahn, *The 1848 revolutions in German-speaking Europe* (New York 2014) 102. Overigens bestaat Café Kranzler nog steeds, maar is het sinds 1934 gevestigd aan de Kurfürstendamm.

34 Hachtmann, *Berlin 1848*, 631-634; Weigel, *Flugschriftenliteratur 1848*, 52.

35 Hachtmann, *Berlin 1848*, 215-222, 272-273; Springer, *Berlin's Strassen*, 46. Springer schrijft: 'Aufregung, Gereiztheit, Rathlosigkeit und wirres Durcheinanderlaufen. [...] Es roch nach Cigarren und Aufregung.'

36 Hachtmann, *Berlin 1848*; Benda, 'In Berlin ist Revolution', 34. Deze grafredes van 22 maart zijn ter gelegenheid van de 150-jarige herdenking gepubliceerd: 'Gedenkworte für die Märzgefallenen 1848 und 1998' in *Berlinische Monatschrift* 6 (1998), 93-108. Online beschikbaar: www.luise-berlin.de/bms/bmstext/9806doka.htm (geraadpleegd juli 2015).

37 Hachtmann, *Berlin 1848*, 556-560.

38 'Bürger, Meister, Gewerbtreibende, Gesellen, Tagearbeiter, Männer, die Ihr hülfsbedürftig und hülfreich seid, versammelt Euch in der Feierstunde – versäumt die Arbeit nicht, die Ihr welche habt; die Ihr keine habt, sucht Euch welche, Ihr werdet sie mit Gott finden – besprecht Euch unter einander in Ruhe und Ordnung über Euren Zustand. Laßt die Stunde der Versammlung, welche sie auch sei, eine Feier-, eine feierliche Stunde sein.' Affiche ter aankondiging van de eerste volksvergadering *bij de eenzame populier* (voor de Schönhauser Tor) op 26 maart, 23-3-1848, Zentral- und Landesbibliothek Berlin, Sammlung Friedländer (gedigitaliseerd van de Universiteitsbibliotheek Łódź; hierna: Friedländer), Band 1, doc. 379.

39 Dit is vergelijkbaar met Parijs, waar politiechef Caussidière zich ongerust maakte over nachtelijke vergaderingen die ten koste gingen van de arbeidsproductiviteit.

40 Springer, *Berlin's Strassen*, 52.

41 De huidige Schönhauser Allee in het stadsdeel Prenzlauerberg.

42 De eenzame populier is nog altijd te bewonderen in de Topsstraße in Prenzlauerberg, hoewel de oorspronkelijke zwarte populier in 1967 moest worden gekapt. De huidige populier is in de DDR gekweekt uit een stekje van de oude. Zie ook Hainer Weißpflug, 'Die "Einsame Pappel"', *Berlinische Monatschrift* (1997) 67-68.

43 'Diese melancholische Papper scheint sich, wie Heine's Fichtenbaum, zu sehnen, schmerzlich zu sehnen...' Springer, *Berlin's Strassen*, 51. Heinrich Heine was de auteur van het gedicht 'Ein Fichtenbaum steht einsam'.

44 'Bürger von Kuh- und Bullenschnappel, / Draußen am Weg bei der einsamen Pappel / Große Volksversammlung heut; – / Wer nicht kommt, ist nicht gescheut. // [...] // Rasch denn! schon auf wackligem Tisch / Steht der Redner frank und frisch, / Ist eine wundersame Gestalt, / Bart und Haar im Winde wallt. // [...] // Also glänzend angetan / Grüßt er jetzt und hebet an: / ‚Königtum, Adel, Stände zumal, / Sind veraltet, sind feudal, [...] / Weg damit! Die neue Zeit / Will eine neue Gerechtigkeit. [...] / Freunde, nein, der Staat als Begriff / Ist ein leckgewordenes Schiff.' // Und er schwieg. Von tausend Händen / Wollte das Klatschen gar nicht enden. / Einer, aus ehrbarem Bürgerstande, / Schrie was von '*dankbarem Vaterlande*'. / Und das Volk, ausspannend den Wagen / Hat ihn auf Schultern nach Haus getragen.' Aldus dichtte Theodor Fontane, *Werke, Schriften und Briefe VI* (München 1995) 798.

Dit is een vrije vertaling, vooral vanwege de eerste regel: 'Kuhschnappel' was destijds een gangbare satirische verwijzing naar volkse democraten, zonder hedendaagse equivalent. Voor Fontanes eigen, kortstondige politieke betrokkenheid, zie Theodor Fontane, *Von Zwanzig bis Dreißig* (1898).

45 Dorothea Minkels, 'Friedrich Ludwig Urban (1806-1879). Berliner Barrikadenheld und Vermittler zwischen Volk und Krone', in: Bleiber, Schmidt en Schötz, *Akteure eines Umbruchs 1*, 871-921. Minkels citeert de verschillende beschrijvingen van Urbans 'democratenbaard' en zijn lange haren die samen met zijn baard altijd om zijn hoofd fladderden; Springer geeft aan dat Eckert evenzeer bebaard was.

46 Springer, *Berlin's Strassen*, 51-52. Weißpflug, 'Die "Einsame Pappel"'.

47 Oud-soldaat en dierenarts Urban (1806-1879) had zich vanaf 1843 (aanvankelijk anoniem) uitgesproken voor een Duitse eenwording en tegen de Pruisische monarchie. Als diepreligieus mens, maar kritisch op de protestantse staatskerk, had Urban in 1844 een 'Verein für den inneren Menschen' opgericht, wat hem begin 1845 op een verbod en observatie door de Berlijnse politie kwam te staan. In juli 1845 stichtte hij een 'Verein gegen das Branntweintrinken nach den Grundsätzen lebendiger Überzeugung', die eens per maand bij elkaar kwam, zogezegd ter 'wederzijdse educatie en opmontering door voordrachten en bespreking van zedelijk-diëtistische zaken'. Deze vermoedelijk zeer kleinschalige vereniging heeft tot 1848 bestaan. Daarnaast steunde Urban al vanaf 1845 initiatieven voor onderwijs- en gewetensvrijheid, waarmee hij zich begaf in de kringen van de *Lichtfreunde*. Minkels, 'Friedrich Ludwig Urban', 872-874. Over Eckert is veel minder bekend. Wel was hij steeds in de buurt van Urban, o.a. bij diens audiëntie bij de koning, en was hij de 'Ordnungssprecher' (voorzitter) bij de volksvergadering rond de eenzame populier. Ibidem, 889-890.

48 Ibidem, 874-882. Minkels baseert haar reconstructie van Urbans aandeel aan de barricadestrijd vooral op Prittwitz, *Berlin 1848*; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik*.

49 'Deputation für die Abhülfe der Noth'. De 'nood' was een verzamelnaam voor een soort algemeen volksleed, volgend op de economische crisis, de slechte arbeidsomstandigheden en uiteindelijk ook de politieke conflicten (inclusief de barricadestrijd van 18 maart).

50 Friedländer Band 1, doc. 379. De audiëntie van Urban en Eckert bij de koning wordt ook beschreven bij Minkels, 'Friedrich Ludwig Urban', 889-890. Het leger keerde op 30 maart terug naar de stad, de precieze rol van Urban c.s. daarbij is onduidelijk. Meer over de enorme controverse rondom de terugkeer van het leger: Hachtmann, *Berlin 1848*, 263-271.

51 *BZH* (28-3-1848); Dorothea Minkels ed., *1848 gezeichnet. Der Berliner Polizeipräsident Julius von Minutoli* (Berlijn 2003) 171.

52 Springer, *Berlin's Strassen*, 50-54.

53 *BZH* (28-3-1848).

54 *BZH* (28-3-1848); Minkels, *1848 gezeichnet*, 171.

55 'Nur die Deputation scheine Vertrauen zu haben, die Versammlung habe noch keines.' *BZH* (28-3-1848).

56 *BZH* (28-3-1848).

57 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 1*, 346.

58 *BZH* (28-3-1848). Het verslag in *BZH* is niet helemaal volledig, in de woorden van de auteur omdat het voor hem 'unmöglich [war] im Gedränge und stehend Alles nachzuschreiben'. De (kern van de) toespraken van Bisky en anderen zijn aan het *BZH*-artikel toegevoegd door Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 1*, 435-441.

59 'stundenlangen undurchdringlichen Lärm'; *BZH* (28-3-1848).

60 Weißpflug, 'Die "Einsame Pappel"'; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 1*, 440-441.

61 Bleiber, Schmidt en Weber, *Männer der Revolution* 11, 131. De communist Ludwig Bisky was lid van een van de twee delegaties en ging als zodanig op 29 maart op audiëntie bij de koning om de eisen te presenteren.

62 Springer, *Berlin's Strassen*, 53.

63 Zo beschrijft Te Velde aan de hand van de Britse liberaal W.E. Gladstone: Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 89.

64 Schirges, *Der Berliner Volks-Aufstand*, 2.

65 De spreker Gustav Hesse sprak bijvoorbeeld op 26 maart vanaf papier en publiceerde deze rede na afloop als vlugschrift: 'Rede, gehalten von dem Arbeiter und Mitkämpfer an den Barrikaden Gustav Hesse'; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 1*, 439. Aan de titel die hij zijn speech meegaf is al te zien hoezeer Hesse zichzelf wilde promoten, mogelijk met toekomstig electoraal gewin in gedachten.

66 Ibidem, 441.

67 Springer, *Berlin's Strassen*, 52.

68 Clubvoorzitter Jung zag bijvoorbeeld volksvergaderingen als plaatsen waar de stem van het volk te horen was, en clubs als de instituties om die stem te interpreteren en vertolken. *Club-Blatt* 1 (s.d.; eind maart 1848), Friedländer Band 2, doc. 95.

69 Mogelijk stonden zelfs de wenselijke conclusies – de besluiten tot het opstellen van verzoekschriften en petities richting de regering – al van tevoren vast. Dat is wel waarvoor dr. Stern pleit in de tweede vergadering bij de eenzame populier, op 9 april 1848. De volksvergaderingen hadden volgens hem te weinig daadkracht, wat opgelost moest worden door de organiserende comités de taak toe te vertrouwen de thema's voor de vergadering alvast voor te bereiden en uit te werken in stellingen, waarover op de vergadering alleen nog maar gestemd hoefde te worden. Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 142. Hoewel het publiek niet zomaar kon inspreken en bij een stemming weinig keus had, kon het de vergadering wel beïnvloeden. Door geroep en geklap kon de toehoorder blijk geven van zijn instemming dan wel ontstemming, en door rumoer te maken kon het publiek de spreker een fatsoenlijke kans tot spreken ontnemen. De macht van het publiek om bepaalde sprekers en stellingen te legitimeren of juist af te keuren door acclamatie of weghonen was een belangrijk aspect van vrijwel elke volksvergadering in 1848; Vernon, *Politics and the people*, 117-131.

70 Ibidem, 107-116, 117-131.

71 Friedländer Band 2, doc. 34.

72 Politiechef Minutoli was uitgesproken opgelucht dat de vergadering van 26 maart zo vreedzaam was verlopen; Minkels, *1848 gezeichnet*, 174.

73 Friedländer Band 2, doc. 34; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 140.

74 'Wir berathen hier über unsere Noth. Wenn aber unsere Beschlüsse Geltung erlangen sollen, so müssen wir die Leitung der Verhandlungen in gute Hände legen. Die Volksversammung, die mich beauftragt hat, in ihrem Namen hier zu sprechen, ist der Meinung, daß die Herren Urban, Eckert und Bremer das allgemeine Vertrauen nich mehr besitzen... (Bravo!) und zwar aus folgenden Gründen: Die genannten Herren sind nicht aus unserer Mitte hervorgegangen, wir haben sie nicht gewählt. Vielleicht beriefen sie diese Versammlung aus eigenem Antriebe, das wäre löblich! vielleicht aber auch auf den Antrieb Anderer. [...] Zweitens sind die Herren Präsidenten bei Maßregeln thätig gewesen, die nicht nach dem Sinne des Volkes waren.' Ibidem.

75 'Ich bin Familienvater und meine Angelegenheiten gestatten mir nicht, viel Zeit auf die öffentlichen Versammlungen zu verwenden.' Ibidem, 140-141.

76 Ibidem.

77 Ibidem, 142-144.

78 Ibidem.

79 Ibidem, 143-144.

80 Friedländer Band 1, doc. 379.

81 De Berlijnse volksvergaderingen streefden naar waardige vergaderingen en een uitstraling van eenheid. Daarnaast putten zij zeggingskracht uit het aantal deelnemers en hun mate van betrokkenheid. Volgens Charles Tilly zijn deze vier aspecten kenmerkend voor sociale bewegingen; Tilly en Wood, *Social movements*, 3-5. Zie ook over het belang van wettelijke en geordende *public meetings* in Groot-Brittannië, Charles Tilly, *Popular contention in Great Britain, 1758-1834* (Boulder (CO) en Londen 1995) 357-360.

82 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik II*, 144.

83 Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 30.

84 Hachtmann, *Berlin 1848*, 280. Wel bood de exercitieplaats rondom de eenzame populier later in 1848 nog ruimte aan andere volksvergaderingen, georganiseerd door clubs; Friedländer Band 3, doc. 435 (Constitutionelle Club, 30 juli) en doc. 206 (Bürgerwehr Club, 17 september).

85 Springer, *Berlin's Strassen*, 50-51.

86 Aldus het vlugschrift ondertekend door Max Schaßler, een van de leiders van de Zeltenvergaderingen: 'Flugblatt Nr. 1. der Volksversammlung unter den Zelten' (1-4-1848), Obermann, *Flugblätter der Revolution*, 130-132. Schaßler werd ook de eerste voorzitter van de Volksverein, wat hij bleef tot half mei; Hachtmann, *Berlin 1848*, 962. 'Heute (Freitag [31 maart]) Abends 8 Uhr Volksversammlung in den Zelten zur Verwahrung gegen jeden Rückschritt', pamflet in ZLB Sammlung 1848 uit de voormalige Oost-Duitse Berliner Staatsbibliothek (hierna: ZLB1) Mappe 1, docs. 1-105 (exacte nummer onbekend).

87 'Flugblatt Nr. 1.'

88 'Blatt des Volksvereines für Arbeiter und Arbeitgeber'; 'das wahre Wohl aller Stände zu befördern'; 'Stein zu dem großen Neubau der Welt'; 'die Stimme der arbeitenden und schaffenden Stände'; 'Volkes Stimme, Gottes Stimme'; *Volks-Stimme*, in LA F Rep. 310. (Van de zes edities ontbreekt nummer 2.) In het blad werden betogen afgedrukt over politieke onderwerpen, maar ook decreten van de regering en vooral verslagen van de vergaderingen van de Volksverein.

89 *La Commune de Paris* (10-3-1848).
90 J.L. Talmon, *Political messianism. The romantic phase* (Londen 1960) 239-241.
91 De oproepen die hij daarvoor publiceerde in de BZH waren hem door een externe partij toegezonden, zo verzekerde hij in een speciaal affiche op 23 maart 1848; ZLB 1 Mappe 1, doc. 39.
92 Hachtmann, *Berlin 1848*, 275.
93 Over performativiteit en sociale ruimte, zie Glass en Rose-Redwoord, *Performativity, politics*.
94 Aldus Hachtmann, *Berlin 1848*, 484.
95 Zie over dit proces: Tilly en Tarrow, *Contentious politics*, 16-18.

6 Vereniging en vertegenwoordiging

1 'Das Recht zu politischen Versammlungen ist uns amtlich nicht gegeben und braucht es auch nicht; es gehört so selbstredend zu den Errungenschaften der Revolution und ist so ohne weiteres das wichtigste Recht im konstitutionellen Staate, wie er sein muß, daß er lächerlich wäre, darüber noch etwas bestimmen zu wollen.' Julius Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung eines politischen Klubs (23-3-1848)', Friedländer Band 1, doc. 397. Ook afgedrukt in de DDR-bronnenuitgave Obermann, *Flugblätter der Revolution*, 121-125. Het pamflet vermeldt het verkeerde jaartal (1844).
2 Vrij naar Hachtmann, *Berlin 1848*, 484.
3 In dit boek hanteer ik de spelling die het meest gangbaar is in de bronnen. Bijvoorbeeld, de vereniging die in de Duitstalige literatuur ook wel 'Konstitutionelle Klub' wordt genoemd, duid ik hier steeds aan met de oorspronkelijke schrijfwijze 'Constitutionelle Club'.
4 Petra Wilhelmy, *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)* (Berlijn en New York 1989) 184-198.
5 'Also saßen wir nebeneinander und sprachen mit dem höflichsten Lächeln vom schönen Wetter, den grünen Bäumen, während in den Augen, wenn sie wie die Seele sprachen, von ganz anderen Dingen die Rede war.' Von Olfers schreef over haar ervaringen in de salon van Fräulein Solmar, geciteerd door ibidem, 191.
6 Pas in de loop van 1849, toen militaire dreiging uit Rusland en Oostenrijk de salongangers weer bij elkaar dreef in hun steun voor Pruisen, verloren de bijeenkomsten hun politieke lading en werden de salons weer het domein van literatuur en kunst; ibidem, 184-198.
7 Sperber, *The European revolutions*, 172.
8 Hachtmann, *Berlin 1848*, 20.
9 'Die demokratischen Vereine bildeten die Avantgarde, doch der Liberalismus folgte mit den konstitutionellen Vereinen auf dem Fuß, und schon im Mai 1848 war die Breite der politischen Vereinsbildung kaum noch zu übersehen. Daneben kam es nun auch zu überregionalen Organisationen einzelner Berufszweige [...]. Neben der stark gewerkschaftlich orientierten gesamtdeutschen "Arbeiterverbrüderung" stand auf seiten der Unternehmer der "Allgemeine deutsche Verein zum Schutze vaterländischer Arbeit".' Dann, 'Vereinsbildung in Deutschland', 136.
10 Wettengel, 'Parteibildung in Deutschland', 703.

11 'Zur Sicherung der Früchte der Revolution, zu ihrer vollkommenen Durchführung ist die Bildung eines politischen Klubs unerläßlich, damit die Kämpfer für die Freiheit nicht wie früher ihre Kräfte einzeln vergeuden oder aufgerieben werden, sondern sich kennenlernen und je einmütiger desto kräftiger nach demjenigen Ziele streben, welches sich nach den ersten Versammlungen als das gemeinsame herausstellen wird.' Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung'.

12 Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs II*, 52.

13 Op de vergadering werd besloten een delegatie naar minister Von Arnim-Boitzenburg en politiechef Minutoli te sturen, maar die hielden de boot af. Dat de soldaten uiteindelijk toch apart begraven zouden worden, en het grootse ritueel van 22 maart een 'Staatsbegräbnis von unten' kon worden, kwam doordat de legerleiding bang was dat een gezamenlijke begrafenis zou suggereren dat het leger de revolutie accepteerde. Hachtmann, *Berlin 1848*, 215, 272-273.

14 Ruth-Esther Geiger, *Zeitschriften 1848 in Berlin. Die Zeitschrift als Medium bürgerlicher Öffentlichkeit und ihr erweiterter Funktionszusammenhang in den Berliner Revolutionsmonaten von 1848* (Hamburg 1977) 147.

15 'Zwar wird ein starres Philisterium nicht säumen, gegen ein Institut Zeter zu schreien, wobei es in seiner Verblendung an Terrorismus, an Jakobiner und Guillotine denkt, doch eben damit es seinen panischen Schreck verliert, muß es einen Klub mit politischen Zwecken in seiner Mitte sehen, und es wird sich zeigen, ob die gefürchteten Radikalen, die Demagogen, die Kommunisten, oder wie man sie sonst genannt hat, am Ende nicht gerade diejenigen sind, denen der Muth der Konsequenz die richtige Klugheit eingibt.' Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung'.

16 Veel conservatieven beschouwden de Maartrevolutie als een buitenlands complot. Frederik Willem IV verwees naar deze dreiging van 'Fremden' in zijn open brief 'An meine lieben Berliner' (19 maart 1848; www.documentarchiv.de/nzjh/preussen/1848/friedrich-wilhelmIV-liebe-berliner_prkla.html, geraadpleegd oktober 2014).

17 Dinocourt, *De la nécessité*.

18 Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung'.

19 Veit Valentin, *Geschichte der deutschen Revolution 1848/49 I* (Berlijn 1930) 534.

20 Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung'.

21 Hoppe spelde Klub met een 'K'. Klub en Club werden afwisselend gebruikt (soms ook nog eindigend op 'bb'), afhankelijk van wie de schrijver was. Omdat de verschillende spellingen soms binnen dezelfde clubs opduiken, lijken zij geen ideologische connotaties te hebben.

22 'Herrendienst geht vor Gottesdienst, wir arbeiten für die Nation, wer in die Kirche muß, mag hingehen.' Hoppe, 'Aufforderung zur Bildung'.

23 Paschen, *Demokratische Vereine*, 33. Clubs werden pas op 12 november 1848 verboden, met de afkondiging van de staat van beleg door het leger. De uiteindelijke *Verfassungsurkunde* van 1850 bepaalde wel dat er vrijheid van vereniging was, maar met allemaal uitzonderingen voor politieke verenigingen (waarbij de overheid desgewenst kon ingrijpen). Hachtmann, *Berlin 1848*, 309, 754; Vormbaum, 'Die Rechtsfähigkeit der Vereine', 66-67; Siemann, 'Politische Vereine', 80.

24 De grootste volgens Hahn, *The 1848 revolutions*, 101; Geiger, *Zeitschriften 1848 in Berlin*, 147. Zie ook: *Club-Blatt* 1.
25 Op de begraafplaats in Volkspark Friedrichshain hadden diverse katholieke, lutherse en joodse religieuze leiders gesproken, maar ook enkele revolutionairen als Jung. Voor de teksten van de grafredes en korte biografieën van de sprekers, zie *Berlinische Monatschrift* 6 (1998; www.luise-berlin.de/bms/bmstext/9806doka.htm, geraadpleegd juli 2015).
26 Springer, *Berlin's Strassen*, 67. Voor beide periodieken had Jung resp. een half en een heel artikel geschreven, zo spotte Springer.
27 Ibidem, 66.
28 *BZH* 70 (22-3-1848), het artikel van Jung werd ook apart gepubliceerd. Friedländer Band 1, doc. 334.
29 *BZH* 74 (28-3-1848).
30 Hachtmann, *Berlin 1848*, 526n.
31 *Club-Blatt* 1.
32 'So mächtig, so unverfälscht, hat die Stimme des Volkes noch nie bei uns geredet [...]'; 'die mächtigste Bildungsschule des Volkes'; 'die nothwendige Ergänzung der Volksvertretung und der öffentliche Meinung'. *Club-Blatt* 1.
33 Ibidem.
34 Ibidem.
35 *Club-Blatt* 1; een samenvatting door Hoppe, die waarschijnlijk als secretaris optrad, is afgedrukt in *Club-Blatt* 1 (NB: het betreft hier een nieuwe reeks van hetzelfde blad; 18-4-1848); Friedländer Band 2, doc. 126.
36 Friedländer Band 1, doc. 421; en Band 2, doc. 27.
37 *Club-Blatt* 3 (s.d.; begin april), Friedländer Band 2, doc. 100. Twee edities later deed Wentzel een duit in het zakje door te protesteren tegen de beperking dat iedereen die ooit veroordeeld was geweest geen stemrecht had; *Club-Blatt* 5 (15-4-1848), Friedländer Band 2, doc. 102.
38 Aldus Eduard Meyen, in *Club-Blatt* 1 (nieuwe reeks; 18-4-1848), in Friedländer Band 2, doc. 126. Ook hierover: Geiger, *Zeitschriften 1848 in Berlin*, o.a. 151.
39 'Männer und Mitbürger!', oproep tot grote volksvergadering 'unter den Zelten', op maandag 10 april, om 19 uur. Ondertekend op 8 april door 'Das in der Volksversammlung in Tivoli zu Berlin eingesetzte provisorische Comité'. ZLB-microfilm Mappe 1, docs 1-105.
40 *Club-Blatt* 5 (15-4-1848), Friedländer Band 2, doc. 102. Het concept uit Frankfurt waarmee de Politische Club instemde, pleitte voor uiterst radicale hervormingen:
- afschaffing van het leger en privileges van de adel;
- vrije en directe verkiezingen;
- persvrijheid;
- een progressief belastingsysteem;
- een ministerie van Arbeid (ongetwijfeld geïnspireerd door Louis Blanc c.s. in Parijs op dat moment);
- een bestuurlijke herindeling van het verenigde Duitsland;
- scheiding van kerk en staat, scheiding van school en kerk.

41 Hachtmann, *Berlin 1848*, 304.
42 Zie ook het door het comité verspreide affiche 'Gefahren und Nachtheile der mittelbaren oder indirekten Wahl' (ongedateerd), Friedländer Band 2, doc. 79.

43 Hiertoe was besloten in een volksvergadering bij de Zelten – vermoedelijk op initiatief van het comité. De manifestatie werd een dag van tevoren verboden door het stadsbestuur, vanwege het dreigende gevaar voor de openbare orde. 'Bekanntmachtung' (19-4-1848), ZLB1 Mappe 1, doc. 84.

44 Het aantal demonstranten was maar liefst 60.000 volgens Griewank, *Vulgärer Radikalismus*, 24. Bij een geïmproviseerde volksvergadering na de afgelaste demonstratie, bleek de desillusie over de directe verkiezingen al toe te slaan; Hachtmann, *Berlin 1848*, 298-300. De oproep voor de optocht (20-4-1848): Friedländer Band 2, doc. 136; Hachtmann, *Berlin 1848*, 309-318.

45 Zijn manifest is ook bewaard gebleven als affiche, Friedländer Band 2, doc. 46.

46 Friedrich Wilhelm Held (1813-1872) was uitgever van het radicale blad *Die Locomotive* en had van 1843 tot de Maartrevolutie gevangengezeten. Hij was voormalig luitenant uit het Pruisische leger en propageerde met zijn scherpe pen en tong een eigen mix van socialisme, militarisme en royalisme. Vanaf 29 maart was hij lid van de Politische Club, tot hij in mei uitgesloten werd en zijn eigen club oprichtte, de *Sozialverein*. Rapport, *1848*, 219. Ludwig Bisky (1817-1863) was vanaf 1845 lid van de Berlijnse Handwerkerverein en in 1846 werd hij lid van de Bund der Kommunisten. In de Maartrevolutie raakte hij gewond op de barricaden. Op 26 april was hij betrokken bij de oprichting van de Volksklub. Het belangrijkst was zijn rol bij de Arbeiterverbrüderung (september 1848), de voorloper van de Allgemeine Deutsche Arbeiterverein (ADAV, 1863), tot zijn organisatie in 1850 werd verboden en hij begin 1850 uit Berlijn verbannen werd. Via Leipzig emigreerde hij naar Amerika, waar hij uiteindelijk zou sneuvelen als officier in de Amerikaanse burgeroorlog. Wernicke, 'Ludwig Bisky', in: Bleiber, Schmidt en Weber, *Männer der Revolution* 11, 130-131; Hachtmann, *Berlin 1848*, 934-935, 944-945.

47 De negentienjarige neojakobijn Schlöffel (1828-1849) werd al op 21 april 1848 opgepakt voor zijn fanatieke rol in de organisatie van de protestmars een dag eerder; Hachtmann, *Berlin 1848*, 309-318. Zowel zijn arrestatie als die van Edmund Monecke (1826-1871) leidde tot een storm aan protesten in clubs en revolutionaire kranten. Zie hierover twee artikelen van Kurt Wernicke, 'Die Spuren eines Revolutionärs: Revolutionär Gustav Adolph Schlöffel (1828-1849)' & 'Schlöffels neue Spuren', *Berlinische Monatsschrift* 6 & 12 (1999) resp. 53-59 & 22-25.

48 'Schon spricht man wieder vom Pöbel; schon denkt man daran, die politischen Rechte ungleichmäßig unter die einzelnen Glieder der Nation zu verteilen.' Geciteerd bij *1848. Volksversammlungen in den Zelten*, 18.

49 *Club-Blatt* 2; Friedländer 2, doc. 99; Springer, *Berlin's Strassen*, 68. De Politische Club kwam ook op voor de arbeiders die in april uit de stad werden gezet. Zij stuurde een delegatie naar minister Von Auerswald om verhaal te halen. *Club-Blatt* 1 (nieuwe reeks; 18-4-1848); Friedländer Band 2, doc. 126.

50 Voor een verslag: Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 1*, 459-460. Ook op 15 april werd er per affiche geprotesteerd tegen de aanwezigheid van nieuwe troepen, 'Protest', ZLB-microfilm Mappe 1, docs 1-105. Waarop de top van de Bürgerwehr twee dagen later reageerde; 'Berichtigung', Friedländer Band 2, doc. 114.

51 *Club-Blatt* 3 (ongedateerd, begin april); Friedländer Band 2, doc. 100.

52 *Club-Blatt* 4 en 5 (s.d. en 15-4-1848); Friedländer Band 2, docs. 101 en 102.

53 Springer, *Berlin's Strassen*, 64; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 1*, 458.

54 Geiger, *Zeitschriften 1848 in Berlin*, 148. Het affiche van Jung is afgedrukt in *Club-Blatt* 3 (ongedateerd, begin april); Friedländer Band 2, doc. 100. Voor een verslag van de bijeenkomst van 1 april, voor zover het ging over de Poolse kwestie, zie Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 51-54.

55 Springer, *Berlin's Strassen*, 64-66.

56 *Club-Blatt* 4 en 5 (ongedateerd en 15-4-1848) vermelden Maaß als locatie; Friedländer Band 2, docs. 101 en 102.

57 Op 20 april 1848; Heinz Warnecke, 'Das Prinzip des 18. März', *Berlinische Monatsschrift* (1998) 23-28, aldaar 25.

58 Springer, *Berlin's Strassen*, 70.

59 Een anoniem niet-lid verdedigde de club in het affiche: 'Vertheidigung angegriffener Unschuld', mei 1848; ZLB1 Mappe 2, docs. 106-223 (exacte nummer onbekend).

60 'Wer diesen Zettel abreißt, begeht an der Nation das Verbrechen des Diebstahls und der Censur!' Uit 'National-Eigenthum', affiche in Friedländer Band 2, doc. 71.

61 *Club-Blatt* 4 (ongedateerd; begin april); Friedländer Band 2, doc. 101. Overigens werd de Politische Club soms ook van linkerzijde vijandig bejegend, zoals door Urban en Eckert – de organisatoren van de volksvergadering bij de eenzame populier. Springer, *Berlin's Strassen*, 68; Hachtmann, *Berlin 1848*, 967-968.

62 Aldus Wilhelm Blos, *Die Deutsche Revolution. Geschichte der deutschen Bewegung von 1848 und 1849* (Stuttgart 1893) 310.

63 'Der weite Raum der Reitbahn mit den roh gearbeiteten amphitheatrischen Sitzen, der mehrere Tausend Menschen fassen konnte, was so gedrängt voll, daß im wahren Sinne des Wortes kein Apfel zur Erde fallen konnte.'; 'den etwa eindringenden Pferdeschlächtern oder anderen Söldlingen den Eingang zu wehren'; Springer, *Berlin's Strassen*, 70-71.

64 '[Der demokratische Klub will daher der Wächter [des Ministeriums] sein.] Er will jeden Schritt, jede Maßregel des Ministeriums wie die Beschlüsse der konstituierenden Versammlung seiner Kritik unterwerfen und das Volk über deren Wert und Beschaffenheit aufklären, um ihm dadurch den Maßstab seiner Handlungen zu geben.' Aldus 'Der demokratische Club in Berlin'. Kennisgeving van de beslissingen op de vergadering van de Politische/Demokratische Klub op 21 mei 1848, door Eduard Meyen, gevolgd door de nieuwe statuten. Dit drukwerk is ook afgedrukt in Obermann, *Flugblätter der Revolution*, 143-146. De bron zelf is opgenomen in LA F Rep. 310, doc. 2247 PK.

65 Voor de kandidaatstelling van Jung voor het parlement, zie Friedländer Band 2, doc. 75.

66 Springer, *Berlin's Strassen*, 64-78.

67 'Der Klub wird ferner auch mit allen gleichgesinnten Vereinen in den Provinzen in Verbindung treten, [...] um mit ihnen, wo es not tut, gemeinschaftlich beraten und handeln zu können.' Citaat uit 'Der demokratische Club in Berlin'.

68 Ibidem.

69 Friedländer Band 2, doc. 368. De redacteuren en uitgevers van *Der Demokrat* waren nagenoeg allen lid van het aan de club gelieerde Volks-Wahlcomité van een maand eerder, waarvan een namenlijst in *Club-Blatt* 5 (15-4-1848); Friedländer Band 2, doc. 102. Over de reorganisatie van 21 mei schreef ook Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 562-566.

70 Zie het affiche 'Protest gegen die Zurückberufung des Prinzen von Preussen' (12-5-1848, ondertekend met 'Der politische Club'); Friedländer Band 2, doc. 262.

71 'Doch leider ist unsere Revolution nur eine halbe gewesen, und alle die finstern Mächte, von denen wir versäumt hatten uns zu befreien, fanden sich wieder ein und kämpften mit erneuten Hoffnungen erneuten Kampf [...]. Es waren die ersten Tage ein schneller Frühling gewesen, es ließen die Stürme nicht lange auf sich warten.' Rede van Börner, afgedrukt als 'Extrablatt' van de krant *Der Demokrat* (5-6-1848); Friedländer Band 2, doc. 518.

72 Een 'Revolte der Unterschichten', aldus Hachtmann, *Berlin 1848*, 576n, 580-582.

73 Ibidem, 762n. De club zelf nam fel afstand van het gerucht dat het een 'Piken-corps' wilde oprichten, zie haar affiche (28-6-1848) in ZLB1 Mappe 4, docs. 120-229 (exacte nummer onbekend).

74 Springer, *Berlin's Strassen*, 70-71.

75 Over de *Bürgerwehr*-kwestie, zie het tegen het stadsbestuur (*Magistrat*) van Berlijn gerichte affiche van de Demokratische Club 'Mitbürger', Friedländer Band 3, doc. 203. En voor de muurpolemiek over de sociale kwestie, zie de opeenvolgende affiches: Commission des demokratischen Clubs zur Unterstützung brotloser Arbeiter, 'Öffentliche Anklage des Magistrats' (24-6-1848) Friedländer Band 3, doc. 161; 'Öffentliche Bekanntmachung' (door de Magistrat tegen de Demokratische Club; 27-6-1848) LA F Rep 310, doc. 2341 PK; 'Der demokratische Club gegen den Berliner Magistrat' (s.d. [eind juni 1848]) Friedländer Band 3, doc. 227.

76 Het zou gaan om een nieuw gevestigde 'Demokratische Verein' in Charlottenburg, maar als dat niet de Demokratische Club zelf betrof, dan was zij er in ieder geval direct aan gelieerd. De Demokratische Club stelde de aanval (en de 'laksheid' van burgerwacht en soldaten) aan de kaak in diverse affiches: 'Fui Charlottenburg, dir muß man bei die Beene ufhängen!' (satire), Friedländer Band 4, doc. 23; 'Schreckenscenen in Charlottenburg oder die Abschlachtung der Demokraten am Sonntag den 20. August', Friedländer Band 4, doc. 22; 'Mitbürger!' (drukwerk van de Demokratische Klubb (sic); 21-8-1848), Friedländer Band 4, doc. 20; 'Brüder!' (drukwerk van de Demokratische Club, 22-8-1848), Friedländer Band 4, doc. 32; 'Bekanntmachung' door de politie, de aanval in Charlottenburg was gericht tegen een nieuw gevestigde club aldaar (22-8-1848), Friedländer Band 4, doc. 30.

77 Paschen, *Demokratische Vereine*, 68-70. Zie *Die Reform* 133 (26-8-1848) voor 'Beschlußprotokoll' en de *Berliner Zeitungshalle* 188 (17-8-1848).

78 Over het Demokratenkongreß in Frankfurt am Main en over de Zentralausschuß der Demokraten Deutschlands (die vanaf 17 juli opereerde vanuit Berlijn), zie Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 128ev.

79 Hachtmann, *Berlin 1848*, 754.

80 'Radicals *versus* Moderates; tests of strength', een hoofdstuk in Davis Randers-Pehrson, *Germans and the Revolution*, 291-317.

81 Hartwig Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung. Die nationale Organisation der konstitutionellen Partei in Deutschland 1848/49* (Bremen 1974) 156-157; Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*, 52-54. Over de ambivalente houding van insluiting en uitsluiting bij de liberalen, zie Dagmar Herzog, *Intimacy and exclusion* (Baden 1996) 83; Hoffmann, 54. Over de angst voor 'tegenparlementen': Langewiesche, 'Die Anfänge der deutschen Parteien', 349. En over de *anti-parliaments* in de Britse verenigingsgeschiedenis: Parssinen, 'Association, convention and anti-parliament'.

82 Dit proces deed zich rond 1848 in vrijwel alle Duitse landen voor, aldus Langewiesche, 'Die Anfänge der deutschen Parteien', 341-344.

83 'Ordnung ohne Freiheit ist Despotie; Freiheit ohne Ordnung ist Anarchie. Nichts ohne das Volk; nichts ohne den constitutionellen König.' Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 1*, 447. De organisatoren waren Ludwig Crelinger, C. Furbach, L. Augustin, dr. Küttge, Otto Crelinger, dr. B. Behr en professor H. Rose.

84 Net als de organisatoren van de Politische Club gingen de constitutionelen er dus van uit dat die vrijheid was gewaarborgd, ook al zou de regering politieke verenigingen pas op 6 april per koninklijk decreet legaliseren; Paschen, *Demokratische Vereine*, 33.

85 'die Bürger theils über ihre Interessen aufzuklären, theils ihnen die Fähigkeit darbieten, sich darüber zu verständigen.'; 'einen dauernden Vereinigungspunkt für alle Bürger [...], denen es am Herzen liegt, auf dem Wege der Ordnung die Freiheit zu bewahren und zu befestigen.' Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 1*, 447-448.

86 'Möge es uns gelingen, auch durch die Form unserer Debatten den parlamentarischen Sinn hervorzurufen und zu stärken, dessen segensreiche Wirkungen uns der Hinblick auf ein gemeinschaftliches Brudervolk vor die Augen führt.' De laatste woorden van de openingsrede van Crelinger, op 28-3-1848 in de Konstitutionelle Klub, volgens ibidem *1*, 448-449.

87 Het verslag in de *Vossische Zeitung* is als citaat overgenomen door ibidem *1*, 449-450.

88 'ruhigen, der Gesetzlichkeit zugewandten Sinn der Deutschen'; 'die Übereilenden, die an einem Tage aufbauen wollen, was allein das Werk der Besonnenheit sein kann'; ibidem *1*, 448-449. Ook geciteerd door Hachtmann, *Berlin 1848*, 281-285.

89 *Vossische Zeitung*; bij Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 1*, 449-450.

90 Crelinger werd verkozen als eerste voorzitter van de club, een taak die hij zou uitvoeren tot 30 april, waarna hij vicevoorzitter werd. Ibidem, 448-450. Wolff baseert zich o.a. op de *Spenersche Zeitung* (29-3-1848) en de *Vossische Zeitung* (30-3-1848).

91 Hachtmann traceerde twintig leden, van wie er achttien tot het *Bürgertum*, de gegoede burgerij, gerekend kunnen worden. De twee anderen behoorden tot de middenklasse. Crelinger was voor de revolutie rechter en officier van justitie geweest. Hachtmann, *Berlin 1848*, 277, 281-285, 938.

92 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 1*, 448.

93 De clubkrant publiceerde in haar eerste editie de notulen van de vergadering van 17 april; *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848); Friedländer Band 2, doc. 145.

94 Hachtmann, *Berlin 1848*, 282-283, 425. 'die den Mantel nach dem Winde zu drehen wissen'; de waarschuwing werd geuit op de Volksversammlung unter den Zelten van 2 april 1848, aldus Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 66.

95 Volgens *Kreuzzeitung* (27-10-1848), geciteerd door Hachtmann, *Berlin 1848*, 620.

96 'Statut des Constitutionellen Clubs zu Berlin' (besloten op 31 maart, maar gedrukt als affiche op 8 juni 1848); Friedländer Band 2, doc. 563.

97 'entschiedene Ebbe', 'Schlafheit', 'Apathie' en 'saft- und kraftlosen, bis zur Faselei gehende Debattirens'; *Nationale Zeitung* (18-5-1848) en *Deutsche Arbeiterzeitung* (5-5-1848), ook geciteerd door Hachtmann, *Berlin 1848*, 283.

98 Over de polarisatie van de Berlijnse bevolking: ibidem, 343.

99 Aldus Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 189.

100 '**Constitutioneller Clubb.** / Herr Prutz besteigt die Tribüne, und entwickelt in einer längern, durch Beifall oft unterbrochenen Rede, seinen Antrag, dahin gehend, daß kein Mitglied ohne Glacehandschuh erscheinen dürfe. Herr Küttge stellt hie[r]zu das Annadement [sic], daß die Handschuhe gelb sein müssen. Die Versammlung erkennt die Wichtigkeit des Gegenstandes an, und ernennt eine Commission zur Vorberathung. Da dies Geschäft vier Stunden dauert so wird die Sitzung geschlossen.' *Der Teufel in Berlin* 3 (s.d. 1848) 3, Friedländer Band 3, doc. 127.

101 Hachtmann, *Berlin 1848*, 283-284, 965.

102 In de vergadering van de Constitutionelle Club op 5 april oogste Werther bijval met zijn toespraak over het kiesrecht van armen; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 69. Zie de discussie over de (in)directe verkiezingen in de clubvergadering op 18 april en de oproep (19 april) tot terughoudendheid aan de democraten, in ibidem, 223. Het pleidooi werd gevat in een bezwerend plakkaat, dat de club op 18 april verspreidde: 'Mitbürger!' (18-4-1848), ZLB1 Mappe 1, doc. 80.

103 Hachtmann, *Berlin 1848*, 297-298.

104 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 227ev; *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848), Friedländer Band 2, doc. 145. Over de radicalisering van de democraten: Hachtmann, *Berlin 1848*, 163-164.

105 Elf prominente leden werden in het kiescomité gekozen: Lette, Keller, Dove, Stern, Cäsar Wollheim, Von Dazur, Wöniger, Prutz, W. Jordan, Furbach en O. Schomburgk. Voor het verslag van de vergaderingen van 15 en 17 april: Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 217-218.

106 *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848); Friedländer Band 2, doc. 145.

107 Volgens een bericht in de *BZH* waren er 424 kiesbriefjes ingeleverd. De uitslag vermeldde de namen Lette, Crelinger, Prutz, Borsig, Schomburgk, Keller, Stern, Diesterweg, Jordan, Jacobi, Dove, von Raumer, Furbach, Baur, Bisky, von Grolman, Nauwerck en Alexander von Humboldt; Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 263-275.

108 Het artikel uit *Die Reform* wordt geciteerd bij ibidem, 264-265.

109 Zo stelt Hachtmann, *Berlin 1848*, 286, 304.

110 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 56-57; Hachtmann, *Berlin 1848*, 666-667.

111 Zie o.a. 'Hohes Ministerium', een brief van de Constitutionelle Club (s.d. [mei 1848]) in Friedländer Band 2, doc. 271. Dat hierover ook binnen de Constitutionelle Club fundamentele discussie was, blijkt uit het pamflet van een anoniem clublid 'Zweierlei' (s.d.; mei 1848), Friedländer Band 2, doc. 286.

112 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik 11*, 312ev., 510-512; Hachtmann, *Berlin 1848*, 309-310, 333, 556-558. ('Volksversammlungen [...] unter freiem Himmel'.)

113 Dit idee, afkomstig van Robert Prutz, werd officieel aangenomen in de zitting van 29 juni, zo vermeldt de *Spenersche Zeitung* (1-7-1848), aldus Hachtmann, *Berlin 1848*, 672n.

114 Zie over democratische controle als de andere zijde van de volkssoevereiniteit; Rosanvallon, *Counter-democracy*, o.a. 12-18.

115 'Mitbürger!' (s.d., de vergadering wordt aangekondigd voor 30 juli 1848); Friedländer Band 3, doc. 435.

116 Hachtmann, *Berlin 1848*, 679n. (Volgens Hachtmann vond de volksvergadering plaats op 31 juli, maar de bronnen wijzen op 30 juli.)

117 'Volks-Versammlung' (s.d.; vergadering aangekondigd voor 27 [augustus] 1848); Friedländer Band 4, doc. 54.

118 *BZH* (30-8-1848), Friedländer Band 4, doc. 66. Zie ook het pamflet van Ferdinand Robert, 'Die Macht der Polizei in Preussen und die Constabler in Berlin', Friedländer Band 4, doc. 131.

119 Hachtmann, *Berlin 1848*, 620n.

120 Springer, *Berlin's Strassen*, 193; Hachtmann, *Berlin 1848*, 283-285.

121 Hachtmann, *Berlin 1848*, 286, 304, 606-607.

122 *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848) 5; Friedländer Band 2, doc. 145.

123 'Statut des Constitutionellen Clubs zu Berlin' (besloten op 31 maart, maar gedrukt als affiche op 8 juni 1848), Friedländer Band 2, doc. 563.

124 Genoemd door Eduard Meyen in zijn verklaring over de naamsverandering van Politische Club naar Demokratische Club op 21 mei 1848; sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/1848/content/titleinfo/2231985 (geraadpleegd 17-4-2014).

125 'Statut des Constitutionellen Clubs'.

126 *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848) 6-7; Friedländer Band 2, doc. 145.

127 Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 30-33. Zie ook de notulen van 17 april; *Constitutionelle Club-Zeitung* 1 (22-4-1848), Friedländer Band 2, doc. 145. Oorspronkelijke naam van het comité: 'Comité behufs der Verbrüderung mit den Provinzen'; de brief heette 'An unsere Mitbürger in den Provinzen.'

128 Zo blijkt ook het programma en het kiesmanifest van de Deutsche Verein, die op 6 april in Leipzig werd opgericht. Obermann, *Einheit und Freiheit*, 338-343.

129 '[...] könnte eine Übereinstimmung in die Tätigkeit der Klubs gebracht werden, welche jedenfalls nicht ohne Einfluß bleiben würde.' Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 33. Voor een casestudy naar het verenigingsleven in Elberfeld (tegenwoordig een stadsdeel van Wuppertal), zie Illner, *Bürgerliche Organisierung in Elberfeld*.

130 Gustav-Adolf-Vereine waren evangelische welzijnsverenigingen die in 1842 een centrale vereniging hadden opgericht in Leipzig. Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 109n.

131 'einen mächtigen und entscheidenden Einfluß auf die konstitutierende Versammlung ausüben würde'; *Deutsche Zeitung* (bijlage bij de editie van 27-4-1848). Geciteerd door Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 33-35; Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 109.

132 'das Volk über sein wahres Wohl'; *Deutsche Zeitung* (bijlage bij de editie van 27-4-1848); Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 33-35; Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 109.

133 Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 35-36.

134 De conservatieve afsplitsing van de Constitutionelle Club, de Patriotische Verein, was niet aanwezig; Hachtmann, *Berlin 1848*, 607.

135 Hauch, 'Frauen-Raüme', 847-862.

136 *Spenersche Zeitung* (23-7-1848); Hachtmann, *Berlin 1848*, 514. Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 36. Voor de aankondigingsbrochure van het constitutionelencongres (13-7-1848), zie Friedländer Band 3, doc. 350.

137 'die konstitutionellen Vereine Deutschlands, welche die Monarchie mit konsequenter Durchführung demokratischer Grundsätze im Staats- und Gemeindeleben bezwecken, ... sich zu gemeinschaftlicher Tätigkeit verbinden'; Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 39.

138 Ibidem, 38-40.

139 Zie ook Hachtmann, *Berlin 1848*, resp. 427 en 642-645.

140 Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 41.

141 Ibidem, 41-43; Müller, *Die Revolution von 1848/1849*, 79.

142 Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 44-47.

143 Hachtmann, *Berlin 1848*, 675n, 679n.

144 Volgens de *National-Zeitung* van oktober 1848, verwijzing bij Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 47.

145 'Halb kalt – halb warm – das kann sich nicht halten'; *Kreuzzeitung* (27-10-1848), geciteerd door Hachtmann, *Berlin 1848*, 617-620.

146 Ibidem, 748. Ook protesteerde de club nog met een affiche tegen de reactionaire 'staatsgreep' die volgde in november: 'Volk von Berlin!' (10-11-1848), Friedländer Band 5, doc. 219.

147 Hachtmann, *Berlin 1848*, 867, 877.

148 Sperber, *The European revolutions*, 200-202.

149 Hachtmann, *Berlin 1848*, 867.

150 'wie wenig man unter der gemäßigten Partei geneigt ist, eine feste Masse zu bilden'; geciteerd door Gebhardt, *Revolution und liberale Bewegung*, 156-162.

151 Ibidem, 162.

152 Sperber, *The European revolutions*, 170; Wettengel, 'Parteibildung in Deutschland', 723.

153 Berlijn heeft nooit een 'guten Klang' gehad onder de conservatieven uit de provincies, stelde Cajus Graf Stolberg in zijn brief aan Von Gerlach (22-7-1848), waarin hij kritiek uitte op de keuze voor Berlijn als vestigingsplaats van de *Kreuzzeitung*; Ernst Ludwig von Gerlach, *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund* Band 11. Briefe/Denkschriften/Aufzeichnungen (Göttingen 1970) 553.

154 Zie Eckhard Trox, *Militärischer Konservatismus. Kriegervereine und 'Militärpartei' in Preussen zwischen 1815 und 1848/49* (Stuttgart 1990); Erich Jordan, *Die Entstehung der konservativen Partei und die preußischen Agrarverhältnisse von 1848* (München en Leipzig 1914). Over de *Turnvereine* in Berlijn: *1848. Volksversammlungen in den Zelten*, 44-46.

155 Meer hierover in Robert M. Berdahl, *The politics of the Prussian nobility. The development of a conservative ideology 1770-1848* (Princeton (NJ) 1988).

156 Christopher M. Clark, 'The politics of revival: pietists, aristocrats, and the state church in early nineteenth-century Prussia', in: Larry Eugene Jones en James Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance. Studies in the history of German conservatism from 1789 to 1945* (Providence (RI) en Oxford 1993) 31-60.

157 'Wir stellen uns deshalb mit unserem Blatt unter das Panier "Vorwärts mit Gott für König und Vaterland", unter dasselbe Panier, unter welchem Preussen schon einmal durch sein tapferes, auch jetzt als treu und unbefleckt bewährtes Heer die Freiheit Deutschlands von revolutionärer Knechtschaft erkämpft hat.' Citaat uit het programma van de *Kreuzzeitung*, dat in zijn geheel is afgedrukt bij Hermann Wagener, *Erlebtes. Meine Memoiren aus der Zeit von 1848 bis 1866 und von 1873 bis jetzt* (Berlijn 1884) 5-7. Zie ook Dagmar Bussiek, *'Mit Gott für König und Vaterland!' Die Neue Preußische Zeitung (Kreuzzeitung) 1848-1892* (Münster 2002).

158 Von Gerlach schreef later dat de ideeën van de Duitse republikeinen 'kurzweg in der Guillotine bestünden'; voorpagina van de *Kreuzzeitung* 78 (3-4-1849). Ook veel liberalen associeerden republikeinen met bloeddorst; Ruttmann, *Wunschbild, Schreckbild, Trugbild*, 211.

159 Joseph de Maistre: 'Nous ne voulons pas la contrerévolution, mais le contraire de la révolution.' Geciteerd door Hermann Beck, 'Conservatives and the social question in nineteenth-century Prussia', in: Jones en Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance*, 61-94.

160 Zie Jones en Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance*.

161 Bussiek, *'Mit Gott für König und Vaterland!'*, 55.

162 De redactie van het *Wochenblatt* kwam vaak samen in de woning van één van hen, Graf Carl von Voss-Buch, waardoor de bijeenkomsten de bijnaam 'Club von der Wilhelmstrasse' kregen. Hermann Beck, *The origins of the authoritarian welfare state in Prussia. Conservatives, bureaucracy, and the social question, 1815-1870* (Ann Arbor (MI) 2000) 33-61.

163 Beck, 'Conservatives and the social question', 61-74; Talmon, *Political messianism*, 295-314.

164 Josef Maria von Radowitz was voorstander van ingrijpen door een gecentraliseerde staat en Victor Aimé Huber vond het wenselijk dat proletarische individuen en families zich zouden verenigen en organiseren (*Assoziation*), om het pauperisme aan te pakken. Beck, 'Conservatives and the social question', 65, 83.

165 Zoals opgemerkt door de conservatieve organisator Ernst Ludwig von Gerlach, in zijn *Aufzeichnungen* I, 247; geciteerd door Wolfgang Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution in Preussen 1848/49. Die Konstituierung des Konservatismus als Partei* (Düsseldorf 1988) 11. Over de conservatieve pogingen om organisaties op te richten rondom de eerste Pruisische Landdag in 1847: ibidem, 55-56 en Schult, 'Partei wider Willen', 39-43.

166 Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 12-14.

167 'Je größer der verfassungsmäßige Anteil des Volkes an der Leitung der Regierungsangelegenheiten, desto notwendiger ist die Gruppierung der Staatsbürger nach politischen Richtungen, mit anderen Worten die *Organisation politischer Parteien*. Die Bildung einer Partei hat den Zweck, alle Anhänger einer allgemeingrundsätzlichen politischen Richtung zu gemeinsamen Wirken zu vereinigen und hierdurch dieser Richtung den Sieg über Abweichende zu verschaffen. Sie bedingt die *Unterordnung spezieller Meinungsschattierungen* unter allgemeine leitende Grundsätze, wodurch die Geltendmachung jener nicht ausgeschlossen, vielmehr nur dem Kampfe von *Fraktionen* innerhalb der Partei vorbehalten wird. Keine Staatsform, von der absoluten Monarchie bis zur Republik, schließt das Vorhandensein politischer Parteien aus, wenn sie ihnen auch nicht eine gleiche Geltung zugesteht; das *constitutionelle System* insbesondere ist aber von Parteikämpfen unzertrennlich und kann nur durch diese Leben gewinnen.' Von Gerlach, zoals geciteerd bij ibidem, 16.

168 Ibidem.

169 Aldus Hachtmann, *Berlin 1848*, 612.

170 Von Gerlach, zoals geciteerd door Bussiek, '*Mit Gott für König und Vaterland!*', 59.

171 William J. Orr, *The foundation of the Kreuzzeitung Party in Prussia, 1848-1850* (Madison (WI) 1971) 555; geciteerd bij Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 29.

172 'Mein Herz jubelt innerlich, daß wir nun zu der Zeitung auch den Verein haben – mit *einem* Worte, daß sich endlich die *Partei* organisiert. Das Ei war längst da, nun wird es auch bebrütet – hoffentlich fliegt ein junger Adler auf, der den Schlangen am Felsen die Köpfe zerhackt.' Brief (9-7-1848) van Heinrich Leo in Halle aan von Gerlach, *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund II*. Briefe/Denkschriften/Aufzeichnungen, 540.

173 David E. Barclay, 'The Court Camarilla and the Politics of Monarchical Restoration in Prussia, 1848-58', in: Jones en Retallack, *Between reform, reaction, and resistance*, 123-156.

174 Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 87-99; Hachtmann, *Berlin 1848*, 612.

175 Zie de open brief waarin de Verein für König und Vaterland de Maartrevolutie aanduidt als een samenzwering door Franse en Poolse revolutionairen. Het gevolg van de revolutie wordt afgeschilderd als dood, anarchie en moreel verval; de verworven vrijheden worden toegeschreven aan de vrijwillige concessies die de koning al aan de vooravond van de revolutie had gedaan. 'An die Provinzen' (8-7-1848), Friedländer Band 3, doc. 303.

176 Een alliantie onder een 'Banner der Konservativen' was het onderwerp van discussie in de *Kreuzzeitung* tussen Von Gerlach en Stahl in juli 1848. Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 98. Zie de parallel in beeldspraak met de vroege arbeidersbeweging, verwoord in de titel van het boek van Thomas Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*.

177 Konrad Canis, 'Verein für König und Vaterland 1848/49', in: Dieter Fricke ed., *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945* 2 (Berlijn (DDR) 1970) 730-734.

178 Gebaseerd op de gegevens van 78 personen; Hachtmann, *Berlin 1848*, 277.

179 Ibidem. Deze statistiek is niet volledig betrouwbaar, omdat Hachtmann slechts tien leden heeft getraceerd.

180 'Allgemeine Übersicht der Thätigkeit des Berliner Preußen-Vereins für constitutionelles Königthum; 21.5.1848 bis 18.7.1848'; Friedländer Band 3, doc. 385. Zie ook de affiches 'Volks-Justiz' en 'An das Volk!', gepubliceerd door de Preußenverein für konstitutionelles Königthum, ZLB1 resp. Mappe 3, docs. 224-345 (juni 1848) en Mappe 4, docs. 120-229 (juli 1848) (exacte nummers onbekend).

181 Friedländer Band 3, doc. 432.

182 Hachtmann, *Berlin 1848*, 606-607.

183 Obermann, *Flugblätter der Revolution*, 150-152.

184 Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 169.

185 Obermann, *Flugblätter der Revolution*, 150-152; Hachtmann, *Berlin 1848*, 287n., 607.

186 Deze variant van het conservatisme is wel *Reformkonservatismus* genoemd; Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1815-1845/49. Band II: Von der Reformära bis zur industriellen und politischen 'Deutschen Doppelrevolution'* (München 1987) 452.

187 *BZH* 199 (30-8-1848); Friedländer Band 4, doc. 66.

188 Dit vooral tot frustratie van de machtige adel in de landelijke provincie Pommeren. Zie Klaus Klatte, *Die Anfänge des Agrarkapitalismus und der preussische Konservatismus* (Hamburg 1974) 302ev.; Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 30.

189 *BZH* 199 (30-8-1848); Friedländer Band 4, doc. 66.

190 Konrad Canis, 'Verein zur Wahrung der Interessen des Grundbesitzes und des Wohlstandes aller Volksklassen 1848-1852', in: Dieter Fricke ed., *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945* 2 (Berlijn (DDR) 1970) 786-788; Hachtmann, *Berlin 1848*, 612-614.

191 *BZH* 199 (30-8-1848); Friedländer Band 4, doc. 66.

192 Canis, 'Verein zur Wahrung'; Hachtmann, *Berlin 1848*, 612-614.

193 'Man mag über politische Klubs denken wie man will, soviel ist gewiß, daß man auch hier den Feind auf seinem eigenen Felde bekämpfen muß, wenn man nicht zu Grunde gehen will. Es liegt eine wunderbare Kraft in der regel- und planmäßigen Tätigkeit einer Korporation. Sobald zwanzig, dreißig Gesinnungsgenossen zu regelmäßigen Zusammenkünften sich vereinigen, zu Beratungen, wie sie im Interesse ihrer Sache wirken können, und zu gemeinschaftlichem Auftreten vor dem Publikum, so gewinnen sie als Korporation eine Macht und eine Einfluß, welche sämtliche Einzelne als solche, und wären ihrer auch zehnmal mehr, nie gehabt haben würden... Das übrige in lauter Atome gespaltene Publikum hat auch, einer solchen Korporation gegenüber, weder Selbstbewußtsein noch Widerstandsbereitschaft. So kann eine kleine Minderzahl mit ihrer, der großen Menge völlig entgegengesetzten Überzeugung, diese dennoch beherrschen, wenn sie als Korporation, als politischer Club gegenübersteht.' Mijn cursief in vertaling. Gepubliceerd in de *Kreuzzeitung* (2-9-1848), ook geciteerd bij Schult, 'Partei wider Willen', 55; Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 87.

194 Bussiek, '*Mit Gott für König und Vaterland!*', 60.

195 'Zu dem "Verein für König und Vaterland" will ich beitragen, aber nicht in den Versammlungen erscheinen. Das kann ich nicht gut. Ich hoffe noch immer, wie denn das auch schon zum Theil geschehen ist, daß die äußeren Begebenheiten uns den Weg weisen werden, den wir zu gehen haben...' Brief (12-7-1848) van Leopold aan Ernst Ludwig von Gerlach, *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund II*, 545.

196 Bussiek, *Mit Gott für König und Vaterland!*, 60.

197 Brief (12-7-1848) van Leopold aan Ernst Ludwig von Gerlach, *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund II*, 545.

198 Hachtmann, *Berlin 1848*, 513, 830-832; Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*.

Een democratisch laboratorium

1 'Nicht mehr von Gottes Gnaden, / Soll Einer König sein; / Die Bauherr'n der Barrikaden / Setzen Könige ab und ein. // Sie litten großen Schaden, / An der Seine jüngst und Spree, / Es thaten die Barrikaden, / Den Könige dort gar weh.' Dit zijn de eerste twee strofen van het gedicht waarmee de Hamburgse journalist Schirges zijn verslag van zijn reis naar het revolutionaire Berlijn opende; Schirges, *Der Berliner Volks-Aufstand*.

2 Kennedy, *The Jacobin Clubs I*, 3-30, passim; Kennedy, *The Jacobin Clubs II*; Kennedy, *The Jacobin Clubs III*. Deze worsteling leefde ook onder de Nederlandse revolutionairen; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2005) 115-119.

3 Aldus Amann, *Revolution and mass democracy*, 37-39.

4 Rosanvallon, *Counter-democracy*, o.a. 12-18. Zie ook de 'monitory democracy' van Keane, *The life and death*, xxvii, 585ev.

5 Tenfelde stelt dat de tocquevilliaanse perceptie van verenigingen (*associations*) als 'consensus-building little republics' niet opgaat voor Duitsland in de negentiende eeuw. Het maatschappelijk middenveld bleef er ondergeschikt aan feodale tradities en speciale constitutionele systemen. Verenigingen verergerden de conflicten en verschillen juist. Klaus Tenfelde, 'Civil society and the middle classes in nineteenth-century Germany', in: Bermeo en Nord eds., *Civil society before democracy*, 83-108, aldaar 102-103.

6 Treffend is de flyer 'Protest' van de Politische Club (15-4-1848), tegen de aanwezigheid van 6.000 soldaten in de stad. De boodschap aan de regering: 'Nur Vertrauen weckt Vertrauen!' Gevonden in GSPK XII. HA, IV. Ook hierover: Wolfram Siemann, 'Politische Vereine während der Revolution von 1848/49 in Berlin', in: Mieck, Möller en Voss eds., *Paris und Berlin*, 79-87.

7 Zie hierover Hubertus Büschel, *Untertanenliebe. Der Kult um deutsche Monarchen 1770-1830* (Göttingen 2006).

8 'Wer sich in Preußen auf Revolutionen einlassen will, muß sehr optimistisch, leichtsinnig oder sehr tapfer sein.' Th. Fontane, aldus geciteerd in de inleiding van Gerd Heinrich, bij Prittwitz, *Berlin 1848*, XV.

9 De clubs hadden niets (of niet direct) te maken met de 'Volksjustiz' op 9 juni tegen afgevaardigden en de Zeughaussturm op 14 juni; onafhankelijk van de clubs ontstond een 'vulgäre politische Erregung', ook in de vorm 'der harmloseren Straßendemokratie' in de zomer van 1848. 'Mit bizarrem

Humor in den wirren Debatten der Volksversammlungen bei den "Zelten", den Straßen-"Klubs", den humoristischen Plakaten, Straßenzeitungen und politische Witzblättern.' Griewank, *Vulgärer Radikalismus*, 28.

10 'In der ersten Zeit der revolutionären, siegenden Bewegung haben auch wir uns der Klubs, der Versammlungen unter freiem Himmel bedient, haben die Vereine organisiert und reorganisiert, und dennoch müssen wir uns offen gestehen, daß wir bis zum November wenig damit ausgerichtet haben, und daß uns erst die Verfolgungen der Regierungen, ihre drakonischen Gesetze gegen die Vereine, belehrten, welch eine gewaltige Macht in ihnen liege.' Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs* 11, 47.

11 Dinocourt, *De la nécessité*, 22.

12 Zie Joseph M. Bessette, 'Deliberative democracy: the majority principle in republican government', in: Robert Goldwin en William Shambra eds., *How democratic is the Constitution?* (Washington 1980) 102-116. Over de latere omgang met het ideaal van 'participatie zonder actie': Cossart, *Le meeting politique*, o.a. 45-82.

13 Dinocourt, *De la nécessité*, 23-24.

14 'ce qui convient à ses intérêt et à sa gloire'; ibidem, 28. Tegenwoordig omarmen innovatoren dit idee als de *wisdom of the crowds*.

15 'Sans les clubs, je le répète, pas de vraie liberté ; avec eux, point de despotisme possible'; ibidem, 33.

16 Het essay is ook niet aangetroffen in de uitgebreide archieven van de Club des Clubs, in AN C//933 tot en met 942. Zelfs ontbreekt van Dinocourt elk spoor in Amann, *Revolution and mass democracy* en in Lucas, *Les clubs*.

17 'Die Klubrevolutionäre waren ohne ernsthafte Organisationsgabe, die Bevölkerung war politisch gedankenarm, kleinlich beschränkt und rückständig geblieben; die demokratische Idee war hier ein überhitztes Vereinsthema allzuvieler, zum großen Teile Sport politisierender Literaten, Schreckgespenst oder Reizmittel in der Bürgerschaft, Spielzeug halbhumoristischer Volkstypen, Tummelplatz für die plötzlich befreite und gefeierte Straße der Raufbolde, Arbeitslosen und Halbstarken. Die demokratischen Vereine und Zussamenrottungen konnten nur bramarbasieren, protestieren, revolutionieren.' Aldus de Duitse historicus Karl Griewank over Berlijn 1848 in zijn studie uit 1923, Griewank, *Vulgärer Radikalismus*, 37.

18 Julius Minding, 'Völkerfrühling' (gedicht uit 1848). Zie ook het artikel van Rudolf Jaworski, 'Völkerfrühling 1848', in: Langewiesche ed., *Demokratiebewegung und Revolution*, 36-51.

19 Zie Alexander Büchner, *Das 'tolle' Jahr. Vor, während und nach 1848. Erinnerungen* (Gießen 1900); Ernst Schmitt, *Das tolle Jahr. Ein Roman aus der Revolutionszeit 1848* (Jena 1927).

20 Zolberg, 'Moments of madness'.

21 Bijv. Amann, *Revolution and mass democracy*, 124, 331.

22 Zie Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.

23 Dit is tevens de invalshoek van Sperber, *The European revolutions*.

24 Zo hield de Britse regering voornamelijk de Club Blanqui nauwlettend in de gaten uit angst dat haar radicalisme zou overslaan op Britse revolutionairen. Normanby, *A year of revolution*, 294, 300-301, 358. De Britse ambassadeur Normanby bezag volgens zijn dagboek het radicalisme van Blanqui c.s. ('the

most violent club in Paris') met afgrijzen, maar veronderstelde dat voor een herstel van de politieke stabiliteit in Frankrijk blijkbaar eerst de totale chaos nodig was waar Blanqui op aankoerste.

25 Tocqueville, aldus Haine, *The world of the Paris café*, 10. Dat de clubs de Assemblée Nationale zouden domineren of zelfs opheffen was ook de angst van conservatieven zoals Charles de Rémusat en reden genoeg om de clubs te verbieden: Price, *1848 in France*, 98.

26 Zie Parssinen, 'Association, convention and anti-parliament'. De dreiging die in mei en juni 1848 uitging van de clubs blijkt ook in diverse brieven van bezorgde burgers, die hun eerdere ervaringen met de clubs (en vooral met gewelddadige en terroristische excessen in clubvergaderingen) opstuurden naar de parlementaire enquêtecommissie van de Assemblée Nationale die de mei- en juniopstanden onderzocht; zie AN C//933, onder andere doc. 2623 (een brief van ene Baudry van 2 juli over een vergadering van de Club des Droits de l'Homme op 13 april).

27 Hierin ligt een extra verklaring voor de terughoudendheid in Frankrijk om politieke organisaties op te richten. Daarover: Nicolas Roussellier, 'Brilliant failure. Political parties under the republican era in France (1870-1914)', in: Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.

28 Wolff, *Berliner Revolutions-Chronik* 1, 346.

29 Morris, 'Clubs, societies and associations', 416-417.

30 Omdat de vraag 'who is in charge?' altijd ter discussie staat in verenigingen, zijn zij het 'key trajectory of disaggregation' en zijn er altijd variaties, de 'democratic ecology of associations': Warren, *Democracy and association*, 8 en 12.

31 Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*, 26.

32 Zoals Tocqueville en zijn ideeën over democratie en verenigingen (in *Democratie in Amerika*) zijn geïnterpreteerd door Hoffmann, *Geselligkeit und Demokratie*, 7-19.

33 Vgl. de indeling in vijf 'partijen' die zich in 1848 ontwikkelden, beschreven door Dieter Langewiesche, 'Die deutsche Revolution von 1848/49 und die vorrevolutionäre Gesellschaft: Forschungsstand und Forschungsperspektiven', in: *Archive für Sozialgeschichte* (1981) 458-498, aldaar 470.

34 Zie hierover Bernard Rulof, 'The affair' en 'Wine, friends and royalist popular politics'.

35 Hubertus Fischer, 'Konservatismus von unten. Wahlen im ländlichen Preußen 1849/52 – Organisation, Agitation, Manipulation', in: Dirk Stegmann e.a. eds., *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Bonn 1983) 69-127; Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution*. De *Kreuzzeitung* bleef zelfs nog tot 1939 bestaan als belangrijk conservatief medium.

36 Sperber, *The European revolutions*, 169.

37 Ibidem. Over het falen van het Franse republicanisme in 1848: Fasel, 'The wrong revolution'.

38 Zie hierover het artikel van Nicolas Roussellier, 'Brilliant failure. Political parties under the republican era in France (1870-1914)', in: Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.

39 'Natürlich fielen in der Embryo-Periode des Klubwesens die verschiedenen Parteien zusammen, man kannte noch keine Scheidung und Trennung und

aus einer Versammlung [Hotel de Russie] gingen strahlenförmig der Träger des Radikalismus, der politische Klub und der der konservative Partei, der konstitutionelle, hervor. Von beiden zweigten sich nach und nach wieder einzelne Vereine nach verschiedenen Richtungen hin ab, in denen die Ansichten des Mutterklubs ihren feineren Nuancen nach vertreten wurden.' Börner, *Erinnerungen eines Revolutionärs* 11, 47-48.

40 Over deze partijvorming (in heel Duitsland), zie Wettengel, 'Parteibildung in Deutschland', 703-722, passim.

41 Sperber, *The European revolutions*, 169, 200-202.

42 Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 296.

43 Geerten Waling, 'Organizing in a moment of madness. Political meetings and clubs in 1848', in: Janse en Te Velde, *Organizing democracy*.

Epiloog

1 In de definitie van een democratie bij Fukuyama: 'the state, the rule of law, accountable government'; Francis Fukuyama, *The origins of political order. From prehuman times to the French Revolution* (New York 2012) 16.

2 Robert Dahl noemde als de drie 'essentiële voorwaarden' voor een democratie: de controle over leger en politie door verkozen bewindslieden, een democratisch geloof en politieke cultuur, en het ontbreken van een sterke buitenlandse, democratievijandige macht. Dahl, *On democracy*, 147.

3 Over het belang van de bredere 'freedom of public opinion': Manin, *The principles*, 167-175. Over Parijs en Berlijn in 1848: Ursula E. Koch, 'La presse et son public à Paris et à Berlin (1848/49). Une étude exploratoire', in: Mieck, Möller en Voss eds., *Paris und Berlin*, 19-78.

4 Een standaardwerk is John Keane, *Democracy and civil society* (Londen en New York 1988). Ook historici zijn door het thema gefascineerd geraakt: Philip G. Nord, *The republican moment. Struggles for democracy in nineteenth-century France* (Cambridge (MA) 1995) 1-14; Bermeo en Nord eds., *Civil society before democracy*.

5 Gellner, *Conditions of liberty*.

6 Ibidem, o.a. 97.

7 Een uitgebreide uitwerking van de democratische functies van verenigingen is Warren, *Democracy and association*.

8 Manin, *The principles*, 204-205.

9 Zie hierover Maartje Janse, 'Op de grens tussen staat en civil society. Samenwerking tussen hervormers en politici, 1840-1880', *De Negentiende Eeuw* vol. 35, nr. 4 (2011) 169-187; Bermeo en Nord eds., *Civil society before democracy*, 237-260.

10 J.A.W. Gunn, *When the French tried to be British. Party, opposition, and the quest for civil disagreement, 1814-1848* (Montreal & Kingston 2009).

11 Zie resp. Alexis de Tocqueville, *Over de democratie in Amerika* (orig. 1835 en 1840; Rotterdam 2011); Tocqueville, *Herinneringen*. Zie ook: Warren, *Democracy and association*, 29-31.

12 Craig Calhoun, 'Civil society and the public sphere', in: Michael Edwards ed., *The Oxford handbook of civil society* (Oxford en New York 2011) 311-323.

13 Ulrike Spree, 'Der "Bürger" in der Sprache der Revolution', in: Mieck, Möller en Voss eds., *Paris und Berlin*, 89-106.

14 Zie het hoofdstuk 'Modular man is a nationalist', in: Gellner, *Conditions of liberty*, 103-112.

15 De Leidse rechtsfilosoof Bastiaan Rijpkema noemt dit 'politieke concurrentie' – een principe dat, samen met politieke evaluatie (verkiezingen) en vrije meningsuiting, behoort tot de essentie van de democratie; Rijpkema, *Weerbare democratie*, o.a. 210.

16 Sperber, *The European revolutions*, 172.

17 Ook de wetten van voor 1848, die politieke vereniging verboden, stimuleerden al een 'Kryptopolitisierung ursprünglich unpolitischer Vereine', zoals turn- en zangverenigingen, maar ook *Germanistentage* en *Burschenschaften* werden al een ventiel voor politieke 'Gestaltungswill' van de gegoede burgerij; Langewiesche, 'Die Anfänge der deutschen Parteien', 328.

18 Zie hierover Bernard Rulof, 'The affair' en 'Wine, friends and royalist popular politics'. Jeremy Popkin benadrukt dat ook de conservatieven in Lyon in 1848 hadden geleerd om de 'press and mass politics' in te zetten in hun campagne; Popkin, 'Press and elections', 107-108.

19 Dit schrijft Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 5, passim. En Dieter Langewiesche waagde zich zelfs aan een teleologische analyse van de 'kryptopolitisierte' verenigingen die al ontstonden in het decennium voorafgaand aan 1848 en die worden begrepen als 'Vorstufen zu organisierten Parteien', want zij schiepen een 'eine zwar verbandsinterne, private Öffentlichkeit, die aber auf die Politik zurückwirkte und den Politisierungsprozeß vorantrieb, der in den 1840er Jahren unverkennbar zunahm.' Langewiesche, 'Die Anfänge der deutschen Parteien', 328. Vergelijkbaar is Hardtwig, 'Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen', 34-39.

20 Sperber, *The European revolutions*, 169.

21 Boldt, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens*, 5, passim.

22 De Haan en Te Velde schrijven hierover ('Vormen van politiek', 183): 'De groei van goed georganiseerde politieke partijen sprak niet vanzelf maar veronderstelde een ingrijpende verandering van de liberale openbaarheid. Het abstracte beroep op het algemeen belang maakte plaats voor een politiek waarin ruimte was voor passie en identiteit.' De auteurs plaatsen deze transitie voor de Nederlandse politiek rond 1880. Nederland was in dit opzicht nogal laat, in dit boek blijkt dat de politieke cultuur in Parijs en Berlijn in de revoluties van 1848 al een dergelijke transitie doormaakte, terwijl dat in Groot-Brittannië al voor 1848 in gang was gezet.

23 Over de strijd om representatie en burgerschap, inherent aan de 'belofte' van 1848, zie de recente Franse studie: Hayat, *1848*.

24 De innovatie van communicatiemiddelen heeft deze interactie alleen maar gemakkelijker en urgenter gemaakt, zie Rosanvallon, *Democratic legitimacy*, 215-217.

25 Louis-Napoléon Bonaparte, *De l'extinction du paupérisme* (1844).

26 'Gouverner, ce n'est plus dominer les peuples par la force et la violence ; c'est les conduire vers un meilleur avenir, en faisant appel à leur raison et à leur cœur.' Ibidem.

27 Meer hierover bij Paolo Pombeni, 'Typologie des populismes en Europe (19e-20e siècles)', *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* (1997) 48-76, aldaar 55-58.

28 Lucas, *Les clubs*, 19-20, 73-79.

29 Pombeni, 'Typologie des populismes', 58. Rosanvallon schaart het bonapartisme onder een nieuwe 'onliberaal-democratische' theorie, die hij het *césarisme* noemt; Rosanvallon, *La démocratie inachevée*, 183-221.
30 Pombeni, 'Typologie des populismes', 58. Speciaal hierover Lothar Gall, 'Bismarck und der Bonapartismus', *Historische Zeitschrift* (1976) 618-637.
31 Herfried Münkler, *Populismus in Deutschland. Eine Geschichte seiner Mentalitäten, Mythen und Symbole* (s.l. 2012) 41. Zie ook hierover Pombeni, 'Typologie des populismes', 58-60; Lothar Gall, *Bismarck. Der weiße Revolutionär* (Frankfurt am Main 1980). Over de Duitse eenwording en de transformerende rol van organisaties en elites daarbij, lees Biefang, *Politisches Bürgertum*.
32 Christoph Nonn, *Bismarck. Ein Preuße und sein Jahrhundert* (München 2015) o.a. 359.
33 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 249-250.
34 Gall, 'Bismarck und der Bonapartismus', 627n, passim.
35 Aldus Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 251-252. Wel keerde Kuyper zich nadrukkelijk af van het revolutionaire idee van de volkssoevereiniteit.
36 Rosanvallon, *Democratic legitimacy*, 1-5.
37 Zie bijvoorbeeld: Rosanvallon, *La démocratie inachevée*. Over de ontwikkeling van de 'age of democracy', die al eerder zou zijn begonnen, toen door middel van een 'growing space for public debate, a greater appreciation of public opinion and more powerful parliaments, ordinary people began to speak out and to organize themselves', zie de bundel van Joost Augusteijn, Patrick Dassen en Maartje Janse eds., *Political religion beyond totalitarianism. The sacralization of politics in the age of democracy* (Basingstoke 2013) 1.
38 Zolberg, 'Moments of madness'.
39 Giovanni Capoccia en R. Daniel Kelemen, 'The study of critical junctures. Theory, narrative, and counterfactuals in historical institutionalism', *World politics* vol. 59, nr. 3 (2007) 341-369.
40 Over deze en andere verklaringen: Horst Lademacher, 'Niederlande und Belgien. Bemerkungen zu den Ursachen revolutionärer Abstinenz', in: Dowe, Haupt en Langewiesche eds., *Europa 1848*, 351-387.
41 Over de 'tradities, praktijken en ideeën' die in deze en andere Noord-Europese landen de ontwikkeling van democratieën mogelijk maakten, zie Dahl, *On democracy*, 17-21.
42 Aldus Johan Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (Haarlem 1941). Zie ook Coos Huijsen en Geerten Waling, *De geboortepapieren van Nederland* (Amsterdam 2014) 182; Wijnand Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988); Van Sas, *De metamorfose van Nederland*.
43 Koning Willem II stond zelfs handenschuddend met de felste radicalen op straat in Den Haag; Van Zanten, *Koning Willem II, 1792-1849*, 540. Verklaringen die verder teruggaan in de geschiedenis en die betrekking hebben op de ontwikkeling van het Noordzeegebied zijn te vinden in een studie als Michael Pye, *Aan de rand van de wereld. Hoe de Noordzee ons vormde* (Antwerpen 2014).

Archieven

Achter de archiefnamen staan de afkortingen waarmee ze in de noten zijn aangeduid.

Amsterdam

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis	IISG

Berlijn

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (Dalem)	GSPK
Landesarchiv Berlin, Sammlung 1848 (F Rep 310)	LA F Rep 310
Zentral- und Landesbibliothek Berlin, Zentrum für Berlinstudien (ZLB):	
– Friedländer Sammlung (Universiteitsbibliotheek Łódź) Band 2-5	
Friedländer Sammlung 1848 (microfilm, uit de voormalige Oost-Duitse Berliner Staatsbibliothek)	ZLB 1
– Sammlung 1848 (microfilm, uit de voormalige West-Duitse Amerika-Gedenkbibliothek)	ZLB 2

Parijs

Archives de Paris	AdP
Archives de la Préfecture de Police de Paris	APP
Archives Nationales	AN
Bibliothèque Historique de la Ville de Paris	BHVP
Bibliothèque Nationale de France	BNF
Cabinet des Estampes, Musée Carnavelet	
Centre de Recherche sur l'Histoire du XIX Siècle, Sorbonne	

Gedigitaliseerde bronnen

- archive.org
- 'Archives Unbound: Newspapers of the French Revolution 1848' (British Library Newspaper Library, Colindale, Londen; gale.cengage.co.uk)
- europeana.eu (Friedländer Sammlung)
- digital.zlb.de (LA Sammlung 1848, F Rep 310)
- gallica.bnf.fr
- Friedländer Sammlung en Sammlung 1848 (F Rep 310) zijn gedigitaliseerd en (deels) online beschikbaar

Literatuur

1848. Volksversammlungen in den Zelten. Kinderstube der Demokratie, (Berlijn: Förderverein des Heimatmuseums Tiergarten 1998).

Abensour, Miguel, *Democracy against the state. Marx and the Machiavellian moment* (Cambridge; orig. 1997; 2011).
Agulhon, Maurice, *Les quarante-huitards* (Parijs 1975).
—, *Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité*. Cahiers des annales (Parijs 1977).
—, *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880* (Parijs 1979).
—, *The Republican experiment, 1848-1852* (Cambridge, New York en Parijs 1983).
Aken, N.A.M. van, *Verboden vereenigingen* (Leiden 1895).
Amann, Peter H., 'A French Revolutionary Club in 1848. The Societé Démocratique Centrale' (proefschrift University of Chicago 1958).
—, 'A "Journée" in the making: May 15, 1848', *The Journal of Modern History* 42 (1970) 42-69.
—, *Revolution and mass democracy. The Paris club movement in 1848* (Princeton (NJ) 1975).
Augusteijn, Joost, Patrick Dassen en Maartje Janse eds., *Political religion beyond totalitarianism. The sacralization of politics in the age of democracy* (Basingstoke 2013).

Baker e.a., eds., *The French Revolution and the creation of modern political culture* 3 (Oxford 1987).
Barclay, David E., 'Political trends and movements, 1830-1850. The Vormärz and the revolutions of 1848-1849', in: Jonathan Sperber ed., *Germany 1800-1870* (Oxford 2004) 46-68.
Beck, Colin. J., *Radicals, revolutionaries, and terrorists* (Cambridge 2015).
Beck, Hermann, 'Conservatives and the social question in nineteenth-century Prussia', in: Larry Eugene Jones en James Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance. Studies in the history of German conservatism from 1789 to 1945* (Providence (RI) en Oxford 1993) 61-94.
—, *The origins of the authoritarian welfare state in Prussia. Conservatives, bureaucracy, and the social question, 1815-1870* (Ann Arbor (MI) 2000).
Benda, Ernst, 'In Berlin ist Revolution - Erinnerungen eines Berliners an 1848', *Der Bär von Berlin* (1988) 23-36.
Berdahl, Robert M., *The politics of the Prussian nobility. The development of a conservative ideology 1770-1848* (Princeton (NJ) 1988).
Berenson, Edward, 'Organisation und "Modernisierung" in den Revolutionen von 1848', in: Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt en Dieter Langewiesche eds., *Europa 1848. Revolution und Reform* (Bonn 1998) 739-769.
Berger, Helge en Mark Spoerer, 'Economic crises and the European revolutions of 1848', *The Journal of Economic History* vol. 61, nr. 2 (2001) 293-362.
Bermeo, Nancy Gina en Philip G. Nord eds., *Civil society before democracy. Lessons from nineteenth-century Europe* (Lanham (MD) 2000).

Bessette, Joseph M., 'Deliberative democracy: the majority principle in republican government', in: Robert Goldwin en William Shambra eds., *How democratic is the Constitution?* (Washington 1980) 102-116.

Biefang, Andreas, *Politisches Bürgertum in Deutschland, 1857-1868. Nationale Organisationen und Eliten* (Düsseldorf 1994).

Bleiber, Helmut, Walter Schmidt en Susanne Schötz eds., *Akteure eines Umbruchs: Männer und Frauen der Revolution von 1848/49*, twee delen (Berlijn 2003).

Bleiber, Helmut, Walter Schmidt en Rolf Weber eds., *Männer der Revolution von 1848* 11 (Berlijn (DDR) 1987).

Blos, Wilhelm, *Die Deutsche Revolution. Geschichte der deutschen Bewegung von 1848 und 1849* (Stuttgart 1893).

Boldt, Werner, *Die Anfänge des deutschen Parteiwesens. Fraktionen, politische Vereine und Parteien in der Revolution 1848. Darstellung und Dokumentation* (Paderborn 1971).

—, *Die württembergischen Volksvereine von 1848 bis 1852* (Stuttgart 1970).

Bonaparte, Louis-Napoléon, *De l'extinction du paupérisme* (1844).

Börner, Paul, *Erinnerungen eines Revolutionärs. Skizzen aus dem Jahre 1848* (Leipzig 1920).

Bouton, Victor, *La Patrie en danger au 25 Février 1848. Conspiration du drapeau rouge* (Parijs 1850).

— ed., *Les affiches rouges. Reproduction exacte et histoire critique de toutes les affiches ultra-républicaines placardées sur les murs de Paris depuis le 24 février 1848* (Parijs 1851).

Brophy, James M., *Popular culture and the public sphere in the Rhineland, 1800-1850* (Cambridge 2007).

Büchner, Alexander, *Das "tolle" Jahr. Vor, während und nach 1848. Erinnerungen* (Gießen 1900).

Budge, Ian, 'Direct democracy', in: Paul A.B. Clarke en Joe Foweraker eds., *Encyclopedia of political thought* (Londen en New York 2001) 224-227.

Büschel, Hubertus, *Untertanenliebe. Der Kult um deutsche Monarchen 1770-1830* (Göttingen 2006).

Bussiek, Dagmar, *'Mit Gott für König und Vaterland!' Die Neue Preußische Zeitung (Kreuzzeitung) 1848-1892* (Münster 2002).

Calhoun, Craig, 'Civil society and the public sphere', in: Michael Edwards ed., *The Oxford handbook of civil society* (Oxford en New York 2011) 311-323.

Camp, Maxime du, *Souvenirs de l'année 1848* (Parijs 1876).

Canis, Konrad, 'Verein für König und Vaterland 1848/49', in: Dieter Fricke ed., *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945* 2 (Berlijn (DDR) 1970) 730-734.

—, 'Verein zur Wahrung der Interessen des Grundbesitzes und des Wohlstandes aller Volksklassen 1848-1852', in: Dieter Fricke ed., *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945* 2 (Berlijn (DDR) 1970) 786-788.

Capoccia, Giovanni en R. Daniel Kelemen, 'The study of critical junctures. Theory, narrative, and counterfactuals in historical institutionalism', *World politics* vol. 59, nr. 3 (2007) 341-369.

Castille, Hippolyte, *Histoire de la Seconde République française* II (Parijs 1855).
Chénier, Marie-Joseph, *Œuvres de M.J. Chènier* V (Parijs 1826).
Clark, Christopher M., 'The politics of revival: pietists, aristocrats, and the state church in early nineteenth-century Prussia', in: Larry Eugene Jones en James Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance. Studies in the history of German conservatism from 1789 to 1945* (Providence (RI) en Oxford 1993) 31-60.
Clark, Peter, *British clubs and societies 1580-1800. The origins of an associational world* (Oxford 2000).
Cochut, André, *Les associations ouvrières. Histoire et théorie des tentatives de réorganisation industrielle opérées depuis la révolution de 1848* (Parijs 1851).
Corti, Egon Caesar Conte, *Geschichte des Rauchens. 'Die trockene Trunkenheit'* (Frankfurt am Main 1986).
Cossart, Paula, *Le meeting politique. De la délibération à la manifestation (1868-1939)* (Rennes 2010).
Coutant, Arnaud, *1848. Quand la République combattait la démocratie* (Parijs 2009).
Crémieux, Albert, *La Révolution de février. Étude critique sur les journées des 21, 22, 23 et 24 février 1848* (Parijs 1912).

Dahl, Robert A., *On democracy* (New Haven en Londen 1998).
Dann, Otto, 'Vereinsbildung in Deutschland in historischer Perspektive', in: Heinrich Best ed., *Vereine in Deutschland. Vom Geheimbund zur freien gesellschaftlichen Organisation* (Bonn 1993) 119-142.
Davis Randers-Pehrson, Justine, *Germans and the Revolution of 1848-1849* (New York 2001).
Delvau, Alfred ed., *Les murailles révolutionnaires. Collection complète des professions de foi, affiches décrets, bulletins de la République, fac-simile de signatures* (Parijs 1852).
Deneckere, Gita, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen 1997).
Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialen I (Berlijn 1970).
Dinocourt, Théophile, *De la nécessité de former des clubs* (orig. 1830; Parijs 1848).
Dorpalen, Andreas, *German history in marxist perspective. The East German approach* (Detroit (MI) 1985).
Dowe, Dieter, Heinz-Gerhard Haupt en Dieter Langewiesche eds., *Europa 1848. Revolution und Reform* (Bonn 1998).
Dowe, Dieter en Toni Offermann eds., *Deutsche Handwerker- und Arbeiterkongresse, 1848-1852* (Berlijn en Bonn 1983).

Essbach, Wolfgang, *Die Junghegelianer. Soziologie einer Intellektuellengruppe* (München 1988).
Everard, Myriam en Mieke Aerts, 'De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip', in: Kloek en Tilmans eds., *Burger*, 173-229.

Fasel, George W., 'The French election of April 23, 1848: Suggestions for a revision', *French Historical Studies* vol. 5, nr. 3 (1968) 285-298.
—, 'The wrong revolution. French republicanism in 1848', *French Historical Studies* vol. 8, nr. 4 (1974) 654-677.
Fischer, Hubertus, 'Konservatismus von unten. Wahlen im ländlichen Preußen 1849/52 - Organisation, Agitation, Manipulation', in: Dirk Stegmann e.a. eds., *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Bonn 1983) 69-127.

Foley, Susan K., *Women in France since 1789. The meanings of difference* (New York 2004).
Fontane, Theodor, *Von Zwanzig bis Dreißig* (1898).
—, *Werke, Schriften und Briefe* VI (München 1995).
Fortescue, William, *France and 1848. The end of monarchy* (Londen en New York 2005).
François, Etienne ed., *Sociabilité et société bourgeoise en France en Allemagne et en Suisse, 1750-1850* (Parijs 1986).
Fukuyama, Francis, *The origins of political order. From prehuman times to the French Revolution* (New York 2012).
Furet, François, *La révolution, 1770-1880. De Turgot à Jules Ferry* (Parijs 1988).

Gallaher, John G., *The students of Paris and the Revolution of 1848* (Carbondale (IL) 1980).
Gall, Lothar, 'Bismarck und der Bonapartismus', *Historische Zeitschrift* (1976) 618-637.
—, *Bismarck. Der weiße Revolutionär* (Frankfurt am Main 1980).
Garnier-Pagès, Louis-Antoine, *Histoire de la Révolution de 1848*. Band I-VIII (Parijs 1862-1870).
Gebhardt, Hartwig, *Revolution und liberale Bewegung. Die nationale Organisation der konstitutionellen Partei in Deutschland 1848/49* (Bremen 1974).
Geiger, Ruth-Esther, *Zeitschriften 1848 in Berlin. Die Zeitschrift als Medium bürgerlicher Öffentlichkeit und ihr erweiterter Funktionszusammenhang in den Berliner Revolutionsmonaten von 1848* (Hamburg 1977).
Gellner, Ernest, *Conditions of liberty. Civil society and its rivals* (Londen 1994).
Gerlach, Ernst Ludwig von, *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund* Band II. Briefe/Denkschriften/Aufzeichnungen (Göttingen 1970).
Giele, Jacques, *De pen in aanslag. 1848, het revolutiejaar in Nederland. Lilliputters, fysiologieën, het Dam-oproer en de nacht dat koning Willem II liberaal werd* (Purmerend 1998).
Gilmore, Jeanne, *La République clandestine, 1818-1848* (Aubier 1997).
Glass, Michael R. en Rueben Rose-Redwoord eds., *Performativity, politics, and the production of social space* (New York 2014).
Godechot, Jacques, *La presse ouvrière, 1819-1850, Angleterre, Etats-Unis, France, Belgique, Italie, Allemagne, Tchécoslovaquie, Hongrie* (Buressur-Yvette 1966).
Gosselin, Ronald, *Les almanachs républicains. Traditions révolutionnaires et culture politique des masses populaires de Paris, 1840-1851* (Parijs en Sainte-Foy 1992).
Gossez, R., *Les ouvriers de Paris.1: L'organisation, 1848-1851* (Parijs 1967).
Gould, Roger V., *Insurgent identities. Class, community, and protest in Paris from 1848 to the Commune* (Chicago (IL) 1995).
Gretton, Thomas, 'La politique dans le roman historique des années 1820-1840: l'exemple de Théophile Dinocourt', *Revue d'histoire littéraire de la France* vol. 75, nr. 2-3 (1975) 373-388.
Griewank, Karl, *Vulgärer Radikalismus und demokratische Bewegung in Berlin 1842-1848* (1923).
Gunn, J.A.W., *When the French tried to be British. Party, opposition, and the quest for civil disagreement, 1814-1848* (Montreal & Kingston 2009).

Haan, Ido de, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw', in: Kloek en Tilmans eds., *Burger*, 231-275.

Haan, Ido de en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111, nr. 2 (1996) 167-200.

Habedank, Heinz e.a., eds., *Geschichte der revolutionären Berliner Arbeiterbewegung. 1. Von den Anfängen bis 1917* (Berlijn (DDR) 1987).

Habermas, Jürgen, *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society* (orig. 1962; Cambridge (MA) 1989).

Hachtmann, Rüdiger, *Berlin 1848. Eine Politik- und Gesellschaftsgeschichte der Revolution* (Bonn 1997).

Hahn, Hans J., *The 1848 revolutions in German-speaking Europe* (New York 2014).

Haine, W. Scott, *The world of the Paris café. Sociability among the French working class, 1789-1914* (Baltimore (MD) en Londen 1996).

Hardtwig, Wolfgang, 'Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des Vereinswesens in Deutschland 1789-1848', in: Otto Dann ed., *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland* (München 1984) 11-50.

—, 'Verein', in: Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck eds., *Geschichtliche Grundbegriffe* 6 (Stuttgart 1990) 789-829.

Harrison, Carol E., *The bourgeois citizen in nineteenth-century France. Gender, sociability, and the uses of emulation* (Oxford 1999).

Harsin, Jill, *Barricades. The war of the streets in revolutionary Paris, 1830-1848* (New York 2002).

Haubtmann, Pierre, *Carnets de Pierre-Joseph Proudhon* 111 (Parijs 1968).

Hayat, Samuel, *1848. Quand la République était révolutionnaire* (Parijs 2014).

Hincker, Louis, *Citoyens-combattants à Paris, 1848-1851* (Villeneuve d'Ascq 2008).

Hobsbawm, Eric, *The age of revolution. Europe 1789-1848* (Londen 1962).

Hodde, Lucien de la, *Histoire des sociétés secrètes et du parti républicain de 1830 à 1848* (Parijs 1850).

Hoffer, Eric, *The true believer. Thoughts on the nature of mass movements* (New York; orig. 1951, 2010).

Hoffmann, Stefan-Ludwig, *Die Politik der Geselligkeit. Freimaurerlogen in der deutschen Bürgergesellschaft, 1840-1918* (Göttingen 2000).

—, *Geselligkeit und Demokratie. Vereine und zivile Gesellschaft im transnationalen Vergleich 1750-1914* (Göttingen 2003).

—, *Civil society, 1750-1914* (Basingstoke en New York 2006).

Höfler, Manfred, *Dictionnaire des anglicismes* (Parijs 1982).

Hollis, Patricia ed., *Pressure from without in early Victorian England* (New York 1974).

Hoppe, Julius, 'Aufforderung zur Bildung eines politischen Klubs (23-3-1848)', Friedländer, Band 1, doc. 397.

Houkes, Annemarie en Maartje Janse, 'Foreign examples as eye openers and justification. The transfer of the Anti-Corn Law League and the anti-prostitution movement to the Netherlands', *European Review of History* vol. 12, nr. 2 (2005) 321-344.

Huard, Raymond, *Le suffrage universel en France. 1848-1946* (Parijs 1991).

Huijsen, Coos en Geerten Waling, *De geboortepapieren van Nederland* (Amsterdam 2014).

Hundt, Martin ed., *Bund der Kommunisten, 1836-1852* (Berlijn (DDR) 1988).

Ihl, Olivier, 'L'urne et le fusil. Sur les violences électorales lors du scrutin du 23 avril 1848', *Revue française de science politique* vol. 60, nr. 1 (2010) 9-35.
—, 'Un autel démocratique: l'urne électorale', in: Vincent Villette ed., *Les Français et le vote depuis 1789*. 11e Colloque historique des bords de Marne (Le Perreux-sur-Marne 2013) 109-126.
Illner, Eberhard, *Bürgerliche Organisierung in Elberfeld 1775-1850* (Neustadt an der Aisch 1982).
Innes, Joanna en Mark Philp eds., *Re-imagining democracy in the age of revolutions. America, France, Britain, Ireland 1750-1850* (Oxford 2013).

Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).
—, 'Op de grens tussen staat en civil society. Samenwerking tussen hervormers en politici, 1840-1880', *De Negentiende Eeuw* vol. 35, nr. 4 (2011) 169-187.
Janse, Maartje en Henk te Velde eds., *Organizing democracy. Reflections on the rise of political organizations in the nineteenth century* (te verschijnen: Basingstoke 2016).
Jephson, Henry, *The platform. Its rise and progress* (Londen 1892).
Jessen, Hans ed., *Die Deutsche Revolution 1848/49 in Augenzeugenberichten* (München 1973).
Jones, Larry Eugene en James Retallack eds., *Between reform, reaction, and resistance. Studies in the history of German conservatism from 1789 to 1945* (Providence (RI) en Oxford 1993).
Jordan, Erich, *Die Entstehung der konservativen Partei und die preußischen Agrarverhältnisse von 1848* (München en Leipzig 1914).
Jørgensen, Claus Møller, 'Transurban interconnectivities. An essay on the interpretation of the revolutions of 1848', *European Review of History* vol. 19, nr. 2 (2012) 201-227.

Keane, John, *Democracy and civil society* (Londen en New York 1988).
—, *The life and death of democracy* (Londen 2009).
Kennedy, Michael L., *The Jacobin Clubs in the French Revolution I: the first years* (Princeton (NJ) 1982).
—, *The Jacobin Clubs in the French Revolution II: the middle years* (Princeton (NJ) 1988).
—, *The Jacobin Clubs in the French Revolution III: 1793-1795* (New York en Oxford 2000).
Klatte, Klaus, *Die Anfänge des Agrarkapitalismus und der preussische Konservatismus* (Hamburg 1974).
Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
Kloek, Joost en Karin Tilmans eds., *Burger* (Amsterdam 2002).
Körner, Axel ed., *1848 - A European Revolution? International ideas and national memories of 1848* (Londen en New York 2000).
Kroll, Frank-Lothar, *Friedrich Wilhelm IV. und das Staatsdenken der deutschen Romantik* (Berlijn 1990).

Lalouette, Jacqueline, 'Les insaisissables corporations du premier XIXe siècle. Enquête sur les usages d'un mot', in: S. L. Kaplan en P. Minard eds., *La France, malade du corporatisme? XVIIIe-XXe siècles* (Parijs 2004) 147-170.

Langewiesche, Dieter, 'Die Anfänge der deutschen Parteien. Partei, Fraktion und Verein in der Revolution von 1848/49', *Geschichte und Gesellschaft* vol. 4, nr. 3 (1978) 324-361.

—, 'Die deutsche Revolution von 1848/49 und die vorrevolutionäre Gesellschaft: Forschungsstand und Forschungsperspektiven', in: *Archive für Sozialgeschichte* (1981) 458-498.

— ed., *Demokratiebewegung und Revolution 1847 bis 1849. Internationale Aspekte und europäische Verbindungen* (Karlsruhe 1998).

Laroulandie, Fabrice, *Les ouvriers de Paris au XIXe siècle* (Parijs 1997).

Lattek, Christine, *Revolutionary refugees. German socialism in Britain, 1840-1860* (Londen en New York 2006).

Laureyssens, Julienne, 'L'esprit d'association and the Société Anonyme in Early 19th Century Belgium', *Revue belge de philologie et d'histoire* (2002) 517-530.

Le mouvement ouvrier de 1835 à 1848 (Parijs 1979).

Levinger, Matthew, *Enlightened nationalism. The transformation of Prussian political culture, 1806-1848* (Oxford 2000).

Liesville, A.-R. de, *Histoire numismatique de la Révolution de 1848 (ou description raisonnée des Médailles, Monnaies, Jetons, Repoussés, etc. relatifs aux affaires de la France)* (Parijs 1877; gevonden in BHVP 109858).

Linden, Jacques P. van der, *Alphonse Esquiros. De la Bohème romantique à la République sociale* (Heerlen en Parijs 1948).

Lipp, Carola, 'Bräute, Mütter, Gefährtinnen. Frauen und politische Öffentlichkeit in der Revolution 1848', in: Helga Grubitzsch, Hannelore Cyrus en Elke Haarbusch eds., *Grenzgängerinnen. Revolutionäre Frauen im 18. und 19. Jahrhundert. Weibliche Wirklichkeit und männliche Phantasien* (Düsseldorf 1985) 71-92.

Lipp, Carola en Beate Bechtold-Comforty, *Schimpfende Weiber und patriotische Jungfrauen. Frauen im Vormärz und in der Revolution 1848/49* (Moos 1986).

Livesey, James, 'Speaking the nation. Radical republicans and the failure of political communication in 1848', *French Historical Studies* vol. 20, nr. 3 (1997) 459-480.

Longepied, Amable en Laugier, *Comité révolutionnaire. Club des clubs et la commission* (Parijs 1850).

Lucas, Alphonse, *Les clubs et les clubistes. Histoire complète critique et anecdotique des clubs et des comités électoraux* (Parijs 1851).

Manin, Bernard, *The principles of representative government* (Cambridge en New York 1997).

Marx, Karl, *The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon* (1852).

McKay, Donald C., *The National Workshops. A study in the French Revolution of 1848* (Cambridge en Londen 1933).

Merriman, John M., *The agony of the Republic. The repression of the left in revolutionary France, 1848-1851* (New Haven (CT) 1978).

Meyer, Dora, *Das öffentliche Leben in Berlin im Jahre vor der Märzrevolution* (Berlijn 1912).

Middell, Katharina, 'Soziabilität und Vereine in Frankreich und Deutschland', in: Helgard Fröhlich, Margarete Grandner en Michael Weinzierl eds., *1848 im europäischen Kontext* (Wenen 1999) 184-203.

Mieck, Ilja, Horst Möller en Jürgen Voss eds., *Paris und Berlin in der Revolution 1848* (Gemeinsames Kolloquium der Stadt Paris, der Historischen Kommission zu Berlin und des Deutschen Historischen Instituts (Paris, 23.-25. November 1992); Sigmaringen 1995).

Mijnhardt, Wijnand, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988).

Minkels, Dorothea ed., *1848 gezeichnet. Der Berliner Polizeipräsident Julius von Minutoli* (Berlijn 2003).

Morgan, Edmund S., *Inventing the people. The rise of popular sovereignty in England and America* (New York en Londen 1988).

Morris, R.J., 'Clubs, societies and associations', in: F.M.L. Thompson ed., *The Cambridge Social History of Britain, 1750-1950* (Cambridge 1990) 395-444.

—, 'Introduction', in: Graeme Morton, R.J. Morris en B.M.A. de Vries eds., *Civil society, associations, and urban places. Class, nation, and culture in nineteenth-century Europe* (Aldershot en Burlington (VT) 2006) 1-16.

Morton, Graeme, R.J. Morris en B. M. A. de Vries eds., *Civil society, associations, and urban places. Class, nation, and culture in nineteenth-century Europe* (Aldershot en Burlington (VT) 2006).

Müller, Frank Lorenz, *Die Revolution von 1848/1849* (Darmstadt 2002).

Münkler, Herfried, *Populismus in Deutschland. Eine Geschichte seiner Mentalitäten, Mythen und Symbole* (s.l. 2012).

Nathaus, Klaus, *Organisierte Geselligkeit. Deutsche und britische Vereine im 19. und 20. Jahrhundert* (Göttingen 2009).

Neef, Helmut, *Vier Tage rote Fahnen in den Straßen von Paris. Die Kämpfe des Pariser Proletariats im Spiegel deutschsprachiger Presse* (Berlijn (DDR) 1983).

Nemes, Robert, 'Women in the 1848-1849 Hungarian Revolution', *Journal of Women's History* (2001) 193-207.

Nipperdey, Thomas, *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte* (Göttingen 1976).

—, 'Einheit und Vielfalt in der neueren Geschichte', *Historische Zeitschrift* (1991) 1-20.

Nonn, Christoph, *Bismarck. Ein Preuße und sein Jahrhundert* (München 2015).

Nord, Philip G., *The republican moment. Struggles for democracy in nineteenth-century France* (Cambridge (MA) 1995).

Normanby, Constantine Henry Phipps markies van, *A year of revolution from a journal kept in Paris in 1848* (Londen 1857).

Obermann, K., *Einheit und Freiheit. Die deutsche Geschichte von 1815-1849 in zeitgenössischen Dokumenten dargestellt* (Berlijn 1950).

— ed., *Flugblätter der Revolution. Eine Flugblattsammlung zur Geschichte der Revolution von 1848/49 in Deutschland* (Berlijn (DDR) 1970).

Orr, William J., *The foundation of the Kreuzzeitung Party in Prussia, 1848-1850* (Madison (WI) 1971).

Osterhammel, Jürgen, *The transformation of the world. A global history of the nineteenth century* (Princeton (NJ) 2014).

Päge, Herbert, *Karikaturen in der Zeitung. Engagierter Bildjournalismus oder opportunistisches Schmuckelement?* (Aken 2007).
Pardigon, François, *Épisodes des journées de juin 1848* (Parijs 2008).
Parkinson, John R., *Democracy & public space. The physical sites of democratic performance* (Oxford en New York 2012).
Parssinen, T.M., 'Association, convention and anti-parliament in British radical politics, 1771-1848', *The English Historical Review* (1973) 504-533.
Paschen, Joachim, *Demokratische Vereine und preußischer Staat. Entwicklung und Unterdrückung der demokratischen Bewegung während der Revolution von 1848/49* (München en Wenen 1977).
Pateman, Carole, *Participation and democratic theory* (Cambridge 1970).
Pitkin, Hanna, *The concept of representation* (Berkeley (CA) 1967).
Plamenatz, John, *The revolutionary movement in France 1815-1871* (Londen 1968).
Polasky, Janet, *Revolutions without borders. The call to liberty in the Atlantic world* (New Haven (CT) 2015).
Poldervaart, Saskia, *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagend feminisme van de utopisch socialisten* (Amsterdam 1993).
Pombeni, Paolo, 'Typologie des populismes en Europe (19e-20e siècles)', *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* (1997) 48-76.
Popkin, Jeremy D., 'Press and elections in the French Revolution of 1848. The case of Lyon', *French Historical Studies* (2013) 83-108.
Prades, Pierre, *Ils ont tué le poète. André Chénier (3 octobre 1762 - 20 juillet 1794)* (Parijs 1998).
Price, Roger ed., *1848 in France* (Ithaca (NY) 1975).
— ed., *Revolution and reaction. 1848 and the Second French Republic* (Londen en New York 1975).
—, *People and politics in France, 1848-1870* (Cambridge 2004).
Prittwitz, Karl Ludwig von, *Berlin 1848: das Erinnerungswerk des Generalleutnants Karl Ludwig von Prittwitz und andere Quellen zur Berliner Märzrevolution und zur Geschichte Preussens um die Mitte des 19. Jahrhunderts* (Berlijn en New York 1985).
Putnam, Robert, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton (NJ) 1993).
Pye, Michael, *Aan de rand van de wereld. Hoe de Noordzee ons vormde* (Antwerpen 2014).

Quentin-Bauchart, Alexandre, *Rapport de la commission d'enquête sur l'insurrection qui a éclaté dans la journée du 23 juin et sur les évènements du 15 mai* (Parijs 1848).

Rapport, Mike, *1848. Year of revolution* (New York 2009).
Rath, Reuben John, *The Viennese revolution of 1848* (orig. 1957; Austin (TX) 2013).
Reinalter, Helmut ed., *Politische Vereine, Gesellschaften und Parteien in Zentraleuropa 1815-1848/49* (Frankfurt am Main 2005).
Reynié, Dominique, *Le triomphe de l'opinion publique. L'espace public français du XVIe au XXe siècle* (Parijs 1998).
Ribbe, Wolfgang, *Geschichte Berlins*. Historische Kommission zu Berlin (München 1987).
Rijn, Jaap van, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Amsterdam 2010).

Rijpkema, Bastiaan, *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie* (Amsterdam 2015).

Robert, Vincent, *Le temps des banquets. Politique et symbolique d'une génération (1818-1848)* (Parijs 2010).

Rosanvallon, Pierre, *La démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France* (Parijs 2000).

—, *The demands of liberty. Civil society in France since the Revolution* (Cambridge (MA) 2007).

—, *Counter-democracy. Politics in an age of distrust* (Cambridge 2008).

—, *Democratic legitimacy. Impartiality, reflexivity, proximity* (Princeton (NJ) en Oxford 2011).

Roßteutscher, Sigrid, 'Advocate or reflection? Associations and political culture', *Political Studies* (2002) 514-528.

Rulof, Bernard, 'The affair of the Plan de l'Olivier. Sense of place and popular politics in nineteenth-century France', *Cultural and Social History* vol. 6, nr. 3 (2009) 323-344.

—, 'Wine, friends and royalist popular politics. Legitimist associations in mid-nineteenth-century France', *French History* vol. 23, nr. 3 (2009) 360-382.

Ruttmann, Ulrike, *Wunschbild, Schreckbild, Trugbild. Rezeption und Instrumentalisierung Frankreichs in der Deutschen Revolution von 1848/49* (Stuttgart 2001).

Sajó, András, 'Militant democracy and transition towards modernity', in: *Militant democracy* (Utrecht 2004) 209-230.

Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2005).

Satzungen des Handwerker-Vereins in Berlin, (Berlijn 1848).

Saville, John, *1848. The British state and the chartist movement* (Cambridge 1987).

Saward, Michael, *The representative claim* (Oxford 2010).

Schirges, Georg, *Der Berliner Volks-Aufstand* (Hamburg 1848).

Schmitt, Ernst, *Das tolle Jahr. Ein Roman aus der Revolutionszeit 1848* (Jena 1927).

Schult, Richard, 'Partei wider Willen. Kalküle und Potentiale konservativer Parteigründer in Preußen zwischen Erstem Vereinigtem Landtag und Nationalversammlung (1847/48)', in: Dirk Stegmann e.a. eds., *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert* (Bonn 1983) 33-68.

Schulz, Andreas, 'Vom Volksredner zum Berufsagitator. Rednerideal und parlamentarische Redepraxis im 19. Jahrhundert', in: Andreas Schulz en Andreas Wirsching eds., *Das Parlament als Kommunikationsraum* (Berlijn 2012) 247-266.

Schwentker, Wolfgang, *Konservative Vereine und Revolution in Preussen 1848/49. Die Konstituierung des Konservatismus als Partei* (Düsseldorf 1988).

Sewell, William H., 'Corporations républicaines: the revolutionary idiom of Parisian workers in 1848', *Comparative Studies in Society and History* 21 (1979) 195-203.

—, *Work and revolution in France. The language of labor from the old regime to 1848* (Cambridge en New York 1980).

Siemann, Wolfram, 'Politische Vereine während der Revolution von 1848/49 in Berlin', in: Ilja Mieck, Horst Möller en Jürgen Voss eds., *Paris und Berlin in der Revolution 1848* (Sigmaringen 1995) 79-87.

Sperber, Jonathan, *Rhineland radicals. The democratic movement and the revolution of 1848-1849* (Princeton (NJ) 1991).
—, *The European revolutions, 1848-1851* (Cambridge 2007).
Spitzer, Alan B., *Old hatreds and young hopes. The French Carbonari against the Bourbon Restoration* (Cambridge (MA) 1971).
Springer, Robert, *Berlin's Strassen, Kneipen und Clubs im Jahre 1848* (Berlijn 1850).

Talmon, J.L., *Political messianism. The romantic phase* (Londen 1960).
Tardy, Jean-Noël, *L'Âge des ombres. Complots, conspirations et sociétés secrètes au XIXe siècle* (Parijs 2015).
Tarrow, Sidney, 'Cycles of collective action. Between moments of madness and the repertoire of contention', *Social Science History* 2 (1993) 281-307.
—, 'Modular collective action and the rise of the social movement. Why the French Revolution was not enough', *Politics & Society* vol. 21, nr. 1 (1993) 69-90.
Tchernoff, J., *Le parti républicain sous la monarchie de Juillet* (Parijs 1901).
—, *Associations et sociétés secrètes. La deuxième république, 1848-1851* (Parijs 1905).
Tilly, Charles, *Popular contention in Great Britain, 1758-1834* (Boulder (CO) en Londen 1995).
Tilly, Charles en Sidney Tarrow, *Contentious politics* (Boulder (CO) en Londen 2007).
Tilly, Charles en Lesley J. Wood, *Social movements, 1768-2008* (Boulder (CO) en Londen 2009).
Timmermann, Heiner ed., *1848. Revolution in Europa. Verlauf, politische Programme, Folgen und Wirkungen* (Berlijn 1999).
Tocqueville, Alexis de, *Herinneringen* (orig. 1850; Den Bosch 2010).
—, *Over de democratie in Amerika* (orig. 1835 en 1840; Rotterdam 2011).
Trox, Eckhard, *Militärischer Konservatismus. Kriegervereine und 'Militärpartei' in Preussen zwischen 1815 und 1848/49* (Stuttgart 1990).
Turpijn, Jouke, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer, 1848-1888* (Amsterdam 2008).

Valentin, Veit, *Geschichte der deutschen Revolution 1848/49* (Berlijn 1930).
Veen, Adriejan van, 'Regulation without representation? Independent regulatory authorities and representative claim-making in the Netherlands' (ongepubliceerd proefschrift Universiteit Utrecht 2014).
Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992).
—, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
—, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De Negentiende Eeuw* vol. 28, nr. 3 (2004) 193-205.
—, 'Political transfer. An introduction', *European Review of History* (2005) 205-221.
—, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
—, *Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015).
Veldhuizen, Adriaan van, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam 2015).

Vernon, James, *Politics and the people. A study in English political culture, c. 1815-1867* (Cambridge 1993).

Vervelle jr., Auguste, *Au peuple et aux anarchistes* (Parijs 1848).

Villette, Vincent, 'Apprendre à voter. L'apprentissage du suffrage de masse sous la IIe République dans le département de la Seine (1848-1851)' (proefschrift EHESS Parijs 2011).

—, *Apprendre à voter sous la IIe République. Le suffrage de masse dans le département de la Seine, 1848-1851* (aangepaste publieksversie van voornoemd proefschrift; Parijs 2013).

Vormbaum, Thomas, 'Die Rechtsfähigkeit der Vereine im 19. Jahrhundert' (Berlijn en New York 1976).

Vree, Wilbert van, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Groningen 1994).

—, *Meetings, manners and civilization. The development of modern meeting behaviour* (Londen 1999).

Wagener, Hermann, *Erlebtes. Meine Memoiren aus der Zeit von 1848 bis 1866 und von 1873 bis jetzt* (Berlijn 1884).

Wallon, Jean Gustave, *Revue critique des journaux publiés à Paris depuis la Révolution de février jusqu'à la fin de décembre* (Parijs 1849).

Ward, David, *1848. The fall of Metternich and the year of revolution* (New York 1970).

Warnecke, Heinz, 'Das Prinzip des 18. März', *Berlinische Monatsschrift* (1998) 23-28.

Warren, Mark E., *Democracy and association* (Princeton (NJ) en Oxford 2001).

Wassermann, Suzanne, *Les clubs de Barbès et de Blanqui en 1848* (Parijs 1913).

Wehler, Hans-Ulrich, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1815-1845/49. Band II: Von der Reformära bis zur industriellen und politischen 'Deutschen Doppelrevolution'* (München 1987).

Weigel, Sigrid, *Flugschriftenliteratur 1848 in Berlin* (Stuttgart 1979).

Weißpflug, Hainer, 'Die "Einsame Pappel"', *Berlinische Monatschrift* (1997) 67-68.

Welskopp, Thomas, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz* (Bonn 2000).

Wende, Peter, *Radikalismus im Vormärz. Untersuchungen zur politischen Theorie der frühen deutschen Demokratie* (Wiesbaden 1975).

Wernicke, Kurt, 'Die Spuren eines Revolutionärs: Revolutionär Gustav Adolph Schlöffel (1828-1849)' & 'Schlöffels neue Spuren', *Berlinische Monatsschrift* 6 & 12 (1999) resp. 53-59 & 22-25.

—, 'Spottlied und Gassenhauer im Vormärz: die "Muckerlieder"', in: Helmut Bleiber, Rolf Dlubek en Walter Schmidt eds., *Demokratie und Arbeiterbewegung in der deutschen Revolution von 1848/49*. Gesellschaft - Geschichte - Gegenwart 22 (Berlijn 2001) 42-51.

Wettengel, Michael, *Die Revolution von 1848/49 im Rhein-Main-Raum. Politische Vereine und Revolutionsalltag im Großherzogtum Essen, Herzogtum Nassau und in der Freien Stadt Frankfurt* (Wiesbaden 1989).

—, 'Parteibildung in Deutschland. Das politische Vereinswesen in der Revolution von 1848', in: Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt en Dieter Langewiesche eds., *Europa 1848. Revolution und Reform* (Bonn 1998) 701-737.

Wilhelmy, Petra, *Der Berliner Salon im 19. Jahrhundert (1780-1914)* (Berlijn en New York 1989).
Wolff, Adolf, *Berliner Revolutions-Chronik. Darstellung der Berliner Bewegungen im Jahre 1848 nach politischen, socialen und literarischen Beziehungen*. 3 delen (Berlijn 1851).
Wright, Vincent, *Les préfets de Gambetta* (Parijs 2007).

Zanten, Jeroen van, *Koning Willem II, 1792-1849* (Amsterdam 2013).
Zolberg, Aristide R., 'Moments of madness', *Politics & Society* 2 (1972) 183-207.
Zschocke, Helmut, *Die Berliner Akzisemauer. Die vorletzte Mauer der Stadt* (Berlijn 2007).

Woord van dank

Op 24 mei 2016 promoveerde ik op dit proefschrift aan de Universiteit Leiden. Allereerst dank ik daarom mijn promotor, prof. dr. Henk te Velde, voor zijn vertrouwen en zijn stimulerende adviezen. Mijn copromotor dr. Maartje Janse ben ik zeer erkentelijk voor alle tijd die zij stak in het grondig en geduldig becommentariëren van mijn hoofdstukken en artikelen. Ook ben ik dank verschuldigd aan de leden van mijn promotiecommissie, prof. dr. Jeroen Duindam, dr. Eric Storm, prof. dr. Gita Deneckere, dr. Bernard Rulof en prof. dr. Niek van Sas, die mij in de laatste fase van nuttig commentaar voorzagen.

Met veel plezier kijk ik terug op de samenwerking met Anne Heyer, collega-promovenda in het NWO-project 'The Promise of Organization', waarin dit proefschrift tot stand is gekomen. Tijdens onze gezamenlijke *Werdegang* van pas afgestudeerden naar wetenschappers werkten Annes optimisme, energie en humor aanstekelijk. Ook plezierig was het om samen te werken met de vriendelijke en kundige collega's van het Leidse Instituut voor Geschiedenis, dat is gevestigd in het Huizingagebouw (een mooie, maar ook verplichtende naam). Hetzelfde geldt voor de collega-promovendi van de Onderzoekschool Politieke Geschiedenis en die van de gemoedelijke doch kritische club van 'promovendi van Henk te Velde'. De Leidse studenten aan wie ik college mocht geven inspireerden mij door hun intellectuele gretigheid, energie en nieuwe inzichten – een voorrecht voor elke docent.

Tevens dank ik iedereen die verbonden is, of is geweest, aan de Stichting Jonge Historici Schrijven Geschiedenis. Het was een feest om samen met hen het eerste landelijke platform voor beginnende historici op te zetten en nog altijd strekken de mooie projecten van de Jonge Historici tot trots, voldoening en inspiratie.

Een groot deel van dit proefschrift is tot stand gekomen door archiefonderzoek in Parijs, Berlijn en Amsterdam. Ik ben alle

medewerkers van die archieven erkentelijk voor hun behulpzaamheid en adviezen. Ook dank ik Fleur Schopman voor de genereuze huisvesting, die veel bijdroeg aan het gemak en het plezier van mijn leven en werk in Parijs.

Marc Beerens, Michel Melenhorst, Rianne Savenije en anderen van uitgeverij Vantilt in Nijmegen wil ik dankzeggen voor hun vertrouwen en enthousiaste inzet bij het uitgeven van de handelseditie van dit proefschrift.

Tot slot dank ik alle vrienden (m/v) in Amsterdam, Parijs, Berlijn of waar zij zich ook bevinden, die in de afgelopen jaren hebben meegedacht en meegeleefd, me hebben geïnspireerd en gemotiveerd, of die mijn schandalige gebrek aan aandacht in de laatste periode grootmoedig en begripvol hebben gedragen. Speciale vermelding verdienen Lank Bos, Cees Kleijn, dr. Thierry Baudet, Laetitia Houben en mijn trouwe paranimfen dr. Coos Huijsen en dr. Bastiaan Rijpkema. Zonder hen zou ik dit proefschrift nooit hebben kunnen schrijven.

Geerten Waling
Amsterdam, mei 2016

Curriculum vitae

Geerten Waling (Rotterdam, 1986) studeerde geschiedenis en wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam (2004-2010). Zijn researchmaster sloot hij af met een scriptie over religie in het leven en werk van de Franse denker Ernest Renan. Tussen 2010 en 2015 was hij als promovendus en docent verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Sinds september 2015 werkt hij aan dezelfde universiteit als postdoc onderzoeker aan het Instituut voor Publiekrecht (Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden) en tevens aan het Instituut voor Politieke Wetenschap (Faculteit der Sociale Wetenschappen, Universiteit Leiden), waar hij coördinator is van het interfacultaire Profileringsgebied Politieke Legitimiteit. Daarnaast schrijft hij regelmatig opiniestukken, columns en artikelen in o.a. *de Volkskrant*, *Elsevier* en *Leids Universitair Weekblad Mare*. Samen met Coos Huijsen maakte hij voor Elsevier Boeken de (her)uitgaven Ernest Renan, *Wat is een natie?* (2013) en *De geboortepapieren van Nederland* (2014). Van dit proefschrift, *1848 – Clubkoorts en revolutie. Democratische experimenten in Parijs en Berlijn*, verscheen in 2016 een gelijknamige handelseditie bij uitgeverij Vantilt in Nijmegen. Voor meer informatie: www.geertenwaling.nl.

Summary

In the revolutionary year of 1848, the European continent witnessed new and massive forms of democratic participation by millions of citizens, which shaped a new political culture outside the formal political spectrum of parliament and government. These forms of participation are the subject of this PhD thesis in political history, defended in May 2016 at Leiden University. The thesis is entitled (translated from Dutch): *1848—Club Fever and Revolution: Democratic Experiments in Paris and Berlin*. The core of this thesis is a dual case study of the revolutionary capitals of Paris and Berlin, both of whose inhabitants suddenly began to experiment with democracy in political meetings and clubs. The case studies show the similarities in political organization and participation in 1848 on the European continent, and as such they mark a watershed moment in the development of the modern democracies, but they also underline the different objectives, shapes and outcomes of these grassroots "democratic experiments" in two different revolutionary contexts.[1]

In Paris, economic and social crises were followed by a political crisis. Discontent among the urban population led to a revolution on February 24, after which the Second Republic was established, along with universal male suffrage, freedom of the press, and freedom of association. In the weeks after, hundreds of political clubs were founded. Despite earlier experiences with Jacobin clubs during the French Revolution and radical and socialist secret societies during the Restoration period, the clubs of 1848 were a novelty in Paris. They were independent, legalized, broadly accessible organizations that explicitly focused on debating political (and social) issues and organizing peaceful

1 For an elaborate analysis in English, see Geerten Waling, 'Organizing in a Moment of Madness: Political Meetings & Clubs in 1848', in: Maartje Janse and Henk te Velde eds., *Organizing Democracy. Reflections on the Rise of Political Organizations in the Nineteenth Century* (expected: Basingstoke 2016).

political action. Therefore, this thesis claims that they should be regarded as "institutionalized popular assemblies." The clubs aspired to both a parliamentary and an electoral role: lacking a legitimate parliament between February and May of 1848, they followed the actions of the Provisional Government closely. In the meantime, they focused on the parliamentary elections by scrutinizing candidates and by planning campaigns. In that sense, they assumed the task of democratic surveillance that is, according to Pierre Rosanvallon, inherent to popular sovereignty. Also, the clubs set out to educate citizens about politics and to mobilize them for the elections.

The organizational structure of the clubs varied. Small clubs of dozens of participants mostly adopted an "egalitarian-democratic model" in which issues, decisions, and appointments were subjected to elaborate discussions and voting rounds in which the visitors (often subscribed as members) could participate. Larger clubs, attracting anywhere from hundreds to thousands of participants, were characterized by an "authoritarian-democratic model," in which one charismatic leader assembled, addressed, and directed the meetings. The audience (a small number of which were subscribed as members) participated and voted by cheering and shouting. Both types of clubs showed interest in collaborating with other clubs in Paris and elsewhere in France. They worked towards the establishment of a nationwide club network as well as the "republicanization" of France—this was especially true of the most prominent Parisian club alliance: the "Club des Clubs."

"Paris had the club fever," as Second Republic Minister Garnier-Pagès would remember later. The organizational euphoria did not last long. In a demonstration on April 16, the clubs sided with the Provisional Government against the Parisian workers' population, a decision that compromised their legitimacy as the (self-proclaimed) "voice of the people." One week later, in the parliamentary elections, their legitimacy was further damaged. The candidates supported by the clubs hardly gained any seats in the new National Assembly. At that point, many clubs disappeared, and the remaining organizations radicalized into an antiparliamentarian force. On May 15, a mass of discontented citizens, led by major club leaders such as Blanqui and Barbès, stormed the National Assembly in the Palais Bourbon, dis-

solved the parliament, and then moved on to the Hôtel de Ville to replace the new government. Their attempt failed, many were arrested, and the most influential clubs were decapitated and dismantled. The final blow to the Paris club movement was struck in the last week of June, after a violent clash between armed forces and revolting workers in the labor districts of Paris in the June Days Uprising. The subsequent dictatorship of general Cavaignac actively repressed political assemblies and associations—a policy that was continued by President Louis-Napoléon Bonaparte after December 1848. The Paris club fever had been ardent but short-lived.

This thesis presents Berlin as a useful counterstudy to better understand the shape and impact of bottom-up democratic experiments as newly (re)invented political tools to channel popular participation in, and the legitimacy of, a new democratic state. Compared to the city by the Seine, the city by the Spree shows a rather different kind of revolutionary development and outcome, but a strikingly similar tendency of experimenting with democracy among ordinary citizens. After news from the Parisian revolution had reached the Prussian capital on February 28, crowds of Berliners gathered in Tiergarten, outside the Brandenburg city gate. In a matter of days, spontaneous and chaotic discussions turned into organized popular meetings. Their organizers, mostly middle-class intellectuals with radical democratic ideas, succeeded in reaching out to a large audience. As the Berliners' political awareness increased, the meetings grew bigger, and the orators soon acquired heroic reputations. Two weeks after the first Zelten meeting, the force of public opinion suddenly seemed insuppressible and asserted concrete political influence. A request for political reforms addressed to the head of government, King Frederick William IV, was signed by thousands of Berliners. After a series of agitated meetings in an increasingly revolutionary atmosphere, the Prussian king finally broke his silence on March 18. He publicly conceded to the reformers' demands in front of a worried crowd in the palace square. But the monarch was too late: the situation escalated and barricades were put up all over the city. After one violent night, the king withdrew his troops from the city, appointed new ministers, and sought peace with his "dear Berliners." Although the monarch remained in power, the reforms that he was

forced to make marked a watershed moment in the history of Berlin.

In the week following the "March Revolution," mass meetings continued to take place—now also within Berlin's city walls. Out of these gatherings, several clubs were founded. Radical ("democratic") clubs, but also moderate ("constitutional") clubs started to meet in restaurants and theaters to discuss political reform. Founding documents from these clubs show that they had largely the same objectives as their Parisian counterparts. They formulated demands for electoral and constitutional reform and pleas for social solutions and participation of Prussia in a united Germany (in the Frankfurt Parliament). Similar to the Parisian clubs, the political clubs in Berlin had ambitions to collaborate with other organizations, especially with those outside the city limits: they joined and hosted congresses of likeminded associations from all around Germany. Unlike those of the Paris club movement, club meetings in Berlin were mostly structured according to the "egalitarian-democratic model." The "authoritarian-democratic model" was applied by the outdoor popular mass meetings, which at first retained their autonomy, but over the course of 1848 were more often annexed by the clubs to gain broad legitimation for their political stances. Even more than in Paris, orderly procedures seemed to be crucial to the club organizers in Berlin.

The Prussian monarchy, contrary to France, had never experienced a revolution before, nor was it used to seeing political participation and organization happen outside the realm of court, church, and nobility. Surprisingly, the Prussian authorities proved willing to negotiate on several occasions in 1848—before *and* after 18 March—with the leaders of the popular meetings and clubs. Whereas in France, the Provisional Government was a product of the revolution and thus a natural ally of the revolutionary clubs, the clubs in Berlin automatically belonged to the opposition, yet they were less activist and violent than their Parisian counterparts. Another difference with Paris was that in Berlin the political organizations were separated along ideological lines. Initially, the two most influential clubs were those of the radicals and of the moderates. But with a delay of two months, after the shock and confusion of the March Revolution, even conservatives started to organize. From May

onwards, conservatives gathered in several *Vereine*—political associations that were explicitly not called clubs—and started to use the printing press—in the form of posters, pamphlets, and newspapers—to win over public opinion. By adopting the techniques that were initially applied and developed by reformers and revolutionaries, conservatives accepted and entered a new political playing field: the public debate.

The reaction of the conservatives in Berlin symbolizes the weakening of the formerly interwoven and impenetrable structures of church, crown, aristocracy, and academia—and the coming of a new, public, political culture. This development in the authoritarian Prussian state illustrates how the whole of Europe, in a matter of months, underwent a Tocquevillian transformation of (the perception of) civil society and the public sphere. In Berlin more than in Paris—France would follow an alternative path of political organization in the second half of the nineteenth century—the plurality of political organizations in 1848 preluded the era of the political mass party, a model that would be developed in the 1850s and 1860s. Although the revolutionary atmosphere of Berlin was squashed by the Prussian government in November 1848, and all clubs were closed, the experiences with the organization of likeminded people for political discussions and actions would have their influence.

Historians who have studied 1848, such as Peter Amann in his important 1975 study *Revolution and Mass Democracy: The Paris Club Movement in 1848*, often describe the revolutions in terms of failure. This thesis, inspired by the works of Jonathan Sperber, rejects that view by focusing on the popular meetings and clubs of 1848 and what their existence may have contributed to the development of modern civil society. Their history was tumultuous and short, and the results surely did not match the ambitions of their main leaders and organizers, but that should not lead us to conclude that their efforts were meaningless. First of all, apart from success or failure, these organizations were unique democratic experiments in an extraordinary historical moment. They drew in thousands of politically inexperienced citizens. The clubs functioned as institutionalized popular assemblies, as campaign offices, and even as parliamentary-style

institutions representing the people. Although many goals of the respective club movements were not met, the clubs offered a popular forum to instruct and train citizens in political theory and practice. Also, before elections, the clubs offered a platform where candidates were selected, where voters were mobilized, where republican missions (in Paris) were planned, and where the electoral process was surveilled.

1848 was a laboratory, not only for the revolutionaries who made that year notorious in European history, but also for the historians of today: it is a place where we can observe phenomena that are not so clearly perceivable in other moments in time. The political meetings and clubs were not just results of a development of associational life and civil society on the one hand, or of a "repertoire" (Charles Tilly) of collective action and protest on the other. They were fed and shaped largely by the specific revolutionary circumstances of 1848, the "moment of madness" (Aristide Zolberg) of the revolution, in which dreams became possibilities. Hence the clubs of 1848 should be regarded as unique and innovative grassroots experiments with democracy.

The diversity of tasks the clubs assumed shows the growing need for organizations to facilitate the political participation of citizens and to channel their influence on the national governments. This need would later appear to be inherent to modern (party) democracies. The epilogue of this thesis argues that the democratic experiments of 1848 have greatly affected the political culture in the European nation states. They aided the development of the later, modern European democracies in three respects. Firstly, they marked the acceptance of a non-violent, independent and political civil society and public debate. Secondly, the democratic experiments of 1848 established—especially in the case of the authoritarian German countries—a culture of political opposition in which different ideologies compete with each other on a level playing field within and outside of parliament. Thirdly, the experience of thousands of political meetings and clubs on the continent made clear to those in power that the "the people" were a force to be reckoned with. Both Napoleon III and Bismarck, along with many other "populists" in the decades after 1848, must have been aware of the fact that denying the desires and demands of their populations would not go unpunished.

The "springtime of the peoples" may have been short, tumultuous and disappointing to many, but 1848 would have a long-lasting effect on the modern democracies that we consider so self-evident today.

Illustratieverantwoording

akg-images 172
Archives de Paris (dossier 6 AZ 10) 113
Archives Nationales de France (dossier C 939) 116
Bibliothèque Historique de la Ville de Paris (dossier 403022) 75
Bibliothèque Nationale de France 9*o*, 12, 45, 128, 143*o*
British Library Newspaper Library, Colindale, Londen 83
Gribaudi, Maurizio, *1848. La révolution oubliée* (Parijs 2008) 76, 91, 127
Illustrirte Chronik (periodiek Leipzig 1848) 8, 9*b*, 14*o*, 16, 29, 31, 39, 68, 90, 121*l*, 121*r*, 148*o*, 152, 162, 164, 166, 167, 190, 198, 219
Löhken, Wilfried, *Die Revolution 1848. Berlinerinnen und Berliner auf den Barrikaden* (Berlijn 1991) 19
Price, Roger ed., *1848 in France* (Ithaca (NY) 1975) 146
Publiek domein 11, 17, 56, 95, 143*b*, 144, 148*b*, 150, 212
Schmidt, Walter e.a., *Illustrierte Geschichte Der deutschen Revolution 1848/49* (Oost-Berlijn 1988) 182, 195, 236
The Illustrated London News (periodiek Londen 1848 & 1849) 10, 14*b*, 50, 70, 79, 149, 199
Koch, Ursula E., *Der Teufel in Berlin. Von der Märzrevolution bis zu Bismarcks Entlassung. Illustrierte politische Witzblätter einer Metropole 1848-1890* (Keulen 1991) 21, 189

Omslagillustratie: Clubleven in Berlijn, 1848. Houtgravure door onbekende maker, ca. 1898. © akg-images

© 2016 Geerten Waling, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd. De auteur heeft ernaar gestreefd alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te bereiken. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, kunnen zich tot de auteur wenden.